Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України
Музей книги і друкарства України
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Українознавчий альманах

Випуск 33

Київ - 2023

Українознавчий альманах. Випуск 33. К.: «Міленіум», 2023. 234 с.

ISSN 2520-2626
DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33

Випуск присвячено 90-м роковинам Голодомору 1932-1933 рр. – геноциду українського народу. Матеріали підготовано в межах спільного проєкту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (філософського факультету), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Музею книги та друкарства України та Науково-дослідного інституту українознавства МОН України за грантової підтримки Проєкту Ради Європи «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні». Номер журналу складається з трьох тематичних розділів:«Російсько-українська війна в сучасному науковому дискурсі»; «90 років Голодомору-геноциду українського народу (1932-1933 рр.)»; «Геноцид, Голодомор, депортації як системна складова російської політики в Україні: 1932/33 та 2022/23 роки в долі народів Північного Приазов'я».

Для науковців, викладачів, студентів.

Головнийредактор
Сергій Руденко, д-р філос. н., проф.
Відповідальна за випуск
Ірина Грабовська, к. філос. н., с.н.с.
Упорядниці
Світлана Кагамлик, д-р.іст.н.;Катерина Кобченко, к.іст.н.; Людмила Сорочук, к.філол.н.
Редакційна колегія
Т.І. Власова, д-р філос. н., проф.; І.М. Грабовська, канд. філос. н., ст. наук. співр.; С.Р. Кагамлик, д-р. іст. н., ст. наук. співр.; О.Р. Кісь, д-р іст. н., ст. наук. співр.; Р.М. Конта, д-р іст. н., проф.; М.І. Обушний, д-р політ. н., проф.; С.В. Сторожук, д-р філос. н., проф.; М.І. Хилько, д-р філос. н., проф.; К.С. Шевчук, д-р філос.н., проф.; Роман Сапенко, д-р філософії (габілітований), проф. (м. Зелена Гура, Республіка Польща); Кармен Шайде, д-р історії (габілітований), доцент (м. Берн, Швейцарія).

Затверджено Вченою радою філософського факультетуКиївського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол №6 від 27 листопада 2023 року).
Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ No 24897-14837Р від 17.06.2021

Видання індексується GoogleScholar та IndexCopernicusInternational.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України «Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням з філософських наук (наказ No 886 від 02 липня 2020 р.) та історичних наук (наказ No 1471 від 26 листопада 2020 р.)у категорії "Б".

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023
© Філософський факультет, 2023
© Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, 2023
©Музей книги і друкарства України, 2023
©Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького, 2023
© Міленіум, 2023

Ukrainoznavchyi Almanakh (Almanacof Ukrainian Studies). Issue 33. Kyiv: “Milenium”, 2023. 234 p.
ISSN 2520-2626
DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33

The main theme of the issue is the 90th anniversary of HOLODOMOR (Great Famine) of 1932-1933, the genocide of the Ukrainian people. The materials are prepared within the research content of the joint project of Taras Shevchenko National University of Kyiv - Faculty of Philosophy; State Pedagogical University of Melitopol; Museum of Books and Book printing of Ukraine, and Institute of Research and Ukrainian Science of the Ministry of Science and Education in Ukraine, with the assistance of the Grant of the EU Council Project.

The issue of the journal comprises three thematic sections: Russian-Ukrainian war in the contemporary scientific discourse; 90 years of Holodomor - the genocide of the Ukranian people (1932-1933); Genocide, Holodomor deportation as the systematic component of the Russian policy in Ukraine: 1932/33 and 2022/23 in the fate of the Southern Azov Region.

For scientists, lecturers and students.

Chef Editor
Serhiy Rudenko, Full Professor, Dr. Habil
Responsible forthe release
Iryna Grabovska, PhD
Editors of the issue
Svitlana Kahamlyk, Dr. Habil; Kateryna Kobchenko, PhD; Liudmyla Sorochuk, PhD
Editorial Board
T.I. Vlasova, Full Professor, Dr. Habil.; I.M. Grabovska, Senior Research Fellow, PhD; S.R. Kahamlyk, Senior Research Fellow,Dr. Habil.; O.R. Kis, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; R.M. Konta, Full Professor, Dr. Habil.; M.I. Obushnyi, Full Professor, Dr. Habil.; S.V. Storozhuk, Full Professor, Dr. Habil.; M.I. Khylko, Full Professor, Dr. Habil; K.S. Shevchuk, Full Professor, Dr. Habil.; Roman Sapenko, Full Professor, Dr. Habil. (Zeliona Góra, Poland); Carmen Scheide, Professor, Dr. Habil. (Bern, Switzerland).

Approved by the Academic Council of the Faculty of Philosophy, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Protocol No 6 from 27 November, 2023).
Certificate of state registration КВ № 24897-14837Р from17.06.2021

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

By the decision of the Certification Board of the Ministry of Educationand Science of Ukraine Almanac of Ukrainian Studies is included to the List of professional publications of Ukraine in category "B" in philosophical sciences (order No 886 from July 2, 2020) and historical sciences (order No 1471 from November 26, 2020).

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2023
© Faculty of Philosophy, 2023
© Research Institute of Ukrainian Studies
of the Ministry of Education and Science of Ukraine, 2023
©Museum of Books and Printing of Ukraine, 2023
©Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, 2023
© Milenium, 2023

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

АФАНАСЬЄВА Людмила, ЦЮРУПА Михайло, ВИШНЕВСЬКИЙ Олександр
ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК НАЙВИЩА ЧЕСНОТА ГРОМАДЯНИНА-БОРЦЯ ЗА УМОВ ВОЄННОЇ СИТУАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ **10**

ГАЗІЗОВА Олена
«КРИВАВІ РОЖІ». ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЛЮДМИЛИ ФОЇ – ЛЕГЕНДИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ **18**

ДВОРКІН Ігор
ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ **24**

ДЕНИСЮК Сергій
ІДЕЙНІ ЗАСАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ПРАЦЯХ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА **29**

КОНОНЕНКО Алла
УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ **34**

ЛИХОШЕСТ Ольга, СУХОМЛІНОВ Сергій, БАТАРЕЙНА Ірина
ПІДТРИМКА ТА СУПРОВІД УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ **41**

МОТЕНКО Ярослав, ШИШКІНА Євгенія
ФУТУРИСТИЧНИЙ ЦИФРОВИЙ ЗОБРАЖУВАЛЬНИЙ КОНТЕНТ ЯК ЗАСІБ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ПОЧАТКУ XXI СТ. **48**

ПОЛЯКОВА Лариса
РОЗВИТОК ВЗАЄМОДОПОМОГИ ТА ПІДТРИМКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ **54**

ПОРОНЮК Роман, ГАПЕЄВА Ольга
ВПЛИВ ГІБРИДНИХ ВІЙН ПРОТИ УКРАЇНИ НА ІНФОРМАЦІЙНО-МЕДІЙНІ ПІДРОЗДІЛИ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (2013-2021рр.) **62**

СТРЕБКОВА Юлія, ЧЖАНЬ На
КСЕНОЛОГІЯ ЖІНОЧОГО: УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В УЯВЛЕННЯХ КИТАЙСЬКОЇ МОЛОДІ **69**

ТАЛЬКО Тетяна, ГРАБОВСЬКА Ірина, КАГАМЛИК Світлана
УКРАЇНСЬКИЙ БУДДИЗМ І НЕОБУДДИЗМ В УМОВАХ ВІЙНИ **76**

ФАЛЬКО Наталя, ГУЗЬ Наталія, ПРОКОФ'ЄВА Олеся
ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ЩОДО НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМ ОСОБАМ В УКРАЇНІ **85**

ЦЮРУПА Михайло, ВИШНЕВСЬКИЙ Олександр, АНДРЮЩЕНКО Олексій, ГАВРІНА Вікторія **93**

НАУКОВИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: ВІЙСЬКОВОЗНАВСТВО(ПОЛЕМОЛОГІЯ) У СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

90 РОКІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1932-1933 рр.)

БОРЯК Тетяна

ОПРИЯВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ГЕНОЦИДУ: ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА VS ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932–1933 РР. **101**

ГРАБОВСЬКИЙ Сергій

АЛГОРИТМИ СОВЄТСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ГЕНОЦИДУ ДО 70-ЛІТТЯ ДОПОВІДІ Р. ЛЕМКІНА «SOVIETGENOCIDEINUKRAINE» **109**

КОЗИЦЬКИЙ Андрій

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ЗАБОРОНИ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГЕНОЦИДУ **120**

КУГАЙ Віталій

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ(ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВУ СКОРОПАДСЬКИХ В ЦДІАК УКРАЇНИ) **128**

ПЕТРЕНКО Іван

ОПІР ГЕНОЦИДНІЙ ПОЛІТИЦІ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 1932-1933 РР. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ **137**

СОПРОНЮК Тетяна

ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ ТА ФОРМИ ОПОРУ ПРАЦІВНИКІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗАЛІЗНИЦЬ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ **146**

ШУГАЛЬОВА Інна, МОЛДАВСЬКИЙ Роман

УКРАЇНСЬКІ ВЧИТЕЛІ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ **153**

ЩЕРБАТЮК Володимир, ЗАГОРУЛЬКО Андрій, ДУРНОВ Євген, СОКУР Юрій, ОРИЩЕНКО Юрій **162**

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДУ 32 «КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ СУДОВИХ ТА ПОЗАСУДОВИХ ОРГАНІВ» ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МВС УКРАЇНИ)

ЯНКОВСЬКА Жанна, СОРОЧУК Людмила

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. – УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ТА МІСТО: РЕАЛЬНИЙ І ХУДОЖНІЙ ВИМІРИ (ЗА ТВОРАМИ ОЛЬГИ МАК ТА ЛЮБОВІ БУРАК) **173**

ГЕНОЦИД, ГОЛОДОМОР, ДЕПОРТАЦІЇ ЯК СИСТЕМНА СКЛАДОВА РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: 1932/33 ТА 2022/23 РОКИ В ДОЛІ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

БУКРЄЄВА Ірина, СКЛЯРОВ Роман, ШПАЧИНСЬКИЙ Валентин

«РУССКІЙ МІР» У ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОМУ МІСТІ МЕЛІТОПОЛІ **182**

ГЛИНСЬКА Людмила, ГЛЕБОВА Наталя, АНДРЮЩЕНКО Олексій

ЕТНІЧНА ЄДНІСТЬ БАГАТОКУЛЬТУРНОЇ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ЯК МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ ВІЙНІ **189**

ГУДЗЬ Віктор, ПОЛЯКОВА Лариса, КРИЛОВА Алла

МЕЛІТОПОЛЬСЬКЕ ДЗЕРКАЛО НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДОМОРУ **195**

ІРІОГЛУ Юрій, МІЛЬЧЕВ Володимир

ВІДГОМІН СЕЛЯНСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ПРИАЗОВСЬКИХ БОЛГАР **205**

КОНДУР Земфіра, АФАНАСЬЄВА Людмила, СЕМІКІН Михайло

КЕЙСИ ЗГУРТОВАНОСТІ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОГО МЕЛІТОПОЛЯ В КОНТЕКСТІ ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ЄДНОСТІ В РОЗМАЇТТІ: ПРОЄКТНИЙ ПІДХІД **216**

РЕЦЕНЗІЇ

ВЛАСОВА Тетяна, ЛІТМАН Максим

"ВЕЛИКЕ ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ": ШЛЯХ ДО МИРНОГО "НОВОГО СВІТУ" ЧИ НОВОЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ВІЙНИ? **223**

КОБЧЕНКО Катерина

ПОЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА ЇХНІ ОЧІЛЬНИКИ В СВІТЛІ АКТУАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ **226**

CONTENT

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE CONTEMPORARY SCIENTIFIC DISCOURSE

*AFANASIEVA Liudmyla, TSIORUPA Michael, VYSHNEVSKYI Oleksan*dr 10

HUMAN DIGNITY AS THE HIGHEST VIRTUE OF A CITIZEN-FIGHTER IN A SITUATION OF WAR: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

HAZIZOVA Olena 18

"BLOOD ROSES". LIFE AND CREATIVITY OF LYUDMILA FOY -LEGENDS OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT

DVORKIN Ihor 24

MEMORY OF WORLD WAR II IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: STATEMENT OF THE PROBLEM

DENYSIUK Serhiy 28

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF RUSSIAN IMPERIAL POLICY IN THE WRITINGS OF YURY SHEVELOV

Alla KONONENKO 34

UKRAINIAN CULTURE AS A FACTOR OF THE CONSOLIDATION OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION

LYKHOSHEST Olga, SUKHOMLINOV Serhii, BATAREINA Iryna 41

SUPPORT AND ACCOMPANIMENT OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

MOTENKO Yaroslav, SHYSHKINA Yevheniia 48

FUTURISTIC DIGITAL VISUAL CONTENT AS A TOOL OF RUSSIAN PROPAGANDA AT THE BEGINNING OF THE 21 ST CENTURY

POLIAKOVA Larysa 54

DEVELOPMENT OF THE MUTUAL AID AND SUPPORT ON UKRAINIAN LANDS: PECULIARITIES IN THE CONDITIONS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE WEST OF UKRAINE

PORONYUK Roman, GAPEYEVA Olga 62

IMPACT OF HYBRID WARS AGAINST UKRAINE ON THE INFORMATIVE MEDIA UNITS OF THE LITHUANIAN REPUBLIC'S ARMED FORCES (2013-2021)

STREBKOVA Julia, ZHAN Na 69

XENOLOGY OF THE FEMININE: UKRAINIAN WOMEN IN PERCEPTIONS OF CHINESE YOUTH

TALKO Tetiana, GRABOVSKA Iryna, KAHAMLYK Svitlana 76

UKRAINIAN BUDDHISM AND NEOBUDDHISM IN WAR CONDITIONS

FALKO Natalia, GUZ Nataliia, PROKOFIEVA Olesia 85

THE IMPROVEMENT OF THE SPECIALISTS' TRAINING IN PROVIDING OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO THE INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE

TSIORUPA Michael, VYSHNEVSKYI Oleksandr, ANDRIUSHCHENKO Oleksii, HAVRINA Viktoriia 93

CONTEMPORARY WARFARE DISCOURSE: WAR STUDIES (POLEMOLOGY) IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM OF UKRAINE

90 YEARS OF HOLODOMOR - THE GENOCIDE OF THE UKRANIAN PEOPLE (1932-1933)

BORIAK Tetiana 101

DISCOVERY OF THE MECHANISM OF GENOCIDE: DOCUMENTARY SOURCES VS PERSONAL SOURCES ABOUT THE HOLODOMOR IN UKRAINE 1932–1933

HRABOVSKY Serhiy 109

ALGORITHMS OF THE SOVIET-RUSSIAN GENOCIDE TO THE 70th ANNIVERSARY OF R. LEMKIN'S REPORT "SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE"

KOZYCKYJ Andrij *120*

CRIMINALIZATION OF DENIAL OF HOLODOMOR IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN EXPERIENCE OF BANNING DENIAL OF GENOCIDE

KUGAI Vitalii 128

THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN UKRAINE (ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF SKOROPADSKYI'S ARCHIVE IN THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE OF UKRAINE)

PETRENKO Ivan 137

RESISTANCE TO THE GENOCIDAL POLICY OF THE COMMUNIST TOTALITARIAN REGIME IN 1932-1933. BASED ON THE DOCUMENTS OF THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE

SOPRONIUK Tetiana 146

OPPOSITIONAL SENTIMENTS AND FORMS OF RESISTANCE OF THE SOUTH-WESTERN RAILWAYS' WORKERS DURING THE HOLODOMOR

SHUGALYOVA Inna, MOLDAVSKYI Roman 153

UKRAINIAN TEACHERS IN THE YEARS OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE

SHCHERBATYUK Volodymyr, ZAGORULKO Andriy, DURNOV Evgeny, SOKUR Yuriy, ORISHCHENKO Yurii 162

ARCHIVE DOCUMENTS AS A SOURCE OF THE RESEARCH ON THE HOLODOMOR OF 1932–1933 (BASED ON THE MATERIALS OF THE FUND 32 "CRIMINAL CASES BY JUDICIAL AND EXTRAJUDICIAL BODIES" OF THE SECTORAL STATE ARCHIVES OF THE MIA OF UKRAINE)

YANKOVSKA Zanna, SOROCHUK Liudmyla 173

HOLODOMOR 1932–1933 IN UKRAINIAN VILLAGES AND CITIES: REAL AND LITERARY DIMENSIONS (BASED ON THE WORKS OF OLGA MAK AND LYUBOV BURAK)

GENOCIDE, HOLODOMOR DEPORTATION AS THE SYSTEMATIC COMPONENT OF THE RUSSIAN POLICY IN UKRAINE: 1932 -1933 AND 2022-2023 IN THE FATE OF THE SOUTHERN AZOV REGION

BUKRIEIEVA Iryna, SKLIAROV Roman, SHPACHINSKY Valentin 182

"RUSSIAN WORLD" IN THE TEMPORARILY OCCUPIED CITY OF MELITOPOL

GLYNS'KA Lyudmila, HLEBOVA Natalia, ANDRIUSHCHENKO Oleksii 189

ETHNIC UNITY OF THE MULTICULTURAL COMMUNITY OF MELITOPOL AS A MARKER OF NATIONAL RESISTANCE TO THE INVASION

HUDZ Victor, POLYAKOVA Larisa, KRYLOVA Alla 195

MELITOPOL REFLECTIONS OF THE NATIONAL TRAGEDY OF HOLODOMOR

IRIOHLU Yurii, MILCHEV Volodymyr 205

THE ECHO OF THE PEASANT'S CATASTROPHE: COLLECTIVIZATION AND THE HOLODOMOR IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE NORTHERN AZOV BULGARIANS

KONDUR Zemfira, AFANASIEVA Liudmyla, SEMIKIN Mykhailo 216

CASES OF COHESION OF ETHNIC COMMUNITIES OF THE TEMPORARILY OCCUPIED MELITOPOL IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF UNITY IN DIVERSITY: A PROJECT APPROACH

REVIEWS

VLASOVA Tetiana, LITMAN Maksym 223

"THE GREAT RESET": THE ROAD TO THE PEACEFUL "NEW WORLD" OR A NEW GLOBAL WAR?

KOBCHENKO Kateryna 226

POLITICAL CENTRES OF UKRAINIAN EMIGRATION AND THEIR LEADERS IN THE CURRENT RESEARCHES

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.1
УДК 130.2(477)

Людмила АФАНАСЬЄВА
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольськийдержавнийпедагогічний
університетімені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-9386-6529
Email: lyulmila.csr@gmail.com

Михайло ЦЮРУПА
доктор філософських наук,
професоркафедри соціології та філософії
Мелітопольськийдержавнийпедагогічний
університетімені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-0464-7939
Email: mvz999@ukr.net

Олександр ВИШНЕВСЬКИЙ
добувач ступеня доктор філософії
Мелітопольськийдержавнийпедагогічний
університетімені Богдана Хмельницького

ORCID: 0009-0000-0911-5734
Email: vyshnevskyi91@gmail.com

ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК НАЙВИЩА ЧЕСНОТА ГРОМАДЯНИНА-БОРЦЯ ЗА УМОВ ВОЄННОЇ СИТУАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Анотація. *Робота присвячена аналізу феномену гідності, що досліджується сучасними соціогуманітарними науками як спрямованість моральної свідомості та виражає уявлення про цінність кожної людини як неповторної особистості, а також особливе моральне ставлення особистості до самої себе і очікування відповідної реакції на поважне ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається її цінність.*

Нами встановлено, що гідність насамперед є формою прояву самосвідомості і самоконтролю, на чому базується вимогливість людини до самої себе, тісно пов'язана з такими властивостями особистості, як совість, честь, відповідальність. Поняття гідності розглядається у сучасному соціально-філософському дискурсі в контексті ціннісних орієнтацій представників українського суспільства й визначає її патріотичну поведінку, особливо затребувану у загрозливих умовах воєнного стану. Такі виклики долі можуть деформувати особистість, тому надзвичайно важливим для філософського розуміння гідності людини є те, що у її продукуванні беруть участь усі здібності та уподобання людини, цінність стає явищем внутрішнього вибору. Російські наративи «меншого брата» та «хуторянства» принижували гідність української нації, яка завдяки героїзмові у війні заслужила повагу всього світу.

Встановлено, що основні характеристики українського суспільства виражають три ключові слова: хоробрість, стійкість та солідарність, і тому акцентується увага на етимології слова перемога, бо саме у прагненні до перемоги людська гідність знаходить відображення у свідомості кожного українця.

Обґрунтовуються суспільні механізми впливу на дотримання прав людини в умовах війни, на збереження достоїнства й убезпечення гідності в обставинах нових ризиків російсько-української війни.

Ключові слова: *гідність особистості, моральні чесноти людини, агресія рф, громадянський спротив, повоєнна розбудова, соціально-філософський дискурс гідності у низці моральних категорій.*

Liudmyla AFANASIEVA
Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology
and Philosophy, Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Michael TSIORUPA
Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology
and Philosophy, Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Oleksandr VYSHNEVSKYI
Ph.D. student in Philosophy
Department of Sociology and Philosophy,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

HUMAN DIGNITY AS THE HIGHEST VIRTUE OF A CITIZEN-FIGHTER IN A SITUATION OF WAR: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract. *The work is devoted to the analysis of the phenomenon of dignity, which is studied by modern socio-humanitarian sciences as an orientation of moral consciousness and expresses the idea of the value of each person as a unique individual, as well as a special moral attitude of the individual to himself and the expectation of an appropriate response to the respectful attitude towards him by the society in which his value is recognized.*

We have established that dignity is primarily a form of self-awareness and self-control, which is the basis of a person's demands on himself or herself, and is closely related to such personality traits as conscience, honor, and responsibility. The concept of dignity is considered in the modern socio-philosophical discourse in the context of the value orientations of representatives of Ukrainian society and determines their patriotic behavior, which is especially in demand in the threatening conditions of martial law, which can deform the personality. Therefore, it is extremely important for the philosophical understanding of human dignity that all human abilities and preferences are involved in its production, and that value becomes a phenomenon of internal choice. The Russian narratives of the "little brother" and "peasantry" were aimed at the dignity of the entire nation, which in the war earned the respect of the whole world. It is established that the main characteristics of Ukrainian society are expressed by three key words: courage, resilience and solidarity, and therefore the author focuses on the etymology of the word victory, since it is in this desire for victory that human dignity is reflected in the consciousness of every Ukrainian.

The author substantiates the social mechanisms of influence on the observance of human rights in war, on the preservation of dignity and the protection of dignity in the circumstances of new risks of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: *personal dignity, moral virtues of a person, aggression of the Russian Federation, civil resistance, post-war development, socio-philosophical discourse of dignity in a number of moral categories.*

Постановка проблеми. Гідність людини в сучасній правовій державі за мирних умов є найважливішим ідентифікатором рівня дотримання прав особистості й основною метою формування патріота своєї держави. Повномасштабна війна з Московією стала переломною подією для новітньої історії України, яка сьогодні «виборює своє право «бути, а не здаватись», що інтенсифікувало процес національного самовизнання, стимулювало готовність українців до спротиву агресії й захисту незалежності України» [7, с.329]. У цьому спротиві в тилу і борні на фронтах людська гідність концентрує моральне обличчя патріота, адже вона піддається небезпеці зламу її агресором та підносить особистість до рівня Героя.

Відстоювання права людини на гідне існування та шанування демократичних цінностей під час війни означає докладання максимальних зусиль на нелегкому шляху формування нової України, який лише почався. Важливим завданням соціально-філософської науки є аналіз та філософська рефлексія моральних вимірівнаціональної ідентичності як дискурсивне підґрунтя для розробки демократичної ідеології України у повоєнні часи та формування її нового образу для зовнішнього світу. В її змісті чільне місце займають високі моральні якості, зокрема, достоїнство українця та гідність.

Особливої актуальності набуває феномен гідності громадян, підневільних російським окупантам на захопленій ними частині території нашої держави, який би тип спротиву вони не обрали. Найгостріше та найтрагічніше феномен гідності реалізується у полонених вояків, дітей, вивезених у ворожу країну, заручників із числа цивільних.

Аналіз наукових публікацій. В нашій роботі ми опирались на положення розвитку ліберальних цінностей в контексті загрозливих впливів війни, проблем соціальної комунікації в стані «гібридів» війни та миру, виявлених у творах С.Лефорта, соціально-психологічних побудовах А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла. Серед соціально-філософських досліджень значущими були узагальнювальні твори Е. Рудинеско «Філософи в обіймах бурі», твори сучасних французьких філософів моральної проблематики, зокрема, ідеї Анрі Бернара Леві, який із перших днів війни неодноразово бував на фронті пліч-опліч із українськими вояками [22], фундаментальна робота

Алена Бад'ю «Етика». Серед українських авторів заслуговують на увагу розробки В. Малахова «Етика», доробок академіка С. Кримського та інш.

За умов ситуації загрози життю, коли ворог чекає на приниження та прохання пощади, людина з гідністю не схиляє голови, стоїчно приймає удари долі. Свідки страт аристократок Франції у 1793-94 рр. писали, що ті одягали святковий одяг, безстрашно підіймалися на ешафот (деяких чоловіків доводилося вести під руки), перед тим голили потилицю, щоб гільйотина не зіпсувала благородне обличчя, – ось приклади гідності та достоїнства, благородства. Український полонений зі словами «Слава Україні!» прийняв смерть від рук ворога з достоїнством вояка.

На нашу думку, сьогодні пильної уваги науковців заслуговують соціально-філософські дослідження впливів ключових подій, які визначили соціокультурні зміни в українському суспільстві і тим самим вплинули на ціннісні орієнтації населення: Помаранчева революція, Революції Гідності, початок «гібридної» війни та особливо вкрай небезпечна доленосна повномасштабна російсько-українська війна. Можна стверджувати, що революційні перетворення відбулись у системі моральних чеснот громадян України, що спостерігається на дискурсивному, поведінковому рівнях, а також підтверджено соціологічними даними [7; 13; 15; 16; 19].

Корисними для вивчення актуальності питання реалізації права на гідність та достоїнства у змісті свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану є наукові джерела правової сфери [5; 6; 8; 12] та соціально орієнтована публіцистика, зокрема, матеріали громадських форумів та Інтернет-ресурсів, що заслуговують на довіру, де розглядаються проблеми гідності людини крізь призму впливу війни на моральний світ, культурний ландшафт України в умовах війни та союзної взаємодії держав [1;2; 3;10;11;20].

Незважаючи на сучасний суспільний запит і значний науковий інтерес, нам видаються недостатньо опрацьованими аспекти, пов'язані з дискурсами моральних вимірівнаціональної ідентичності українства, зокрема, феномена гідності особистості в умовах воєнного часу, які поділили громадян на патріотів, тих, хто воює, мирних представників спротиву окупантам, та колаборантів, полонених, «ухилянтів» тощо.

Метою даної розвідки є соціально-філософський аналіз феномена гідності людини в контексті сучасних соціальних викликів за умов війни, яка підіймає гідність людини на рівень Героїзму, чи може деформувати та принижувати її.

Виклад основного матеріалу. Соціально-філософське осмислення життя людини акцентує увагу на пізнанні та розумінні тих складних проблем, які сучасний світ ставить перед людьми, та на очікуванні (передбаченні) реакції людини на екзистенційні загрози.

Сьогодні переважна більшість українців самовіддано боронить свою Батьківщину від агресора і доводить усьому світу, що вони є справжніми громадянами, які люблять свій народ, країну, готові захищати та розбудовувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу. Водночас вони мають власну гідність, національну самосвідомість, гуманістичну мораль, бережуть свої права і свободи та вміють цивілізованим шляхом відстояти їх, сприяючи громадянському миру та злагоді в суспільстві та дотримуючись законів ліберальної демократії.

Проблема гідності людини серед багатьох суспільних проблем видається досить складною, однак, надзвичайно важливою, адже саме усвідомлене подолання складних життєвих ситуацій дає націям, народам і громадянам шанс на успішне самовизначення та поступальний розвиток.

Письменника «Окопної правди» В. Гроссмана піддавали нищівній критиці та знищили книгу (за збігом обставинзберігся примірник), у якій він пише: «У німецьких концтаборах ув'язнені самі підтримували антилюдяні порядки, здавалось би, зникла напруга у колючій огорожі, пішло б начальство – вони б самі підтримували струм високої напруги, блокгєльтери слугували старому начальству». Тобто поняття гідності, яке начебто є невід'ємним атрибутом людини, за умов ув'язнення, тортур, полону «приховується» за страхом та приниженнями.

Повідомлення в інтернет-джерелах стосовно здачі українців у полон та участь у «добровольчому батальйоні» на боці рашистів потребують перевірки не тільки на істинність, але і з огляду на гідність поведінки українського вояка.

В сучасному українському правовому полі (ст. 3, ст. 21, ст. 28, ст. 68 Конституції України 1996 р. задекларовано, що всі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах) гідність визнається найвищою соціальною цінністю, невід'ємним правом людини, яке належить їй від народження завдяки приналежності до людського роду [8]. З філософської точки зору поняття «гідність» виражає уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими. Дослідники феномена гідності виділяють теологічний, правовий і, головне для нас, – моральний та соціально-філософський підхід до розуміння сутності людської гідності.

Культурологічні аспекти тлумачення гідності вказують на її залежність від соціальних умов, ідеології та стану морального духу в епоху, що наразі панує.

«Глибина падіння моралі, – вказував Г.Гегель, – визначається тим, чим він задовольняється». Рабське пристосування до умов окупації, приниження, покора колоніальному статусу держави означає забуття такої чесноти. «Гідність – форма прояву соціальної і моральної свободи, яка включає в себе право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого

обов'язку і відповідальності перед суспільством. Гідність виконує важливу регулятивну функцію: у будь-якій ситуації людина мусить поводитися так, щоб не втратити гідності» [4]. Гідність у такий спосіб стає показником розвиненої культури взаємодії між людьми, коли існує небезпека ураження гідності внаслідок переслідування.

А от в соціальному аспекті людську гідність можна розглядати як суспільний кредит, наданий людині для її самореалізації та морального вдосконалення. Саме тому людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникає у зміст права, а особистісні риси, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу. Яскравим прикладом цього слугує історія правової регламентації людської гідності. О. Грищук справедливо вказує, що «звернення до людської гідності відбувається, як правило, коли має місце гостре розуміння грубого порушення прав людини. Зокрема, на міжнародно-правовому рівні це відбулося як реакція на звірства Другої світової війни «злочини проти людства (людяності)»» [5].

У наведеному випадку дослідник не точно посилається на одну з груп міжнародних злочинів чільних нацистських злочинців, згідно з рішеннями Нюрнберського трибуналу 1945-1946 р. це – «злочини проти людяності» [23], бо малося на увазі приниження та нищення певних етнонаціональних груп, а не всього людства, котрих (роми, євреї, частково слов'яни) прихильники нацизму та фашизму вважали недостойними бути повноцінними представниками людського роду.

Сьогодні більшість авторів підтримують концепцію подвійної природи людської гідності: як явища об'єктивного і загального для всіх людей (цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини (гідність людини).

Актуальний у контексті нашої роботи соціально-філософський підхід розглядає людську гідність як: багатопланове явище, притаманне людському роду (антропна гідність, гідність як цінність кожної окремого представника людського роду), з якого випливає головне джерело прав людини, як моральну чесноту та визнання самоцінності кожною особистістю, як суб'єктивне ставлення людини до навколишнього гуманітарного середовища.

Зауважимо, що нерідко поняття людської гідності ототожнюють із поняттям «гідність людини». Візьмемо до уваги точку зору П. Кравченка. На його думку ці поняття необхідно розмежовувати, оскільки у наукових працях поняття «гідність людини» розглядають у контексті конкретної особистості, групи людей, а «людська гідність» як етична категорія означає уявлення про гідність як ознаку й властивість, що відрізняє людину від інших біологічних істот, виділяє у структурі цих якостей соціальне як неповторне [9]. Однак зауважимо, що справа не у відмінностях критерію гідності між людьми та «братами нашими меншими», бо покарання за знущання над тваринами і є покаранням за образливе ставлення до їх єства.

Ми підтримуємо думку Б. Дучак про те, що феномен людської гідності неможливо розглядати окремо від прав людини, оскільки він прямо впливає на поведінку кожної конкретної людини та суспільства загалом [6, с.49]. Сьогодні поняття гідності вживається у законодавствах багатьох країн та у міжнародному праві. Його трактують як «поняття моральної свідомості, яке виражає уявлення про цінність всякої людини як моральної особистості, а також категорія етики, яка означає особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості» [5].

Зауважимо, що замість дефініції поняття «гідність людини» у європейських конституціях та практиці конституційних судів трапляються загальні та абстрактні характеристики окремих аспектів поняття гідності людини. У європейських конституціях гідність характеризують як непорушну, невід'ємну, верховну, джерело прав та свобод людини, фундамент політичного порядку та соціального миру [17, с. 28–39], що дає змогу С. Шевчуку справедливо стверджувати, що людська гідність посідає визначальну роль у системі конституційних цінностей [21].

Зазначимо, що наш соціально-філософський аналіз бере початок із того, що за умов російсько-української війни відбувається зіткнення двох систем цінностей: тоталітарної пострадянської та неоліберальної. Дослідники зазначають, що частково ця неоліберальна українська система цінностей використовує постмодерні риси морального світу, постколоніальний спротив і пристосовує все це для подолання культурних травм, певною мірою позбуваючись колоніального комплексу меншовартості, тобто для підняття гідності українця нової держави, держави переможниці тоталітарного монстра.

Ми вважаємо, що робота над формуванням нової України лише почалася, і тому для дослідників дуже важливо знайти теоретичне та методологічне підґрунтя для аналізу як самої війни, так і її антигуманних наслідків [13, с. 317–326]. Наразі визнано, що на окупованих територіях тисячі колаборантів співпрацюють із загарбниками, не враховуючи прямих зрадників, та окрім десятків тисяч мовчазно підкорених, тому то партизанський рух у Мелітополі, Бердянську та інших містах не поширюється на територію Луганської та Донецької областей – справа у почутті гідності та готовності віддати життя заради свободи та гідності людини.

Дослідниця Н. Отрешко зазначає, що ідеологічне протистояння з російським світом – один з головних викликів для майбутньої України, тому процес осмислення сформованих в ідеологічному полі символічних систем підкорення сильнішому є

обов'язковим [13]. Важливою також є відповідальна критика власних прогалин у формуванні того блоку моральних чеснот, які у Стратегії «Україна 2020» були позначені «Вектором гордості». Проголошені правильні значущі моральні орієнтири не були досягнуті [24]. Вони недарма були піддані критиці В. Кубідою вже 3 квітня 2015 р. на сайті LB.ua (блог В. Куйбіди). У передвоєнний час вони дали би змогу потенційному агресорові відчути висоти моральної свідомості українців як «нації нескорених», відповідати динаміці соціального простору, задовольняючи інтереси захисту держави від нинішньої та майбутньої небезпеки. Але, як зазначив у важку годину навали російського агресора Глава УГКЦ, «Війна – це завжди поразка людства. Війна – це завжди біда, у якій принижується гідність людини. Коли ми боремося за мир – ми можемо все здобути. Коли починається війна – ми можемо все втратити» [2].Про небезпеку війни як чинника особистісних моральних видозмін застерігає К. Чижевський: «Війна з її безмірністю страждань, смерті, абсурдністю вбивства може легше, ніж за інших життєвих обставин, схилити людину прийняти пігулку, щоби втамувати фізичний біль разом із муками сумління в ситуаціях на межі нестерпного» [12].

Відтак, важливим у контексті нашої роботи є сенс категорії гідності, деякі сторони якої розкривається у наступних тезах Річарда Бренсона:

● «Гідність не можна сприймати за належне. На неї постійно зазіхають: диктатори, які тримаються за владу, фанатики, які намагаються увіковічнити внутрішні якості, і байдужість перехожих перед лицем тиранії та несправедливості». Ця теза вимагає включати тему досягнення гідності у навчально-виховний процес молоді як одну із важливих цілей освітнього процесу.

● «Перед нами стоїть стільки викликів, які треба вирішити: від катастрофічних змін клімату до повсюдних загроз для демократії. Та якщо у нашому світі гідність захищатимуть і шануватимуть, то всі інші виклики цього світу можна буде здолати». При деякій долі перебільшення фактору гідності серед інших чеснот: відповідальності перед майбутніми покоління, розумного вибору життєвої позиції, сенс ідеї ми розуміємо в універсальній цінності гідності для борні з викликами людству.

● «Навчати дітей тому, що наші спільності вищі за відмінності, надихати на створення розмаїтих спільнот і спільності з людством, давати кожному й кожній відчуття, що вони важливі, – усе, що ви робите, вселяє надію, що ми зможемо скерувати людство кращим курсом, ніж ми рухаємося зараз» [1].

Отже, насамперед йдеться про ціннісні виміри, а сфера проявів цінності – це простір людської свободи: ніхто не може змусити людину цінувати або не цінувати те, що за її внутрішнім вибором таким не є. Цінність гідності для насполягає у тому, що вона є виявом екзистенціальних характеристик людини, в кінцевому рахунку саме в цінностях фіксується те, з чим людина вважає за необхідне жити все життя.

У сучасній філософії вважається, що цінність гідності виведена на перший план серед інших регуляторів та чинників людської діяльності [14, с.186]. Тому надзвичайно важливим для філософського розуміння гідності людини є те, що у її продукуванні беруть участь усі здібності та уподобання людини, цінність стає явищем внутрішнього вибору.

Як ми вже виявили у доробку Лефорта, ліберальні цінності під час війни трансформують суспільства, де неможливо розмежувати групи у загальному полі соціальної комунікації [25]. Ми критично ставимося до цієї думки, бо війна тим антигуманна, що поділяє людей на Героїв (хоча, на думку Дж. Кангієма, це надособистісна позиція) та тих, хто не чинить спротиву, а отже слід замислитись, які цінності обрали останні у повному сенсі слова. Це якраз і є матеріальними примітивними інтересами, які Гегель назвав «глибиною падіння».

У цьому контексті сучасний польський мислитель, есеїст і поет К. Чижевський (один із засновників Центру «Пограниччя – мистецтв, культур, народів» в Сейнах і Фонду «Пограниччя») в одному зі своїх есеїв пише: «Війна, висвітлюючи контури ворога, загострює границі ідентичності. Переможці малюють політичні карти по-своєму, оволодіваючи кордонами, за які пролилася кров, і тим самим зміцнюючи їх. Диктатор, котрий війною здобуває й утримує владу, не мусить поневолювати нас тюрмою чи каторгою – достатньо, що схилить нас релятивізувати зло. Зробити це він може лише з нашою допомогою. І не те є важливим, що інакше, ніж він, будемо розуміти моральний релятивізм (хоча б як протиставлення абсолютизму раціо), що на відміну від нього відмежуємося від імморалізму, – важливо, що викликана ним війна заволодіє нашим релятивізмом і нашою агентивністю в розмиванні меж і границь» [12].

У контексті сучасних українських реалій прояву людських якостей, цінностей, уподобань обґрунтованим видається положення В. Степаненка, що стан і основні характеристики українського суспільства виражають три ключові слова: хоробрість, стійкість та солідарність [16].

«Потрібно навчитися жити. Жити у війні. Адаптуватися до такого життя. Жити у горі – і жити у радості. Будувати плани – хай і не на довгу дистанцію. Навчитися цінувати кожний прожитий день. Не боятися розвиватися» [3]. Саме так сучасний ліберальний дискурс відрізняється від тоталітарного, тому у контексті вищенаведеного ми цілковито поділяємо думку Н. Отрешко, що саме завдяки ліберальній системі цінностей Україна може гідно пройти через усі випробування війною та складний повоєнний період [13].

Українська дослідниця І. Грабовська справедливо вказує, що нині в українській державі демократія активно формується самою практикою та викликами буття [4; 5; 6], а тому спротив українства російській агресії сьогодні носить справді

всенародний характер завдяки збройній боротьбі українців у лавах ЗСУ, територіальної оборони, волонтерству та всім іншим типам опору та благодійництва, які представлені в сучасному українському просторі, українській дипломатії, зусиллях української влади забезпечити підтримку зарубіжних країн зброєю та гуманітарною допомогою тощо [18].

Підтвердженням цьому є есей К. Чижевського з промовистою назвою «Світ має навчитися українського слова «Перемога»» [10]. Автор звертає увагу на етимологію слова перемога: «… нині самі українці дають всьому світові зрозуміти, що ставкою стала Перемога. Після багатьох десятиліть поразок у світі, купівлі миру ціною страждання і смертей багатьох людей з'явився народ, який більше не хоче фальшивого компромісу. А хоче Перемоги. Тому в нашому словнику «Пограниччя» з'явилося дуже важливе слово – «Перемога». Я вважаю, що увесь світ має навчитися цього українського слова – перемога. І це та цінність, за яку ми сьогодні боремося, допомагаючи українцям» [10].

На нашу думку, цілком очевидно, що саме у цьому прагненні до перемоги людська гідність як важлива моральна складова соціальних зв'язків та взаємин між людьми і знаходить нині своє безпосереднє відображення у свідомості кожного українця.

Якщо спробувати охопити думкою найзагальнішу характеристику гідності українця на нинішній війні, то у великому спектрі людських страждань на війні ми можемо знайти те видатне, що духовно може змінити суспільство на краще: не війни викликають кризу моралі та культури, а навпаки, вони є наслідком кризи людяності та гуманності суспільства.

Путінський авторитарний режим із безжалісним ставленням до своїх же росіян потребує війни, бо маскує внутрішні розколи між бідністю та багатством, совістю та ницістю, між гідністю людини XXI століття, розкріпаченою економічно, ідейно-політично і духовно та рабською свідомістю підлеглих путінського режиму. Ми відрізняємося від нападника духовно: культурно, морально, з українською гідністю, та українською люттю, які зливаються в образ патріота – борця за свободу із російським гнобителем українства з 300-річною історією придушення прагнень до свободи.

У «Стратегії розвитку України 2020» серед 4-х основних напрямків розвитку країни виокремлено «Вектор гордості», який може стати платформою формування в учнівської молоді та всіх громадян почуття гордості, власного достоїнства, гідності жити в цивілізованому демократичному світі.

Висновки:Гідність кожного українця у морально-політичному відношенні нерозривно пов'язана з гідністю українства як вільнолюбної нації, яка виборює право жити з честю і достоїнством у співтоваристві з демократичними державами світу. На відміну від міжнародно-правових та конституційних підходів до гідності, де вона пов'язана з життєво важливими правами і може трактуватись як різновид права на самоповагу, у соціально-філософській парадигмі гідність означає боротьбу впродовж всього життя за оцінку суспільства та самооцінку людини як неповторної індивідуальності проти світу жорстокості та приниження.

Стан окупації, полону, переслідування за потяг до свободи у прифронтових та окупованих районах України є певною перевіркою стійкості народу у відстоюванні честі та гідності цивілізованої нації. Запропоноване політиками та державними діячами положення «Вектор гордості» слід трансформувати у програму оновленої освіти України.

1. Бренсон Р. Гідність – одна з перших жертв війни. URL: https://forbes.ua/authors/yuriy-tarasovskiy
2. «В Україні ведеться війна за гідність людини», – Глава УГКЦ у сімнадцятий день війни. URL: http://osbm-hoshiv.in.ua/?p=6906
3. Віталій Портников. Війна і життя. URL: https://zbruc.eu/node/116497
4. Грабовська І. Філософський аналіз світоглядного наповнення української Революції Гідності. *Versus.* № 5. 2015. С. 106–110.
5. Грабовська І. Українська жінка в Революції Гідності. *Український альманах – 2018.* Варшава, Польща, 2018. С. 52–60.
6. Грабовська І. Єврореволюція як Революція Гідності в контексті цивілізаційної проблематики. *Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: Монографія. Вид. 2-ге, доп.* К.: Педагогічна думка, 2019. С. 162– 182.
7. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf
8. Дучак Б.Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НаУУКМА.* 2017. Том 200. К.: «Юридичні науки». С. 47–50.
9. Жулєньова О. Вплив війни на ціннісні пріоритети. *Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія.* Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–337. URL:https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf
10. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії ВР 28 червня 1996 року. К.: Юрінком, 1996. 80 с.
11. Кравченко П.А. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття.

URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf

12. Кшиштоф Чижевський. Світ має навчитися українського слова "Перемога". URL: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=102287
13. Кшиштоф Чижевський. Письменник і війна. URL: /https://zbruc.eu/taxonomy/term/7829

14. Мойсей Г. Проблеми реалізації права на людську гідність в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С. 160–164. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/365
15. Отрешко Н. Ліберальні цінності під час війни. *Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія.* Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 317–326. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf
16. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. С. 186.
17. Рейтинг. Соціологічна група. (17–18 серпня 2022). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування. Ідентичність. Патріотизм. Цінності. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnad cyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st _patr_otizm_c_ nnost_17-18_serpnya_2022.html
18. Степаненко В. Суспільний досвід і смисли російсько-української війни: соціологічні інтерпретації. *Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія.* Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf
19. Стецик Назарій. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права.* 2018. No 1. С. 28–39.
20. Товмаш Д., Грабовська І., Кагамлик С. Волонтерство жіноцтва, як ефективна складова боротьби з російським агресором (соціо-філософський та філософсько-світоглядний аналіз). *Українознавчий альманах*. Випуск 32. URL: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.6
21. *Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія.* Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf
22. Чисельність волонтерів в Україні зросла у вісім разів: скільки їх зараз у реєстрі. 20 лютого 2023 р. URL: https://acmc.ua/za-rik-v-ukrayini-u-8-raziv-zrosla-kilkist-zareyestrovanyh-volonteriv/
23. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. №9. С. 29–40.
24. Повна капітуляція Путіна та армії Росії – філософ Бернар-Анрі Леві про шлях перемоги України. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-viyna-svit-putin/32421446.
25. Цюрупа М.В., Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право. К.: Кондор, 2008.
26. Стратегія сталого розвитку «Україна 2020». *Указ Президента України 5/2015 від 12 січня 2015 р.*
27. Лефорт К. Про генезис ідеології в сучасних суспільствах. *Канадський журнал політичної та соціальної теорії*, 2020. Том. 7, #. 1-2: 58-89.

References

1. Brenson R. *Hidnist – odna z pershykh zhertv viiny* [Dignity is one of the first victims of war]. URL: https://forbes.ua/authors/yuriy-tarasovskiy(in Ukrainian).
2. «*V Ukraini vedetsia viina za hidnist liudyny»* ["Ukraine is waging a war for human dignity"] – Hlava UHKTs u simnadtsiatyi den viiny. URL: http://osbm-hoshiv.in.ua/?p=6906 (in Ukrainian).
3. Vitalii Portnykov. *Viina i zhyttia* [War and life]. URL: https://zbruc.eu/node/116497 (in Ukrainian).
4. Grabovska I. (2015). *Filosofskyi analiz svitohliadnoho napovnennia ukrainskoi Revoliutsii Hidnosti* [Philosophical analysis of the worldview content of the Ukrainian Revolution of Dignity]. *Versus.* № 5. Pp. 106–110. (in Ukrainian).
5. Grabovska I. (2018). *Ukrainska zhinka v Revoliutsii Hidnosti* [Ukrainian woman in the Revolution of Dignity]. *Ukrainskyi almanakh – 2018.* Varshava, Polshcha. Pp. 52–60. (in Ukrainian).
6. Grabovska I. (2019). *Yevrorevoliutsiia yak Revoliutsiia Hidnosti v konteksti tsyvilizatsiinoi problematyky* [Eurorevolution as a Revolution of Dignity in the context of civilizational problems]. *Suchasne ukrainstvo: tsyvilizatsiini vyklyky ta vidpovidi: Monohrafiia*. Vyd. 2-he, dop. K.: Pedahohichna dumka. Pp. 162–182. (in Ukrainian).
7. Hryshchuk O.V. (2019). *Filosofiia konstytutsiinyk htsinnostei: monohrafiia* [Philosophy of constitutional values]. Kyiv: «Kompaniia VAITE». 416 p. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf (in Ukrainian).
8. Duchak B.L. (2017). *Liudska hidnist u pravi* [Human dignity in law]. *Naukovi zapysky NaUUKMA. Tom 200. «Iurydychni nauky»*. Pp.47–50. (in Ukrainian).
9. Zhulienova O. (2022). *Vplyv viiny na tsinnisni priorytety* [The impact of war on value priorities]. *Ukrainske suspilstvo v umovak hviiny. 2022: Kolektyvna monohrafiia.* Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. Pp. 26–3373 URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf (in Ukrainian).
10. *Konstytutsiia Ukrainy: Pryiniata na piatii sesii VR 28 chervnia 1996 roku* [The Constitution of Ukraine: Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada on June 28, 1996]. K.: Yurinkom. 80 p. (in Ukrainian).
11. Kravchenko P.A. *Hidnist liudyny yak tsinnisnyi pryntsyp yii sotsialnoho buttia* [Human dignity as a value principle of social existence]. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf (in Ukrainian).
12. Kshyshtof Chyzhevskyi. *Svit maie navchytysia ukrainskoho slova "Peremoha"* [The world must learn the Ukrainian word "Victory"]. URL: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=102287 (in Ukrainian).

13.Kshyshtof Chyzhevskyi. *Pysmennyk i viina* [The writer and war]. URL: https://zbruc.eu/taxonomy/term/7829 (in Ukrainian).
14.Moisei H. (2020). *Problemy realizatsii prava na liudsku hidnist v Ukraini* [Problems of realization of the right to human dignity in Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. #2. Pp.160–164. URL: https:// chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/ 365 (in Ukrainian).
15.Otreshko N.(2022). *Liberalni tsinnosti pid chas viiny* [Liberal values during the war]. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022: Kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. Pp. 317–326. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf (in Ukrainian).
16.Petrushenko V. (2009). *Tlumachnyi slovnyk osnovnykh filosofskykh terminiv* [Glossary of basic philosophical terms]. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». 264 p. (inUkrainian).
17.*Reitynh. Sotsiolohichna hrupa. (17–18 serpnia 2022). Cimnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia. Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti* [Rating. Sociological Group (August 17-18, 2022). Seventeenth national survey. Identity. Patriotism]. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_ nnost_17-18_serpnya_2022.html (in Ukrainian).
18.Stepanenko V. (2022). *Suspilnyi dosvid i smysly rosiisko-ukrainskoi viiny: sotsiolohichni interpretatsii* [Values Social experience and meanings of the Russian-Ukrainian war: sociological interpretations]. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022: Kolektyvna monohrafiia.*Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. URL:https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf (inUkrainian).
19.Stetsyk Nazarii. (2018). *Pryroda hidnosti liudyny (na osnovi analizu suchasnykh yevropeiskykh konstytutsii ta pretsedentnoi praktyky konstytutsiinykh sudiv)* [The nature of human dignity (based on the analysis of modern European constitutions and case law of constitutional courts)]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. No 1. Pp. 28–39. (inUkrainian).
20.Tovmash D., Hrabovska I., Kahamlyk S. (2022). *Volonterstv ozhinotstva, yak efektyvna skladova borotby z rosiiskym ahresorom (Sotsio-filosofskyi ta filosofsko-svitohliadnyi analiz)* [Women's volunteering as an effective component of the fight against the Russian aggressor (socio-philosophical and philosophical analysis)]. *Ukrainoznavchyi almanakh.* Vypusk 32. URL: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.6 (in Ukrainian).
21.*Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022* [Ukrainian society in the context of war. 2022]: *Kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. 410 p. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf (in Ukrainian).
22.*Chyselnist volonteriv v Ukraini zrosla u visim raziv: skilky yikh zaraz u reiestri. 20 liutoho 2023 r.* [The number of volunteers in Ukraine has increased eightfold: how many are now in the register]. URL: https://acmc.ua/za-rik-v-ukrayini-u-8-raziv-zrosla-kilkist-zareyestrovanyh-volonteriv/(in Ukrainian).
23.Shevchuk S. (2018). *Liudska hidnist u systemi konstytutsiinykh tsinnostei* [Human dignity in the system of constitutional values]. *Pravo Ukrainy.* No9. Pp. 29–40. (in Ukrainian).
24.*Povna kapituliatsiia Putina ta armii Rosii – filosof Bernar-Anri Levi pro shliakh peremohy Ukrainy* [Complete surrender of Putin and the Russian army]. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-viyna-svit-putin/32421446. (in Ukrainian).
25.Tsiurupa M.V., Diachenko V.I. (2008). *Mizhnarodne humanitarne pravo* [International humanitarian law]. K.: Kondor. (in Ukrainian).
26.*Stratehiia staloho rozvytku «Ukraina 2020»* [Sustainable development strategy "Ukraine 2020"]. *Ukaz Prezydenta Ukrainy 5/2015 vid 12 sichnia 2015 r.* (in Ukrainian).
27.Lefort C. (2020). *Pro genesis Ideologyi v suchasnih suspilstvah* [On the genesis of ideology in modern societies]. *Canadian Journal Politichnoyi ta Socialnoyi Teoryi*. Vol. 7, Nos. 1-2: 58–89. (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.2
УДК 94(477).08

Олена ГАЗІЗОВА
кандидат історичних наук,
завідувач відділу українознавства в науково-освітньому просторі
Науково-дослідного інституту українознавства
МОН України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-5353-5637
EMAIL: OLENA.GAZIZOVA@UKR.NET

«КРИВАВІ РОЖІ». ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЛЮДМИЛИ ФОЇ – ЛЕГЕНДИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Анотація. *В Україні в умовах воєнної агресії рф все більше зростає роль жінки у героїчній боротьбі українського народу проти агресора. У цьому аспекті важливою є гендерна історія – напрямок, який досліджує історію жіноцтва у різні періоди. Найбільш актуальним сьогодні є вивчення історії українського визвольного руху, зокрема участь у ньому українського жіноцтва, що дає можливість розкрити гендерну складову національно-визвольних змагань українського народу з нової, подекуди несподіваної сторони. Як відзначають вчені, жінки зробили вагомий внесок у розвиток та діяльність оунівського підпілля, їхня практична діяльність в українському національно-визвольному русі була надзвичайно багатогранною.*

Дослідження зорієнтоване на висвітлення ролі українських жінок в українському визвольному русі в 40-х-50-х рр. XX ст. на прикладі життєвого та творчого шляху однієї з найзагадковіших постатей українського визвольного руху Людмили Фої (1923–1950) – зв'язкової підпілля Організації Українських націоналістів (бандерівців) у м. Києві під час Другої світової війни, в'язня внутрішньої тюрми НКДБ УРСР, учасниці збройної боротьби Української Повстанської Армії на Волині та Поліссі.

Життєвий шлях однієї із яскравих представниць українських ОУН і УПА, подвійного агента, зв'язкової, письменниці Л. Фої вмістився у неповні 27 років. Її коротке трагічне життя було постійною боротьбою за побудову незалежної Української Держави, проти реалій тоталітарної дійсності, у 1941–1943 рр. нацистської, а у наступні роки радянської.

Прочитання творів Л. Фої дозволить повернути українській літературі ім'я цієї непересічної письменниці. Її твори спрямовані на формування патріотичних цінностей молодої особи, яка перебуває в постійному динамічному розвитку ціннісно-емоційної сфери, виступає рушійною силою, від поглядів якої залежить розвиток української державності.

Ключові слова: *жінка, війна, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, підпілля, Людмила Фоя, патріотизм, молодь.*

Olena HAZIZOVA
Ph.D. in History
Head of the Department of Educational Technologies
and Popularization of Ukrainian Studies,
Research Institute of Ukrainian Studies, Kyiv

"BLOOD ROSES". LIFE AND CREATIVITY OF LYUDMILA FOY - LEGENDS OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT

Abstract. *In Ukraine, under the conditions of military aggression by the Russian Federation, the role of women in the heroic struggle of the Ukrainian people against the aggressor is increasingly growing. In this aspect, gender history is important - a field that examines the history of women in different periods. The most relevant today is the study of the history of the Ukrainian liberation movement, in particular the participation of Ukrainian women in it, which makes it possible to reveal the gender component of the national liberation struggles of the Ukrainian people from a new, sometimes unexpected side. As scientists note, women made a significant contribution to the development and activity of the Ouniv underground, their practical activity in the Ukrainian national liberation movement was extremely multifaceted.*

The study is focused on highlighting the role of Ukrainian women in the Ukrainian liberation movement in the 1940s and 1950s. on the example of the life and creative path of one of the most mysterious figures of the Ukrainian liberation movement, Lyudmila Foya (1923–1950), a liaison underground of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera) in Kyiv during the Second World War, a prisoner of the internal prison of the NKGB of the Ukrainian SSR, a participant armed struggle of the Ukrainian Insurgent Army in Volyn and Polissia.

Reading the works of L. Foya will allow us to return the name of this unique writer to Ukrainian literature. Her works are aimed at the formation of patriotic values of a young person, who is in constant dynamic development of the value-emotional sphere, acts as a driving force, on whose views the development of Ukrainian statehood depends.

Keywords: *woman, war, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, underground, Lyudmila Foya, patriotism, youth.*

Постановка проблеми. В умовах російської агресії український жіночий рух активно долучається до національної оборони та протидії агресору. За оцінками Міністерства оборони України, жінки становлять близько 15% від загальної чисельності Збройних Сил України, що відповідає кращим світовим практикам. У час війни жінки поряд з чоловіками стоять на лініях вогню, виконують військові задачі в лавах ЗСУ, служать у складі Сил територіальної оборони.

І в цьому контексті важливим є дослідження гендерної історії у боротьбі за Українську державність. Українське жіноцтво в українському національно-визвольному русі посідало особливе місце. Представниці жіночої статі в лавах ОУН та УПА виконували різні функції, як мирні (лікарі, медсестри та санітарки), напівмирні (друкарки, пропагандистки та зв'язкові), так і воєнні (розвідниці, учасниці відділів УПА, а інколи й командири роїв), а також дбали про повсякденні потреби повстанців. Інколи вони виконували декілька функцій та ролей одночасно, працювали не покладаючи рук і віддавали життя за ідею створення незалежної України. Як справедливо наголошує О. Пустомітенко, підпілля ОУН(Б) та формування УПА, можливо, не змогло б тривалий час чинити опір радянському та німецькому режимові без внеску жінок та їхньої підтримки [11, с. 83].

Попри те, що ідеологічно ОУН підтримувала традиційний розподіл ґендерних ролей (з особливим наголосом на материнсько-виховних і родинно-господарських функціях жінки), практика масованого залучення дівчат та жінок до участі у визвольних змаганнях фактично руйнувала такий ґендерний уклад. Для тисяч українок гасло «Нація понад усе!» докорінно змінило їхній світогляд й систему вартостей, відсунувши на другий план навіть родинні цінності та материнство. Погоджуємось із думкою О. Кісь, що саме жінки були дуже вагомим ресурсом ОУН–УПА, якого були позбавлені збройні й каральні підрозділи польського, німецького та радянського урядів, і саме цей додатковий ресурс значною мірою забезпечив тривкість існування й посилював ефективність діяльності повстанців [8, с. 121].

Аналіз наукових публікацій. Ролі жінок в українському визвольному русі присвячені праці М. Богачевської-Хом'як [2], О. Кісь [8]. Л. Онишко [10], О. Пустомітенко [11], М. Мандрик, О. Стяжкіної, Т. Антонової [1], О. Двойнінова [5]. та ін. Зокрема, М. Богачевська-Хом'як акцентувала увагу, що молоді українки прагнули долучитися до національно-визвольного руху, бо почувалися дискримінованими не стільки як жінки, скільки як українки [2]. Л. Онишко звертає увагу на діяльність жіночої мережі ОУН, яка полягала в пропагандистсько-роз'яснювальній роботі, збиранні продуктів та речей першої необхідності [10].

Важливим джерелом є біографічний довідник «Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.)», який містить біографічні дані близько 900 жінок – учасниць ОУН і УПА, автор-упорядник Н. Мудра [13].

Володимир Іванченко здійснив комплексне дослідження присвячене життю Людмили Фої – «Оксани», «М. Перелесник» (1923–1950) у книзі «Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої» [6]. Дослідник стверджує, що об'єктивна інформація, яка ґрунтується на достовірних архівних матеріалах і документах, про її відчайдушну, і далеко не безуспішну боротьбу проти радянських карально-репресивних органів дає можливість назавжди вписати ім'я Людмили Фої в перелік найвидатніших представників СБ ОУН зокрема, та української військової звитяги загалом [6, с. 53].

Т. Антонова, досліджуючи ролі жінки в боротьбі ОУН і УПА, вказує на те, що у повстансько-партизанській війні «мирні» та «воєнні» обов'язки жінки накладалися. Традиційні «мирні» жіночі ролі переносяться у воєнну ситуацію. Жінка шиє, готує, в'яже. Але тепер вона, по-перше, усвідомлює себе важливим складником загальної справи, а по-друге, ризикуючи життям, грає за правилами жорсткої чоловічої гри [1, с. 146].

Проте визначення ролі жінок у національно-визвольних змаганнях середини ХХ ст. потребує комплексного дослідження та висвітлення в науковій літературі. Важливим бачиться дослідження діяльності і героїчної звитяги окремих підпільниць, що дає змогу визначити особливості саме жіночого досвіду участі у військових діях, зрозуміти психологічну складову та сутність.

Це і обумовлює **мету статті –** дослідження життєвого і творчого шляху легенди українського визвольного руху Людмили Фої як яскравого прикладу героїчної звитяги українського жіноцтва.

Виклад основного матеріалу. У період Другої світової війни багато жінок приєдналося до лав націоналістичного підпілля та Української повстанської армії, виконуючи обов'язки зв'язкових, розвідниць, санітарок, воячок.

Часто саме жінки виконували роль розвідниць, насамперед тому, що окупанти ставились до дівчат менш підозріло. Розвідниці, переодягнені на селянок, здобували інформацію про пересування загонів ворогів, доповідали про арешти, зради і провокації та повідомляли про загрози. Також вони допомагали повстанцям пройти незнайомими територіями, йдучи попереду та сигналізуючи про небезпеку. Є відомості про те, що інколи дівчата брали участь у бойових діях, але вогнепальна зброя у розпорядженні жінок бувала рідко. Незважаючи на це, вони ставали охоронцями провідників ОУН(Б) та УПА, парашутистками, рідше вояками та учасницями бойових дій, а інколи навіть командирами роїв [10].

Однією з легендарних постатей українського підпілля була Людмила Фоя (1923–1950) – учасниця ОУН та УПА, співробітниця підпільної преси під псевдонімом «Марко Перелесник», письменниця.

Народилася Л. Фоя у 1923 році, 3 вересня, у селі Топори Ружинського району Житомирської області. До 1932 року родина мешкала у селищі Сквира на Київщині, де батько Л. Фої працював техніком-керамік у цегельні. У 1932 році він переводиться на роботу до Києва, і родина переїздить до селища Буча Києво-Святошинського району, де Людмила закінчила середню школу, будучи, як і більшість тодішньої молоді, членом комсомолу. 1 вересня 1941 р. німецькі війська зайняли Бучу, а вже в листопаді 1941 р. родина Людмили Фої переїхала до Києва, де її батько працював службовцем обласної споживчої спілки, займаючи посаду члена організаційного бюро [6, с. 10].

Будучи студенткою Київського медичного університету, на початку 1942 р. Л. Фоя приєдналася до підпілля ОУН. Згодом вона змушена була залишити навчання, щоб як зв'язкова в підпіллі уникнути арешту. Весь час Людмила присвячувала роботі в пропагандистській референтурі, організовувала в Києві збір медикаментів для вояків УПА. Після того як Київ 6 листопада 1943 зайняла Червона армія, Людмила продовжила свою підпільну діяльність, яка з антинімецької змінилась на антиросійську.

24 січня 1944 року Людмилу заарештувало НКВС. Зростання ролі жінок в національному підпільному русі також вміло використовували радянські органи безпеки, які застосовували жорстокі методи для вербування українок у лави своїх агентів та різними способами намагалися збудити взаємну підозру серед повстанців. Вони влаштовували системні облави і масові арешти місцевих українських жінок. Якщо затримана була невинною, то через кілька днів жорстоких допитів її відпускали, але пережите мало відвернути від співробітництва з повстанцями в майбутньому. Методи вербування були жорстокими, ставили людину перед тяжким вибором. Яскравий приклад – історія вербування Людмили Фої, яка витримала більше двох місяців допитів, а пішла на співпрацю лише тоді, коли заарештували її батьків [11, с. 82].

Агент «Апрєльская» мала завдання від імені «київського проводу» налагодити зв'язок із підпіллям ОУН на Волині. На початках операція йшла дуже успішно. Окремі ланки псевдопідпілля отримували підтримку населення, нові члени, не підозрюючи провокації, почали створювати озброєні боївки на Київщині, Сумщині та Дніпропетровщині [9, с. 261].

Однак, у травні 1945 року Л. Фоя розпочинає власну війну. Потрапивши до відділу УПА, відразу зізнається, що її завербовано НКВС, і Служба безпеки ОУН вирішує завдати удар у відповідь. Фої пощастило, бо її справу вів особисто керівник СБ на Волині Микола Козак, якого вона знала ще з часів перебування в Києві. До Києва агент «Апрєльская» повертається як подвійний агент, звітує про свою діяльність в підпіллі [9, с. 261].

Енкаведисти лише в квітні 1946 року з зізнань заарештованих повстанців дізналися, що Фоя продовжує активну боротьбу в лавах підпілля. Фоя була оголошена у «всесоюзний» розшук. Розшук Людмили Фої взяв під особистий контроль міністр державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Савченко [4]. Завдяки такій підпільній діяльності Л. Фої Службі безпеці ОУН вдалося викрити та ліквідувати низку агентів НКВС.

Іншою сферою діяльності прекрасної статі, до якої залучалися освічені й талановиті особистості, була організація пропагандистської роботи у похідних групах ОУН(Б). Як зазначає Л. Онишко, жінки перебували у підпільних друкарнях, які знаходилися у важкодоступних місцях, працювали при нестачі кисню та світла, інколи місяцями не виходячи на свіже повітря, а це спричинювало постійні запаморочення та відчуття втоми. Не зважаючи на такі умови, вони опублікували безліч праць, серед яких збірка Богдани Світлик-Литвинко (Доля) «На смерть, не на життя», твір Людмили Фої (Оксана) «Його спадкоємці» та робота Катерини Зарицької «Шляхи російського імперіалізму», видана під псевдонімом У. Кужіль. Крім цього, жінки виконували просвітницьку та пропагандистську роботу серед населення, спілкуючись зі школярами, вчителями та звичайними селянами [10].

Масштаби повстанської пропаганди вражали: за підрахунками дослідників, протягом 1948–1952 років підпільними друкарнями на Волині видано майже 350 тисяч примірників листівок та брошур. Тому на придушення підпілля російська влада кидає дедалі більші сили. Тим часом Людмила Фоя під псевдонімом «Перелесник» працювала в структурах пропаганди, зокрема як літературний редактор журналу «Молодий революціонер» [4]. Як писав Джефрі Бурдс, Фоя по «всій Західній Україні» читала за дорученням Романа Шухевича лекції учасницям повстанського руху «про свій особистий досвід». Зокрема, і про досвід «спілкування» зі сталінськими спецслужбами. Пізніше вона працювала у повстанських ЗМІ, де опублікувала і кілька власних літературних творів. І цілком можливо, що за інших обставин могла бути

талановитою журналісткою, письменницею. Однак… Оточена разом із тяжкопораненим упівцем восени 1950 року енкаведистами в Совпенському лісі на Рівненщині, останню кулю пустила собі в скроню. З'ясувати особу загиблої допоміг енкаведистам випадок, – саме в той час, коли в Рівному вони намагалися упізнати тіло, сюди приїхав у відрядження один із тих київських чекістів, котрі з нею «працювали». Де після цього енкаведисти закопали тіло Людмили Фої, невідомо [3].

Реальній історії, створеній на основі матеріалів спецслужб, про легенду українського визвольного руху, подвійну агентку ОУН-НКДБ – Людмилу Фою, присвячена друга частина документального циклу «Жива УПА» під назвою «Повстанське танго». Фільм знятий у 2018 р. режисеркою Марією Яремчук.

Впродовж 1948–1950-х рр. Л. Фоя під псевдонімом «М. Перелесник» писала прозові твори, що видавалися окремими книжками у підпільних повстанських друкарнях. Письменницький доробок складає лише 9 новел та 6 оповідань. Її твори були опубліковані підпільними друкарнями ОУН(б), а ориґінали залишилися тільки в архівах МДБ – КДБ УРСР і, зрештою, Служби безпеки України. Найвідомішою є збірка новел «Його спадкоємці», присвячена заступнику крайового керівника ОУН на Північно-західних землях Миколі Козаку, який загинув у бою з енкаведистами.

6 творів Людмили Фої – «Шкільні товариші», «Кривава рожа», «Тетяна», «Вірка», «Повстанча торба» та «Серед гамору міста» виявив у архівах СБУ та опублікував у 2009 р. в книзі «Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої» дослідник В. Іванченко [6].

«Репортаж про поїздку у Східну Україну» Л. Фої вважався втраченим. Проте його текст віднайшла та опублікувала в 2012 р. О. Стасюк [12]. Як зазначає дослідниця, цей твір є важливим, хоч і наскрізь суб'єктивним джерелом для вивчення соціально-політичних, культурних, психологічних та побутових аспектів повоєнного життя в Україні. Він написаний у формі організаційного звіту про поїздку до Києва, яку Л. Фоя відбула у вересні 1945 р. за завданням керівників підпілля. Письменниця змальовує громадсько-політичне та культурне життя столиці, відтворює морально-психологічний стан населення під радянською окупацією, наводить численні випадки незадоволення громадян панівним режимом, яскраво описує характерні побутові сцени. Цікавими є її роздуми на підставі побаченого та почутого в дорозі до столиці та в самому Києві з приводу поведінки представників різних соціальних прошарків населення та сприйняття ними радянської дійсності, а також відмінностей у ментальності між західними та східними українцями. Простежуючи зміни у світогляді східноукраїнської молоді, яка під впливом учасників Похідних груп ОУН почала масово навертатися до націоналістичних ідеалів, Людмила Фоя широко використовує автобіографічний матеріал, надаючи окремим епізодам твору характеру сповіді [12, с. 533]. Безумовно, найцікавішою частиною Репортажу є розповідь про моральну і психологічну складність стану подвійної свідомості радянської людини.

Про роль жінки у підпіллі ОУН засвідчують багато спогадів про те, до якої кмітливості, хитрощів та артистизму вдавалися дівчата-зв'язкові, аби виплутатися із загрозливих ситуацій. Вигадуючи правдоподібні «легенди» про себе й мету своєї подорожі, удаючи затурканих селянок чи фліртуючи з ворожими вояками, їм вдавалося пробиратися крізь найщільніші збройні заслони.

У дослідженні О. Кісь описаний такий випадок зі слів О. Скірки-Іванської: «Це було влітку. Іду з поштою з Корманичів на Перемишль. Мене затримують два солдати-калмики. «Дєвушка, ти нє боїшся бандеровцев?» – «Боюся». – «Подвєзьом тєбя», – кажуть і пропонують сісти на фіру. Я сіла, їдемо. Вони веселі. Довкола повно більшовиків. Питають, кого ті везуть. «Она с намі работала в полє», – брешуть. І так провезли мене. Злізла з воза, подякувала, а навколо чаїлося ще стільки небезпеки…» [8, с. 107].

Проте головній героїні оповідання Л. Фої «Криваві Рожі» Яринці не вдається хитрощами обійти вартових. Збираючись в дорогу, дівчина кладе в кошик підпільну літературу, а наверх – рожі: «Коли б грозила небезпека? – Цього можна чекати на кожному кроці. Тоді ціною життя захищати пошту... Ярина має чим захищати її – ту таємничу, таку цінну пошту. Взяла кошик у ліву руку, праву вклала в кишеню. Так, вона тут, кругла, мов яйце, невелика «мадярка». Така спокійна і холодна тепер – скільки ж сили, вогню і смерти вона таїть у собі» [6, с. 75]. І коли один із червоноармійців поліз в кошик і побачив листівки, Яринці довелося, рятуючись від погоні, кинути гранату в бік вартових: «Оце тобі, гаде, червона рожа від українки, – прошипіла крізь стиснені зуби і зникла в густому очереті. Знаними стежками, крізь гущавину лісу, пробиралась до Пущі-Водиці, а далі до Києва. Погідне сонце теплої осені гріло охололе тіло, сушило змоклу одежу. Надвечір пошта, така важлива і цінна, була на потрібному місці. Униз по Ірпені, до гирла, в Дніпро плили Яринині рожі. А на них – ворожа кров» [6, с. 77].

Головними героями творів Л. Фої є молоді українці, юні дівчата і хлопці, свідомі громадянського обов'язку, які мають високий рівень патріотизму і відчайдушно йдуть на геройські вчинки, усвідомлюючи високі ризики для власного життя.

Епіграфом до новели «Тетяна» із збірки «Його спадкоємці» письменниця обрала слова «Степана Орача» – Миколи Козака: «За волю ми в бою готові вмерти, за нарід свій віддать гарячу кров. Бо ми не знаєм половин, ні чверті – Вкраїні всю даєм свою любов» [6, с. 78]. Ці слова виступають лейтмотивом творчого доробку Л. Фої.

Героїня твору Оленка повчає молодшу подругу Тетяну: «Бачиш, як тяжко живеться нашому народові, Тетянко. А це тому, що Україна в неволі. Бачиш, скільки вдів, скільки сиріт залишилося по цій війні.

Мільйони українців згинуло на фронті. А життя не покращало, ні, а стало ще важчим. Знаєш чому це так? Та тому, що ті українці гинули не за Україну, не за краще життя українського народу, а гинули на фронті за сталінську Москву. Треба, Тетяно, любити лише Україну і боротися тільки за неї, боротись за волю народу. Треба Тетяно, так її любити, щоб все, що можеш, всі свої сили, все своє знання, все своє вміння, всю сміливість, завзятість, палкість – все, все, навіть життя віддати в боротьбі за її волю» [6, с. 79]. Головним мотивом творчості Л. Фої є героїзація подвигів українських повстанців, які віддали своє життя за волю України й увіковічнення пам'яті про них. І сьогодні в умовах повномасштабної війни рф проти України, метою якої, за словами рашистів, є звільнення України від «бандерівців», коли багато жінок на рівні з чоловіками зі зброєю в руках змушені захищати Українську державність, як ніколи актуальними є приклади високого рівня патріотичних якостей і громадянської свідомості учасників і учасниць українських національно-визвольних змагань середини ХХ ст., описані в творах легендарної зв'язкової українського підпілля Л. Фої.

І. Грабовська, Л. Наливайко, аналізуючи, що відбувається з жінкою на війні та чи є гендерна специфіка в таких подіях, відзначають, що жінка і війна – тема, яка стає на наших очах однією з провідних у науковому та науково-популярному дискурсі сучасної України. Значною мірою цей процес відбувається завдяки тому, що українське жіноцтво активно бере участь у боротьбі проти рашистського агресора. Сьогодні у ЗСУ нараховується близько 60 тисяч жінок на різних позиціях: від військових на нулі до цивільної обслуги Збройних Сил України. У в цьому контексті на особливу увагу заслуговує вже існуючий досвід участі жінок у військових конфліктах та широкомасштабних війнах [7, с. 15].

Висновки. Життєвий шлях однієї із яскравих представниць українських ОУН і УПА, подвійного агента, зв'язкової, письменниці Л. Фої вмістився у неповні 27 років. Її коротке трагічне життя було постійною боротьбою за побудову незалежної Української Держави, проти реалій тоталітарної дійсності, у 1941–1943 рр. нацистської, а у наступні роки радянської. Погоджуємось із думкою В. Іванченка, доля цієї дівчини є промовистою ілюстрацією справжніх реалій життя в Україні 1940-х–1950-х років, прикладом того трагічного факту, що представникам талановитої та патріотичної молоді в умовах тоталітарної дійсності було вкрай важко, майже неможливо знайти собі місце у мирному житті [6, с. 53]. Відновлення історичної пам'яті про роль жінок у національно-визвольному русі на прикладі життєвого і творчого шляху Л. Фої дозволить краще зрозуміти минуле нашого народу, події часів Другої світової війни та повоєнного періоду визвольних змагань. В умовах сучасних викликів і загроз спільне уявлення про боротьбу за Українську державність є основою для згуртування українського суспільства.

Прочитання творів Л. Фої дозволить повернути українській літературі ім'я цієї непересічної талановитої письменниці. Її твори, спрямовані на формування патріотичних цінностей молодої особи, яка перебуває в постійному динамічному розвитку ціннісно-емоційної сфери, виступає рушійною силою, від поглядів якої залежить захист територіальної цілісності України, сьогодні є актуальними в системі військово-патріотичного виховання підростаючого покоління.

1. Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА. *Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Львів, 2007. Зб. 9. С. 138–147.
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки у громадському житті України 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с
3. Боярчук П. Від дочасної смерті Максима Рильського врятувала бандерівка «Оксана». *Слово Просвіти*, 1–7 квітня 2010.
4. В'ятрович Володимир. Людмила Фоя – агент «Апрєльская», повстанець «Перелесник» (частина 2). URL: https://tsn.ua/analitika/lyudmila-foya-agent-apryelskaya-povstanec-perelesnik-chastina-2.html
5. Двойнінова О. Участь жінок в ОУН і УПА. *Слов'янський вісник*. Рівне, 2011. № 12. С. 50–53.
6. Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто: Літопис УПА, 2009. 127 с.
7. Грабовська І., Наливайко Л. «Жіноче / не жіноче обличчя війни» (за книгою Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя*»). Українознавчий альманах.* Вип. 32. 2023. С. 14–22.
8. Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на захід на українських землях у 1940–50-х рр. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.* Харків, 2009. Випуск 13–14. С. 101–125.
9. Макогончук Н. Жіноче обличчя Другої світової війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*, 2019. № 1(16). С. 251–266.
10. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. *Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 2004. Зб. 3. С. 30–38.
11. Пустомітенко О. Жінки у підпіллі ОУН(б) у роки німецько-радянської війни та у повоєнний час. *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. С. 77–83.
12. Стасюк О. Невідомий нарис підпільниці ОУН з Київщини Людмили Фої (М. Перелесник). *Український археографічний щорічник*. Нова Серія. 2012. Випуск 16–17. С. 531–544.

13. Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950: біографічний довідник/ Упор. Н. Мудра. Т. 1–2. Львів, 2004, 2006. 192 с.

References

1. Antonova T. (2007). *Zhinka ta yii «myrni», «napivmyrni» y «voienni» roli v borotbi OUN i UPA* [A woman and her "peaceful", "semi-peaceful" and "military" roles in the struggle of the OUN and the UPA].*Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy*. Lviv. Zb. 9. Pp. 138–147. (in Ukrainian).
2. Bohachevska-Khom'iak M. (1995). *Bilym po bilomu: zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy* [White on white: women in the public life of Ukraine 1884–1939]. Kyiv: Lybid. 424 p. (in Ukrainian).
3. Boiarchuk P. (2010). *Vid dochasnoi smerti Maksyma Rylskoho vriatuvala banderivka «Oksana»* [Maksym Rylskyi was saved from an untimely death by the "Oksana" cargo ship]. *Slovo Prosvity*, 1–7 kvitnia. (in Ukrainian).
4. V'iatrovych Volodymyr. *Liudmyla Foia – ahent «Aprielskaia», povstanets «Perelesnyk» (chastyna 2)* [Vyatrovych Volodymyr. Lyudmila Foya - agent "Aprilskaya", rebel "Perelesnyk" (part 2)]. URL: https://tsn.ua/analitika/lyudmila-foya-agent-apryelskaya-povstanec-perelesnik-chastina-2.html (in Ukrainian).
5. Dvoininova O. (2011). *Uchast zhinok v OUN i UPA* [Participation of women in the OUN and UPA]. *Slov'ianskyi visnyk*. Rivne. № 12. Pp. 50–53. (in Ukrainian).
6. Ivanchenko Volodymyr. (2009). *Kvitka u chervonomu pekli: zhyttievyi shliakh Liudmyly Foi* [A flower in the red hell: the life path of Ludmila Foya]. Toronto: Litopys UPA. 127 p. (in Ukrainian).
7. Hrabovska I., Nalyvaiko L. (2023). *«Zhinoche / ne zhinoche oblychchia viiny» (za knyhoiu Svitlany Aleksiievych «U viiny ne zhinoche oblychchia»)* ["Female / not a female face of war" (based on Svitlana Aleksievich's book "War does not have a female face")]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 32. Pp. 14–22. (in Ukrainian).
8. Kis O. (2009). *Zhinochyi dosvid uchasti u natsionalno-vyzvolnykh zmahanniakh na zakhid no ukrainskykh zemliakh u 1940–50-kh rr.* [Women's experience of participation in national liberation competitions to the west on Ukrainian lands in the 1940s–50s]. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk.* Kharkiv. Vyp. 13–14. Pp. 101–125. (in Ukrainian).
9. Makohonchuk N. (2019). *Zhinoche oblychchia Druhoi svitovoi viiny* [The female face of the Second World War]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: pedahohichni nauky*. № 1(16). Pp. 251–266. (in Ukrainian).
10. Onyshko L. (2004). *Rol zhinky v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi seredyny KhKh stolittia* [The role of women in the Ukrainian national liberation movement of the middle of the 20th century]. *Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy*. Lviv. Zb. 3. Pp. 30–38. (in Ukrainian).
11. Pustomitenko O. (2014). *Zhinky u pidpilli OUN(b) u roky nimetsko-radianskoi viiny ta u povoiennyi chas* [Women in the underground of the OUN(b) during the German-Soviet war and in the post-war period]. *Acta studiosa historica*. Ch. 4. Pp. 77–83. (in Ukrainian).
12. Stasiuk O. (2012). *Nevidomyi narys pidpilnytsi OUN z Kyivshchyny Liudmyly Foi (M. Perelesnyk)* [An unknown essay by Lyudmila Foya (M. Perelesnyk), an underground member of the OUN from the Kyiv region]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova Seriia*. Vypusk 16–17. Pp. 531–544. (in Ukrainian).
13. Mudra N. (2004). *Ukrainska zhinka u vyzvolnii borotbi 1940–1950: biohrafichnyi dovidnyk* [Ukrainian women in the liberation struggle 1940–1950: a biographical guide]. Upor. N. Mudra. T. 1–2. Lviv. 192 p. (in Ukrainian).

.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.3
УДК 94(477.54) “1939/1945”:130.2

Ігор ДВОРКІН
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-9190-8265
Email: igor_dvorkin@ukr.net

ПАМ’ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Анотація: *Сьогодні, в умовах повномасштабної брутальної війни, розв’язаної Російською Федерацію, Україна переживає найбільше потрясіння з часів Другої світової війни. Пам’ять про попередню війну на українських теренах відігравала та продовжує відігравати визначну роль у науковій, політичній та культурній сферах. Метою даної статті є виокремлення основних аспектів дослідження пам’яті про Другу світову війну в умовах російсько-української війни (з 2014 р.). Запропоновані напрямки, на нашу думку, є актуальними сьогодні та у майбутньому. До Революції Гідності та початку російської агресії у 2014 р. в українському дискурсі, одночасно існували пост(радянський) та національний наративи політики та культури пам’яті про Другу світову війну. Після згаданих подій, а особливо після законодавчо закріпленої відмови від використання терміну «Велика вітчизняна війна» та інших змін відбувається остаточне закріплення національної парадигми пам’яті про війну. Відбулись визначальні зміни у політиці пам’яті, історичній політиці, комеморитивних практиках, викладанні подій історії Другої світової війни у школі тощо. У даній статті запропоновані та коротко проаналізовані проблеми, які можуть, на нашу думку, бути цікавими українським та закордонним дослідникам пам’яті, політики пам’яті, історичної політики тощо. Так, це вплив Революції Гідності та початку російської агресії та переосмислення попередньої парадигми пам’ятання про війну, зокрема «декомунізаційні закони» 2015 р. Вплив повномасштабного російського вторгнення 2022 р. Російська інструменталізація пам’яті про Другу світову війну в умовах гібридної та повномасштабної воєн та українська відповідь. «Місця пам’яті» про війну у міському просторі та зміни комеморативних практик. Пам’ять про Другу світову війну у топоніміці – динаміка змін. Образи війни у освіті тощо.*

Ключові слова: *Друга світова війна, російсько-українська війна (з 2014 р.), політика пам’яті, меморіальні практики*

Ihor DVORKIN
Ph.D., Associate professor of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and the History of Science,
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

MEMORY OF WORLD WAR II IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: STATEMENT OF THE PROBLEM

Abstract. *Today, in the conditions of a full-scale brutal war unleashed by the Russian Federation, Ukraine is experiencing the greatest upheaval since the World War II. The memory of the previous war on Ukrainian territory played and continues to play a significant role in the scientific, political, and cultural spheres. The purpose of this article is to highlight the main aspects of the study of the memory of the Second World War in the conditions of the Russian-Ukrainian war (since 2014). We believe, that the proposed directions are relevant today and in the future. Before the Revolution of Dignity and the beginning of the Russian aggression in 2014, post (Soviet) and national narratives of the politics and culture of remembrance of the Second World War existed simultaneously in the Ukrainian discourse. After the mentioned events, and especially after the legally enshrined refusal of using the term "Great Patriotic War" and other changes, the national paradigm of war memory was finally established. There have been decisive changes in the politics of memory, historical politics, commemorative practices, the teaching of the events of World War II history in school, etc. This article proposes and briefly analyzes problems that, in our opinion, may be of interest to Ukrainian and foreign researchers of enshrined refusal memory, memory politics, historical politics, etc. That is Euromaidan, the beginning of Russian aggression and a rethinking of the previous paradigm of commemoration of the war, in particular the "decommunization laws" of 2015. The impact of a full-scale Russian*

invasion in 2022, legislative changes in 2023. Russian instrumentalization of commemoration of the Second World War in the conditions of hybrid and full-scale wars and the Ukrainian response. "Places of memory" dedicated to the war in urban space and changes in commemorative practices. Memory of the Second World War in toponymy - the dynamics of changes. Images of war in the educational process, etc.

***Keywords**: World War II, Russian-Ukrainian war (since 2014), politics of memory, memorial practices.*

Постановка проблеми. Із здобуттям незалежності у 1991 р. пам'ять про Другу світову війну посіла важливе місце в українському науковому, політичному та культурному дискурсі. Із початком російсько-української війни у 2014 р. значення пам'яті про попередню, надзвичайно руйнівну війну на українських теренах стала ще більш актуальною для суспільства. Відбувається переосмислення місця Другої світової війни в українській історії на державному рівні. У 2015 р. були прийняті «декомунізаційні закони», відбулась остаточна відмова від ідеологеми «Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр.», з'явились нові меморіальні практики, формуються традиції відзначення подій війни зі зміною акцентів із героїзму та жертовності воїнів на трагедію звичайної людини. Повномасштабне російське вторгнення у 2022 р. стало найбільшим потрясінням для України та українців із часів Другої світової війни. Тож, переосмислення попередньої війни продовжується.

Українські та західні дослідники звертаються до пам'яті про Другу світову війну в Україні достатньо активно, що свідчить про актуальність проблеми у багатьох аспектах. Зокрема, Владислав Гриневич дослідив вплив на формування політики пам'яті стосовно Другої світової війни політичних чинників та різних типів українських ідентичностей [2]; Андрій Портнов окреслив українські образи Другої світової війни [9], а Тетяна Журженко присвятила свою розвідку націоналізації пам'яті про війну на українсько-російському прикордонні [4]. Юрій Ніколаєць дослідив історичну пам'яті про Другу світову війну у контексті її інструменталізації Росією та відповідних загроз державотворенню в Україні [12]. Маємо також чимало публікацій українських та закордонних вчених, опублікованих у знаних міжнародних часописах та виданнях, що говорить про актуальність тематики досліджень пам'яті про Другу світову війну в цілому та в Україні часів російсько-української війни зокрема. Серед них англомовна збірка «Тягар минулого: історія, пам'ять та ідентичність у сучасній Україні», авторами якої стали зокрема українські дослідники [15]; публікації, присвячені образу війни у підручниках з історії України [14]; погляд на політику пам'яті у сучасній Україні з точки зору постколоніальної перспективи [16] тощо.

Метою статті є виокремлення основних напрямів дослідження пам'яті про Другу світову війну у сучасній Україні, в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна посідала провідне місце серед історичних подій важливих для українського суспільства, держави, місцевої влади та, звичайно, науковців протягом усього існування України як незалежної держави. Водночас, до 2014 р., за певною інерцією модель пам'ятання подій війни багато в чому продовжувала радянську традицію. До останньої додалась національна модель пам'яті, тож існував певний консенсус. Він включав у себе ідеологему «Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр.», із зміною акцентів радянських часів. У центрі тепер був подвиг та страждання простої людини, а не героїзований образ партії, яка очолювала радянський народ на шляху до перемоги, притаманний радянській моделі. Водночас пам'ять про війну тепер включала український вимір Другої світової війни – національно-визвольний рух, а також такі трагедії як Голокост та розстріли польських офіцерів військами НКВС у 1940 р. Події Революції Гідності та початок російсько-української війни у 2014 р. остаточно унеможливили співіснування двох моделей. Провідним стає національна модель пам'яті про війну, яка фактично була закріплена на законодавчому рівні у 2015 р. Тож, спробуємо виділити основні напрями дослідження політики та культури пам'яті про Другу світову війну в Україні часів російсько-української війни.

Отже, початок російсько-української війни спричинив переосмислення подій Другої світової війни на рівні держави. Парадигма партнерських відносин із РФ в сучасності та минулому не могла більше існувати, це мало відображення й у політиці пам'яті та історичній політиці української держави. Державна політика пам'яті стосовно різних аспектів репрезентації проявляється у створенні музеїв, відкритті пам'ятників, вшануванні чи, навпаки, «забутті» тих чи інших важливих історичних подій. Під терміном «історична політика» розуміють різновид політики, метою і змістом якого є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле та його уявлень, у тому числі професійної історіографії [7, с. 135]. Завдяки історичній політиці держава впливає на формування історичної пам'яті, певною мірою на шляхи розвитку історичної науки через законодавство, доступ до архівів, встановлення стандартів історичної освіти, першочергове фінансування окремих напрямків історичних досліджень тощо.

Зміна парадигми, спричинена російсько-українською війною, була зафіксована у «декомунізаційних законах» 2015 р. Зокрема біло прийнято «титульний» закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», метою якого є «збереження пам'яті про перемогу над нацизмом» [5]. Цей закон фактично показав ставлення держави до пам'яті про війну та розпочав процеси ще глибшого переосмислення і

впровадження змін у освітній сфері, меморіальних практиках увічнення перемоги над нацизмом, топоніміці тощо. Закон визначав, що поруч із 9 травня – Днем перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Днем перемоги) встановлювався пам'ятний день – 8 травня – День пам'яті та примирення.

Відзначення 8 та 9 травня з цього часу візуально та естетично було дуже відмінним від попередніх практик. Воно відбувалося фактично в умовах новітньої війни, що весь час нагадувала про себе, а також із «винайденням» (за Ериком Гобасумом) новітніх традицій, зокрема використання символу «червоний мак», а також слогану, притаманному західній модель пам'ятання про війну – «ніколи знову» та новітнього – «пам'ятаємо перемагаємо». У 2014 р. було започатковано нове державне свято – День захисника України (14 жовтня, з 2023 р. у зв'язку зі зміною церковного календаря – 1 жовтня; з 2021 р. свято отримало нову назву «День захисників та захисниць України»). Нове свято фактично змінило День захисника Вітчизни (23 лютого), яке продовжувало радянську традицію та залишається святом в РФ і має виражений пропагандистський характер. Обґрунтовуючи встановлення нового свята президент П. Порошенко вказував на військову славу вояків УПА та українців, які під час Другої світової війни захищали Україну в лавах Червоної Армії [8]. Також серед новітніх традицій, ініційованих державою – вшанування українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни [10].

Повномасштабне російське вторгнення у 2022 р. поглибило процеси переосмислення пам'яті про Другу світову війну, зокрема на рівні держави. Так, у 2023 р. «з метою вшанування пам'яті всіх жертв Другої світової війни 1939-1945 років і відзначення перемоги над нацизмом» було встановлено єдине державне свято, що відзначається 8 травня в – «День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» [5].

Ще однією актуальною проблемою для дослідників є російська інструменталізація Другої світової війни в умовах гібридної та повномасштабної воєн та українська відповідь. Анексувавши Крим і взявши під контроль регіони на сході України в 2014 році та навіть раніше, Російська Федерація намагалася поширити свій вплив на всю Україну, використовуючи методи гібридної війни. Зокрема, вона намагалася вплинути на Україну за допомогою політичних, економічних та інформаційних інструментів. Пам'ять про Другу світову війну, поняття «велика перемога» у «Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». посіла центральну роль серед інформаційно-політичних засобів. З початком повномасштабної війни у 2022 році Друга світова також стала ключовим ідеологічним обґрунтуванням вторгнення. Зокрема, використовуються російські пропагандистські кліше: «бандерівці» (назва крила українських націоналістів, яку в російській пропаганді використовують для визначення всіх українців), «українські нацисти», ідеологема «денацифікація України» тощо. З іншого боку, новий конструкт «рашизм» (визначення «російського фашизму»), який з'явився на противагу тому, що росіяни у своїй пропаганді називали українців «фашистами» — термін часів Другої світової війни — нині використовується в українському дискурсі [17, с. 236].

Важливим аспектом пам'яті про війну є вивчення представлення її образу в освіті, зокрема у шкільній. Не можна не погодитись із Ненсі Попсон, яка підкреслила важливість шкільних підручників наступним чином: «підручники є основним освітнім інструментом, за допомогою якого молодим членам суспільства передаються цінності та норми політичної та соціальної системи» [13, с. 326]. Міністерство освіти і науки України розробляє програми, за якими складаються шкільні підручники, зокрема з історії України. Перше «постєвромайданне» покоління підручників, в яких розглядається Друга світова війна (для 10 класу) побачило світ у 2018 р. Ці підручники написані у парадигмі про яку йшлося вище. У порівнянні із попередньою генерацією підручників змінилися акценти у певних темах, таких як пакт Молотова-Ріббентропа, радянізація 1939-1941 рр.; більш повно представлено український визвольний рух часів війни; депортація кримських татар у 1944 р. Нові підручники також використовують термін «вигнання нацистів» замість «визволення» тощо [3, с. 362–366]. Із початком повномасштабної війни ми ще не маємо оновлених підручників, проте було оновлено зміст навчальних програм.

Вшанування подій війни, відображене в назві топонімів, а також встановлення меморіалів і пам'ятників нерозривно пов'язане з панівним, «офіційним» поглядом на війну. Друга світова війна представлена у просторі українських міст дуже широко. З часу демократизації періоду перебудови та ще більше із здобуттям Україною незалежності в просторі українських міст з'являються пам'ятники, присвячені відмінним від радянського наративам війни. Серед них «місця пам'яті», присвячені українському національно-визвольному руху в роки війни. Трагедія європейського, зокрема, українського єврейства – Голокост, також широко відображена у великих містах та містечках України. Інший злочин – вбивство військами НКВС польських офіцерів у 1940 р. також представлений, зокрема у Харкові.

Пам'ятники радянського періоду, в основному присвячені героїзму та вшануванню пам'яті радянських воїнів-переможців і радянських громадян – жертв окупантів, що цілком вписувалось в уже згадану парадигму "Великої Вітчизняної війни". Багато з цих пам'яток сьогодні також представлені в просторі українських міст. З початком російської агресії деякі з них були демонтовані. Багато в чому, на нашу думку, цьому сприяла інструменталізація подій війни з боку російського агресора. Одним з напрямків усунення пам'ятників із міського простору

стала їхня музеєфікація. Так, у Львові радянський монумент Слави був перенесений до музею «Територія терору» [11]. У 2022 році процес демонтажу пам'ятників радянської доби прискорився. Наприклад, в Ужгороді було демонтовано пам'ятник «Україна – визволителям» біля українсько-словацького кордону [1].

Парадигма «Великої Вітчизняної війни» радянської доби закономірно вплинула на назви топонімічних об'єктів в Україні. Зі здобуттям незалежності розпочався процес перейменування. Значною мірою це залежало і залежить від регіону та політичних подій у державі. На перейменування топонімів вплинули закони про декомунізацію 2015 року. Сучасна повномасштабна російська агресія також впливає на ці процеси. Зокрема, ухвалення у 2023 році закону про деколонізацію пришвидшило і відкоригувало процес заміни радянських назв, що триває. Частково це стосується назв, пов'язаних з Другою світовою війною. Нові назви можуть бути пов'язані з раніше мало згадуваним Праведниками народів світу, до цього закликав президент В. Зеленський у 2022 році [6]. Триває процес переосмислення та змін назв топонімічних об'єктів. На нашу думку, дослідження образу Другої світової війни в міському просторі та його трансформація у часи сучасної війни також є актуальною проблемою та може стати предметом окремого дослідження.

Висновки. Отже, у запропонованій розвідці представлені основні, на нашу думку, напрями досліджень пам'яті про Другу світову війну в сучасній Україні, яка перебуває в умовах війни. Ми бачимо, що пам'ять про Другу світову війну залишається актуальною. Більш того її образи стають ключовими у формуванні історичної політики держави, зокрема, зважаючи на інструменталізацію Другої світової війни з боку Росії. Пам'ять про Другу світову відіграє важливу роль у формуванні нових традицій, згуртуванні української політичної нації перед викликами сучасної війни. Серед актуальних досліджень можуть мати місце: вплив Революції Гідності та початку російської агресії та переосмислення попередньої парадигми пам'ятання про війну; вплив повномасштабного російського вторгнення 2022 р.; образи війни в освіті; еволюція комеморативних практик; російська інструменталізація пам'яті про Другу світову війну в умовах гібридної та повномасштабної воєн та українська відповідь; «місця пам'яті» та топонімічні назви присвячені війні у міському просторі.

1. В Ужгороді демонтували пам'ятник радянським "визволителям". URL: https://www.unian.ua/society/v-uzhgorodi-demontuvali-pam-yatnik-radyanskim-vizvolitelyam-foto-12040131.html
2. Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2011. Вип. 4. С. 111–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_14
3. Дворкін І.В., Телуха С.С., Харченко А.В. Формування історичної пам'яті в підручниках з історії України: до та після Євромайдану. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 53. С. 356–370.
4. Журженко Тетяна. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українсько-російському прикордонні. *Україна Модерна.* 2011. №8. С. 100–126.
5. Закон України. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text
6. Зеленський пропонує називати вулиці іменами тих, хто рятував євреїв від нацистів. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/14/7346257/
7. Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал.* 2016. № 2. С. 118–137.
8. Порошенко зарікся святкувати день захисника Вітчизни за календарем сусідів. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035657/
9. Портнов Андрій. Українські образи Другої світової війни. *Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті.* Київ: Критика, 2013. С. 67–182.
10. Проєкт Постанови про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70629
11. Радянський монумент Слави у Львові повністю перенесли в музей «Територія терору». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3275138-demontovanij-radanskij-monument-slavi-u-lvovi-perenesli-v-muzej-teritoria-teroru.html
12. Nikolaiets Yu. Historical memory about Second World war in the context of threads of government in Ukraine. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin.* 11. Drohobych, 2019. P. 225–240.
13. Popson Nancy. The Ukrainian history textbook: Introducing children to the "Ukrainian nation". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity.* 2001. P. 325–350.
14. Pryshchepa Kateryna. Nation-building and school history lessons in Ukraine after 2014. *The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation do De-Conciliation.* 2022. P. 120–135.
15. The Burden of the Past. History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine / Edited by Anna Wylegała and Małgorzata Głowacka- Grajper. Indiana University Press, 2020. 308 p.
16. Törnquist-Plewa Barbara and Yurchuk Yuliya. Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections

from the postcolonial perspective. *Memory Studies.* Volume 12. Issue 6. December 2019. P. 699–720. URL: https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1750698017727806

17. Yekelchyk Serhy. Naming the war: Russian aggression in Ukrainian official discourse and mass culture. *Canadian Slavonic Papers*. 2022. 64: 2-3. P. 232–246.

References

1. *V Uzhhorodi demontuvaly pam'iatnyk radians'kym "vyzvolyteliam"* [A monument to the Soviet "liberators" was dismantled in Uzhhorod]. URL: https://www.unian.ua/society/v-uzhgorodi-demontuvali-pam-yatnik-radyanskim-vizvolitelyam-foto-12040131.html (in Ukrainian).
2. Hrynevych V. A. (2011). *Polityka pam'iati Druhoi svitovoi vijny v Ukraini: u poshukakh identychnosti ta konsolidatsii* [The politics of the Second World War memory in Ukraine: In Search of Identity and Consolidation]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.* Vyp. 4. P. 111–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_14 (in Ukrainian).
3. Dvorkin I.V., Telukha S.S., Kharchenko A.V. (2021). *Formuvannia istorychnoi pam'iati v pidruchnykakh z istorii Ukrainy: do ta pislia Yevromajdanu* [Formation of historical memory in textbooks on the history of Ukraine: before and after Euromaidan]. *Storinky istorii.* Vyp. 53. P. 356–370. (in Ukrainian).
4. Zhurzhenko Tetiana. (2011). *«Chuzha vijna» chy «spil'na Peremoha»? Natsionalizatsiia pam'iati pro Druhu svitovu vijnu na ukrains'ko-rosijs'komu prykordonni* [Someone else's war" or "common Victory"? Nationalization of the memory of the Second World War on the Ukrainian-Russian border]. *Ukraina Moderna.* №8. P. 100–126. (in Ukrainian).
5. Zakon Ukrainy. *Pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhij svitovij vijni 1939-1945 rokiv* [Law of Ukraine. On the perpetuation of the victory over Nazism in the Second World War of 1939-1945]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text (in Ukrainian).
6. *Zelenskiy proponuie nazyvaty vulytsi imenamy tykh, khto riatuvav ievreiv vid natsystiv* [Zelenskiy suggests naming streets after those who saved Jews from the Nazis]. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/14/7346257/ (in Ukrainian).
7. Kasianov H. V. (2016). *Istorychna pam'iat' ta istorychna polityka: do pytannia pro terminolohiiu j henealohiiu poniat'* [Historical memory and historical politics: to the question of terminology and genealogy of concepts]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. № 2. P. 118–137. (in Ukrainian).
8. *Poroshenko zariksia sviatkuvaty den' zakhysnyka vitchyzny za kalendarem susidiv* [Poroshenko vowed to celebrate Defender of the Fatherland Day according to the neighbors' calendar]. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035657/ (in Ukrainian).
9. Portnov Andrii. (2013). *Ukrains'ki obrazy Druhoi svitovoi vijny* [Ukrainian images of the Second World War]. *Istorii dlia domashn'oho vzhytku: Esei pro pol's'ko-rosijs'ko-ukrains'kyj trykutnyk pam'iati.* Kyiv: Krytyka. P. 167–182. (in Ukrainian).
10. *Proekt Postanovy pro vshanuvannia pam'iati ukraintsiv, iaki riatuvaly ievreiv pid chas Druhoi svitovoi vijny* [Draft Resolution on commemorating Ukrainians who saved Jews during the Second World War]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70629 (in Ukrainian).
11. *Radians'kyj monument Slavy u L'vovi povnistiu perenesly v muzej «Terytoriia teroru»* [The Soviet monument of Glory in Lviv was completely moved to the "Territory of Terror" museum]. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3275138-demontovanij-radanskij-monument-slavi-u-lvovi-perenesli-v-muzej-teritoria-teroru.html (in Ukrainian).
12. Nikolaiets Yu. (2019). Historical memory about Second World war in the context of threads of government in Ukraine. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin.* 11. Drohobych. P. 225–240.
13. Popson Nancy. (2001). The Ukrainian history textbook: Introducing children to the "Ukrainian nation". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. P. 325–350.
14. Pryshchepa Kateryna. (2022). Nation-building and school history lessons in Ukraine after 2014. *The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation do De-Conciliation.* P. 120–135.
15. The Burden of the Past. (2020). History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine / Edited by Anna Wylegała and Małgorzata Głowacka- Grajper. Indiana University Press, 308 p.
16. Törnquist-Plewa Barbara and Yurchuk Yuliya. (2019). Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections from the postcolonial perspective. *Memory Studies.* Volume 12. Issue 6. December. P. 699–720. URL: https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1750698017727806
17. Yekelchyk Serhy. (2022). Naming the war: Russian aggression in Ukrainian official discourse and mass culture. *Canadian Slavonic Papers* 64: 2-3. P. 232–246.

.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.4
УДК 821.161.2

Сергій ДЕНИСЮК
кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри українськоїмови, літератури та культури,
Національний технічний університетУкраїни «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», м.Київ

ORCID: 0000-0002-2134-254X
Email: sdenchik@gmail.com

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ПРАЦЯХ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Анотація. *У статті досліджується внесок видатного українського вченого Юрія Шевельова у осмислення ідейних передумов російської імперської політики та її основних проявів по відношенню до України. Стверджується, що ця проблематика присутня у багатьох працях науковця і має важливе значення для розуміння його історіософської та культурологічної концепцій.*

Зазначається, що Ю. Шевельов категорично заперечував спрощений поверховий підхід до трактування окремих аспектів російської історії, зокрема щодо ролі фінно-угорського начала у етногенезі росіян. У низці своїх праць дослідник вказував на особливе значення візантійських традицій державного і суспільного життя у формуванні засад російської імперської політики. Ю. Шевельов доводив, що всевладдя держави і безправність окремої людини стали визначальними сутнісними ознаками існування російської колоніальної імперії. Свої загарбницькі цілі держава уміло камуфлювала інтересами усього народу, що стало підставою для інтелектуальних маніпуляцій та спекуляцій. Дослідник показує як спотворене розуміння народу укорінюється у середовищі російської інтелігенції, доводить, що гіпертрофована ідеалізація народу не має нічого спільного з його справжньою сутністю. Ю. Шевельов продемонстрував це на прикладі творчості всесвітньо відомого російського письменника О. Солженіцина, який не зміг перебороти імперські комплекси у ставленні до колонізованих народів Радянського Союзу.

У статті вказується на акцентуванні Ю. Шевельовим спадкоємності між Російською імперією і комуністичним СРСР, який дослідник розцінював як нову форму російського шовінізму. У деяких питаннях радянська влада навіть перевершила своїх попередників. Зокрема, як видатний мовознавець Ю. Шевельов аргументовано стверджує, що саме радянською новацією стало втручання у внутрішні закони української мови, до чого не вдавалась навіть царська адміністрація у дореволюційній Росії.

Серед негативних наслідків російського імперського панування для української нації Ю. Шевельов особливо виділяв появу комплексу провінційності, рабської психології, орієнтації на зовнішню силу. Постійна боротьба з провінційністю у всіх її виявах стала наскрізною у творчій діяльності вченого.

Наголошуються, що у своїх працях Ю. Шевельов розглядав Російську державу як колоніальну імперію, а стосунки між Україною і Росією - як колонії та метрополії, що перебувають у стані великої і досі незавершеної війни.

Ключові слова: *російсько-українські взаємини, імперська політика, провінційність, війна.*

Serhiy DENYSIUK
Ph.D., Associate Professor,
Department of the Ukrainian language, literature and culture,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF RUSSIAN IMPERIAL POLICY IN THE WRITINGS OF YURY SHEVELOV

Annotation*. The article examines the contribution of outstanding Ukrainian scientist Yury Shevelov about understanding of ideological prerequisites of Russian imperial policy and its basic manifestation in relation to Ukraine. It`s asserted that this problem is present in different works of the scientist and is important for understanding his historiosophical and cultural concepts.*

It is noted that Yury Shevelov categorically denied a simplified a superficial approach of certain aspects of Russian history, in particular the role of Finno-Hungarian origin in the ethnogenesis of Russians. In a number of his works the researcher pointed out the special importance of Byzantine traditions of state and social life in formation of

foundations of Russian imperial policy. Yury Shevelov argued that the omnipotence of the state and the lawlessness of an individual became the defining essential features of the of the existence of the Russian colonial empire. The state skillfully camouflaged its aggressive goals with the interests of the entire nation, which became the basic for intellectual manipulation and speculation. The researcher shows how a distorted understanding of the people takes root in the environment of the Russian intelligentsia, proves that the hypertrophied idealization of the people has nothing to do with its true essence. Yury Shevelov demonstrated this on the example of the work of the world-famous Oleksandr Solzhenitsyn, who was unable to overcome imperial complexes in their attitude towards the colonized nations of the Soviet Union.

The article points out Yury Shevelov`s emphasis on the continuity between the Russian Empire and the communist USSR, which the researcher regarded as a new form of Russian chauvinism. In some issues the Soviet government even surpassed its predecessors. In particular, as the outstanding linguist Yury Shevelov argued, it was the Soviet innovation that became the intervention in the internal laws of the Ukrainian language, which even the tsarist administration in pre-revolutionary Russia did not resort to.

Among the negative consequences of the Russian imperial rule for Ukrainian nation Yury Shevelov particularly singled out the emergence of a complex of provincialism, slave psychology, and orientation towards external power. The constant struggle with provincialism in all its forms became pervasive in the scientist`s creative activity.

It is emphasized that in his writings YuryShevelov considered the Russian state as a colonial empire, and the relations between Ukraine and Russia as colonies and metropolises, which are in a state of a great and still unfinished war.

Keywords: *Russian-Ukrainian relations, imperial policy, provincialism, war.*

Постановка проблеми. Трагічні події, які нині переживає українська нація, як ніколи актуалізують проблему сутності та історії російської імперської політики, витоків агресивного колоніалізму по відношенню до інших народів. Серйозні розробки цих питань знаходимо у працях українознавців діаспори, доробок яких поки залишається мало вивченим у материковій Україні. Тривалий час саме у еміграційному науковому середовищі існували відносно сприятливі умови для розгляду тих питань, які були закриті для дослідників з радянської України. «Українознавці в еміграції намагалися охопити всі сфери українського буття, проникнути не тільки в минувшину, а й осмислити новітні явища, спрогнозувати перспективи національного розвитку» [4, с. 328]. Сказане повною мірою стосується і спадщини знаного у світі вченого-українознавця Юрія Шевельова. На сьогодні зроблено немало у справі повернення, публікації його поважного доробку та дослідження основних напрямків багатогранної творчої діяльності вченого. Водночас меншою мірою залучалися до наукової обсервації студії Ю. Шевельова, у яких представлено його бачення історії та сучасності Росії, його оцінки широкого спектру україно-російських відносин. Переконані, що дослідження цих аспектів творчості науковця сприятиме сучасним ученим у осмисленні причин та перебігу російсько-української війни та виробленні оптимальної стратегії взаємодії з північно-східним сусідом.

Аналіз наукових публікацій. Окремі аспекти заявленої нами проблеми порушувались у працях сучасних дослідників [2; 4; 5; 6; 7]. Цінний фактичний матеріал для нашої роботи знаходимо у мемуарах Ю. Шевельова, Г. Костюка, У. Самчука. Водночас слід наголосити на тому, що на сьогодні ще не створено окремої наукової праці, присвяченої з'ясуванню поглядів Ю. Шевельова на роль і місце російського фактора в історії України. Отже, можемо стверджувати, що порушена нами тема ще не отримала належного висвітлення у науковому дискурсі.

Метою статті є аналіз бачення Ю. Шевельовим сутності та ідейних засад російської імперської політики по відношенню до України, його розуміння особливостей російської ментальності та культури на матеріалі наукових та публіцистичних робіт дослідника.

Виклад основного матеріалу. У низці своїх праць різного характеру Ю. Шевельов роздумував над стосунками України і Росії, які значною мірою визначили долю української нації. Своєрідним прологом до шевельовського росієзнавства можна вважати слова з історіософської праці «Над озером. Баварія» (1949), які сьогодні набули особливої актуальності: «Ми в стані війни з Росією. Це незаперечний факт, і від наслідків війни залежить наше бути чи не бути. І Росії, зрештою, теж. Здавалось би: треба вивчати ворога, треба знайти у нього свою п'яту колону, своїх квіслінгів… А ми проголошуємо всіх росіян виродками і ставимо перед собою суцільну стіну» [11, с. 128]. Такий підхід Ю. Шевельов вважав ще одним проявом провінціалізму, оголошеним ним одним з найбільших ворогів України. «Три страшні вороги українського відродження – Москва, український провінціалізм і комплекс Колубеївщини – живуть і сьогодні» [11, с. 70]. Як приклад провінційності у підході до осмислення російської історії, науковець наводить поширене і досі акцентування на ролі фінно-угорського чинника в етногенезі росіян у негативному ключі. «Один з «нищівних» ударів по росіянах: вони втратили слов'янську чистоту (щоб не сказати: чистоту слов'янської крові), помішалися з фінами. Милий Боже, цей удар б'є не по росіянах, а прямо по нас» [11, с. 128]. Ю. Шевельов неодноразово наголошував на самобутності фінського народу, його мови і культури, захоплено відгукувався про стійкість

фінів під час Зимової війни 1939-1940 рр. «Чи поводився за останні роки який-небудь народ героїчніше від фінів? Прийняти бій з Росією і фактично завдати їй поразки (1940) – для тримільйонового народу – чи це мало? Воістину вчитися нам і вчитися у фінів. І фіни мріють про велику Фінляндію – від Балтики поза Урал, про відродження і влучення в свою орбіту карелів, комі, мордви і всіх тих галузок фінського племені, яких розвиток штучно спинила Москва. А ми переймаємо від Москви зневагу до цих племен і думаємо, що цим воюємо з Москвою» [11, с. 129].

Дослідник виступав категорично проти будь-якого національного замилування, культивування штучної міфотворчості, зверхнього ставлення до інших націй. «Зневагу до монголів, семітів і фінів ми позичили з Москви. Наївну теорію нашої історичної ролі як заборола Європи від Сходу ми позичили в Варшаві. В Польщі вона мала тінь рації, бо Польща – найсхідніша католицька країна. (Але тільки тінь!) Поза тим і вона смішна… Провінційна національна пиха завжди смішна. Її наслідки – тільки катастрофи. Чи треба перегортати сторінки історії Польщі?» [11, с. 129].

Унікальне розташування українських земель на межі європейської та азіатської цивілізацій зумовили низку особливостей національної ментальності і духовної культури, яка за наявності «європейських джерел у своїй крові» також вбирала зовнішні впливи. Зокрема, на ній виразно позначився орієнтальний вплив, який, на думку Ю. Шевельова, потребує більш глибокого та всебічного наукового осмислення. Рубіжність України стала не лише випробовуванням для нації, а й дала можливість для ствердження себе у світі. «Але шанс України якраз у тому, що вона при битій дорозі. Що вона і Європа і Азія. Наша культура вбирала елементи з обох сторін світу. Було багато орієнтальних впливів і зв'язків. Їх треба виділити, вивчити, випнути. Трипілля і Іран. Візантійське защеплення теж було східнє… «Слово о полку Ігоревім» зв'язане не тільки з нормандськими сагами і піснею про Роланда. Воно зв'язане з Біблією і епосами Сходу. Злочин Росії не тільки в тому, що вона відірвала нас від Європи. Вона відірвала нас і від Сходу. Вона виховувала не тільки єврофобство, а і зневагу до сходу» [11, с. 130].

До проблеми візантійських впливів на українську і російську історію та культуру Ю. Шевельов буде ще не один раз звертатись у своїх працях. Характерною у цьому зв'язку є робота «На берегах хроніки поточних подій» (1989), яку можна вважати як підсумкову у розгляді дослідником цих питань. Саме у ній учений більш детально розглядає успадковані Російською імперією від Візантії традиції державного устрою та суспільного життя. У візантійській традиції самодержець – втілення Бога на престолі: «Вони обидва таємні, незбагненні, всемогутні, надлюдські. Різниця тільки та, що Бог у цій традиції не має суперників, а самодержавець кожночасно може стати жертвою палацового перевороту. Це знає кожний, але що ж з того – про це ніхто не говорить. Сьогоднішній самодержець – його треба вважати за самодержця навіки. А якщо завтра його таємниче повалять – буде інший, і цей теж буде навіки» [11, с. 339]. Примусово-добровільна загальносуспільна брехня бачиться Ю. Шевельовим невід'ємним складником візантійщини, яка міцно укоренилась у російському житті. «Кількість і жорстокість палацових переворотів у Візантії рекордова, але Російська імперія, добрий учень і наслідувач, не так уже дуже пасе задніх. Синовбивці, батьковбивці – всі вони побували на російському престолі, а що вже казати про фаворитів і виконавців монаршої волі, що так само в крутежі коловладдя виринали й зникали, боги на час, раби на віки вічні, перед своїм піднесенням, після свого падіння і, зрештою, в період свого блиску й влади» [11, с. 340]. Дослідник наголошує на панівній у візантійській традиції засаді превентивної кари людини. Щоб бути покараною, людина зовсім не повинна здійснити якийсь злочин. «Вона відповідає не тільки за минуле, вона відповідає за майбутнє. А що як вона завтра вчинить щось проти держави?» [11, с. 340]. Абсолютне безправ'я і безвладдя звичайної людини перед державою, яка є верховним арбітром і суддею, становить, за Ю. Шевельовим, сутність Візантії Середньовіччя і її спадкоємиці – Російської колоніальної імперії. «Права немає, усе не моє. Я не свій. Можу бути сьогодні цар, але все одно – я раб, і скинення з царської величі не від мене залежить. Людина – пішак, його переставляє чи нищить потужна рука держави. Держави. ДЕРЖАВИ» [11, с. 342].

Ю. Шевельов підкреслює всеохопне, тотальне проникнення візантійщини у всі сфери суспільного життя, а найбільш згубно цей вплив позначився на внутрішньому світові кожної окремої людини. «Може, легше змагатися навіть віч-на-віч з державою візантійського кшталту, її підступною й безжальною машиною, ніж із тим мороком, який вона плекає і який міцніше від ланцюгів обплутує душу. Індивід, навіть якщо він спроможеться на внутрішнє визволення, тут може існувати тільки в запіллі, в безвихідній самоті. А заміна держави на іншу, але знов «візантійську» не виводить народ з летаргії, зціпеніння, мертвого сну до активного життя й польоту» [11, с. 347].

Свої загарбницькі, експансіоністські цілі російська імперська держава намагається приховати за ширмою інтересів народу. Гіпертрофована, всевладна держава, що контролює усі прояви життя включно з душею людини, «ця держава в своєму словесно-пропагандивному оформленні не наважується виступити як мета в собі (або робить це тільки в виняткових обставинах)… Існування держави борониться тим, що воно в інтересах народу, найкричущі, найдикіші її заходи робляться в ім'я народу» [11, с. 348]. У свої роботах Ю. Шевельов часто вказував на багатозначність самого поняття «народ», називає його семантично медузоподібним, логічно неокресленим і драглистим. Адже під ним можна розуміти і націю, і простолюд, і населення в

цілому. Така особливість цього слова дозволяє вправному демагогові непомітно підміняти одне значення іншим. « …Слово це ніби спеціально утворене, а справді склалося в конкретних обставинах історії Сходу Європи з його тиранією самодержавців і темнотою «держаних», – утворене чи втворилося, щоб уможливити непорозуміння й нерозуміння, пересуви значення, перестриби в значенні. Що значить – антинародний твір? Антинародний вчинок? Чи ворог народу – це просто ворог держави, чи це той, хто шкодить простолюдові?» [11, с. 348]. І далі: «Постійно переходячи через семантичні метаморфози, поняття народу розмивається, стає засобом пригнічення, приборкання, підпорядкування кожного окремого індивіда. «Народ» ставав матеріалом для маніпуляцій, розумових під пером борзописців і поліційних у чорних воронах і ешелонах у Заполяр'я. Абстрактним було поняття держави, а ще абстрактнішим стало поняття народу» [11, с. 349]. Таке викривлене розуміння народу проникло навіть у середовище російської інтелігенції, яка була критично і навіть вороже налаштована по відношенню до влади та суспільного ладу. Дослідник продемонстрував цей процес на прикладі творчості добре відомого у світі російського письменника, лауреата Нобелівської премії з літератури Олександра Солженіцина. Ю. Шевельов у своїй статті «Пороги і запоріжжя» (1977) вказує на бар'єри, які не зміг подолати найвідоміший письменник російської еміграції. І серед цих бар'єрів, названих критиком порогами, на чільному місці знаходиться поріг «народу». Ю. Шевельов вкотре зазначає двозначність цього слова, зміст якого за необхідності можна довільно звужувати або розширювати, залучивши чи виключивши з нього певні суспільні прошарки. О. Солженіцин, на переконання дослідника, знаходиться у полоні цього комплексу, де відірваність від реального народу компенсується піднесенням в ідеал народу абстрактного. «Довільний, алогічний знак рівності ставиться між поняттям «народ» і Росія. Можна б сказати, – хоч сам Солженіцин цього не каже, – святий народ і свята Росія. О, критичних, нищівно-критичних висловлювань про минуле й сучасне Росії не бракує в Солженіцина… Але це в Солженіцина та Росія, що не є народ. Або той народ, що не є Росія» [9, с. 1082]. Ю. Шевельов акцентує на глибинних, навіть неусвідомлених для людини імперських комплексах у О. Солженіцина, які виявляють себе у окремих зворотах, недомовленостях і замовчуваннях. На переконання Ю. Шевельова, досить виразно істинне ставлення російського письменника до народу проявляється у його відношенні до поневолених націй Радянського Союзу. На численних прикладах з творів О. Солженіцина дослідник демонструє як проявляються ідеї, що вірою і правдою служили імперії. Зокрема, Ю. Шевельов виявив, що система образів найвідомішої книги О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» побудована таким чином, що у читача складається стійке враження, що головний контингент сталінських таборів складали саме росіяни. Для цього читача «Архіпелаг» був винятково книгою про загибель російської інтелігенції і страждання російського народу. «Звісно, дуже не легко росіянинові, чиє виховання, ціла духова атмосфера сторіччями будувалися на колоніалізмі, позбутися цих упереджень, навіть при наявності максимуму доброї волі. Цей поріг найвищий, і, щоб через нього переможно переступити або бодай переметнутися, треба зусилля майже надлюдського. Але без цього зусилля найщиріша суб'єктивна правда не може стати об'єктивною повною правдою» [9, с. 1086].

У своїх працях Ю. Шевельов постійно підкреслював спадкоємність між колоніальними за своєю природою Російською імперією і Радянським Союзом. На думку дослідника, безправ'я людини і традиції візантійщини, що були сутністю «московських Іванів і Романових, втілилося згодом в організаційну систему есересерної імперії Леніна й Сталіна… Міняються рамки, не суть» [11, с. 342]. Ю. Шевельов розглядав радянський лад як форму російського шовінізму, а будь-які поступки українцям у національному питанні пояснював виключно тактичними міркуваннями більшовицької верхівки. Зокрема, відому політику українізації у 20-х рр. XX ст., що активно проводилась комуністичним керівництвом, Ю. Шевельов розглядав як насамперед наслідок внутрішньо партійних і міжнародних подій. «Українізація не була рухом українців проти Москви, а, великою мірою, подальшим закрутом кремлівської політики» [8, с. 147]. Відповідно суперечливими були і наслідки такої політики. З одного боку, більше людей опанували українську мову, ознайомились з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст залунала частіше українська мова, хоч вона не змогла замінити російську як засіб спілкування. «З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови» [8, с. 158].

У деяких питаннях комуністична влада навіть перевершила своїх попередників. Як видатний мовознавець Ю. Шевельов аргументовано довів, що саме радянським винаходом стало втручання у внутрішні закони мови, до чого не вдавалась навіть царська адміністрація у дореволюційній Росії. Поряд із заходами зовнішнього тиску, зокрема нав'язування російської мови через освітню систему, створення умов, за яких без володіння російською зачиняються можливості кар'єрного росту, переселення українців на неукраїнські території за одночасного заселення українських земель представниками панівної нації, радянська система запровадила у цій сфері низку новацій. Ідеться про встановлення контролю над структурою української мови: радянська система «забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином

на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови» [8, с. 267].

Ю. Шевельов наводить численні приклади національного пригноблення українців у СРСР у порівнянні з росіянами. «Нам посилаються на спільні страждання. Це правда, що не тільки українців, а й росіян заганяли до колгоспів, навчали співати в тон, перетворювали на яничар проти власного народу, засилали на каторги Магнітогорськів і Гулагів і виморожували на смерть у снігах Фінляндії, яка чомусь ніяк не хотіла перетворитися на російську колонію. Але російська церква існує, хоч і жалюгідно, а від обох українських на поверхні і сліду нема. Росіяни не вивчають жодної мови своїх колоніальних народів, а українців русифікують з дитинства. Росіяни можуть вільно вживати своєї мови в Росії і в її колоніях, а українці не можуть говорити своєю навіть у власних містах, щоб не викликати негайно провокації або знущання… Росіяни мають свою історію і історичну славу, а в українців історію забрано. Пушкін і Тургенєв виходять повністю, а Шевченко, Франко й Леся Українка цензуровані» [9, с. 728].

Певним підсумком цієї теми можна вважати такі слова Ю. Шевельова: «Ні, від росіян доброї волі ми хочемо тільки повного невтручання в українські справи. У вас держава і мова, і культура – і в нас держава, і мова, і культура. Історія склалася так, що мости між Україною і Росією висаджені в повітря. Це може бути сумний факт, але факт, що його росіяни як група мусять визнати. Тільки після такого визнання можна почати будувати нові мости в атмосфері нового – і перевіреного довір'я» [9, с. 730].

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що Юрій Шевельов у низці своїх робіт розглядав ідейні передумови російської імперсько-колоніальної політики та її прояви по відношенню до України. Дослідник наголошував, що у формуванні російської імперської практики особливу роль відіграли візантійські традиції державного і суспільного життя, де визначальними були всевладдя держави і безправність окремої людини. Учений акцентував на спадкоємності між колоніальними за своєю сутністю Російською імперією і СРСР, який трактував як нову форму російського шовінізму. Відповідно стосунки між Україною і Росією Ю. Шевельов розцінював як взаємини між колонією і метрополією, які перебувають у стані перманентної війни.

1. Грабович Г. До історії української літератури (Дослідження, есеї, полеміка) К.: Основи, 1997. 608 с.
2. Дзюба І. Юрій Шерех – літературознавець і культуролог. *Вибрані праці: у 2 кн./Ю. Шевельов.* К.: Вид.дім «Києво-Могилянськаакадемія», 2008.Кн.2. С. 5–32.
3. Костюк Г. Зустрічі і прощання. *Спогади у двох книгах*. К.: Смолоскип, 2008. Кн. 2. 512 с.
4. Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (ХХ ст.). К.: ННДІУ, 2011. 368 с.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: Либідь, 1997. 360 с.
6. Піскун В.М., Ціпко А.В., Шептицька Т.Л. Юрій Шевельов: виклик часу і відповідь науковця: Монографія. К.: «МП Леся», 2010. 174 с.
7. Українська літературна критика ХХ ст.: Антологія у двох томах. К.: Наукова думка, 2015. Т. 1. 720 с.
8. Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. 1. 583с.
9. Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. 2. 1151 с.
10. Шевельов Ю. Доеміграційне (Публікації 1929-1944 рр.). Харків: Фоліо, 2020. 762 с.
11. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 471 с.
12. Шевельов Ю. Я – мене – мені… (і довкруги). Спогади. Харків – Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль». Видавництво М. П. Коць, 2001. Т. 2. 304 с.

References

1. Grabovych G. (1997). *Do istoriyi ukrainskoyi literatury (Doslidzhennya, eseyi, polemika)* [Before history of Ukrainian literature (research, esei, polemic)].Kyiv: Osnovy, 608 p. (in Ukrainian).
2. Dzjuba I. (2008). *Yuriy Scherekh – literaturoznavets i kulturoloh* [Yuri Sherekh – literary scholar and culturologist] *Shevelov Y. Vybranipratsi*. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyanska academiya». Book 2. Pp. 5–32 (in Ukrainian).
3. Kostyuk G. (2008). *Zustrichi i proshhannya. Spogady u dvoh knygah* [Meeting and farewell. Memories in the two books]. Kyiv: Smoloskyp. 512 p. (in Ukrainian).
4. Krasnodemska I. (2011). *Ukrainoznavchi studii diaspory (XXst.)* [Ukrainian studies of diaspora (20th century)]. Kyiv: NNDIU. 368 p. (in Ukrainian).
5. Pavlychko S. (1997). *Dyskurs modernizmu v ukrainskij literatury* [The discourse of modernism in the Ukrainian literature]. Kyiv: Lybid. 360p. (in Ukrainian).
6. Piskun V., Tsipko A., Sheptytska T. (2010). *Yuriy Shevelov: vyklyk chasu i Vidpovid naukovtsya* [Yuri Shevelov – challenge of time and response of scientist]. Kyiv: Lesya ltd. 174 p. (in Ukrainian).
7. *Ukrainska literaturna krytyka XX stolittya: Antologiya v dvoh tomah (2015)* [Ukrainian literature criticsof the twenties century: anthology in the two books]. Kyiv: Naukova dumka. Book 2. 720 p. (in Ukrainian).
8. Shevelov Y. (2008*). Vybrani praci u 2 knyhakh* [Chosen works in 2 books]. Kyiv: Vyd. Dim «Kyyevo-Mohylyanska academiya». Book 1. 583p. (in Ukrainian).
9. Shevelov Y. (2008). *Vybrani praci u 2 knyhakh* [Chosen works in 2 books]. Kyiv: Vyd. Dim «Kyyevo-Mohylyanska academiya». Book 2. 1151 p. (in Ukrainian).
10. Shevelov Y. (2020). *Doemihratsiyne (Publikatsii 1929-1944 rr)* [Pre-emigration (Publications 1929-1944 rs)]. Kharkiv: Folio. 762 p. (in Ukrainian).

11. Shevelov Y. (2009). *Z istorii nezakinchenoi vijny* [From the history of the unfinished war]. Kyiv: Vyd.dim «Kyyevo-Mohylyanska academiya». 471p. (in Ukrainian).
12. Shevelov Y. (2001). *Ya – mene – meni… (I dovkruhy). Spohady* [I – me...(around) Memories]. Kharkiv–New York: Vydannya chasopysu «Berezil».Vydavnycztvo M.P. Kocz. Book 2. 304 p. (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.5
УДК: 351(304)

Алла КОНОНЕНКО
старша наукова співробітниця
відділу українознавства в науково-освітньому просторі
Науково-дослідного інституту українознавства МОН України

ORCID: 0000-0003-0014-0516
Email:filos_osvita@ukr.net

УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Анотація. *Показано, що війна, яку розв'язала рф, спрямована проти українського народу. Визначальну роль у протистоянні спробам розколоти країну за ідеологічними і національними ознаками повинна відігравати українська національна ідея, основна мета якої полягає в забезпеченні консолідації, згуртованості та національній єдності української нації. Як при будь якому геноциді в першу чергу рф намагається стерти українську ідентичність, тому багато зусиль мають бути спрямовані задля її збереження. Велику функцію мають відігравати всі форми культури та мистецтва, насамперед його новітні форми, які відображають реакцію українських митців на ескалацію війни. Суспільству саме культура дає відчуття душі народу, приналежності до своєї країни та спільнотної єдності.*

Тому особливий інтерес дослідників, не тільки культурологів та мистецтвознавців, але й дослідників суспільних наук щодо тематики трансформації українського суспільства в умовах війни, викликають певні тенденції, образи, форми, які змінюють та відображують конкретні періоди проживання колективної травмованості війною, а також множинність досвідів у щільній реальності воєнного часу в Україні та поза її межами.

Вказується, що нищення української культури під час широкомасштабної війни – це не випадковість. Прагнення захистити свою державу стало об'єднуючим фактором українського суспільства, яке розповідаючи про унікальні якості української ідентичності, через культурні практики об'єднує весь світ навколо України, не залишаючи жодного шансу агресору уникнути відповідальності.

Доведено важливість українських культурних та мистецьких практик як вагомого чинника консолідації українства в умовах російської агресії задля утвердження української ідентичності.

Ключові слова: *українська ідентичність, консолідація, інформаційна війна, українська культура, сучасне мистецтво, військова агресія, мистецтво, українське суспільство.*

Alla KONONENKO
Senior Research
Research Institute of Ukrainian Studies
Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN CULTURE CREATION AS A FACTOR OF THE CONSOLIDATION OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION

Abstract. *It is shown that the war unleashed by the Russian Federation was directed against the Ukrainian people and that the Ukrainian national idea, whose main goal is to ensure the consolidation, cohesion and national unity of the Ukrainian nation, should play a decisive role in resisting attempts to divide the country along ideological and national lines. As with any genocide, the Russian Federation is primarily trying to erase the Ukrainian identity, so a lot of effort should be directed to its preservation. All forms of culture and art should have a major function, primarily*

its newest forms, which reflect the reaction of Ukrainian artists to the escalation of the war. For society, it is culture that gives a sense of the soul of the people, belonging to one's country and unity.

Therefore, the special interest of researchers, not only culturalists and art historians, but also researchers of social sciences in the topics of the transformation of Ukrainian society in the conditions of war, can trace certain trends, images, forms that change and reflect specific periods of living in collective traumatized by war, as well as the multiplicity of experiences in dense reality wartime in Ukraine and beyond.

It is indicated that the destruction of Ukrainian culture during a large-scale war is not an accident. The desire to protect one's state has become a unifying factor of Ukrainian society, which, speaking about the unique qualities of Ukrainian identity through cultural practices, unites the whole world around Ukraine, leaving no chance for the aggressor to escape responsibility.

The importance of Ukrainian cultural and artistic practices as a significant factor in the consolidation of Ukrainianness in the conditions of Russian aggression for the establishment of Ukrainian identity is proven.

Key words: *Ukrainian identity, consolidation, informational and cultural war, Ukrainian culture, modern Art, military aggression, art, Ukrainian society.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлена тим, що агресія рф розпочата в лютому 2014 р., метою якої є руйнування історичної пам'яті українства, якісні зміни в традиційному культурному та духовному житті, порушення спадкоємності національних ідеалів та цінностей, цілком закономірно переросла в широкомасштабну війну в лютому 2022р. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сьогодні визначальну роль у протистоянні спроб розколоти країну за ідеологічними і національними ознаками, повинна відігравати українська національна ідея, основна мета якої полягає в забезпеченні консолідації, згуртованості та національній єдності української нації. Суспільству саме культура дає відчуття душі народу, приналежності до своєї країни та єдності. Тому культуротворча, націєзберігаюча місія в умовах війни є джерелом життєвої сили, і сьогодні вона здатна об'єднувати і віднаходити сенси [8].

Аналіз досліджень та публікації. Магдою Є.В. в авторському дослідженні розглянуто проблеми на шляху консолідації українського суспільства від часу здобуття Україною незалежності. Американський дослідник Маклюен М. зазначає, що «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації». Кіндратець О.М. та Сергієнко Т.І. відзначають, що відмінний історичний досвід у різних регіонах України вплинув на формування політичної культури й ідентичностей, однак із початком російської агресії у 2014 році прагнення захистити свою державу стало об'єднавчим фактором українського суспільства з фрагментарною культурою. В свою чергу Божук Л. у своєму дослід-женні акцентує увагу на визначальній ролі культури в добу потужних націєконсолідаційних процесів. Богуцький Ю. у праці «Сучасна культурна динаміка самоорганізації суспільства: стан та перспективи» піднімає питання дослідження чинників і механізмів динаміки історії людської культури загалом та сучасного її етапу зокрема. Також питання культуротворення розглядалась у працях В. Андрущенка, Л. Губерського, М. Кагана, В. Леонтьєвої, Е. Маркаряна, Т. Метельової, М. Михальченка, М. Тарасенка та інших відомих вчених.

Вище наведене обумовлює **мету статті –** дослідження українського культуротворення як чинника консолідації українського суспільства в умовах російської агресії.

Основна частина. Нищення української культури під час широкомасштабної війни – це не випадковість, бо Росія вже сотні років намагається стерти самобутню українську культуру цілеспрямованими зусиллями з винищення усього видатного: культурних установ, особистостей та культурної пам'яті народу. На цьому наголошує американський письменник, видавець, правозахисник і член Американського ПЕНу Дейв Еґґерс.

Він вважає, що у західному світі здебільшого говорять про танки, гармати чи бомби, але ми не знаємо, що найпершим, основоположним елементом російської агресії є стерти з лиця землі українську культуру. Для них це важливо, це вирішально і фундаментально – переконати світ, мовляв, Україна не є унікальною та окремою культурою. Саме тому ПЕН Америка спільно з ПЕН Україна, та багатьма іншими локальними партнерами, підготували спільний звіт про те, який насправді має вигляд культурне вторгнення.

Все, від навмисних обстрілів українських закладів культури і до викрадень та вбивств українських художників та письменників, закінчуючи іншими системними спробами зруйнувати українську культуру, підтверджує реалії російського терору в Україні сьогодні [1].

Важливо й те, що на засіданні Ради Безпеки ООН за темою «Знищення культурної спадщини як наслідок російської агресії проти України», де також були присутні представники ЮНЕСКО та Міжнародної ради пам'яток та видатних місць (ICOMOS), засудили російську агресію, визнали дії РФ спрямованими проти української ідентичності та наголосили на необхідності посилення спільних зусиль щодо захисту культурної спадщини України [4].

Відчайдушний спротив, який українці чинили російським нападникам після 24 лютого 2022 року, сфокусував на українській культурі міжнародну увагу. Масштаб воєнних злочинів росіян підштовхував світ до віктимізації українців, а втім українському народові вдалось довести своє право на свободу та гідність бути собою. Про реакцію українських митців на ескалацію війни розповів український арт-критик Костянтин Дорошенко.

Мистецький підхід у проговоренні української позиції в протистоянні російській агресії виявився притаманним не тільки професіоналам культури. Українська молодь обирає цю мову як відповідну сучасності.

Серед прикладів – ініціатива Тетяни Козачанської, студентки Університету Вашингтона і Лі (Лексингтон, Вірджинія), одного з найстаріших у США. В колаборації з університетським клубом SAIL вона створила в бібліотеці вишу мінімалістичну, але промовисту виставку «Не цвіти війна на дворі». На конструкціях з деревостружкової плити візуалізований таймлайн війни з трьох перспектив.

Перша демонструє, те, що відбувалося в Україні в певний день певного місяця, – фотографії міжнародних ЗМІ або фотографів на місцях.

Друга, те, як світ це побачив, – роздруківки перших шпальт «The New York Times».

І третя, те, як це проживали молоді люди з різних регіонів України, – цитати з нотаток, скетчів, листувань.

Якщо фотографії, що облетіли світ, та заголовки масмедій розміщені на рівні очей, то побачити індивідуальні висловлення глядач може, сівши навпочіпки або низько нахилившись. Ці зусилля мають нагадати відвідувачам про емоційний та фізичний стан авторів рефлексій – дискомфортний, напружений.

Джерелом цього матеріалу для виставки, як і її назви, став відкритий архів «Відбуваємось».

«З нами – відбувається війна. З нами – відбувається молодість. Ми – відбуваємось, – читаємо в маніфесті проєкту. Розказуємо світу про те, як проживає війну молодь в Україні. Що відбувається поза новинами і кадрами з гарячих точок» [6].

Як зазначила виконавча директорка Консультативної комісії США з публічної дипломатії при Державному департаменті Вівіан Вокер, путін і Росія систематично атакують культурний простір України та українську ідентичність не лише протягом останніх кількох місяців, а й протягом десятиліть.

«Я думаю, що одна з причин того, що українська культура та ідентичність зазнали нападу з боку Росії, полягає в тому, що вони становлять значну загрозу для Росії, тому що це справжня історія нації та індивідуальності проти вигаданої розповіді про «рускій мір», який намагається проектувати таку морально-етичну та духовну перевагу, якої просто не існує», – стверджує експертка [5].

Сучасні українські реалії диктують нові форми роботи культурно-мистецьких закладів, так Громадська Організація «Музей сучасного мистецтва» заснувала Ukrainian Museum of Contemporary Art / UMCA. Це інституція нового типу, що об'єднує професіоналів сучасного мистецтва України, робить його доступнішим для різних авдиторій та уможливлює появу на його території суспільного діалогу про спільне майбутнє. UMCA використовує ідею децентралізації — це не один музей, а мережа, що складається з автономних інституцій у регіонах. Об'єднані спільною місією, цінностями та колекцією, вони взаємодіють через Цифрову платформу, яка надає доступ до впорядкованої бази творів українського мистецтва другої половини XX – XXI століть із державних та приватних колекцій.

Відкриття інавгураційного проєкту UMCA — "Ти як? Виставка і дискусія". Мета — відрефлексувати досвід українців під час повномасштабного вторгнення росії в Україну та зробити крок до формування картини спільного майбутнього.

Музей вперше отримав тимчасові стіни, ставши резидентом Національного центру "Український дім". Маючи за основу експозиції "Архів мистецтва воєнного стану", виставка представила більш ніж 500 робіт, створених понад як 100 митцями. Кураторську групу склали Ольга Балашова, Галина Глеба, Тетяна Лисун, Анна-Марія Кучеренко, Юлія Карпець, Олександр Соловйов, Катерина Лібкінд, Єгор Анцигін.

Дискусійна програма, якою опікуються співзасновниці та кураторки Платформи культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» Оксана Довгополова та Катерина Семенюк, присвячена комеморації російсько-української війни.

Проєкт відбувся в рамках програми "Культура пам'яті в повоєнній Україні", що впроваджується ГО МСМ у партнерстві з Платформою Минуле / Майбутнє / Мистецтво за підтримки Швейцарії [9].

А розпачалось все з 24 лютого 2022 року в режимі реального часу, як розповіла Галина Глеба, спостерігаючі за художніми реакціями українських митців на війну та за зміною культурної сцени в час суспільних трансформацій вони почали, формувати Архів мистецтва воєнного стану. У перші дні таке архівування було нашим способом подолати фрустрацію та розгубленість, допомогти собі тримати фокус та перевести увагу з афективного скролінгу новин і подій на те, що становить предмет нашого наукового інтересу та експертизи. Втім, пізніше це зібрання зображень стало перетворюватися на своєрідну базу, і вже у квітні 2022 року – у виставкові проєкти. Першим з них стала Piazza Ucraina на Венеційській бієнале (куратори: Лізавета Герман, Борис Філоненко, Марія Ланько, архітектурно-експозиційна конструкція Дани Косміної), – проєкт у публічному просторі просто неба на одній із наймасштабніших подій у світовій індустрії мистецтва, що постав як змінна виставка плакатів із мистецькими творами-реакціями на війну.

Вже з червня 2022 року, лише через три місяці після початку повномасштабного вторгнення, було відкрито річний виставковий проєкт «Мистецтво воєнного стану. Архів» зі змінним експозиціями в галереї The Naked Room у Києві. Кураторками подальших виставкових проєктів на основі архіву стала команда ГО «Музей сучасного мистецтва» –

Ольга Балашова, Галина Глеба, Тетяна Лисун, Анна-Марія Кучеренко, Юлія Карпець.

У липні 2022 року відкрито виставку в офісі Світового банку – «Мистецтво справлятись з війною» у Вашингтоні, США. У січні 2023-го відкрили виставку «Хто тримає небо?» в Музеї образотворчих мистецтв у Бостоні, США. У лютому 2023-го розпочався кількамісячний виставковий проєкт солідарності з музеєм ARS AEVI в Сараєво, Боснія і Герцеговина. У березні 2023-го стали учасниками основної програми фестивалю фотографії EMOP Berlin та підготували виставку з Музеєм комунікацій в Берліні.

А вже у червні 2023 року відкрили масштабний виставковий проєкт «ТИ ЯК? Виставка і дискусія» разом із платформою культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» в «Українському домі», де представили сотні творів, створених після 24 лютого 2022 року відповідно до хронології архіву. Близько 100 художників, художниць, мистецьких колективів взяли участь у проєкті.

Разом із виставковою діяльністю архів продовжує наповнюватися та поступово стає джерелом для досліджень не тільки культурологів та мистецтвознавців, але й дослідників суспільних наук у темах трансформації українського суспільства в період війни. Зсередини архіву можна простежити певні тенденції, образи, форми, які змінюють та відображують конкретні періоди проживання колективної травмованості війною, а також множинність досвідів у щільній реальності воєнного часу в Україні та поза її межами.

Збирання архіву – це вочевидь не найперше, що робить людина, коли в її країні ескалується велика війна. Та в Україні від початку російсько-української війни у 2014 році з'явилось багато помітних архівувальних ініціатив та проєктів. Можливо, кризове архівування – це така собі мистецька профдеформація та афективна дія тих, хто звикли і вміють це робити. Або ж це відголос засвоєного страху про втрату культурних артефактів, феноменів, явищ, що вже неодноразово траплялося в історії української культури. Цей страх посилюється ще й тому, що знищення культури, її осередків та її носіїв, стало однією із цілей росіян у цій війні. І сплеск практик архівування нинішніх подій – змога створити багато «бекапів» про себе сьогоднішніх для майбутнього, щоб ймовірна втрата якогось одного джерела інформації та архіву не стерла великі значущі шматки пам'ятей і знань про увесь цей час. Тим паче, що тепер це вже не короткий період історії, а наша нова реальність [12].

Оскільки сучасне мистецтво – це і віддзеркалення суспільства та його гострих проблем, і нові технології, і креативні ідеї, то сучасне мистецтво постає одним із засобів формування іміджу української держави як демократичної, освіченої та цивілізованої країни [3]. Культура та мистецтво через фільми, поезію, концерти допомагають людям з усього світу глибше усвідомити те, що відбувається, а це – боротьба за свободу і незалежність рідної землі.

Оскільки кіно є одним з найпопулярніших видів мистецтва сучасності, що об'єднує творчість і виробництво, то саме на нього покладаються великі надії щодо збереження культурної самобутності України, національної ідентичності та консолідації українства [3].

Яскравим прикладом постає допрем'єрний показ документального фільму Алана Бадоєва «Довга доба». До створення кінострічки долучилися 12 тисяч українців, які фільмували російські злочини на свої телефони. Фільм «Довга доба» являє собою хроніку перших днів війни. Стрічка змонтована з кадрів перших днів вторгнення, які українці знімали на власні телефони. За словами Алана Бадоєва, до створення фільму долучилися 12 тисяч людей, які надсилали його команді відео зі своїх телефонів навіть з окупованих міст. Загалом команда Алана Бадоєва отримала понад 200 тисяч годин матеріалу.

«Цей фільм – капсула часу, це свідчення. Він зроблений для того, щоб ніхто і ніколи не переписав нашу історію, щоб ніхто і ніколи не зміг сказати, що було якось по-іншому. Для мене дуже важливо, щоб цю стрічку побачили люди з інших країн і почули голоси українців. Ми нічого не знімали, все, що ви побачите на екрані, є документом», – розповів на презентації режисер. Фільм знято у партнерстві з каналом 1+1 Україна [11].

Нині спостерігається активний розвиток української культури та музики не лише в Україні, а й у Європі та світі. Тож мистецтво не дозволяє згаснути міжнародному інтересу до України, не дає забути про війну та допомагає збирати кошти для армії, тим самим наближаючи перемогу.

Авторка проєкту – студентка освітньо-професійної програми «Журналістика та соціальна комунікація» Дар'я Сусловата, її керівник Анна Ліченко. Лонгрід «Як NFT-мистецтво рятує Україну під час війни».

Мета лонгріду – збільшити поінформованість аудиторії в історії NFT і тим самим продемонструвати актуальність і функціональність цифрового мистецтва у воєнний час. Окрім загального введення в NFT висвітлено історії про консолідацію громадських ініціатив навколо окремих благодійних мистецьких платформ.

Що відрізняє нас у цій війні, так це приголомшлива навіть для самих українців єдність, якої ми так добивались упродовж усієї історії. Незнайомі люди допомагають і підтримують одне одного, об'єднуються у волонтерських організаціях, наближаючи тим самим перемогу. Так само і поява великої кількості NFT-проєктів стала результатом активної громадянської консолідації, адже багато з них створюються з нуля. Щодня тисячі звичайних людей запускають і просувають NFT-платформи зі збору коштів на допомогу армії, постраждалим від воєнних дій та післявоєнну відбудову міст. Багато з

них – люди, що раніше не мали до цієї сфери жодного відношення.

Так, наприклад, Pray4Ukraine – благодійна платформа, створена українськими ентузіастами для мобілізації крипто-спільноти по всьому світу на підтримку України. Серцем цього проекту є 1100 художників із України та інших куточків світу, кожен із яких має особисту історію, на яку безпосередньо вплинула війна.

Україна є лідером із застосування віртуальних активів серед населення за даними блокчейн-компанії The Chainalysis. До проекту долучилося багато художників, які до цього навіть не чули про NFT.

Кожен NFT відображає воєнну дійсність українців та імпресивне національне переживання. Роботи також містять пояснення ідей, закладених під кожен витвір індивідуально.

Засновники стверджують, що проєкт житиме та розвиватиметься і після війни. UkrArt NFT об'єднав працівників різних сфер: архітекторів, моушн-дизайнерів, ілюстраторів, райтерів. Більшість із них ніколи не були пов'язані з NFT, та саме цей інструмент вони обрали як основу своєї волонтерської діяльності.

Серед NFT-митців є й відомі працівники візуальної індустрії. Наприклад, київський дизайнер Олексій Кондаков, відомий серією сюрреалістичних фотоколажів, в яких герої класичних творів мистецтва зображені у щоденному побуті. Він виставив на лондонський аукціон Bonhams п'ять NFT-фотоколажів, а також лімітовану колекцію принтів, присвячених Києву та Чернігову. Серія NFT-фотоколажів отримала назву «Реверберуюча Україна» (Reverberate Ukraine), в них дизайнер об'єднав фотографії міст і класичні полотна.

Роботи Олексія відображають відчуття війни в домі кожного українця, наприклад, необхідність прокидатись кілька разів протягом ночі через повітряну тривогу і бігти до укриття.

«Це тиск, з яким українці стикаються щодня і щоночі. Війна нас виснажує. Думка про те, що тебе можуть вбити у будь-який момент висмоктує всю енергію з людей, це нова вага, яку ми носимо з собою щодня», – розповідає автор [10].

Мистецьке середовище зреагувало на виклик у творчий спосіб, рефлексуючи особистий досвід зіткнення з війною. Так, художнику Олексію Саю і кінорежисерці Тетяні Ходаківській прийшла ідея виставки, що стала наймасштабнішою репрезентацією українського сучасного мистецтва в Нью-Йорку «Hi-Resolution: українська культура та сучасне мистецтво зараз!» в James Gallery Центру випускників Міського університету Нью-Йорка.

П'ятдесят одну роботу сорока українських художників різних поколінь, включно з масивом антивоєнних плакатів, створених за перші місяці гарячої фази війни, експонували в респектабельному центрі Нью-Йорка.

Тетяна Ходаківська згадувала інцидент, коли росіяни висловили претензію, мовляв, їх фруструє видимість у міському просторі плакатів, що засуджують Росію.

На що вона відповіла: «У вас є вибір – дивитися або ні на ці вітрини. Тоді як у моїх рідних і близьких в Україні вибору немає: ракети влучають не розбираючись» [6]. Війна – це завжди руйнування, знищення, смерть. Культура, мистецтво – це творіння, життя.

Не можна не погодитись з Ольгою Вієру, директоркою Українського Дому, яка зазначає наскільки єднатися важливо не лише довкола воєнних потреб, але й довкола перспективи, візії нашого майбутнього, де культура гратиме ключову роль. Адже вплив культури на розвиток суспільства є колосальним, а її рівень визначатиме якість життя цілої країни. За яку країну ми боремося, якою бачимо свою країну після війни – розуміння або нерозуміння цього дає або забирає нашу силу і нашу стійкість сьогодні. Для того, щоб ми могли вірити у наше майбутнє, ми маємо сьогодні боротися за нашу культуру так само віддано і стійко, як наші захисники борються за нашу землю [7].

Але для наших захисників, культура також на часі і як приклад, в липні у Вилковому на Одещині відбувся перший масштабний культурний фестиваль «ВиделкаFEST». Організований 23-річним військовим 56 окремої мотопіхотної Маріупольської бригади Сергієм Гнезділовим.

ВиделкаFEST – це про книжки, музику та кіно. На його думку, це саме та культура, яка може вільно ландрувати, яку можна привести і показати.

Другий концепт – пам'ять. Фестиваль проводиться в пам'ять про тих, кого з нами нема, хто обіцяв прийти на фестиваль і ніколи не зможе цього зробити. Цих всіх людей ми пам'ятаємо.

Окремий момент: фестиваль – це про культуру, це про те, чому існує фронт. Чому ми взагалі боремось? Ми боремось за те, щоб у Росії не вийшло і щоб українська культура не була знищена. Тому для мене питання української культури зараз стоїть критично [2].

Висновки. Мистецтво, поєднуючи раціональне й емоційне, ідеологічне й психологічне, звертаючись і до окремо взятої людини, і до суспільства в цілому, усім своїм багатством емоційно-образного змісту змушує людей не просто активно сприймати твори мистецтва, де закладені певні цілі, уявлення, прагнення, ідеали суспільства, а й активно включати їх в своє реальне життя та апробувати їх на практиці [3].

Мистецтво в умовах війни виступає важливим інструментом утвердження української ідентичності та консолідації суспільства, воно гостро й вчасно реагує та відображає суспільні проблеми, стимулюючи спільноту до їхнього вирішення.

В умовах глобальних викликів і загроз сьогодення: агресивного знищення культурної спадщини, бібліотек, музеїв, навчальних закладів,

вирішенні проблемних питань для освітян під час військових дій, – важливою складовою підняття патріотичних настроїв українців є долучення до мистецьких практик. Вони допомагають формуванню національної ідентичності в позитивному ставленні до своєї нації, країни, держави. Вже зараз соціологічні дослідження свідчать, що більшість українців пишаються своєю країною, вважають себе патріотами, незважаючи на всі соціально-економічні проблеми. Зростає і розуміння політичної суб'єктності громадян як визначальної характеристики політичної нації. Це відбувається, в тому числі, і завдяки мистецьким практикам, які допомагають формувати національно-культурні ідентичності українців, особливо учнівської молоді.

Таким чином, мистецтво як специфічний інструмент впливу на суспільну свідомість виступає потужним чинником консолідації українства навколо значущих для української держави цінностей і смислів.

1. «Знищення української культури є ключовим елементом російської агресії»: письменник Дейв Еґґерс. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoyi-kultury-ahresiya-rosiyi/32164637.html
2. «Культурний десант має бути не тільки на Донеччині»: як військовий організовує фестиваль у Вилковому https://www.radiosvoboda.org/a/vylkove-zsu-viyna-rozstrilyane-vidrodzhennya-bryhada-muzyka-kino/32502417.html
3. Авер'янова Н. Мистецтво як чинник консолідації українства: проблеми та перспективи Українознавчий альманах. Вип. 20. Київ: «Міленіум». 2017. С. 8–12.
4. В ООН визнали, що російська агресія спрямована проти української ідентичності. URL: https://suspilne.media/culture/261626-v-oon-viznali-so-rosijska-agresia-spramovana-proti-ukrainskoi-identicnosti/
5. Культура як головна ціль російської війни в Україні. URL: https://www.polskieradio.pl/398/8106/artykul/2968761,%C2%AB%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0-%D1%8F%D0%BA-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%8C-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96%C2%BB
6. На часі. Українська культура в рік гарячої фази російської агресії. URL: https://www.rfi.fr/uk/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0/20230225-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%96-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0-%D0%B2-%D1%80%D1%96%D0%BA-%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%8F%D1%87%D0%BE%D1%97-%D1%84%D0%B0%D0%B7%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%97
7. Про культуру на часі і поза ним https://lb.ua/blog/olha_viieru/571570_pro_kulturu_chasi_i_poza_.html
8. Сергієнко Т., Куріс Ю. «Консолідація українського суспільства в умовах військової агресії Російської Федерації проти України». URL: http://humstudies.com.ua/article/view/261867/258259
9. Хроніки подій та професійних дискусій довкола ідеї створення в Україні Музею сучасного мистецтва https://moca.org.ua/
10. Як NFT-мистецтво рятує Україну під час війни. URL: https://darriasuslova.wixsite.com/my-site
11. Як пройшла прем'єра стрічки Алана Бадоєва "Довга доба" у Києві. URL: https://vogue.ua/article/culture/kino/yak-proyshla-prem-yera-strichki-alana-badoyeva-dovga-doba-u-kiyevi-54134.html
12. Яким є архів мистецтва воєнного стану: Галина Глеба про хронологію війни через мистецтво. URL: https://suspilne.media/culture/605407-akim-e-arhiv-mistectva-voennogo-stanu-galina-gleba-pro-hronologiu-vijni-cerez-mistectvo/

References

1. *«Znyshchennia ukrainskoi kultury ye kliuchovym elementom rosiiskoi ahresii»: pysmennyk Deiv Eggers* ["The destruction of Ukrainian culture is a key element of Russian aggression": writer Dave Eggers]. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoyi-kultury-ahresiya-rosiyi/32164637.html (in Ukrainian).
2. *«Kulturnyi desant maie buty ne tilky na Donechchyni»: yak viiskovyi orhanizovuie festyval u Vylkovomu* ["The cultural landing should be not only in Donetsk region": how a military man organizes a festival in Vylkovo]. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/vylkove-zsu-viyna-rozstrilyane-vidrodzhennya-bryhada-muzyka-kino/32502417.html (in Ukrainian).
3. Aver'yanova N. (2017). *Chynnyky konsolidatsiyi ukrayinstva v postkolonial'nu dobu* [Factors of consolidation of Ukrainianess in postcolonial age]. *Ukrayinoznavchyy almanakh.* № 20. Pp. 8–12 (in Ukrainian).

4. *V OON vyznaly, shcho rosiiska ahresiia spriamovana proty ukrainskoi identychnosti* [The UN recognized that Russian aggression is directed against Ukrainian identity]. URL: https://suspilne.media/culture/261626-v-oon-viznali-so-rosijska-agresia-spramovana-proti-ukrainskoi-identicnosti/ (in Ukrainian).
5. *Kultura yak holovna tsil rosiiskoi viiny v Ukraini* [Culture as the main goal of the Russian war in Ukraine]. URL: https://www.polskieradio.pl/398/8106/artykul/2968761,%C2%AB%D0%BA%D1%83%D0%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%8C-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96%C2%BB (in Ukrainian).
6. *Na chasi. Ukrainska kultura v rik hariachoi fazy rosiiskoi ahresii* [On time. Ukrainian culture in the year of the hot phase of Russian aggression]. URL: https://www.rfi.fr/uk/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0/20230225-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%96-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0-%D0%B2-%D1%80%D1%96%D0%BA-%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%8F%D1%87%D0%BE%D1%97-%D1%84%D0%B0%D0%B7%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%97 (in Ukrainian).
7. *Pro kulturu na chasi i poza nym* [About culture in time and beyond it]. URL: https://lb.ua/blog/olha_viieru/571570_pro_kulturu_chasi_i_poza_.html (in Ukrainian).
8. Serhiienko T., Kuris Yu. *Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva v umovakh viiskovoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy* [Consolidation of Ukrainian society in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine]. URL: http://humstudies.com.ua/article/view/261867/258259 (in Ukrainian).
9. *Khroniky podii ta profesiinykh dyskusii dovkola idei stvorennia v Ukraini Muzeiu suchasnoho mystetstva* [Chronicles of events and professional discussions surrounding the idea of creating a Museum of Modern Art in Ukraine]. URL: https://moca.org.ua/ (in Ukrainian).
10. *Iak NFT-mystetstvo riatuie Ukrainu pid chas viiny* [How NFT-art saves Ukraine during the war]. URL: https://darriasuslova.wixsite.com/my-site (in Ukrainian).
11. *Iak proishla premiera strichky Alana Badoieva "Dovha doba" u Kyievi* [How was the premiere of Alan Badoev's film "Long Day" in Kyiv]. URL: https://vogue.ua/article/culture/kino/yak-proyshla-prem-yera-strichki-alana-badoyeva-dovga-doba-u-kiyevi-54134.html(in Ukrainian).
12. *Iakym ye arkhiv mystetstva voiennoho stanu: Halyna Hleba pro khronolohiiu viiny cherez mystetstvo* [What is the archive of wartime art: Halyna Khleba on the chronology of war through art]. URL: https://suspilne.media/culture/605407-akim-e-arhiv-mistectva-voennogo-stanu-galina-gleba-pro-hronologiu-vijni-cerez-mistectvo/ (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.6
УДК 364:314.151.3-054.73(477)

Ольга ЛИХОШЕСТ
здобувач другого рівня вищої освіти спеціальності соціальна робота
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0009-0009-5720-8455
E-mail: Lixola@i.ua

Сергій СУХОМЛІНОВ
здобувач другого рівня вищої освіти спеціальності соціальна робота
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0009-0004-9610-2382
E-mail: sergiiks1981@gmail.com

Ірина БАТАРЕЙНА
старший викладач кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0000-0003-0456-9838
E-mail: batareina_iryna@mspu.edu.ua

ПІДТРИМКА ТА СУПРОВІД УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. *У статті розглянуто суть роботи працівників соціальної сфери, організацій щодо питання підтримки та супроводу батьків та дітей в умовах воєнного стану. Військове вторгнення країни-агресора на територію України у лютому 2022 року призвело до того, що жителі України повинні були покинути свою домівку. Вони стали вимушено переміщеними особами, які потребують захисту і підтримки своєї держави, держав інших країн. Виділено основні необхідні моменти для вимушено переміщених осіб. Підібрано шляхи покращення роботи в напрямку підтримки українців в Україні та Німеччині.*

В умовах війни актуальним стає питання створення комфортного освітнього середовища та організації навчального процесу, особливо для тих дітей, які отримали психологічну травму. Необхідно сприяти всебічній гармонійній соціальній адаптації, створювати ефективні здоров'язберігаючі програми загального розвитку дітей, що постраждали внаслідок війни.

Особливості розвитку соціальної сфери суспільства, ускладнення соціального життя громадян внаслідок соціально-економічної та політичної кризи держави вимагають прогресивних підходів у підготовці фахівців.

Професійна підготовка фахівця із соціальної роботи базується на кваліфікаційних вимогах, які поєднують сукупність професійних вимог, характеристик, показників, цінностей, ролей, функцій тощо. Надання соціальних послуг в Україні потребує різних категорій громадян.

Сьогодні практично немає жодної сфери суспільства, яка б тією чи іншою мірою не була охоплена інноваційними процесами. Соціальна сфера – одна з тих сфер, де інновації просто необхідні. Адже інновації – це пошук нових, більш ефективних, раціональних шляхів вирішення проблем, без них ми залишимося там, де є. А постановка питань вимагає нових підходів.

Технологізація соціальної роботи є відображенням цивілізованого способу вирішення соціальних проблем суспільства і людини. Воно завжди має інноваційний, творчий характер, будучи пов'язаним із постійним пошуком досконаліших, а отже ефективніших і економніших способів використання людських ресурсів, його творчого потенціалу.

Ключові слова: *вимушено переміщені особи, інтеграція, соціальна адаптація, арт-терапія, інновації.*

Olga LYKHOSHEST
Second-level graduate of higher education majoring in social work
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine

Serhii SUKHOMLINOV
Second-level graduate of higher education majoring in social work
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine

Iryna BATAREINA
senior teacher of the department of preschool education and social work
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine

SUPPORT AND ACCOMPANIMENT OF UKRAINIANS DURING THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Abstract. *The article examines the essence of the work of social workers and organizations regarding the issue of support and accompaniment of parents and children under martial law. The military invasion of the aggressor country on the territory of Ukraine in February 2022 led to the fact that the residents of Ukraine had to leave their homes. They have become forcibly displaced persons who need the protection and support of their state and the states of other countries. The main necessary points for forcibly displaced persons are highlighted. Ways to improve work in the direction of supporting Ukrainians in Ukraine and Germany have been selected.*

In the conditions of the war, the issue of creating a comfortable educational environment and organizing the educational process becomes important, especially for those children who have suffered psychological trauma. It is necessary to promote comprehensive harmonious social adaptation, to create effective health-preserving programs for the general development of children affected by the war.

The peculiarities of the development of the social sphere of society, the complication of the social life of citizens as a result of the social, economic and political crisis of the state require progressive approaches in the training of specialists.

The professional training of a social work specialist is based on qualification requirements that combine a set of professional requirements, characteristics, indicators, values, roles, functions, etc. The provision of social services in Ukraine requires different categories of citizens.

Today, there is practically no sphere in society that would not be covered by innovative processes to one degree or another. The social sphere is one of those spheres where innovation is simply necessary. After all, innovation is the search for new, more effective, rational ways of solving problems, without them we will remain where we are. And asking questions requires new approaches.

Technologization of social work is a reflection of the civilized way of solving social problems of society and man. It always has an innovative, creative character, being connected with the constant search for more perfect, and therefore more effective and economical ways of using human resources, his creative potential.

Key words: *forcibly displaced persons, integration, social adaptation, art therapy, innovations.*

Постановка проблеми. Сьогодні ми опинися в ситуації, яка кличе нас шукати шляхи вирішення проблем та покращення умов існування в тому місці, де можемо бути. Це великий виклик для всього українського народу. Стає необхідністю соціально-педагогічна допомога як окремим людям, так і цілим соціальним групам. Питання подолання військової агресії, підтримка армії, допомога пораненим, надання притулку вимушеним пере-селенцям, сприяння відновленню життя у повернутих містах і селах є тими завданнями, які об'єднують українців з усіх куточків нашої країни та й у всьому світі.

Проблеми житла, соціального захисту та місцевої інтеграції упродовж останнього року для великої кількості вимушених переселенців залишаються невирішеними. Станом на березень 2023 року в Німеччині проживають більше одного мільйона українців, які покинули свою домівку та шукають захисту. Велика кількість людей, які приїжджають до Німеччини, стикаються з проблемою первинної реєстрації та подачі необхідних документів до органів місцевого захисту населення. Погане знання законів іншої країни, незнання мови стають причиною затримки та невірних дій при заповненні перших необхідних документів для подальшого перебування на території Німеччини. Впродовж 2022–2023 років німецькі органи місцевих рад провели багато роботи, щоб зробити життя українських біженців якомога комфортнішим. Так, до органів, які безпосередньо контактують із нашими людьми (JobCenter – орган працевлаштування), за останній рік долучено багато перекладачів з німецької мови на українську, які отримують офіційну посаду і стають робітниками цих органів.

В Україні працюють центри допомоги в час воєнного стану. З кожним днем збільшується кількість осіб, які звертаються за допомогою. Країна

не стоїть на місці, а відкриває все більше центрів, щоб переселенці могли отримати допомогу. А саме, центри тимчасового перебування, центри гуманітарної допомоги, центри допомоги врятованим та інші. Волонтерські організації теж займаються підтримкою українських переселенців. Адже, участь кожного зараз дуже важлива.

Аналіз джерел та літератури. Важливого значення в час воєнного стану набувають питання створення комфортного освітнього середовища та організації освітнього процесу, особливо для тих дітей, які отримали психологічну травму. З метою надання психоемоційної підтримки населенню під час війни, формування у педагогічних працівників навичок роботи з дітьми за підтримки Першої леді України Олени Зеленської започатковано Національну програму психічного здоров'я та соціально-психологічної допомоги. На допомогу фахівцям психологічної служби системи освіти України розроблено наскрізну навчальну програму з позашкільної освіти оздоровчого напряму «Основи безпеки життєдіяльності в умовах бойових дій» та Методичні рекомендації до цієї програми, поширено кращі практики психолого-педагогічного супроводу та підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнних дій та збройних конфліктів, а саме: «Психологічна підтримка та супровід дорослих і дітей у кризових ситуаціях: практикум», «Перша психологічна допомога учасникам освітнього процесу під час та після завершення воєнних дій», «Стрес як ресурс», «Самодопомога в умовах стресу», «Долоньки миру», «Особливості організації дистанційного навчання під час воєнного стану» тощо. Головним завданням освітньої галузі є забезпечення якості освіти на всіх рівнях. Проведення наукових досліджень в освіті є цілком закономірним. Втілення результатів досліджень у практику роботи, впровадження інноваційних технологій, забезпечення закладів освіти новими засобами навчання, науково-методичною та навчальною літературою. Важливим кроком на шляху реформування системи освіти України є реалізація Державного стандарту базової середньої освіти, який розроблено відповідно до Концепції Нової української школи [7].

Надання соціальних послуг в Україні потребують різні категорії громадян. Їх соціальні потреби зумовлюють необхідність існування соціальних підприємств, визначають їх соціальну місію, а також потенційний ринок збуту. Соціальних підприємців часто називають інноваторами, оскільки вони намагаються вирішувати «минулі» соціальні проблеми «новими» підприємницькими підходами.

Представники вразливих груп населення опинилися в складних життєвих обставинах. Працевлаштування людей таких категорій несе певні ризики для компаній, або вимагає додаткового інвестування для пристосування робочого місця до особливостей працівників. Це спонукає або їх самих, або тих, кому не байдужі ці люди, створювати проєкти для виживання у складних умовах. Іншими ресурсами можуть бути наявні у громаді споруди, які не використовуються, ландшафтні об'єкти, водойми тощо.

Представлено багато матеріалів щодо війни в Україні, починаючи з 2014 року українське суспільство вирішує складне завдання – підтримка та захист. Описано хронологію подій у сфері освіти та науки в умовах воєнного стану. Ми бачимо, що підтримка з боку держави та інших країн дає поштовх для здійснення всіх планів освітян та науковців. Виходить низка законів на підтримку українців в цей час. З'являється багато нових онлайн-курсів: «Волонтерство під час війни», «Психологічна підтримка в умовах війни», «Робота з біженцями та переселенцями» та інші. Від освітньої онлайн-платформи «Зрозуміло» – «Дивись під ноги, дивись куди йдеш». Проводять дуже багато лекцій медичні установи. Активно почало формуватися законодавство України щодо внутрішньо переміщених осіб з 2014 року: Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. No 1706-VII; Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (Редакція від 09.10.2015 р.); Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України» від 02.03.2015 р. 211-VIII; Закон України від 05.03.2015 р. No 245-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб»; Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. No 509 «Про облік осіб, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції»; Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. No 505 «Про надання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції, для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг».

Особливості формування соціальної активності у підростаючого покоління досліджували: М. Андреєва, А. Базиленко, Т. Богданова, О. Безпалько, О. Грисюк, Н. Ковтун, О. Кулінченко, Л. Овчарова, М. Рудська та інші. Феномен волонтерства в Україні досліджували: І. Білич, Т. Голованова, С. Горбунова-Рубан, О. Іщенко, О. Касперович, А. Капська, Т. Лях, В. Погрібна, І. Юрченко; за кордоном: Дж. Девіс Сміт, С. Елліс, К. Кемпбелл, К. Рочестер, Р. Хедлі, М. Харріс та інші. Питання соціально-правового захисту дітей вивчали такі науковці: О. Мордань, О. Пономаренко, Н. Савельєва, Р. Чубук, С. Чернета.

Різноманітним аспектам проблеми арт-терапії приділяють увагу такі педагоги, психологи, психотерапевти, як О. Вознесенська, Р. Гудман, О. Деркач, Т. Добровольська, М. Кисельова, Л. Комісарова, О. Кондрицька, А. Копитін, Л. Лєбєдєва, М. Наумбург, Н. Роджерс, Л. Терлецька, Д. Уеллер.

Обставини, які розвернулися в Україні, призвели до пошуку нових заходів, здатних протистояти негативним впливам зовнішнього середовища і сприяти розвитку особистості, в якості позитивно напрацьованого досвіду.

Метою статті є обґрунтування необхідності підтримки та супроводу українців в умовах воєнного стану та виявлення можливих шляхів покращення.

Основна частина. Національні та міжнародні організації допомагають мігрантам у розв'язанні їхніх проблем, забезпечуючи фінансову та іншу підтримку для проєктів та програм інтеграції. Значна частина людей обрали Німеччину, як країну, яка може надати захист. Так, відомо, що у Німеччині з лютого 2022 року по 23 лютого 2023 року в Центральному реєстрі іноземців зареєстрували 1 066951 біженець з України, з них 771 тис. отримали параграф 24 AufenthG (дозвіл на тимчасове проживання), а 127 тис. попросили захисту. Параграф 24 Закону про правовий статус іноземних громадян у Німеччині регламентує перебування іноземців на території країни. А також подальшу процедуру їх інтеграції. Перший раз тимчасовий захист оформлюють на один рік, але він може бути продовжений до трьох років. Людина під тимчасовим захистом отримує: дозвіл на проживання на період захисту (це може бути від року і довше, або поки не завершиться війна в Україні); право на роботу; право на освіту та можливість безкоштовно відвідувати мовні курси; надається житло (це можуть бути табори для біженців); соціальні виплати від Jobcenter; доступ до медичного обслуговування; можливість отримати статус біженця у майбутньому; можливість у будь-який момент повернутися в рідну країну.

У лютому 2023 року було оприлюднено дані масштабного соціологічного дослідження «Біженці з України в Німеччині», проведеного Федеральним інститутом народонаселення Німеччини разом із партнерськими організаціями. Так, за результатами цього дослідження, 37 відсотків біженців з України хотіли б залишитись в Німеччині на тривалий термін, проте 34 відсотки лише до кінця війни.

Майже три чверті українських біженців проживають у приватних квартирах і будинках. Близько 25 відсотків з них проживають у родичів та друзів, які вже проживали в Німеччині тривалий час. 17 відсотків біженців живуть у готелях або гостьових будинках. 9 відсотків живуть у комунальному житлі для біженців. Багато українських біженців досі живуть у тимчасових притулках. Людям доводиться тижнями або навіть місяцями очікувати на житло в спільних приміщеннях, які призначені лише для короткострокового первинного прийому.

Згідно з результатами опитування, 22 відсотки дітей віком до трьох років та 59 відсотків дітей віком від трьох років відвідують дитячі садки. Загальноосвітні та професійно-технічні школи Німеччини прийняли близько 204 тис. дітей. 91 відсоток сімей з дітьми шкільного віку відповіли, що хоча б одна дитина відвідує навчання. У багатьох федеральних землях одні українські учні навчаються в звичайних класах, інші – в окремих інтеграційних. Багато українських школярів вже досить добре вивчили німецьку мову. Багато дітей та молоді психологічно обтяжені війною, мають травми. Якщо родина не планує залишатись надовго у Німеччині, тоді у дітей є відсутність мотивації до навчання. Різноманітні дослідження виявили, що учні в інтеграційних класах мають гірші оцінки, ніж українські діти, які відвідують звичайні класи. Мовне питання: 80 відсотків опитаних лише трохи або зовсім не розмовляють німецькою, 50 відсотків вивчають мову на інтеграційних курсах.

Ринок праці: працевлаштовані 17 відсотків. Жінки рідше працевлаштовуються, ніж чоловіки – 15 та 22 відсотки відповідно. Відповідальність по догляду за дітьми ускладнює процес працевлаштування жінок. За даними Федерального агенства зайнятості, кількість працівників з українським громадянством, які працюють і виплачують соціальні внески, зросла за рік з 57 тисяч до 125 тисяч осіб. Близько 29 тисяч осіб мали незначну зайнятість.

Втім, поруч із завданнями кожного українця, що полягає у зміні власної свідомості щодо оцінки подій і тих фізичних та психологічних ран, яких завдає війна, постає необхідність надання кваліфікованої соціально-педагогічної допомоги дітям вимушених переселенців. Основною виховною метою у зв'язку з цим є формування у кожного вихованця уявлення про себе не просто як про громадянина, який підтримує чинний лад, а як про незалежну особистість, здатну взяти на себе моральну відповідальність перед суспільством за себе, за інших, за справу. Заходи, які допоможуть в цій ситуації арт-терапевтичні корекційно-профілактичні й розвивальні заняття, які сприятимуть основній меті арт-терапії - гармонізації розвитку особистості через розвиток здібностей самовираження і самопізнання. Арт-терапевтичні вправи використовуються не тільки з дітьми, а і з дорослими. Вони приносять користь, спрямовують емоції, підвищують навички та стимулюють творчість (лікування «мистецтвом»).

Для того, щоб ефективно організувати роботу для підвищення рівня соціальної адаптації дітей-вимушених переселенців, необхідно мати чітке розуміння проблем, спричинених травматичною ситуацією. Травматичні події можуть детермінувати різноманітні поведінкові прояви, емоції, почуття, які важливо вчасно простежити та допомогти дитині у цій ситуації пережити та відпрацювати ці стани. У дітей може виникати почуття незахищеності, гніву, страху, сорому, агресії, відчуженості, сепарації від соціуму, почуття провини та ін. Такі проблеми можуть стати причиною неуспішності у навчанні, проблем із запам'ятовуванням інформації, зосередження уваги, а також виникнення різноманітних психосоматичних порушень.

Існують певні особливості поведінкових проявів дітей, які пережили травматичний досвід, з

урахуванням віку. Діти молодшого шкільного віку після травми починають більше боятися, соромитися і проявляти підвищену тривожність. Може виникнути регресивна поведінка, що включає енурез, смоктання пальця, дитячий лепет, бажання тримати постійно поряд із собою іграшку. У дітей цього віку може розвиватися втрата апетиту, скарги на болі в животі, головні болі, запаморочення. Також поширені проблеми з навчанням, такі, як нездатність зосередитися, відмова відвідувати школу, агресивна поведінка в школі [11, с. 13].

Процес соціальної адаптації з дітьми молодшого шкільного віку також має свою специфіку, відмінну від роботи з дорослими. Для його втілення варто застосовувати ігрові методи та методи творчої самореалізації. Діти, що пережили травматичні ситуації, важко йдуть на контакт, не завжди готові розповідати про тяжкі події у їхньому житті. Реалізувати такий підхід можна за допомогою фізичних вправ задля психологічної релаксації та розрядки, розігрування казок із програванням сюжетів. Отож, одним із найбільш результативних напрямів психологічної допомоги у кризових ситуаціях вважається арт-терапія.

Арт-терапія – напрям у психотерапії та психологічному консультуванні, що заснований на використанні мистецтва та творчості; метод зцілення особистості (досягнення цілісності) за допомогою мистецтва та творчого самовираження [1]. Сьогодні все частіше почали використовуватися різні форми арт-терапії в освітньому процесі. Застосування арт-терапії має соціалізуючий вплив на дитину та використовується як один із методів виховання сучасної молоді. Застосування арт-терапії у навчально-виховному процесі має потужний потенціал у створенні психологічно комфортного педагогічного середовища, сприяє гармонізації розвитку особистості через здатність самовираження і самопізнання [2].

Терапія мистецтвом в цей час стає дуже популярною як на Заході, так і в Україні. Технології арт-терапії надають можливість людині знаходити власні шляхи розв'язання проблемних ситуацій, постійно підвищують компетентності; мотивують досягати результатів, розширюють діапазон прийнятних для особистості способів вирішення проблемних ситуацій [5, с. 35]. Завдяки своїй універсальності, арт-терапевтичні технології здатні ефективно впливати на вирішення таких проблем, як кризові стани, травми, втрати, психосоматичні розлади, внутрішні конфлікти. Арт-терапія ефективно сприяє відновленню цілісності особистості, даючи можливість людині в кризовому стані безболісної особистісної інтеграції. Будь-який вид мистецтва є терапевтичним за своєю суттю, адже надає можливість людині впоратись із травмуючими подіями. Перевагою методів творчого самовираження і арт-терапії в реабілітації жертв локальних військових конфліктів є те, що ці методи засновані на невербальному вираженні почуттів. Саме засоби арт-терапії стають засобами спілкування [10, с. 113].

Найпопулярнішим напрямком арт-терапії є ізотерапія, який включає візуальні продукти (малюнок, ліплення, маски, мозаїки, колажі, монотипії та ін). Цей напрямок з-поміж інших нараховує найбільшу кількість методів, прийомів та технік. Арт-терапія тісно пов'язана з розвитком емоційної, фізичної та соціальної сфер дитини. Після проведення занять з арт-терапії у дітей знижується тривожність, стабілізується емоційний та психологічний стан, зростає працездатність, поліпшується увага, пам'ять, мовлення; підвищуються самооцінка, віра в себе та свої сили. Творчий характер занять дає дитині змогу відкривати в собі щось нове, краще розуміти себе, розвивати свої відносини з людьми та світом [6, с. 89].

Професія соціального працівника спрямована на соціальну сферу, тому необхідною умовою для вибору цієї професії є соціальна спрямованість особистості, наявність відповідних соціальних якостей: гуманізму, доброзичливості, справедливості, відповідальності, терпеливості, врівноваженості, готовності стати на захист клієнта, прийти на допомогу, підтримати. Основою професійної діяльності соціального працівника є компетентність і професіоналізм [9]. Професійно спілкуючись з різними людьми, соціальний працівник повинен надати їм допомогу у вирішенні проблем, що виникли в їхньому житті. Проблема кожного клієнта є своєрідною, життєві обставини індивідуально особливі. Фахівець із соціальної роботи працює в умовах, коли практично неможливо використати відпрацьовані алгоритми діяльності та потрібно постійно знаходити нестандартні рішення. Чим більше клієнт дає матеріалу для мислительної діяльності, тим більше інтересу до себе він може викликати. Надзвичайно важливу роль в цьому відіграють вольові риси соціального працівника, його прагнення вступити в контакт з об'єктом, розгорнути пов'язану з ним діяльність. Інтерес відіграє надзвичайно важливу роль у житті та діяльності особистості. Він спонукає до діяльності, активізує цю діяльність. Коли людина зацікавлена тим, що вона робить, вона діє ініціативно, енергійно, жваво, отримуючи задоволення навіть тоді, коли робота складна та потребує великого напруження сил [8].

Функціонування організацій в умовах інноваційно орієнтованої економіки формує необхідність системного підходу до інноваційного менеджменту у вітчизняних компаніях (організаціях, підприємствах), що передбачає активізацію інноваційних процесів не тільки в технологічній та економічній, але і в соціальній сфері [3].

Процес розвитку будь-якої соціальної спільності, в тому числі і організації, йде через оновлення і обумовлює створення передумов для формування нових нетрадиційних компонентів у соціумі, інноваційних способів соціальної діяльності, при цьому, формою цього суспільного розвитку є

нововведення. Виходячи з цього, в основі необхідності розвитку соціальних інновацій організації лежить неможливість вирішити проблеми, які виникають, за допомогою традиційних методів. Змінити лише структури потреб співробітників організації, цінностей організаційної культури. Невирішеність тих чи інших соціальних проблем і дає імпульс до розробки нових засобів та норм у соціальній сфері вітчизняних компаній.

Інновації в соціальній сфері, організації являють собою свідомо організовані нововведення або процеси, реалізовані компанією відповідно до мінливих умов її функціонування та мають на меті ефективне використання соціального потенціалу організації. Появі інновацій у соціальній сфері можуть сприяти такі фактори, як: загострення соціальних проблем, що вимагає нових підходів до їх вирішення; відсутність необхідних ресурсів для розвитку соціальної сфери, що потребує більш дієвих способів їх пошуку; тенденція посилення вимог до якості послуг закладів соціальної сфери та приведення їх до міжнародних стандартів. Ідентифікація потреби соціальної сфери в інноваціях визначає необхідність більш чіткого та адекватного формулювання поняття «інновація» і суміжних понять з урахуванням особливостей соціальної сфери. Такий підхід дозволить розробити комплекс заходів, що підвищують ефективність діяльності соціальних організацій і служб при задоволенні соціальних потреб населення. Важливо відзначити, що в точному визначенні інновацій існує ряд методологічних розбіжностей – інновації представляють як процес, як результат, як ідея, як можливість [4].

Технологізація соціальної роботи є відображенням цивілізованого шляху вирішення соціальних проблем суспільства і людини. Вона завжди носить інноваційний, творчий характер, будучи пов'язаною з постійним пошуком більш досконалих, а отже, і більш ефективних і економічних способів використання ресурсів людини, її творчого потенціалу.

Впровадження технологій розвитку або відновлення творчого потенціалу людини в процесі соціальної роботи – це стратегічний напрямок процесу соціальної роботи, відмова від стратегії, при якій вона розглядається як об'єкт, що підлягає переробці і перевихованню. Це орієнтація на її ресурси і впевненість в тому, що він здатний шляхом самозміни і самозабезпечення включитися в творчу життєтворчу діяльність. Інноваційна діяльність виступає визначальною тенденцією сучасного розвитку суспільства. Фактори, що зумовлюють розвиток інноваційної діяльності: низька задоволеність якістю та результатами соціально-економічних процесів, усвідомлення нагальної необхідності нововведень в соціальній практиці [12].

Слід відмітити, що до Німеччини приїхало дуже багато наших співвічизників, які вели свою діяльність в Україні, працюючи в різних НГО. Вони змогли отримати підтримку місцевої влади та відкрити центри підтримки для українців.

Прикладом такого центру можна відмітити «Український Культурний Центр в місті Фрідрісхафен», який був заснований у лютому 2023 року. Приміщення для роботи цього центру було надано місцевою владою. Працівниками центру є волонтери, які мають досвід у різних галузях надання послуг. Заходи, які влаштовують волонтери цього центру: на постійній основі, тобто два рази на тиждень, проводяться заняття з грамоти українсього письма та читяння для дітей; німецький клуб (заняття з німецької мови для тих, хто не відвідує інтеграційні курси); заняття з йоги; допомога перекладача; вокальна студія: «Хор»; творча майстерня для дітей та дорослих; підтримка психолога. Проводяться майстер-класи різних напрямків: ліпка вареників; виготовлення піци для дітей; малювання для дітей; арігамі; заняття з навиків читання для самих маленьких; казкотерапія для маленьких дітей. У розвитку напрямку «інтеграція через спорт» проводяться багато різних заходів. Прикладом таких заходів є велотури вихідного дня. Участь у різноманітних заходах, які проводять місцеві спортивні клуби та надають можливість приймати участь у них для українців. Підтримується ініціатива вокальної групи молоді. Можна відмітити, що українці роблять великі кроки для прискорення процесу інтеграції у Німеччині.

Висновки. Таким чином, необхідно забезпечити підтримку українців в умовах війни. А саме, доступ до житла та основних послуг, до мовних курсів, освіти, культурних заходів та інших програм інтеграції, доступ до робочих місць та підтримку в пошуках роботи, до медичної допомоги, психологічної та соціальної підтримки. Підвищувати рівень соціальної адаптації дітей шкільного віку засобами арт-терапії, адже творчий підхід у наданні допомоги дітям, постраждалим від внутрішніх міграційних процесів в Україні, детермінує підвищення рівня та ефективності життя цієї категорії населення. Розвивати проєкти та програми, що сприяють інтеграції вимушених переселенців.

1. Арт-терапія. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Арт-терапія.
2. Батарейна І.О. Арт-терапія як засіб виховної роботи в освітньому процесі. *Науковий вісник МДПУ імені Богдана Хмельницького*. 2022. №28. С. 144–150.
3. Варналій З.С., Ващенко К.О., Кампо В.М. Державна політика розвитку підприємництва в Україні: навч. посібник / за ред. К.О. Ващенка. Міжрегіональна Акад. упр. персоналом. Київ: Персонал, 2010. 305 с.
4. Єрескова Т.В., Сомова О.О. Методологічний вимір дослідження інновацій як соціального процесу. URL: < http://lib.lntu.info/book/fb/pesp/2012/12-40/page5.html>

5. Корнієнко І.О. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту: практ. посіб. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с.
6. Назаревич В. Я. Арт: практичний посібник із саморегуляції засобами мистецтва. Київ: «ПРИНТХАУЗ», 2020. 180 с.
7. Освіта України в умовах воєнного стану. *Інноваційна та проєктна діяльність: Науково-методичний збірник* / за загальною ред. С.М. Шкарлета. Київ-Чернівці: «Букрек», 2022. 140 с.
8. Поліщук В.А. Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: зарубіжний досвід. *Посібник*. Тернопіль, Навчальна книга. Богдан, 2003. 184 с.
9. Поліщук В.А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти: монографія / За ред. Н.Г. Ничкало. Тернопіль: ТНПУ, 2011. 424 с.
10. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки: методичний посібник / за ред. З.Г. Кісарчук. Київ: Логос, 2015. 232 с.
11. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / за ред. Волинець Л.С. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
12. Федоренко В.Г., Іткін О.Ф., Анін В.І. та інші. Менеджмент: підручник / за ред. В.Г. Федоренка; М-во освіти і науки України. Київ: Алерта, 2008. 652 с.

References

1. *Art-terapiya* [Art therapy]. *Velyka ukrayinska enciklopediya*. URL: https://vue.gov.ua (in Ukrainian).
2. Batareina I. (2022). *Art-terapiya yak zasib vyhovnoyi roboty v osvitnyomy procesi* [Art therapy as a means of educational work in the educational process]. *Scientific bulletin of Bohdan Khmelnytskyi MSPU*. No. 28, Pp. 144-150 (in Ukrainian).
3. Varnaliy Z.S., Vashenko K.O., Kampo V.M. (2010). *Derjavna polityka rozvytku pidpryemnyctva v Ukraini: navchlnyi posibnyk* [State policy of entrepreneurship development in Ukraine: study manual]. Kyiv. 305 p. (in Ukrainian).
4. Yerescova T.V. (2012). *Metodologichnyi vymir doslidjenny innovaciy yak socialnogo procesu* [Methodological dimension of innovation research as a social process]. URL < http://lib.lntu.info/book/fb/pesp/2012/12-40/page5.html> (in Ukrainian).
5. Kornienko I.O. (2017). *Dosvid nadannya dopomogy dityam i simyam – jertvam viyskovogo konfliktu: posibnyk* [Experience of providing assistance to children and families - victims of the military conflict: practice]. Kyiv: UNMC of Practical Psychology and Social Work. 152 p. (in Ukrainian).
6. Nazarevich V. (2020). *Ya Art: praktychny posibnyk iz samoregulyacii zasobamy mystectva* [I am Art: A Practical Guide to self-regulation by means of art]. Kyiv: "PRINTHOUSE". 180 p. (in Ukrainian)
7. Shkarlet S.M. (2022). *Osvita Ukrainy v umovah voyennogo stanu. Innovaciyna ta proektna diyalnist: Naukovo-metodychnyi posibnyk* [Education of Ukraine under martial law. Innovative and project activity: Scientific and methodical collection]. Kyiv-Chernivtsi "Bukrek". 140 p. (in Ukrainian)
8. Polishuk V.A. (2003). *Profesiyna pidgotovka fahivciv socialnoyi sfery: zarubijny dosvid* [Professional training of specialists in the social sphere: foreign experience]. *Guide.* Ternopil, Educational book. Bohdan, 184 p. (in Ukrainian)
9. Polishuk V.A. (2011). *Teoriya i metodyka profesiynoyi pidgotovky socialnyh pedagogiv v umovah neperervnoyi osvity: monografiya* [Theory and methodology of professional training of social pedagogues in conditions of continuous education: monograph]. Ternopil: TNPU. 424 p. (in Ukrainian).
10. Kisarchuk Z.G. (2015). *Psyhologichna dopomoga dityam u kryzovyh sytuacsyah: metody I tehniky: metodychnyi posibnyk* [Psychological assistance to children in crisis situations: methods and techniques: methodological manual]. Kyiv: Logos. 232 p. (in Ukrainian).
11. Volinetc L.S. (2015). *Psyhosocsalna dopomoga vnutrishnyo peremishenym dityam, yihnim batkam ta simyam z ditmy zi shodu Ukrayiny: posibnyk dlya praktykiv socialnoyi sfery* [Psychosocial assistance to internally displaced children, their parents and families with children from Eastern Ukraine: manual]. *For practitioners of the social sphere.* Kyiv: LLC "Kalita Publishing House". 72 p. (in Ukrainian).
12. Fedorenko O.F, Itkin V.I. et al. (2008). *Menedjment: pidruchnyk* [Management: textbook. Ministry of education and science of Ukraine]. Kyiv: Alert. 652 p. (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.7
УДК 930.23: 7.038.6: 327.2 [327.8+ 32.019.57]

Ярослав МОТЕНКО
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», м. Харків

ORCID: 0000-0001-5983-2432
Email: motenkoyaroslav@gmail.com

Євгенія ШИШКІНА
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», м. Харків

ORCID: 0000-0001-8599-5518
Email: zhshk@ukr.net

ФУТУРИСТИЧНИЙ ЦИФРОВИЙ ЗОБРАЖУВАЛЬНИЙ КОНТЕНТ ЯК ЗАСІБ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Анотація. *На початку XXI ст. помітним сегментом цифрового середовища Російської Федерації стала масова репрезентація візуальних образів, що рекламують її збройну експансію з метою утвердження в межах СРСР та захоплення територій інших держав. Серед подібних цифрових зображень привертають увагу ілюстрації в жанрі альтернативної історії, метою яких є здійснення агітаційного впливу у молодіжному середовищі. Автори цих робіт ототожнюють Росію і Радянський Союз та пропонують користувачам пабліків помріяти на тему: «Як би змінився хід світової історії, якби в XXI ст. існував СРСР?». Джерелознавча критика даних візуальних джерел свідчить про їх належність до засобів інформаційно-психологічного впливу, які є складовою частиною російсько-української гібридної війни. Підсвідомість глядача відчуває агресивний вплив візуального ряду радянської політичної символіки в сюжеті, в якому використовуються мотиви відомих творів масової культури та сцени насильства. Як наслідок, у глядача формується психологічна установка на позитивну оцінку історичного досвіду СРСР і толерантне ставлення до героїзації радянського тоталітарного минулого. Одним із найпопулярніших сюжетів пропагандистського контенту є відродження Радянського Союзу як неоімперського комуністичного проєкту з використанням передових військово-космічних технологій та війна Російської Федерації з НАТО. Спільноти «СРСР-2061» і «Російське космічне товариство» є точками кристалізації прихильників таких ідей в Інтернеті. Ці спільноти поширюють свої візуальні повідомлення в мережах Telegram, Facebook, Twitter, ВКонтакте, LiveJournal та відеохостингу YouTube. Як носій ідеологічних алюзій використовується цифровий живопис, виконаний за допомогою технік концепт-арту та промо-арту. Обидва види візуального мистецтва знайшли широке застосування в процесі гейміфікації цифрового простору, тому відповідають естетичним смакам сучасної молоді, що перетворює її на головний об'єкт візуальної інформаційної атаки. Змістовне навантаження забезпечується використанням історичної образотворчої символіки: герба і прапора СРСР, деталей ландшафту, інтер'єру, одягу, зброї, транспорту. На картинах, що зображують мегаполіси другої половини XXI ст., глядач бачить пам'ятки архітектури в стилі сталінського ампіру. Колоритні сцени батального живопису «обіцяють» глядачеві повне знищення радянськими солдатами майбутнього світу «колективного Заходу». Отже, на думку авторів статті, футуристичний візуальний політичний меседж для російського режиму в ході гібридної війни перетворився на один із засобів інформаційно-психологічного впливу, що здатний виконувати маніпулятивні та агітаційні функції як в Російській Федерації, так і в інших країнах, що належать до орбіти її бажаного політичного впливу. Потенційні можливості використання футуристичних політичних меседжів як інформаційної зброї зумовлюють необхідність подальшого наукового вивчення цього феномену.*

Ключові слова: альтернативна історія, візуальний меседж, гібридна війна, ідеологічна алюзія, інформаційна війна, інформаційно-психологічний вплив, російсько-українська війна, цифровий живопис.

Yaroslav MOTENKO
PhD in history, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and History of Science
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv

Yevheniia SHYSHKINA
PhD in history, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and History of Science
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv

FUTURISTIC DIGITAL VISUAL CONTENT AS A TOOL OF RUSSIAN PROPAGANDA AT THE BEGINNING OF THE 21 ST CENTURY

Abstract. *At the beginning of the XXI century, a noticeable segment of the digital environment of the Russian Federation became a mass representation of visual images advertising its armed expansion with the aim of establishing itself within the borders of the USSR and seizing the territories of other states. Among such digital images, illustrations in the genre of alternative history attract attention. Their purpose is to exert propaganda influence in the youth environment. The authors of these works identify Russia and the Soviet Union and suggest the public users to dream about the topic: "How would the course of world history change if the USSR existed in the 21st century?". Source criticism of these visual sources indicates that they belong to the means of information-psychological influence, which are an integral part of the Russian-Ukrainian hybrid war. The viewer's subconscious feels the aggressive influence of a visual series of Soviet political symbols in the plot, which uses motifs from well-known works of mass culture, as well as scenes of violence. As a result, in a viewer is formed a psychological setting for a positive assessment of the historical experience of the USSR and a tolerant attitude towards the heroization of the Soviet totalitarian past. One of the most popular plots of propaganda content is the revival of the Soviet Union as a neo-imperial communist project using advanced military-space technologies and the war of the Russian Federation with NATO. The communities "USSR-2061" and "Russian Space Society" are points of crystallization of supporters of such ideas on the Internet. These communities spread their visual messages on Telegram, Facebook, Twitter, VKontakte, LiveJournal and YouTube. As a carrier of ideological allusions are used digital paintings, made by techniques of concept and promo art. Both types of visual art are widely applied in the process of gamification of the digital space. Therefore, they correspond to the aesthetic tastes of modern youth, turning them into the main object of a visual information attack. The conceptual charge of these arts attaches to the use of historical pictorial symbols: the coat of arms and flag of the USSR, details of the landscape, interior, clothing, weapons, and transport. In the paintings depicting the metropolises of the second half of the 21st century, the viewer sees architectural monuments in the style of the Stalinist Empire. Colorful scenes of battle painting «promise» the viewer the complete destruction by Soviet soldiers of the future world of the «collective West». So, according to the authors of the article, the futuristic visual political message for the Russian regime in the course of the hybrid war turned into one of the means of information-psychological influence, capable of performing manipulative and campaigning functions both in the Russian Federation and in other countries, that belong to the orbit of its desired political influence. The potential possibilities of using futuristic political messages as an informational weapon necessitate further scientific study of this phenomenon.*

Key words: *alternative history, visual message, hybrid war, ideological allusion, information war, information-psychological influence, Russian-Ukrainian war, digital painting.*

Постановка проблеми. На початку XXI ст. завдяки формуванню єдиного світового цифрового простору політичні актори (органи державної влади, політичні партії, громадсько-політичні рухи, громадські організації) були змушені шукати нові методи й засоби політичної комунікації. Ключовими вимогами до таких основних видів політичного дискурсу як пропаганда та агітація в умовах постіндустріальної епохи стали: лаконічність, образність, можливість застосування візуалізації та ретрансляції в пабліках. На зміну довгим текстам, що містять багато теоретичних викладок, прийшов «меседж» – повідомлення, що містить приховану ключову ідею. Використання оцифрованих зображень у мережі Інтернет дало змогу перетворити візуальний меседж на ключовий сегмент кожної масштабної агітаційної кампанії. На сучасному етапі ми стали свідками створення політичних візуальних меседжів із використанням таких напрямів образотворчого мистецтва, як коцепт-арт і промо-арт.

Російсько-українська війна 2014–2023 рр. засвідчила, що сучасні воєнні конфлікти зазнають дедалі більшого впливу новітніх інформаційних технологій та процесів глобалізації. Методи політичної пропаганди стають ефективнішими за рахунок дуже швидкого передавання інформації: Інтернет дає змогу створювати загальнодоступний і масштабний пропагандистський контент, соціальні мережі допомагають здійснювати швидке розповсюдження ідеологічних кліше в цільових спільнотах, а розумні пошукові системи через запам'ятовування «інтересів» сприяють подальшому

ідеологічному самонавіюванню користувачів Інтернету (система рекомендує контент, подібний до того, що переглядався раніше, наприклад, отриманий користувачем за посиланням на сайт). Такий вплив має дуже стійкий і тривалий ефект, який вкрай складно подолати. Яскравим прикладом ефективного ідеологічного впливу стали громадяни Російської Федерації. Завдяки новітнім інформаційним технологіям вони зазнали потужного інформаційно-психологічного впливу. Успіх був досягнутий, значною мірою, завдяки створенню в Інтернет-середовищі та поширенню через соціальні мережі цифрового візуального пропагандистського контенту, в тому числі футуристичного.

Аналіз наукових публікацій. Дана робота ґрунтується на використанні дотичної до теми дослідження наукової літератури, присвяченої:

- методології роботи з цифровими джерелами, зокрема вивченню процесу цифровізації візуальних першоджерел та верифікації електронних візуальних зображень (Боряк Г., Папакін Г.) [3; 4; 13; 14];
- проблемі використання оцифрованих зображень як методу інструменталізації історії та засобу формування громадської думки, а також юридичним аспектам відповідальності за здійснення деструктивного інформаційно-психологічного впливу (Маркітан Л., Мазепа С.) [9–11];
- дослідженню агітаційного візуального контенту створеного у період російсько-української війни (Питльована Л.) [15].

Основними історичними джерелами пропонованого дослідження є цифрові та оцифровані зображення, які виступають у даній роботі об’єктом джерелознавчої критики, а також писемні, переважно медіа джерела, дані яких доповнюють результати джерелознавчої критики цифрового візуального контенту.

Для аналізу було відібрано зображення, що пропагують російську агресію щодо України та інших держав (переважно НАТО), і поширюються користувачами в пабліках (Telegram, Facebook, Twitter, VKontakte, LiveJournal and YouTube). Аналіз здійснювався за допомогою методів історичного джерелознавства (уніформології, вексилології, емблематики тощо) з використанням цифрових інструментів ідентифікації зображень.

Мета статті. Метою пропонованої статті є здійснення джерелознавчої критики футуристичного цифрового візуального контенту, створеного на початку XXI ст. з метою прихованої пропаганди у Російській Федерації та країнах, що належать до орбіти її бажаного політичного впливу. Предметом дослідження є зображувальні джерела, виконані із застосуванням техніки концепт-арту та промо-арту в жанрі альтернативної історії.

Дослідження має важливе наукове і практичне значення, оскільки сприяє подальшому вдосконаленню методології критики візуальних цифрових джерел, допомагає у виявленні прихованого політичного змісту у зображувальних джерелах, сприяє встановленню виробників та розповсюджувачів пропагандистського контенту в пабліках.

Виклад основного матеріалу. Удосконалення техніки та прийомів цифрового живопису відкрило нові можливості для таких видів образотворчого мистецтва, як коцепт-арт і промо-арт.

Обидва види образотворчого мистецтва знайшли широке застосування в процесі гейміфікації цифрового простору. Уважне вивчення обставин їхнього застосування засвідчило наявність прихованої політичної складової у низці публічних проєктів, пов'язаних із популяризацією цифрового живопису. Так, наприклад, упродовж останніх десяти років на пострадянському просторі набув певної популярності цифровий живопис, що використовує мотиви так званого «совєтпанку», «радянського кіберпанку» та «радянського дизельпанку». Автори цього візуального контенту пропонують своїм глядачам бачення нашого світу в жанрі альтернативної історії, а саме: як би змінився перебіг розвитку цивілізації, якби СРСР не припинив своє існування у 1991 році.

Важливим етапом у створенні та розповсюдженні візуального контенту з метою пропагандистського впливу стала поява в Російській Федерації інтернет-спільноти "СРСР-2061". Її учасники з 2011 року через організацію онлайн-конкурсів літературних творів і цифрового живопису пропагують ідею відродження Радянського Союзу як неоімперського комуністичного проєкту, що використовує передові військово-космічні технології. Ініціатором відтворення СРСР, на їхню думку, стане Росія, а процес формування євразійської супердержави має завершитися до початку 2060-х років. Концепт-арт і промо-арт від «СРСР-2061» репрезентовано в низці онлайн-спільнот: LiveJournal, VKontakte, Telegram, Facebook, Twitter, Youtube. «СРСР-2061» у 2013 році організувала виставки своїх художніх робіт у Москві, Казані, Іркутську. Слід зазначити, що 12 квітня 2013 року вона провела аналогічну виставку в Севастополі [8].

У 2015 році творчість "СРСР-2061" отримала позитивну оцінку відомого російського журналіста А. Вассермана, який підтримав агресію Російської Федерації проти України у 2014 і 2022 роках. Його офіційні заяви у пресі дають підстави говорити про політичне підґрунтя діяльності організації. За словами А. Вассермана, візуальний контент, запропонований спільнотою, можна використовувати як засіб виховання російської нації для досягнення її бажаного майбутнього [1].

Варто підкреслити, що в період розгортання гібридної війни Росії проти України у 2014–2015 роках у середовищі російських пропагандистів спостерігалася мода на футуристичні прогнози, які мали на меті виправдати збройну експансію Російської Федерації в басейні Чорного моря. Так, наприклад, у 2014 році Центром історичної експертизи та

державного прогнозування було запропоновано концепцію стратегічного розвитку «Росія 2014–2045». Автори спробували довести історичну доцільність перетворення майбутньої Росії на тоталітарну державу, яка охоплює своїми кордонами територію колишнього СРСР [20].

Аналіз змісту візуального контенту спільноти «СРСР-2061» дає змогу виокремити його наступні особливості.

1. Приховану пропаганду російського мілітаризму.

Серед головних героїв картини «Зі святом 23 лютого» бачимо віртуального бійця радянської армії з альтернативної реальності 2023 року [17]. Його екіпірування є сукупністю елементів уніформи командира Робітничо-Селянської Червоної Армії зразка 1931–1945 рр. (різьблена пряжка ременя з зіркою) та військового спорядження XXI ст. Червона нашивка «Новий Союз» на уніформі вказує на використання як основи промо-арту однойменної комп'ютерної гри, дії якої розгортаються у світі, де між СРСР і США спалахнула війна.

2. Латентну популяризацію російської державної моделі історичної пам'яті, де ключова роль відведена політичним лідерам-диктаторам.

На картині «Марс-2», що зображає уявну радянську колонізацію Марса у 2061 р., глядач бачить місто-колонію [12]. У ньому місцевий будинок культури прикрашають скульптури Олександра Невського (символу протистояння середньовічної Русі та Західної Європи), Івана Грозного (символу російського абсолютизму), Петра I (засновника Російської імперії), Йосипа Сталіна (уособлення радянського тоталітаризму та перемоги над Німеччиною в Другій світовій війні) і невідомого глядачеві лідера Радянського Союзу в XXI столітті. Дати його життя свідчать про те, що диктатор виріс і змужнів у роки правління Д. Медведєва і В. Путіна. Він одягнений у захисний скафандр, який нагадує обладунки космодесантників з комп'ютерної гри Warhammer 40000, де світ занурений у безодню перманентної війни галактичного масштабу.

3. Глорифікацію сталінського політичного режиму.

На картині «Фото на пам’ять» глядачі бачать життєрадісну москвичку 2061 р. [19]. Вона позує фотографу на тлі зведеного за проєктом зразка 1930-х рр. Палацу Рад. За задумом сталінських архітекторів Палац мав стати найвищою будівлею у світі, що символізувала перемогу соціалізму [7]. У 1931 р. на місці будівництва Палацу було підірвано храм Христа Спасителя. У зв`язку з початком Другої світової війни Палац не побудували, а храм Христа Спасителя було зведено наново у 1999 р. Автор ілюстрацій натякає глядачеві, що Росії, де цінують храм Христа Спасителя у майбутньому не буде. Її замінить держава, у якій сталінізм знову стане реальністю, а громадяни новітнього СРСР будуть вважати себе успішним суспільством.

4. Завуальовані територіальні претензії Росії до інших країн Євразійського континенту.

На картині «Квиток на Місяць» зображено офіс московської туристичної компанії у 2061 р. [2]. В антуражі ми бачимо географічну карту, на якій кордони СРСР охоплюють не тільки території всіх 15 країн, що були його республіками, а до того ж Іран, Монголію та Китай.

Не менш показовим є контент інтернет-спільноти «Російське космічне товариство». Його поява очевидно пов'язана з уже згаданою нами концепцією «Росія 2014–2045». Члени спільноти сповідують ідеологію, що доводить необхідність розширення кордонів Росії у 2045 році до меж Євразійського континенту і концентрації зусиль суспільства на освоєнні космічних технологій. Як девіз суспільство обрало змінену фразу Дж. Орвелла з його антиутопії «1984»: «Адже хто керує майбутнім – той керує сьогоденням». (В оригіналі: «Той, хто керує минулим, керує майбутнім. Той, хто керує сьогоденням, керує минулим»). Омріяний кінцевий результат своїх зусиль члени товариства зображають на картині «Доблесть століть» у вигляді військового параду над Червоною площею космічних крейсерів, що копіюють імперські космольоти з серіалу «Зоряні війни». На відміну від «СССР–2061» організатори спільноти «Російське космічне товариство» намагаються надмірно не стомлювати глядача відеорядом радянської символіки. Вони зберегли алюзію на прапор Радянського Союзу, «вручивши» героям промо-арту червоні прапори із золотавими зірками та назвою спільноти [6]. «Російське космічне товариство» репрезентує свою творчість у Telegram та VKontakte. Активісти організації підтримують зв’язки з однодумцями з так званої Донецької народної республіки (з осередками пропутінської воєнізованої молодіжної організації «Юнармія»). Спільнота має розгалужену мережу контактів серед викладачів шкіл і вищих навчальних закладів на тимчасово окупованих Росією територіях Донецької області. Члени спільноти збирають кошти для підтримки проросійського незаконного збройного формування на Донбасі «Козачий батальйон «Скіф»», надають інформаційну підтримку повномасштабній військовій агресії Росії в Україні [16].

Вельми популярними меседжами в соцмережах є витвори мистецтва художників з усього світу, які в незмінному вигляді, але з іншим смисловим навантаженням, або після творчої обробки використовуються як інструменти пропаганди.

У сучасних пабліках візуалізація ідеї російської збройної експансії часто знаходить своє відображення у використанні образів, створених західною масовою культурою. Мабуть, найвідомішими проєктами, що справили помітний вплив на стилістику візуальних російських політичних меседжів у пабліках, стали промо-арт комп'ютерної гри «Червона загроза», 1996 р., присвячений темі світової війни, та комікс «Супермен. Червоний син»

2003 р. Запозичення пропагандистами художніх ідей у таких випадках часто межує з плагіатом.

Варто зазначити, що доволі часто популярний у соцмережах візуальний контент надто складно, а іноді й неможливо аутентифікувати. Серед найбільш популярних інструментів, що можуть допомогти у пошуку: Google Lens, Search by Image, Reverse Image Search, Image Analysis Toolset, TinEye, CamFind та інші. Верифікація окремих зображень з метою встановлення авторства є окремою проблемою джерелознавчої евристики в цифровому середовищі. Так, наприклад, в пабліках часто можна побачити коцепт-арт «Радянські атомні солдати». Користувачі поширюють зображення без зазначення авторства і лише пошук за допомогою цифрових інструментів врешті дозволяє з`ясувати, що він належить художникові І. Ласкано з Буенос-Айреса (Аргентина) [22].

Часто як візуальний супровід проросійської пропаганди в мережах виступають ілюстрації до фантастичних романів, присвячених альтернативній історії СРСР. Деякі з таких ілюстрацій є творчим аранжуванням відомих фотографій. Так, наприклад, російський художник М. Діхтяренко, який ілюструє романи, написані в жанрі воєнно-історичної фантастики, використав для дизайну обкладинки однієї з книг знамениту фотографію Дж. Розенталя «Встановлення прапора над Іводзімою 23 лютого 1945 року» [23]. Художник «переніс» дію у Вашингтон і замінив американських морпіхів радянськими (російськими) солдатами [5].

Аналогічно було вирішено ним питання з побудовою композиції ілюстрації до іншого роману, де за основу було взято фото, зроблене під час першого параду Перемоги в Москві на Червоній площі 24 червня 1945 р. [21]. Нацистські прапори художник замінив прапорами держав НАТО. Замість вежі Кремля в композиції з'явилося зображення зруйнованого Капітолію у Вашингтоні [18]. Згодом ці ілюстрації були використані як візуальні проросійські політичні меседжі в пабліках.

Висновки і пропозиції. Таким чином, підбиваючи підсумки, ми доходимо висновку про те, що на початку XXI ст. візуальний політичний меседж став важливим засобом політичної комунікації в соціальних мережах. Використовуючи в побудові зорових композицій образи, що викликають ідеологічні алюзії, меседжі перетворилися на інструмент інформаційно-психологічного впливу, здатний залежно від його смислового навантаження виконувати маніпулятивні та агітаційні функції. Візуальні меседжі формують у пабліках специфічний ідейно-символічний простір, що індоктринує глядача. На сучасному етапі ми можемо констатувати той факт, що в Інтернеті впродовж російсько-української гібридної війни спостерігається певний попит на приховану візуальну політичну рекламу, яка закликає до реставрації СРСР. У соціальних мережах засобом її транслювання може виступати цифровий живопис, виконаний із застосуванням техніки концепт-арту та промо-арту в жанрі альтернативної історії. Прихованість передачі інформації забезпечується використанням історичних візуальних символів: деталей пейзажу, інтер'єру, одягу, зброї, транспорту тощо. Як наслідок, зацікавлені суб'єкти політичної комунікації можуть ненав'язливо здійснювати процеси агітації та пропаганди, здійснюючи поступовий вплив на масову свідомість певних соціальних груп. У цьому випадку цільовою групою інформаційного впливу, покликаного стимулювати необґрунтовану ностальгію за СРСР, є молодь. На більшості зображень відсутні люди похилого віку. Саме молодь виступає в меседжах колективним суб'єктом, який перетворює світ 2045–2061 років. Важливо зазначити, що автори не пояснюють своїм глядачам, якою ціною будуть досягнуті обіцяні добробут і науково-технічний прогрес. Натомість у глядача формується психологічна установка діяти рішуче, з метою повернути втрачений комуністичний «рай» хай навіть і шляхом глобального військового конфлікту.

1. Анатолий Вассерман о восстании машин и ситуации на Украине. Петербургский Дневник. 2014. *YouTube.* 12 августа. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FCr8-5iFAgQ
2. Билет на Луну. URL: https://www.pinterest.com/pin/466826317628993169/
3. Боряк Г. Інформатизація архівної галузі сьогодні: поточні здобутки і завдання формування електронних ресурсів. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* 2004. № 11.
4. Боряк Г. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сеґменти. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 34–49.
5. Война 2030. Флаги наших детей. URL: https://www.pinterest.com/pin/677369600201051094/
6. Доблесть веков. URL: https://gmichailov.livejournal.com/1646943.html
7. Иофан Б., Гельфрейх В., Щуко В. Дворец Советов. *Техника – молодёжи*. 1952. № 9. Обл.
8. Лещинская Е. Космическое будущее на выставке графики проекта «СРСР-2061». *Livejournal.* 2013. 17 апреля. URL: https://red-sovet.livejournal.com/42831.html
9. Мазепа С. Про криміналізацію пропаганди в умовах російсько-української війни: вітчизняний та міжнародний досвід. *Актуальні проблеми правознавства.* 2022. № 3. С. 176–182.
10. Маркітан Л. П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 34–49.
11. Маркітан Л. П. Роль кінофотодокументів у поширенні історичних знань. *Спеціальні історичні дисципліни.* 1999. №3. С. 156–168.

12. Марс-2. URL: https://www.pinterest.com/pin/475270566910764945/
13. Папакін Г. «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія? *Український історичний журнал.* 2021. № 1. С. 153–169.
14. *Папакін Г. В.* Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій. *Український історичний журнал.* 2010. № 5. С. 153–166.
15. Питльована Л.Ю. Російсько-українська війна 2022 року у карикатурі сатирично-гумористичного часопису «Перець. Весела республіка». *Московсько-українське мілітарне і світоглядне протистояння: історія та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції (м. Кам'янець-Подільський, 10 листопада 2022 р.).* Кам'янець-Подільський: НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут», 2022. С. 113–115.
16. Российское космическое общество. URL: https://www.youtube.com/channel/UCGe0o0dgC4jqB4j1UJisfUg
17. С праздником 23 февраля. URL: https://m.facebook.com/novysoyuz/
18. Священная война. URL: https://sirjones.livejournal.com/723122.html
19. Фото на память. URL: https://www.pinterest.com/pin/605593481120468977/
20. Якименко Б. Учредительный съезд молодежного отделения РИО (Российского Исторического общества). *Livejournal.* 2014. 27 ноября. URL: https://boris-yakemenko.livejournal.com/484965.html
21. Captured flags of fascist Wehrmacht in the Victory Parade in Moscow on 24 June 1945. *Die Sowjetarmee Unser Waffenbruder. Courtesy of the Library of Congress. 2016. 2 September. National Museum of the U.S. Navy*. URL: https://www.flickr.com/photos/national_museum_of_the_us_navy/28786871633/
22. Digital art by Ignacio Bazan Lazcano. URL: https://ru.pinterest.com/pin/780600547882995094/
23. Rosenthal J. Raising the Flag on Iwo Jima. URL: http://camilarodash.blogspot.com/2008/10/blog-post.html

References

1. *Anatolij Vasserman o vosstanii mashin i situacii na Ukraine. Peterburgskij Dnevnik* [Anatoly Wasserman about the uprising of the machines and the situation in Ukraine. Petersburg Diary]. (2014). *YouTube.* 12 avgusta. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FCr8-5iFAgQ (in Russian).
2. *Bilet na Lunu* [Ticket to the Moon]. (2015). URL: https://www.pinterest.com/pin/466826317628993169/ (in Russian).
3. Boriak H. (2004). *Informatyzatsiia arkhivnoi haluzi sohodni: potochni zdobutky i zavdannia formuvannia elektronnykh resursiv* [Informatization of archival data today: production flows and pre-formation of electronic resources]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannnia teorii ta metodyky.* № 11. (in Ukrainian).
4. Boriak H. (2002). *Tsyfrovyi arkhiv Holodomoru v Ukraini 1932–1933 rr. yak universalnyi dzherelnyi merezhevyi resurs: dokumentalnyi ta vizualnyi segmenty* [Digital archive of the Holodomor in Ukraine 1932–1933. as a universal geometric resource: documentary and visual segments]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. Pp. 34–49. (in Ukrainian).
5. *Vojna 2030. Flagi nashih detej* [War 2030. Flags of our children]. (2008). URL: https://www.pinterest.com/pin/677369600201051094/ (in Russian).
6. *Doblest' vekov* [Valor of the Ages]. (2019). URL: https://gmichailov.livejournal.com/1646943.html (in Russian).
7. Iofan B., Gel'frejh V., Shchuko V. (1952). *Dvorec Sovetov* [Palace of the Soviets]. *Tekhnika – molodyozhi.* 9. Obl. (in Russian).
8. Leshchinskaya E. (2013). *Kosmicheskoe budushchee na vystavke grafiki proekta «SSSR-2061»* [Space future at the exhibition of graphics of the project "SRSR-2061"]. *Livejournal.* 17 aprelya. URL: sovet.livejournal.com/42831.html (in Russian).
9. Mazepa S. (2022). *Pro kryminalizatsiiu propahandy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vitchyznianyi ta mizhnarodnyi dosvid* [On the criminalization of propaganda in the conditions of the Russian-Ukrainian war: domestic and international experience]. *Aktualni problemy pravoznavstva*. № 3. Pp. 176–182. (in Ukrainian).
10. Markitan L. P. (2002). *Informatsiinyi potentsial kinofotovideodokumentiv yak istorychnoho dzherela* [Informational potential of film and photo-video documents as a historical source]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 5. Pp. 34–49. (in Ukrainian).
11. Markitan L. P. (1999). *Rol kinofotodokumentiv u poshyrenni istorychnykh znan. Spetsialni istorychni dystsypliny* [The role of film and photo documents in the dissemination of historical knowledge]. № 3. Pp. 156–168. (in Ukrainian).
12. *Mars-2* [Mars-2]. (2011). URL: https://www.pinterest.com/pin/475270566910764945/ (in Russian).
13. Papakin H. (2021). *«Tsyfrovyi povorot» u dzhereloznavstvi: realnist, perspektyva chy iliuziia?* ["Digital turn" in source studies: reality, prospect or illusion?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 1.Pp. 153–169. (in Ukrainian).
14. Papakin H.V. (2010). *Suchasna ukrainska internet-arkheohrafiia: osnovni formy ta dzherela elektronnykh publikatsii* [Modern Ukrainian Internet archeography: main forms and sources of electronic

publications]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. Pp.153–166. (in Ukrainian).
15. Pytlovana L.Iu. (2022). *Rosiisko-ukrainska viina 2022 roku u karykaturi satyrychno-humorystychnoho chasopysu «Perets. Vesela respublika»* [The Russian-Ukrainian war of 2022 in the caricature of the satirical and humorous magazine "Pepper. A happy republic."]. *Moskovsko-ukrainske militarne i svitohliadne protystoiannia: istoriia ta suchasni vyklyky, Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii (m. Kamianets-Podilskyi, 10 lystopada 2022 r.).* Kamianets-Podilskyi: NRZVO «Kamianets-Podilskyi derzhavnyi instytut». Pp.113–115. (in Ukrainian).
16. *Rossijskoe kosmicheskoe obshchestvo* [Russian Space Society]. (2018). URL: https://www.youtube.com/channel/UCGe0o0dgC4jqB4j1UJisfUg (in Russian).
17. *S prazdnikom 23 fevralya* [Happy holiday on February 23]. (2013). URL: https://m.facebook.com/novysoyuz/ (in Russian).
18. *Svyashchennaya vojna* [Holy war]. (2008). URL: https://sirjones.livejournal.com/723122.html (in Russian).
19. *Foto na pamyat'* [Photo for memory]. (2015). URL: https://www.pinterest.com/pin/605593481120468977/ (in Russian).
20. Yakimenko B. (2014). *Uchreditel'nyj s"ezd molodezhnogo otdeleniya RIO (Rossijskogo Istoricheskogo obshchestva)* [Founding congress of the youth branch of RIO (Russian Historical Society)]. *Livejournal.* 27 noyabrya. URL: https://boris-yakemenko.livejournal.com/484965.html (in Russian).
21. Captured flags of fascist Wehrmacht in the Victory Parade in Moscow on 24 June 1945 (2016). *Die Sowjetarmee Unser Waffenbruder*. *Courtesy of the Library of Congress. 2016. 2 September. National Museum of the U.S. Navy.* URL: https://www.flickr.com/photos/national_museum_of_the_us_navy/28786871633/
22. Digital art by Ignacio Bazan Lazcano. (2009). URL: https://ru.pinterest.com/pin/780600547882995094/
23. Rosenthal J. (1945). Raising the Flag on Iwo Jima. URL: http://camilarodash.blogspot.com/2008/10/blog-post.html

.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.8
УДК: 94(477.8) «1914/19»18:364-787.2

Лариса ПОЛЯКОВА
кандидат історичних наук, доцент
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-8279-2739
Email: klioist@ukr.net

РОЗВИТОК ВЗАЄМОДОПОМОГИ ТА ПІДТРИМКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ

Анотація. *У статті аналізуються форми взаємодопомоги та підтримки соціально незахищених верств населення на українських землях на різних історичних етапах, а також акцентується увага на розвитку волонтерського руху напередодні та в період Першої світової війни на Заході України. На різних етапах підтримка набувала відмінних форм: від милостині до організаційної державної підтримки. Проаналізовано також напрями взаємодопомоги та підтримки незахищених верств населення в історичній ретроспективі: у Київській Русі, Речі Посполитій, особливості допомоги окремим категоріям соціальних груп у козаків. У період Першої світової війни на Заході України діяли організації, які надавали допомогу окремим верствам населення: «Жіноча громада» (у 1917 р. була перейменована в «Союз українських жінок», «Союз українок»), «Самаритянська поміч», «Український горожанський комітет» (від 1918 р.).*

Зупинилися на молодіжній організації «Пласт» (1911), побудованій на морально-християнських засадах. Одним із засновників «Пласту» був син І. Я. Франка Петро Франко. Серед завдань «Пласту» поряд із вихованням духу й характеру була самарянська милосердна служба.

Відзначили роль церкви, яка продовжувала відігравати помітну роль у наданні соціальної допомоги в Галичині, мала велике значення у вихованні, була зачинателем і могутнім рушієм національного відродження. Найвизначнішим філантропом кінця XIX – першої половини XX ст. на західноукраїнських землях був митрополит Андрій (Роман) Шептицький (1865– 1944). На основі аналізу джерел та становища українців під владою Російської та Австро-Угорської імперій дійшли висновку, що західноукраїнські землі

мали свої властивості. Тому взаємодопомога населенню в період Першої світової війни розглядається з урахуванням особливостей території Заходу України.

Ключові слова: *Українські землі, взаємодопомога, підтримка, волонтерський рух.*

Larysa POLIAKOVA
Ph.D. in Philosophy, Associate Professor
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

DEVELOPMENT OF THE MUTUAL AID AND SUPPORT ON UKRAINIAN LANDS: PECULIARITIES IN THE CONDITIONS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE WEST OF UKRAINE

Abstract. *The forms of the mutual aid and the support of socially unprotected sections of the population on the Ukrainian lands, on the different historical stages have been analyzed in the article, and also the attention is concentrated on the development of the volunteer movement on the eve and during the First World War in the Western Ukraine. At the different stages, they took the different forms as from the alms to the organizational state support. The directions of the mutual aid and the support of unprotected sections in Kyivan Rus, the Commonwealth Nation and the peculiarities of the assistance to the certain categories of the social groups among the Cossacks have been analyzed. During the First World War, the following organizations were active in the West of Ukraine that gave the assistance to the certain sections of the population as "Women Community" (which was renamed to "the Union of the Ukrainian Women" in 1917), "Samaritan Aid", "the Ukrainian Citizens Committee" (since 1918).*

We stopped at the youth organization "Plast" (1911), which was built on the moral and the Christian principles. Petro, the son of I. Ya. Franko, wss one of the founders of "Plast". Among the tasks of "Plast", along with the education of the spirit and the character, was the Samaritan merciful service.

The church continued to play the prominent role in the provision of the social assistance in Galicia. It had the great importance in education, it was the initiator and the powerful driver of the national revival. The most prominent philanthropist of the end of the XIX and the first half of the XX centuries was metropolitan Andrii (Roman) Sheptytskyi (1865–1944) in the western Ukrainian lands. Based on the analysis of the sources and the situation of the Ukrainians under the rule of the Russian and Austro-Hungarian empires, we came to the conclusion that the western Ukrainian lands had their own peculiarities. So, the mutual aid to the population during the First World War has been considered taking into account the peculiarities of the territory of the Western Ukraine.

Keywords: *The Ukrainian lands, the mutual aid, the support, the volunteer movement.*

Постановка проблеми. В умовах розв'язаної війни проти суверенної української держави російською федерацією, окупації територій, колабораціонізму, активізації волонтерського руху виникає необхідність вивчення історії волонтерського руху як одного з напрямів соціальної підтримки в історичній ретроспективі.

У своєму історичному розвитку соціальна турбота про нужденних набувала різних форм – від милостині до організованої державної системи соціального захисту, що поєднується з багатьма видами суспільної й приватної благодійності.

Важливим є прослідкувати етапи та традиції взаємопідтримки, взаємодопомоги нужденним верствам населення. Менталітету українського народу притаманні співчуття, доброта і ще за слов'янських часів розпочинається формування різних форм взаємопомочі.

Милостиня як загальний прояв милосердя до людей, які опинилися в скрутному становищі (жебрак, каліка, безхатченко та інші), переважно надавалася у вигляді матеріальної допомоги, продуктів харчування, одягу. Така традиція існує в Україні і на сучасному історичному етапі.

Благодійністю за Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 р., вважається добровільна і безкорислива передача грошей, майна, послуг нужденним. Досить часто як синонім до поняття «благодійність» використовується поняття «філантропія», що в буквальному перекладі з грецької означає людинолюбство.Філантропія проявляється як добровільний розподіл приватних ресурсів в інтересах нужденних [6].

Милосердя – любов до ближнього, щирість, доброта. Це більше готовність до надання допомоги, ніж сама допомога. Християнська традиція, як емоційний відгук на страждання інших людей, а не раціональна оцінка цих страждань. Милосердя можна вважати одним із мотивів благодійної діяльності.

Соціальна підтримка – це сприяння людині в подоланні її життєвих труднощів. Вона може виявлятися як в оплатній, так і в безоплатній формах. Соціальна підтримка може бути матеріальною, емоційною, інформаційною або інструментальною.

Суспільне піклування – це одна з найбільш цивілізованих форм благодійності, здійснюваних державою, церквою, суспільством і приватними особами, яка виражається в наданні нужденним притулку і засобів для виживання [10].

Під час сучасної широкомасштабної війни розповсюдженим є явище волонтерства. «Волонтер» (лат. Volontarius – воля, бажання; франц. Volontaire –

доброволець), буквально, добровільний помічник, особа, що за власним бажанням допомагає іншим. У багатьох словниках термін «волонтер» тлумачиться як особа, що добровільно пішла на військову службу. Нині «волонтерство» розуміється значно ширше, як надання різноманітних послуг всім, хто потребує. Подібні волонтерству за значенням поняття «милосердя», «благодійність», «меценатство» та «філантропія».

Вважається, що роком виникнення волонтерського руху є 1859 р. Адже саме цього року журналіст Анрі Дюнан після битви під Сольферіно запропонував створити Червоний Хрест як об'єднання, члени якого працювали б на добровільних, безоплатних умовах, надаючи першу медичну допомогу пораненим бійцям [4, с. 275].

З історичної точки зору важливим є аналіз різних напрямів та форм взаємодопомоги та підтримки, особливо під час воєн.

Ступінь розробленості проблеми. У нашій державі першими науковими розробками з волонтерської діяльності стали дослідження спеціалістів соціального спрямування, адже в час становлення української державності допомога волонтерів відбувалась саме в цій сфері.

Так, одним з перших наукових доробків українських дослідників, що заслуговує на увагу в контексті вивчення волонтерської діяльності в соціальному аспекті, є розвідка Т. Голованової та Ю. Гапон «Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства», в якій волонтерська діяльність представлена не лише як важливий ресурс соціальної роботи, особливо в кризові періоди історії, але і як основа побудови та розвитку гуманного суспільства, джерело енергії та творчого потенціалу для розв'язання його соціальних проблем.

Серед наукових праць початку 2000-х років помітною є колективна робота О. Безпалько, Р. Вайноли, А. Капської, О. Карпенко та Ж. Петрочко «Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах», у якій науковці соціальної педагогіки бачать волонтерську діяльність не стільки як форму чи метод соціально-педагогічної роботи, скільки як спосіб взаємодії держави та суспільства в процесі реалізації державної соціальної політики.

І. Юрченко у своєму дисертаційному дослідженні розглянула волонтерську діяльність як соціальний інститут і надала емпіричні характеристики інституціалізації волонтерства в нашій країні [8].

Для даного дослідження актуальною стало дисертаційне дослідження М. Байдак «Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.)».У дисертації на широкому джерельному матеріалі реконструйовано різноманіття повсякденних практик жінок Східної Галичини в часовому проміжку від 1914 р., коли розпочалася Перша світова війна, до 1921 р., коли було укладено Ризький мирний договір. Найважливішими викликами, які тоді з'явилися перед жінками, були: як поєднати громадське життя з сімейним, у який спосіб узгодити обов'язки дружини з прагненням до особистої реалізації, а бажання свободи – з материнством. Якщо на початку ХХ ст. галичанки були зорієнтовані, головним чином, на ролі господині дому (дружини й матері), тобто були обмежені домашнім простором, то війна відкрила значно ширші можливості й потреби для діяльності – до родинних обов'язків додалася громадська робота і навіть служба у війську [1].

Дослідниці І. Міронова, Є. Смишляєва у статті «Просвітницька діяльність жіночого товариства «Союз українок» (1917-1938рр.) розкривають одну з важливих сторінок історії товариства «Союз українок» – просвітницьку діяльність серед жіноцтва та молоді в Україні [12].

З точки зору дослідження окремих аспектів взаємодопомоги та взаємопідтримки населення цікава монографія «Західноукраїнська народна республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті» Ярослава Ісаєвича, упорядниками якої були Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр [6].

Таким чином, дана проблематика репрезентована цікавими дослідженнями з різних напрямів соціальної взаємодопомоги.

Метою даної роботи є аналіз форм підтримки населення, етапів розвитку системи взаємопідтримки та допомоги. Цікавість викликає волонтерський рух під час військових дій Першої світової війни.

Основна частина. За часів Київської Русі основними формами допомоги були:

1. Культові форми допомоги та підтримки. Вони були тісно пов'язані з міфологічним світоглядом давніх слов'ян і представлені різними сакральними атрибутами. Міфологічний світогляд поєднувався з певною моделлю дій із захисту як роду, так і окремого члена, представника роду.

2. Общинно-родові форми допомоги, які реалізуювалися через систему громадського самоврядування. Це дозволяло надавати підтримку нужденним, незахищеним категоріям громади: людям похилого віку, сиротам, вдовам (індивідуальна форма захисту), а також родині, сусідській громаді, цілому роду (колективний захист).

3. Господарські форми допомоги, представлені різними видами взаємообміну матеріальними благами та послугами на основі взаємних зобов'язань. Ранні форми допомоги та взаємодопомоги (реципрокації) первісно мали ритуальний характер і до XIX ст. зберігалися у вигляді народних свят. Найдавніші слов'янські свята дослідники пов'язують із чотирма порами року, кожному з яких відповідали свої братчини, вечорниці, бесіди. Зазвичай ці свята пов'язували з ритуальним персонажем Ярилою, який уособлював родючість, врожай. Поняття «реципрокації» – взаємопідтримка і «редистрибуція» – взаємообмін для визначення допомоги в найдавнішій людській спільноті як «реципрокного альтруїзму», тобто допомоги, вузько спрямованої на свій родовий простір [9].

Таким чином, у найдавніший період слов'янської історії, у період Київської Русі зародилися цікаві форми допомоги і підтримки. Вони мали не тільки внутрішньородовий характер, але і вийшли за його межі, стали основою для християнської моделі допомоги та підтримки вразливих верств населення.

З історичним розвитком українських земель, впливом на них інших держав трансформується і видозмінюється система взаємодопомоги. Для неї характерними стають три основні форми соціальної допомоги: а) монастирська, б) державна (захисту), в) перші світські прояви доброчинності (благодійності). До того ж, починаючи з другої половини XIV ст., відбувається об'єднання земель навколо монастирів. Пов'язано це зі зміною характеру монастирського управління, яке переорієнтовує життєдіяльність монахів у напрямку розв'язання нагальних господарських завдань. А це перетворює монастирі в самостійні феодальні вотчини, що прийшли на зміну ктиторським, які свого часу створювалися князями та єпископами [8, с. 48].

Велике значення після прийняття Люблінської унії мають братства – національно-релігійні об'єднання українського заможного міщанства, що в XV–XVIII століттях відігравали важливу роль у житті нашого народу, в його боротьбі проти національного гноблення польськими панами, проти наступних спроб окатоличення. Їх обов'язком було здійснення релігійно благодійних заходів. Крім того, вони покликані були забезпечувати церкву людьми, які могли правити службу, тобто вміли читати і писати, допомагати збіднілим і хворим членам своєї парафії. Освіта в братських школах передбачала лише навчання читанню і письму, але для тих часів це була справа велика й важлива.

Крім освітньої діяльності важливим було утворення примітивних братських притулків, де, зрозуміло, медичного догляду не було, у XVI ст. їх називали шпиталями. Ці братські шпиталі утримувалися коштами парафіян. У містах великі ремісничі цехи мали власні шпиталі, менші об'єднувались й підтримували спільний шпиталь. У деяких містах такі заклади існували на гроші, отримувані за користування міськими вагами, переїзд через мости, переправу поромом. Крім шпиталів, що утримувалися на громадські кошти, в Україні були ті, існування яких забезпечувалося завдяки заповітам заможних осіб, що відписували для цього села, млини й навіть шинки.

Велику роль у системі взаємодопомоги та взаємопідтримки відігравала Запорізька Січ. У першу чергу підтримка шпиталів для поранених козаків. Широким попитом користувалася серед запорізьких козаків народна медицина.

Здійснювалися світські підходи до підтримки та допомоги нужденним, що згодом отримало назву «приватна благодійність». Вона виражалася в допомозі голодуючим, а також у заснуванні лікарень для бідних, їх лікуванні. Для скалічених на війні козаків влаштовували шпиталі й робили грошові внески на їхнє утримання. Щедрі пожертви на церкви, школи, шпиталі і друкарні робив гетьман Іван Мазепа.

У період Речі Посполитої механізми самоорганізації населення умовно можна поділити на дві групи. До першої відносять ті, що в тому чи іншому вигляді були поширені в інших світових спільнотах (общинно-вічова, цехова організації, міське самоврядування в межах Магдебурзького права тощо). До другої – національно-самобутні форми (козацьке самоуправління в межах козацької автономії, братства) [4, с. 53].

Оскільки на сучасному історичному етапі, у період широкомасштабної війни, велику допомогу військовим, людям, які потрапили в складну життєву ситуацію і навіть тваринам надають волонтери, то цікавим би було проаналізувати волонтерську діяльність у різних війнах.

У даному дослідженні сконцентровано увагу на наданні допомоги українцями в період Першої світової війни на територіях, які знаходилися під владою Австро-Угорської імперії. Тому доречним буде розглянути особливості взаємодопомоги та взаємопідтримки на території Західної України напередодні і під час війни.

Аналізуючи джерела та становище українців під владою Російської та Австро-Угорської імперій, дійшли висновку, що західноукраїнські землі мали свої особливості. Умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів можна охарактеризувати одним словом: бідність. Після того, як у результаті поділів Польщі невеличкі галицькі міста було відрізано від традиційних ринків в Україні, їхня й без того тяжка доля стала ще тяжчою. Галичина мала сумну репутацію однієї з найбідніших та найвідсталіших частин імперії. Більшість західних українців були селянами-кріпаками [9].

Імператори Марія Терезія та Йосиф II (1741 – 1790) провели реформи. Як прибічники тогочасних європейських теорій мудрого правління вони вирішили зробити свою діяльність взірцем освіченого абсолютизму. Революційним кроком стало видання у 1781–1782 роках патентів Йосифа II про звільнення селян від особистої залежності і визначення сталого розміру панщини.

Про суспільний захист населення Галичини цього періоду можна узагальнено сказати, що він здійснювався через установи центральної влади, окружні та губернські органи самоврядування, сільські громади, поміщиків, церкву, монастирі та чернечі ордени. Перебування під імперським пануванням Росії та Австро-Угорщини не покращило життя українців, негативно вплинуло на їхнє національне становище.

У подальшому створюються найрізноманітніші товариства («Просвіта» – 1868 р., «Товариство імені Шевченка» – 1873 р. та ін.), студентські громади, молодіжні організації. Серед численних програм

національного відродження була й благодійницька діяльність.

У Галичині почали займатися благодійницькою справою об'єднання, такі, як «Пласт» (1911) – молодіжна організація, побудована на морально-християнських засадах. Одним із засновників «Пласту» був син І. Я. Франка Петро Франко. Серед завдань «Пласту», поряд із вихованням духу й характеру, була самарянська милосердна служба.

Продовжує відігравати помітну роль у наданні соціальної допомоги в Галичині і церква. Саме церква мала велике значення у вихованні молодого покоління, була зачинателем і могутнім рушієм національного відродження. Священики, вище духовенство боролися за навчання дітей рідною мовою, створювали громадські організації й товариства, засновували й утримували навчальні заклади, допомагали молодим талантам здобути освіту в найкращих університетах Європи, розвивали книгодрукування тощо [8].

Давні традиції милосердя не тільки не втрачаються, але і примножуються на західних українських землях. Наприкінці XVIII – початку XX ст. на західноукраїнських землях інститут соціальної допомоги продовжував своє функціонування. Основною рисою цього періоду було збільшення ваги в цих процесах міських та сільських органів місцевого самоврядування. Важливу роль у здійсненні підтримки вразливих категорій населення відігравали релігійні та світські товариства («Просвіта», «Товариство імені Шевченка», «Пласт»), розвивалася приватна благодійницька діяльність.

У 1914 р. почалася Перша світова війна. Українці згуртувалися в бажанні підтримати один одного в складних умовах війни. Російська агресія 2014 року та 2022 року змусили українське суспільство, як і сто років тому об'єднатися для надання допомоги та взаємопідтримки. Цікаво сьогодні відслідкувати, чи змінилися українці у своєму бажанні підтримати, допомогти, чи як і сто років тому такі ж щирі, відкриті, згуртовані.

Чому товариства, які утворювалися під час Першої світової війни можна назвати волонтерськими рухами? Робота з дітьми і дорослими, методична підготовка, допомога сиротам, вдовам – все це та багато іншого було на волонтерських засадах! Тобто безкоштовно, без оплати за важку працю, з бажанням допомагати вдень та вночі.

Перша світова війна 1914–1918 років та динамічна атмосфера Львова пришвидшили скасування обмежень, які накладали на жінок консервативне галицьке середовище та традиційні практики довоєнного суспільства. Для жінок стали відкритими ті сфери діяльності, які раніше були під забороною громадською думкою. У просторі міста львів'янки реалізовували себе через освіту, суспільну працю, професійну та культурну діяльність. У сферу соціальної підтримки долучилися жінки різного соціального походження. Взаємодопомога часто допомагала виживати як містянкам, так і селянкам. На першому місці було життя людини, а найбільшим бажанням стало закінчення війни.

Під час Першої світової війни відбулося збільшення кількості людей, яким була потрібна допомога. Насамперед – це чоловіки, яких треба було відправити на фронт з усім необхідним, згодом деякі з них поверталися пораненими, потрапляли в полон. Зараз, як і сто років тому, проблеми військових залишаються подібними.

У дисертаційному досліджені М. Байдак акцентує увагу на тому, що, якщо до війни жіноча діяльність оберталася довкола тривалих у часі культурно освітніх проєктів, то тепер визріли питання, які вимагали конкретних дій і були обмежені в часі. Завдання активних жінок з 1914 року щодо військових полягали в наданні матеріальної, медичної й психологічної підтримки.

З іншого боку, була потреба в підтримці дружин і дітей загиблих на фронті. Активістки зіткнулися з новим явищем – військовими вдовами і сиротами. До тих, кому необхідна була допомога відносилися і ті, котрі не втратили рідних, але через економічну нестабільність не мали змоги забезпечити себе найпростішими продуктами харчування, змушені були через активні бойові дії покидати власні домівки, або залишилися без даху над головою.

Актуальною залишалася культурно-освітня діяльність, однак брак кадрів і часу не давав змоги займатися нею системно. Громадська діяльність жінок охоплювала різні сфери, не мала чітких територіальних меж, національних обмежень. Аби працювати для народу, від жінок не вимагали обов'язкової участі в допомогових товариствах, а навпаки – заохочували індивідуальні ініціативи, головним був реальний результат [1].

На території Західної України жінки діяли в межах декількох товариств: «Жіноча громада» (у 1917 р. була перейменована в «Союз українських жінок», «Союз українок»), «Самаритянська поміч», «Український горожанський комітет» (від 1918 р.).

Уже в 1915 львівське жіноцтво утворило «Українську Самаритянську Поміч» (УСП) для медичної допомоги пораненим солдатам та жителям. До даного об'єднання увійшли монахині, вчительки, студентки і багато інших жінок, які прагнули підтримати українців у війні.

21 лютого 1917 р. за ініціативою Кружка ім. Ганни Барвінок скликано з'їзд львівського жіноцтва, на якому було затверджено статут новоствореної жіночої організації «Союз Українок» (СУ). Першою головою стала Євгенія Макарушка. З цією інституцією пов'язується новий етап жіночого руху, та нова формація, яка впродовж наступного двадцятиліття (1919–1939 рр.) стала основною організаційною моделлю західноукраїнського жіноцтва.

Головне управління «Союзу українок» у м. Львові закликало жінок створювати в кожному населеному пункті Східної Галичини гуртки, філії та

жіночі групи при товаристві «Просвіта» для зустрічей, свят, розваг, читання книжок і газет. Разом з товариствами «Просвіта» і «Сільський господар», «Союз українок» організовував кулінарні курси, курси шиття, килимарства, вишивання, зразкових домогосподарок, а також освітні курси для господинь.

Як зазначають у своєму дослідженні Ірина Міронова та Єлизавета Смишляєва, на початку 1920-х рр. «діяльність «Союзу українок» була спрямована на відновлення руїн воєнного часу й організаційну роботу, а згодом – на залучення до товариства сільського жіноцтва та поглиблення змісту його діяльності. Головними просвітницькими завданнями феміністичної організації було піднесення культурного та духовного рівня тогочасної молоді, прищеплення молодому поколінню національно-патріотичних ідеалів, виховання національно свідомої особистості, готової захищати Україну, берегти та примножувати її звичаї, традиції та національну культурну спадщину, адже «жінки постановили працювати над підвищенням національної свідомості земляків, зокрема молоді, залучати її до активної громадської роботи. Основною метою патріоток було виростити свідому зміну, яка б без вагань стала на боротьбу за волю рідної землі» [10].

Для захисту елементарних людських прав 4 грудня 1918 р. у Львові виник Український горожанський комітет (УГК), що ставив за мету своєї діяльності надання матеріальної, моральної, медичної та правової допомоги українству. Його очільниками стали такі відомі в краї діячі, як С. Федак (голова), Л. Ганкевич, Л. Куницький, М. Панчишин, О. Шепарович, В. Целевич та ін. Загалом діяльність УГК мала благодійницький характер, вона ґрунтувалася на пожертвах приватних осіб, різних підприємств і установ. Пріоритетність напрямів праці й тенденції її розширення відображають структурні зміни львівського центрального комітету УГК: спочатку існували такі секції, як: допомогова; самаритянська; допомоги інтернованим, арештованим і полоненим; посередництва; уряднича; шкільна (з університетською комісією; допомоги населенню підгірських повітів; правничої поради. Згодом (навесні 1921 р.) додалися секції опіки над інвалідами, охорони воєнних могил, допомоги емігрантам з Наддніпрянської України, допомоги голодуючому населенню і знищеним війною повітам. Зусиллями УГК було врятовано життя й здоров'я сотень, тисяч українських інтернованих, полонених, наддніпрянських емігрантів, інформовано світову спільноту про жахливе становище українців у польських таборах полонених та інтернованих, розподілено за призначенням фінанси, харчі, предмети побуту, одяг тощо [2].

На прикладі Степана Федака можна продемонструвати відданість українців справі побудови держави, підтримки власного народу у важких ситуаціях.

Адвокат, меценат, «заслужена для українського народу особа, яка працювала для відродження своєї нації», «сеніор української кооперації», «один з сеньйорів українського громадянського життя», «найбільш шанована постать Львова», «Великий Громадянин», «не політик» – це далеко не всі характеристики, якими наділяли сучасники Степана Федака, члена Державного секретаріату Західно Української Народної Республіки (ЗУНР). Незаперечним є той факт, що протягом усього свого життя адвокат працював на благо власного народу, незважаючи на зміни обставин політичного плану.

Ось тільки один епізод із його насиченого життя. У ніч на 18 лютого 1915 р. росіяни провели чергову облаву, названу українцями «великою ревізією», арештували 60 українських громадських та політичних діячів. Серед них представники української інтелігенції: Кость Паньківський, Микола Заячківський, а також Степан Федак. У червні 1915 р. його вивезено, за власними спогадами, «разом з другими українцями в неволю російську до Києва». Перебуваючи в Києві як інтернований, С. Федак заснував тут «Товариство опіки й допомоги для українців з Галичини». У серпні 1916 р., завдяки обміну на полоненого російського консула, через Фінляндію, Швецію та Німеччину, він повернувся до Львова.

Ставив питання про допомогу інтернованим українським воїнам навіть перед Начальником Польської Республіки Юзефом Пілсудським [7].

Українські жінки розгортали свою діяльність і за кордоном. Наприклад, «Український жіночий комітет допомоги пораненим воїнам» розпочав роботу у Відні та займався українськими солдатами в австрійських шпиталях. Солдатам допомагали писати листи рідним, постачали їх книжками, журналами, календарями та молитовниками. Наприклад, у військовому шпиталі у Гринтінгу жінки започаткували щоденні курси, де навчали воїнів українській граматиці, основам арифметики та німецькій мові — тоді 200 солдатів зацікавилися такою ініціативою. У Відні та інших австрійських містах організовували й бібліотеки з 40–60 творами українською мовою.

«Пласт» – єдина в Україні громадська організація, яка безперервно діє 110 років. Ще під час Першої світової війни сотні пластунів ішли добровольцями на фронт. І з початком повномасштабного вторгнення Росії, в перші години великої війни, чимало вихованців «Пласту» пішли захищати Україну, частина – тримає тил і займається гуманітарною допомогою.

Одним із засновників «Пласту» був син І. Я. Франка Петро Франко. Це взагалі феномен, адже скаутський рух вважається колискою волонтерів, ідеології добровільної помочі взагалі. Метою П. Франка було якнайшвидше створити масову організацію. Він почав активно переписуватися з пластовими гуртками в повітових містечках Галичини.

У 1913 р. разом із О. Тисовським він редагував у бюлетені «Соколу» сторінку «Пластовий табір», а також видав посібник «Пластові гри і забави». 6 квітня того ж року він організував у Львові перші сходини дорослих активістів Пласту і представників інших організацій. П. Франко також був причетний до великої популяризації Пласту, коли 28 червня 1914 р. залучив майже 60 пластунів, убраних у щойно завезені з Англії скаутські однострої до параду, проведеного у Львові товариствами «Сокіл» та «Січ». Українські пластуни справили величезне враження на юрби глядачів [13, с. 17].

Діяльність Пласту і його членів упродовж воєнних 1914–1920 рр. може розглядатися з двох перспектив: враховуючи, по-перше, роль, яку зіграли пластуни в боротьбі за незалежність України, а по-друге, усвідомлюючи неможливість повноцінної діяльності самої організації в умовах війни та чужоземної окупації. Тому пластуни не тільки брали зброю до рук і йшли воювати на фронти Першої світової війни, але й активно займалися волонтерською діяльністю.

Найвизначнішим філантропом кінця XIX – першої половини XX ст. на західноукраїнських землях був митрополит Андрій (Роман) Шептицький (1865– 1944). Протягом свого життя видатний священик допомагав культурним установам – «Просвіті», «Сільському господареві», Науковому товариству імені Шевченка, «Рідній школі», «Пластові».

Особливу увагу звертав на дітей із убогих родин, дітей-сиріт, які втратили батьків та рідних під час Першої світової війни. Для них на кошти церкви було відкрито низку сиротинців. Сам А. Шептицький подарував цим дитячим притулкам обладнання та меблі, куплені у 1917 р. на суму 2,5 тис. австрійських крон [3].

Одночасно з цим і на західноукраїнських землях, і на території тодішньої Російської імперії активно діяв Червоний Хрест. Від самого початку війни рух розпочав запис у сестри милосердя для роботи в шпиталях та лікарнях для бідних, а 1918 року навіть офіційно оформився саме в Україні під назвою «Товариство Червоного Хреста України».

Коло діяльності організації було доволі широким: допомога біженцям та військовополоненим, турбота про інвалідів і дітей-сиріт, боротьба з голодом та масовими епідеміями – створювалися лазарети і госпіталі, пункти харчування і будинки для безпритульних, протитуберкульозні та венерологічні диспансери, станції боротьби з малярією. За ініціативи Товариства Червоного Хреста України будувалися громадські пральні та лазні, засновувалися фельдшерсько-акушерські пункти, аптеки та магазини санітарної гігієни.

Висновки. Таким чином, у найдавніший період слов'янської історії, у період Київської Русі зародилися цікаві форми допомоги і підтримки. Вони мали не тільки внутрішньо родовий характер, але і вийшли за його межі, стали основою для християнської моделі допомоги і підтримки вразливих верств населення.

У період Речі Посполитої механізми самоорганізації населення умовно можна поділити на дві групи. До першої відносять ті, що в тому чи іншому вигляді були поширені в інших світових спільнотах (общинно-вічова, цехова організації, міське самоврядування в межах Магдебурзького права тощо). До другої – національно-самобутні форми (козацьке самоуправління в межах козацької автономії, братства)).

У другій половині XIX – поч. XX ст. на українських землях інститут соціальної допомоги продовжував своє функціонування. Основною рисою цього періоду було збільшення ваги в цих процесах міських та сільських органів місцевого самоврядування. Важливу роль у здійсненні підтримки вразливих категорій населення відігравали релігійні та світські товариства, організації, розвивалася приватна благодійницька діяльність.

Аналізуючи проблеми країни під час будь-яких воєн та після них, зазначимо, що вони залишаються певним чином незмінними та вимагають згуртованості суспільства для їх подолання. Доброчинна діяльність активізується під час воєн та є одним із найважливіших складників подолання негативних наслідків війн та конфліктів для кожної спільноти.

1. Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.) *Дисертація кандидата історичних наук за спеціальність 07.00.01 Історія України.* Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2017. 308 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/dis_baidak.pdf
2. Білавич І. В., Білавич Г. В., Савчук Б. П. Український горожанський комітет як репрезентант соціального захисту українців (1918–1921). *Научные труды SWorld*. 2017. Вып. 46. Т. 5.
3. Божко Н., Цубов Л. Благодійницька та меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького у царині культурно-мистецької спадщини. *Historical and Cultural Studies*. Vol. 2, No. 1, 2015 URL: https://science.lpnu.ua/uk/hcs/vsi-vypusky/vypusk-2-nomer-1-2015/blagodiynycka-ta-mecenatska-diyalnist-mytropolyta-andreya
4. Ванюшина О. Ф. Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус. *Вісник Національного університету оборони України.* 2015. Вип. 1. С. 275–281. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Vnaou_2015_1_50.pdf
5. Глазунов, С.В. Нариси з історії соціальної роботи. *Навч. вид.* / С.В. Глазунов. Д.: РВВ ДНУ, 2015. 116 с.

6. Закон України "Про благодійну діяльність та благодійні організації" від 05.07.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text
7. Західно-українська народна республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів. 2009. 350 с. (289)
8. Історія соціальної роботи: навчальний посібник / [уклад.: О. О. Кравченко, О. О. Матрос]. Умань: РВЦ «Візаві», 2017. 117 с.
9. Кобилецький. М. Сільські реформи Марії Терезії і Йосифа II та їх застосування в Галичині. *Вісник львівського університету.* № 76 (2023). URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11791
10. Кожухаренко Л. Полідисциплінарність досліджень волонтерського руху вітчизняними та зарубіжними науковцями. *Емінак: наук. щоквартальник*. 2018. № 3, т. 2. URL: 137-Article Text-153-1-10-20190316.pdf
11. Мариніч О.М. Особливості філантропічного періоду в історії соціального забезпечення. *Наукові праці Навчально-наукового інституту молодіжної та сімейної політики і соціальної роботи*. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35071/Marynich.pdf?sequence=1
12. Міронова І., Смишляєва Є. Просвітницька діяльність жіночого товариства «Союз українок» (1917-1938рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2023. N 2(17). URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/200
13. Пласт: Унікальна історія українського скаутського руху. Орест Субтельний з додатковим авторством Ореста Джулинського, Тані Джулинської та Оксани Закидальської. З англійської переклад Віктор Морозов. Торонто, 2019 р. 440с. URL: https://www.plast.ca/bm~doc/Plast-Unikalna-Istoriia-Ukrainskoho-Skautskoho-Rukhu-Orest-Subtelny-20201208.pdf

References

1. Bajdak M.S. (2017). *Zhinka v umovax vijny` u svitli povsyakdenny`x prakty`k (na materialax Galy`chy`ny` 1914–1921 rr.)* [The woman in the conditions of war in the light of everyday practices (based on the materials of Halychyna of 1914–1921)]. *Dy`sertaciya kandy`data istory`chny`x nauk za special`nist` 07.00.01 Istoriya Ukrayiny`. L`vivs`ky`j nacional`ny`j universy`tet imeni Ivana Franka*. L`viv. 308 p. URL:https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/dis_baidak.pdf (in Ukrainian).
2. Bilavych I.V., Bilavych G.V., Savchuk B.P. (2017). *Ukrayins'kyy horozhans'kyy komitet yak reprezentant sotsial'noho zakhystu ukrayintsiv (1918–1921)* [The Ukrainian Citizens' Committee as the representative of the social protection of the Ukrainians (1918-1921)]. *Nauchnyye trudy SWorld.* URL:https://sworld.education/konfer46/99.pdf (in Ukrainian).
3. Bozhko N., Tsubov L. (2015). *Blahodiynyts'ka ta metsenat·s'ka diyal'nist' mytropolyta Andreya Sheptyts'koho u tsaryni kul'turno-mystets'koyi spadshchyny* [The charitable and the philanthropic activities of Metropolitan Andrey Sheptytskyi in the field of the cultural and artistic heritage]. *Historical and Cultural Studies*. Vol. 2, (1). URL: https://science.lpnu.ua/uk/hcs/vsi-vypusky/vypusk-2-nomer-1-2015/blagodiynycka-ta-mecenatska-diyalnist-mytropolyta-andreya (in Ukrainian).
4. Vanyushina O.F. (2015). *Volonters'kyy rukh v Ukrayini: evolyutsiya, suchasnyy stan ta status* [Volunteer movement in Ukraine: evolution, current state and status]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrayiny.* #1. Pp. 275–281. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Vnaou_2015_1_50.pdf (in Ukrainian).
5. Hlazunov, S.V. (2015). *Narysy z istoriyi sotsial'noyi roboty* [Essays on the history of social work]. D.: RVV DNU. 116 p. (in Ukrainian).
6. *Zakon Ukrayiny "Pro blahodiynu diyal'nist' ta blahodiyni orhanizatsiyi" vid 05.07.2012 r.* [Law of Ukraine "On Charitable Activities and Charitable Organizations"]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text (in Ukrainian).
7. *Zakhidno-ukrayins'ka narodna respublika. 1918-1923. Uryady. Postati* [The Western Ukrainian People's Republic. 1918-1923. Governments. Figures] / *Hol. red. Yaroslav Isayevych; uporyad.: Mykola Lytvyn, Ivan Pater, Ihor Solyar*. (2009). Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevich.350 p. (in Ukrainian).
8. Kravchenko O.O., Matros O.O. (2017). *Istoriya sotsial'noyi roboty* [History of social work: study guide]. Uman: RVC "Vizavi". 117 p. (in Ukrainian).
9. Kobyletskyi M. (2023). *Sil's'ki reformy Mariyi Tereziyi i Yosyfa II ta yikh zastosuvannya v Halychyni* [The rural reforms of Maria Theresa and Joseph II and their *application* in Galicia]. *Visnyk l'vivs'koho universytetu*. #76. URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11791 (in Ukrainian).
10. Kozhuharenko L. (2018). *Polidystsyplinarnist' doslidzhen' volonters'koho rukhu vitchyznyanymy ta zarubizhnymy naukovtsyamy* [Polydisciplinarity of the research of the volunteer movement by domestic and foreign scientists]. *Eminak: Science.* URL: https:137-Article Text-153-1-10-20190316.pdf (in Ukrainian).
11. Marynich O.M. *Osoblyvosti filantropichnoho periodu v istoriyi sotsial'noho zabezpechennya* [The peculiarities of the philanthropic period in the history of social security]. *Naukovi pratsi Navchal'no-naukovoho instytutu molodizhnoyi tasimeynoyi polityky i sotsial'noyi roboty.*URL:https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/12 3456789/35071/Marynich.pdf?sequence=1 (in Ukrainian).

12. Mironova I., Smyshliaieva E. (2023). *Prosvitnyts'ka diyal'nist' zhinochoho tovarystva «Soyuz ukrayinok» (1917-1938rr.)* [Educational activities of the women's society "Union of the Ukrainian Women" (1917-1938)]. *Starozhytnosti Lukomor"ya*. # 2(17). URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/200 (in Ukrainian).
13. *Plast: Unikal`na istoriya ukrayins`kogo skauts`kogo ruxu* [Plast: history of the Ukrainian scout movement]. *Orest Subtel`ny`j z dodatkovy`m avtorstvom Oresta Dzhuly`ns`kogo, Tani Dzhuly`ns`koyi ta Oksany` Zaky`dal`s`koyi*. (2019). Z anglijs`koyi pereklad Viktor Morozov. Toronto. 440 p. URL: https://www.plast.ca/bm~doc/Plast-Unikalna-Istoriia-Ukrainskoho-Skautskoho-Rukhu-Orest-Subtelny-20201208.pdf (in Ukrainian).

.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.9
УДК 329.09.5(477)

Роман ПОРОНЮК
ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного

ORCID: 0000-0001-5289-9431
Email: rporon@gmail.com

Ольга ГАПЄЄВА
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного
,
ORCID: 0000-0002-3145-7025
Email: o.gapeewa@gmail.com

ВПЛИВ ГІБРИДНИХ ВІЙН ПРОТИ УКРАЇНИ НА ІНФОРМАЦІЙНО-МЕДІЙНІ ПІДРОЗДІЛИ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (2013-2021РР.)

Анотація. *У статті розглядається діяльність інформаційно-медійних та кібернетичних підрозділів Збройних Сил Литовської Республіки та його Міністерства оборони як складових компонентів у інформуванні власного населення, міжнародної спільноти та зарученням максимальної підтримки їх дій, протидії інформаційним загрозам засобами масової інформації та кібернетичним атакам з боку недружніх країн, які намагаються вплинути на Литовську Республіку. Проаналізовано особливості національного законодавства щодо національної та інформаційної безпеки, функціонування системи стратегічних комунікацій, діяльності прес-служб Збройних Сил Литовської Республіки та їх засобів масової інформації, способи реагування на інформаційні інциденти та формуванню відповідних звітів. Досліджено завдання та структуру військових засобів масової інформації (газет, радіо та телебачення, Інтернет-ресурсів), інформаційних агенцій та прес-служб. Вперше досліджено діяльність та організаційно-штатну структуру інформаційно-медійних структур Збройних Сил Литви; у науковий обіг уведено нормативно-правові акти з питань стратегічних комунікацій та реагування на інформаційні інциденти. У статті також розглянуто та порівняно певні відмінності між інформаційно-медійними структурами Збройних Сил України та Збройних Сил Литовської Республіки. Зокрема комплектування особовим складом військових засобів масової інформації військовослужбовцями та незалежними цивільними працівниками. У дослідженні викладено, як початок та подальша збройна та гібридна агресії Російської Федерації проти українського народу від 2014 року та до початку повномасштабної війни у 2022 році, вплинула на діяльність інформаційно-медійних структур Литовської Республіки та корегування нормативно-правового законодавства держави у інформаційній та кібернетичній сфері.*

Ключові слова: *прес-служби, зв'язки з громадськістю, ЗМІ, медіа, Литва.*

Roman PORONYUK
PhD Student Scientific and Organizational Department
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy,

Olga GAPEYEVA
Candidate of Historical Sciences Senior Researcher,
Associate Professor of department of mobilization,
personnel organization and defence planning, Hetman
Petro Sahaidachnyi National Army Academy

IMPACT OF HYBRID WARS AGAINST UKRAINE ON THE INFORMATIVE MEDIA UNITS OF THE LITHUANIAN REPUBLIC'S ARMED FORCES (2013-2021)

Abstract. *The article examines the activities of the information, media and cyber units of the Armed Forces of the Republic of Lithuania and its Ministry of Defense as constituent components in informing their own population, the international community and enlisting maximum support for their actions, countering information threats through mass media and cyber attacks from unfriendly countries that are trying to influence the Republic of Lithuania. The peculiarities of national legislation regarding national and information security, the functioning of the strategic communications system, the activities of the press services of the Armed Forces of the Republic of Lithuania and their mass media, methods of responding to information incidents and the formation of relevant reports are analyzed. The task and structure of the military mass media (newspapers, radio and television, Internet resources), information agencies and press services have been studied. For the first time, the activities and organizational staffing structure of the information and media structures of the Armed Forces of Lithuania were investigated; normative and legal acts on issues of strategic communications and response to information incidents have been introduced into scientific circulation. The article also examines and compares certain differences between the information and media structures of the Armed Forces of Ukraine and the Armed Forces of the Republic of Lithuania. In particular, staffing of military mass media with servicemen and independent civilian workers. . The study describes how the beginning and subsequent armed and hybrid aggression of the Russian Federation against the Ukrainian people from 2014 until the start of a full-scale war in 2022 affected the activities of the information and media structures of the Republic of Lithuania and the adjustment of the state's regulatory and legal legislation in the information and cyber sphere .*

Keywords: *press services, public relations, mass media, media, Lithuania.*

Постановка проблеми. Українській державі, нашому суспільству, у неймовірно важких умовах вдалось витримати та продемонструвати адекватну протидію загарбницьким діям російській федерації. Окрім безпосередньої відсічі агресору на полі бою, були створені підрозділи інформаційної протидії, завданням яких є захист інформаційного простору від інформаційної агресії противника. Підготовлені фахівці, які оперативно та професійно реагують на інформаційні виклики [11].

З аналогічними проблемами щодо інформаційного захисту суверенітету та відсічі російській дезінформації зіштовхнулись чимало країн Європейського Союзу та держави-члени НАТО. Зокрема, це стосується і Литовської Республіки.

Оцінка загроз національній безпеці Литви свідчить, що її населення постійно зазнає інформаційних впливів, інтенсивність яких визначається активною зовнішньо політичною діяльністю країни, її членством у НАТО та реалізацією енергетичних проєктів.

У звіті "Ką atskleidė Nacionalinė kibernetinio saugumo būklės ataskaita už 2020 m." (Звіт про стан національної кібербезпеки у 2020 році – *переклад авторів*) не повідомляється, скільки випадків "недружньої" інформаційної діяльності було виявлено, але за даними відділу Стратегічних комунікацій Збройних сил Литовської Республіки (далі – ЗС ЛР), зазначено про 3412 випадків інформаційної діяльності та 10 ворожих інформаційних операцій [15].

Найважливіші напрями поширення шкідливої інформації зосереджені на стратегічних для Литви питаннях: сумнівні переваги членства в НАТО, зміцнення Альянсу та національної обороноздатності у країнах Балтії, доцільність енергетичної незалежності, економічна стабільність країни, сфера національної оборони [15] .

Джерелами недружньої та ворожої інформації залишилися російські новинні онлайн-портали, соціальні мережі, телебачення, канали, які прагнуть впливати та формувати негативну думку населення Литви, зокрема про співпрацю з сусідніми країнами, США, ЄС та НАТО, здатність захищати країну тощо [15].

Протягом 2022 року кількість кіберінцидентів залишилася такою ж, як у 2021 році, проте зросла кількість атак, спрямованих на web-сайти державного та приватного секторів. Під час атак, відповідальність за які взяли на себе хакери, які підтримують політику Російської Федерації, група намагалася вплинути на понад 130 загальнодоступних веб-сайтів. У 2022 році кількість кіберзлочинів порівняно з 2021 роком зросла на 52 відсотки. Також 2022 рік був винятковим в

литовському інформаційному просторі – експлуатувалися теми литовської оборони та зовнішньої політики з метою створення негативного іміджу країни на Заході та сприяння протиборству між цільовими аудиторіями литовського суспільства [16].

Литовським урядовцям необхідно докладати чимало зусиль для протидії російським наративам. Необхідно підкреслити, що боротьба з ворожою пропагандою для обох країн – Литви та України – має багато спільного, відповідно, реагування на неї є, фактично, ідентичним. Основним чинником протидії є оперативна та правдива інформація з офіційних джерел, які відповідальні за свій контент. Отже, ***метою статті*** є комплексне дослідження діяльності інформаційно-медійних підрозділів ЗС ЛР, їх місце і роль у сучасній системі стратегічних комунікацій держави та забезпечення інформаційної безпеки.

Аналіз існуючих джерел та літератури. Вплив гібридних війн проти України на інформаційно-медійні підрозділи Збройних Сил Литовської Республіки у 2013-2021рр. ще не був об'єктом дослідження вчених.

Основна частина. Значну увагу забезпеченню національної безпеки та діяльності інформаційно-медійним структурам країни приділяє її вище керівництво.

Так, Президент Литви Гітанас Науседа вважає, що "…в умовах війни росії в Україні питання відповідальності за воєнні злочини та боротьби в інформаційному полі є надзвичайно важливими. Ми не можемо дозволити кремлівській пропаганді безперешкодно поширювати брехню та маніпулювати громадською думкою шляхом перекручування історичних фактів, виправдовувати свою військову агресію та інші протиправні дії у міжнародному просторі" [12].

Історія діяльності сучасних прес-служб ЗС ЛР розпочинається у 2001 році. Через прагнення вступу до НАТО необхідно було працювати з власним населенням, оскільки після розпаду СРСР значна кількість мешканців мала проросійські погляди. Також активно працювали представники спецпропаганди рф (згодом – підрозділи ІПСО). Для подальшого збереження власної державності, її інформаційної та кібернетичної безпеки, створення ефективної системи протидії стала вкрай необхідною. Відтак у 2001 році створюється Департамент зв'язків з громадськістю ЗС ЛР [2].

10 березня 2004 року Литва офіційно стала державою-членом НАТО. Відтак подальший розвиток інформаційно-медійних структур відбувся за стандартами демократичного суспільства.

У перші роки свого існування департамент зв'язків з громадськістю складався з трьох відділів, на які було покладено такі завдання:

1 відділ – аналіз та планування інформаційної діяльності, моніторинг інформаційних повідомлень та ведення web-сторінок.

2 відділ – робота з громадськістю, неурядовими організаціями, тощо

3 відділ – співпраця із журналістами, організація їхньої роботи, надання інформації, тощо.

На Департамент також було покладено завдання інформаційного супроводу різноманітних заходів, святкувань, тощо; вироблення та розповсюдження відео-контенту, закупівля ефірного часу на телебаченні та радіо.

Найвищим органом, який відповідає за діяльність інформаційно-медійних структур, визначає напрямки роботи, оперативне реагування на кризові ситуації – є Департамент стратегічних комунікацій ЗС ЛР, створений 2011 року на підставі наказу міністра національної оборони Литовської Республіки.

Завданнями цього департаменту є: підготовка прес-релізів, створення комунікаційних кампаній, розробка медіа-проєктів, запрошення представників ЗМІ на різноманітні заходи, обробка інформації, яка надходить від підпорядкованих підрозділів. Усі статті, які надають для публікації прес-служби батальйонів, бригад та командувань, необхідно редагувати, поширювати, а іноді навіть заборонити до публікації [9].

У своїй діяльності Департамент стратегічних комунікацій ЗС ЛР керується Постановою № 955 від 26 серпня 2020 року "Опис порядку координації стратегічних комунікацій у сфері національної безпеки". Документ визначає стратегічну комунікацію установ та органів, підпорядкованих та/або підзвітних Уряду Литовської Республіки, пов'язаних із загрозами, небезпеками та факторами ризику для національної безпеки Литовської Республіки, визначених у Стратегії національної безпеки, затвердженій Сеймом Литовської Республіки 28 травня 2002 року Постановою № IX-907 "Про затвердження Стратегії національної безпеки", запобігання та управління кризовими ситуаціями, координація, моніторинг та оцінка інформаційних загроз, реагування на інформаційний інцидент та постійний інформаційний тиск, порядок планування стратегічних комунікаційних кампаній.

У документі представлено базові поняття та терміни: "інформаційні загрози", "інформаційний інцидент", "інформаційна безпека", "безперервний інформаційний тиск", "стратегічна комунікація", "стратегічна комунікаційна кампанія".

Слід зауважити, що у всіх вище зазначених термінах визначені заходи щодо протидії негативним інформаційним впливам здійснюються за допомогою засобів масової інформації [17].

Всі інші терміни використовуються у значеннях, які застосовуються у Законі Литовської Республіки про публічну інформацію, Законі Литовської Республіки про надзвичайний стан та Законі Литовської Республіки про цивільний захист [17].

Моніторинг та оцінка інформаційних загроз здійснюються відповідно до Постанови Уряду Литовської Республіки від 10 липня 2019 року № 700-9 "Про затвердження опису порядку

моніторингу, оцінки та попередження про загрози національній безпеці Литовської Республіки" (Nutarimas dėl jungtinės grėsmių prevencijos ir krizių valdymo grupės sudėties ir šios grupės nuostatų patvirtinimo).

За Постановою, установи відповідають за моніторинг та оцінку інформаційного середовища у сферах своєї діяльності. Оцінку наслідків інформаційних інцидентів та постійного інформаційного тиску координує Урядовий офіс.

Алгоритм роботи посадових осіб урядових організацій щодо оцінки рівня інформаційного інциденту та рекомендованого рівня відповіді на нього наведено у таблиці 1 [17] (*переклад авторів*).

РІВЕНЬ ЗАГРОЗИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ІНЦИДЕНТУ ТА РЕКОМЕНДОВАНИЙ РІВЕНЬ РЕАГУВАННЯ

рядок Немає.	Скоринг інформаційного інциденту	Рівень загрози інформаційного інциденту	Рекомендований рівень відповіді
1.	Від 9 до 10 балів	перший рівень (*високий*)	Прем'єр-міністр Литовської Республіки, члени Уряду Литовської Республіки
2.	Від 6 до 8 балів	другий рівень (*середній*)	державні установи чи органи
3.	Від 3 до 5 балів	третій рівень (*низький*)	рекомендується відповідати розповсюджувачу публічної інформації, неурядовій організації, університету чи іншому суб'єкту, який формує громадську думку
4.	Від 0 до 2 балів	четвертий рівень (*найнижчий*)	інформація надається розповсюджувачу публічної інформації, неурядовій організації, університету чи іншому суб'єкту формування громадської думки, коли це необхідно, але не реагує на неї засобами публічної інформації

При виявлені негативної інформаційної події Департамент стратегічних комунікацій формує інформаційний звіт про оцінку інциденту (таблиця 2), у якому тисло описує інформаційну подію, надає їй оцінку за трьома критеріями (джерело, зміст та контекст), оцінює рівень загрози та обов'язково пропонує заходи для комунікації з населенням [17].

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗВІТ ПРО ОЦІНКУ ІНЦИДЕНТУ

Опис інформаційної події	Оцінка за критеріями інформаційного інциденту	Рівень загрози інформаційного інциденту та запропонований установою спосіб реагування	Запропоновані комунікаційні повідомлення
	1. *(за джерелом інциденту)*		
	2. *(за змістом інформаційної події)*		
	3. *(за контекстом інформаційного інциденту)*		

Зауважимо, що керівні документи, які регламентують роботу підрозділів зв'язків з громадськістю та засобів масової інформації (далі – ЗМІ) у відкритому доступі відсутні. Один з авторів цієї розвідки, Роман Поронюк, звернувся з письмовим запитом до керівництва Департаменту стратегічних комунікацій, проте отримав відмову [9]. Як правило, аналогічні документи інших держав-членів НАТО є у відкритому доступі. Проте вдале інформаційне протистояння російській інформаційній агресії повністю виправдовує рішення щодо нерозповсюдження змісту тих документів, які регламентують питання національної безпеки.

Згідно з офіційною інформацією, яка розміщена на інформаційному сайті ЗС ЛР, прес-

служба, як структурний підрозділ, є у штаті таких військових установ (штабів):

Командування литовською армією;
Командування сухопутних військ;
Командування повітряних сил;
Командування Військово-морських сил;
Управління матеріально-технічного забезпечення;
Командування підготовки Збройних Сил Литви;
Командування військової поліції;
Командування Сил спеціальних операцій;
Командування логістики.

Зазначимо, у кожному підрозділі – від батальйону та вище – є посадова особа, відповідальна за роботу з громадськістю. При цьому, за зв'язки з громадськістю у батальйонах відповідають не лише офіцери, а й сержанти та цивільний персонал збройних сил [9].

Також у військовому відомстві проводиться дієва комунікація через мережу Інтернет, використовуючи Веб-сайти: https://kam.lt/ та www.kariuomene.lt. Активно ведуться сторінки у соціальних мережах такі, як YT, FB, IN, Twitter. Завдання щодо ведення та наповнення даних сторінок у соціальних мережах покладається на військовослужбовців, зокрема, на прес-служби.

Військові засоби масової інформації ЗС ЛР представлені чотирма друкованими виданнями: "Karys" (Воїн), "Kardas" (Меч), "Savanoris" (Доброволець), "Kariūnas" (Курсант) [3]. Цікаво, що на відміну від українських військових прес-структур – газета ЗР ЛР "Karys" (Воїн) має у своєму штаті виключно цивільних журналістів [9].

Таким чином, Литва посилює цивільний контроль над військовим відомством та дозволяє виносити певні проблеми на загал для оперативного реагування та на розгляд громадськості. Така практика є досить поширеною у держава-членах НАТО та демонструє стандарти демократичного суспільства.

Окрім прес-служб, Міністерство оборони ЛР активно розвиває власні військові видання. Цікаво, що більшість з них створені понад 100 років тому, але за часи радянської окупації зупиняли свою роботу. Відтак, після відновлення державності, Литва відтворила свої військові ЗМІ та продовжила їхню історію. Цікавим є той факт, що ЗР ЛР не залишили радянські військові ЗМІ – вони відновили власні.

Розглянемо їх детальніше.

Журнал литовської армії "Karys" (Воїн) був заснований у Литві в 1919 році під час збройної боротьби за незалежність країни. Його діяльність відновили у США у 50-х роках минулого століття. Тому, після радянської деокупації у 1991 році, він досить гармонійно та дієво розпочав свою роботу у Литві [8].

Газета "Savanoris" (Доброволець). Перший номер "Саваноріс" вийшов 09 лютого 1991 року, одразу ж через кілька тижнів після створення Добровільної служби національної оборони (SKAT). Відзначимо, що дана газета була новостворено (не мала своєї історії).

"Саваноріс", як тижнева газета до 1992 року виходила накладом 10 000 примірників. 24 квітня 1992 року, видання газети на короткий час було припинено, а замість "Саваноріса" з'явилася уповноважена міністерством "Красто праска" (Krašto apsauga), яка могла бути центральним друкованим органом ЗС. Проте, дійшли висновку, що необхідно мати власне видання, яке б краще та повніше відображало діяльність, проблеми та специфіку військової служби. Вже 10 листопада 1992 році "Саваноріс" був знову виданий і продовжує радувати своїх читачів і донині.

За роки свого існування газета стала надійним джерелом інформації країни, де ретельно зафіксовані всі найважливіші події в житті добровольців [4].

Журнал "Kariūnas" (Кадет). Журнал "Kariūnas" Литовської військової академії генерала Йонаса Жемайтіса публікує матеріали про актуальні справи спільноти цього військового навчального закладу, курсантів і солдатів, випускників навчального закладу та ветеранів, досліджує важливі теми воєнної історії, сучасної військової науки. Перший номер "Kariūnos" вийшов у Військовій школі президента Литви ще у 1932 році. Згодом, радянська окупаційна влада припинила видання цього журналу. Журнал "Kariūnas" відновлено в 1995 році. [6].

Журнал військової журналістики, військової історії та науки "Кардас". Журнал "Кардас" був заснований у 1925 році. Діяв до 1940 року. Відновлений у 1989 році. З січня 2012 року по 2013 рік виходив як додаток до журналу "Карис". З 2013 року виходить з періодичністю раз на три місяці [7].

У вище названих виданнях працює і відповідає за свою роботу виключно цивільний персонал.

Значна увага у ЗС ЛР приділяється моніторингу інформаційного простору та протидії. В принципі, завдання моніторингу інформаційного простору у своїй зоні відповідальності є перед усіма підрозділами зв'язків з громадськістю від батальйонної ланки. Отримані доповіді скеровують у вищі штаби. У Департаменті стратегічних комунікацій ЗС ЛР є спеціальний відділ, який відповідає за вказаний напрям роботи, його працівники здійснюють моніторинг необхідної інформації, обробляють її та вирішують, як на неї реагувати [6].

1 січня 2014 року у Литві був створений Центр стратегічних комунікацій НАТО (акредитований в НАТО 1 вересня 2014 року) [1]. Функція Центру полягає у проведенні досліджень і розробці рекомендацій щодо ведення інформаційних і психологічних операцій [5, с. 296].

Окрім вищезгаданих підрозділів 16 серпня 2021 року розпорядженням Міністра національної оборони ЛР було створено "Групу протидії гібридним загрозам". ЇЇ основним завданням є виявлення загроз у системі національної оборони, протидія їм та

зміцнення стійкості всього литовського суспільства до гібридних загроз.

Для досягнення цієї мети група протидії гібридним загрозам активно співпрацює з підрозділами Міністерства національної оборони, ЗС ЛР, силовими структурами країни, іншими державними та недержавними установами та організаціями. Також налагоджено тісну співпраця з представниками структур ЄС та НАТО, які відповідають за боротьбу з гібридними загрозами [14].

Важливим елементом протистояння гібридним загрозам є кібербезпека. Для цього у складі Міністерства національної оборони ЛР діє Національний центр кібербезпеки. Його завдання включає в себе єдине управління кіберінцидентами, моніторинг і контроль виконання вимог кібербезпеки, кібербезпеки критичної інформації інфраструктури та акредитації інформаційних ресурсів.

Національний центр кібербезпеки при Міністерстві національної оборони (NKSC) є головною установою кібербезпеки Литви, яка відповідає за єдине управління кіберінцидентами, моніторинг і контроль виконання вимог кібербезпеки, кібербезпеки критичної інформації, інфраструктуру та акредитацію інформаційних ресурсів.

Даний центр було створено після набрання чинності Закону про кібербезпеку Литовської Республіки 01 січня 2015 року, згідно з яким було створено правову основу та консолідовано бажання спільними зусиллями захистити литовський кіберпростір [13].

Згідно із положенням, діяльність Національного центру кібербезпеки при Міністерстві національної оборони Литви містить такі оперативні цілі:

- моніторинг кіберінцидентів; аналіз, дослідження та дії, пов'язані з управлінням кіберінцидентами;
- функції служби нагляду за безпекою;
- функції Національної служби захисту зв'язку;
- функції оцінки, нагляду та моніторингу відповідності інформаційних ресурсів та суб'єктів кібербезпеки встановленим законодавством вимогам кібербезпеки та безпеки електронної інформації;
- міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки;
- дослідницьку та освітню діяльність з питань кібербезпеки;
- кібербезпека комунікаційних та інформаційних систем, що управляються;
- функції національного органу сертифікації кібербезпеки;
- відповідальне розкриття прогалин у комунікаційно-інформаційних системах суб'єктів кібербезпеки [10].

У 2017 році, враховуючи сучасні світові загрози, Сейм Литви затвердив нову Стратегію національної безпеки країни (National Security Strategy), у якій визначено широкий спектр актуальних для Республіки загроз: глобальна економічна криза, виклики кібернетичній та інформаційній безпеці, конвенційна загроза з боку РФ тощо. Зокрема, відповідно Стратегії до інформаційних загроз належать:

– військова пропаганда, поширена певними державами;

– підбурювання до ненависті, спроби спотворити історію та інша необґрунтована та викривлена інформація, спрямована проти інтересів національної безпеки держави, що веде до недовіри та незадоволеності, спроби дискредитувати членство Литви в НАТО, можливості НАТО і зобов'язання захищати союзників; інформаційні заходи, покликані впливати на демократичні або виборчі процеси в країні. До кібернетичних загроз належать напади на об'єкти критичної інфраструктури [5, с. 292–293].

Висновок: Агресивна, загарбницька політика рф щодо пострадянських держав спонукає їх до максимального захисту своїх національних інтересів. Ураховуючи український досвід, європейські країни усвідомлюють всю гостроту небезпеки від рф, яка готова у будь яку мить перетнути межу війни та миру. З метою підтримання готовності до можливого вторгнення, країни Балтії повернулись до призову на строкову військову службу та суттєво збільшити кількість власних збройних сил.

Аналіз законодавства ЛР щодо забезпечення інформаційної та кібернетичної безпеки дає підстави зробити висновок, що підхід до боротьби з російською агресією в інформаційному та кіберпросторі має бути комплексним, а співпраця між нашими країнами у цьому напрямі – посилюватись.

Дослідження діяльності інформаційно-медійний структур ЗС ЛР свідчить, що вони є елементом системи стратегічних комунікацій, здійснюють вплив на формування суспільної думки, ставлення до литовського війська, сприйняття внутрішньої політики держави та формують позитивну інформаційну обстановку в державі.

1. Балкус Т. Стратегічні комунікації. URL: https://nuou.org.ua/assets/documents/strategchn-komunkacz.pdf
2. В гостях у Литовської армії. *Білоруська військова газета "Во славу Родине"*, випуск №3 від 09.01.2013. URL: https://web.archive.org/web/20140808060311 29
3. Військові ЗМІ Литви. URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/23699?fbclid=IwAR0atHlFZWgQoYyq6LF2dgTFDc7tOFP7eaXwaQfWhpWsdJSnT6-DgAICI_g]
4. Газета "Savanoris" (Доброволець). URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/savanoris/23716

5. Гапеєва О. Міждержавне протиборство в інформаційній сфері на пострадянському просторі (1991–2017 рр.): історико–системне дослідження. *Монографія*. Львів: Тріада плюс, 2018. 296 с.
6. Журнал «Kariūnas». URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/kariunas/23792]
7. Журнал військової журналістики, військової історії та науки "Кардас". URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/kardas/23719
8. Журнал литовської армії «Karys» (Воїн). URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/karys/23718
9. Листування електронною поштою з Євою Будзакайте, представником департаменту стратегічних комунікацій ЗС Литви. *Особистий архів автора*.
10. Національний центр кібербезпеки. URL: https://www.nksc.lt/veikla.html
11. Поронюк Р., Гапеєва О. Актуальні Питання Гуманітарних Наук. *Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, випуск 3 т2, с16, Дрогобич, 2022. 374с.
12. Президент Литви: потрібно протидіяти дезінформації та спробам РФ переписати історію. URL:: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/4
13. Про Національний центр кібербезпеки. URL: https://www.nksc.lt/en/structure.html
14. Стійкість до гібридних загроз. URL: https://kam.lt/atsparumas-hibridinems-gresmems/
15. M Tarnauskas Informacinių grėsmių ir priešiškos propagandos lietuvoje vertinimas ir institucinio atsako pajėgumai. URL: https://vb.mruni.eu/object/elaba:94638243/MAIN
16. Nacionalinė kibernetinio saugumo būklės ataskaita. (2022). URL: https://www.nksc.lt/doc/Nacionaline-kibernetinio-saugumo-ataskaita-2022.pdf
17. Nutarimas dėl strateginės komunikacijos nacionalinio saugumo srityje koordinavimo tvarkos aprašo patvirtinimo 2020 m. rugpjūčio 26 d. nr. 955. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/4d789fb0eb8511eaa12ad7c04a383ca0

References

1. Balkus T. *Stratehichni komunikatsii* [Strategic communications]. URL: https://nuou.org.ua/assets/dotsuments/strategchn-komunkach.pdf (in Ukrainian).
2. *V hostiakh u Lytovs'koi armii* [Visiting the Lithuanian Army]. *Bilorus'ka vijs'kova hazeta "Vo slavu Rodyne",* vypusk №3 vid 09.01.2013. URL:https://veb.archive.org/veb/2014080806031129 (in Ukrainian).
3. *Vijs'kovi ZMI Lytvy* [Military mass media of Lithuania]. URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine ziniasklaida/23699?fbtslid=IvAR0atHlFZVgKoYyk6LF2dgTFDts7tOFP7eaKhvaKfVhpVsdJSnT6-DgAlTsI_g (in Ukrainian).
4. *Hazeta "Savanoris" (Dobrovolets')* ["Savanoris" newspaper (Volunteer)]. URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/savanoris/23716 (in Ukrainian).
5. Hapeieva O. (2018). *Mizhderzhavne protyborstvo v informatsijnij sferi na postradians'komu prostori (1991–2017 rr.): istoryko–systemne doslidzhennia* [Interstate confrontation in the information sphere in the post-Soviet space (1991–2017): a historical and systemic study]. *Monohrafiia*. L'viv: Triada plius. 296 p. (in Ukrainian).
6. *Zhurnal «Kariūnas»* [Journal«Kariūnas»]. URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/kariunas/23792] (in Ukrainian).
7. *Zhurnal vijs'kovoi zhurnalistyky, vijs'kovoi istorii ta nauky "Kardas"* ["Kardas" magazine of military journalism, military history and science]. URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/kardas/23719 (in Ukrainian).
8. *Zhurnal lytovs'koi armii «Karys» (Voin)* [Lithuanian army magazine "Karys" (Warrior)]. URL: https://kariuomene.lt/kontaktai/karine-ziniasklaida/karys/23718 (in Ukrainian).
9. *Lystuvannia elektronnoiu poshtoiu z Yevoiu Budzakajte, predstavnykom departamentu stratehichnykh komunikatsij ZS Lytvy* [E-mail correspondence with Eva Budzakaitė, representative of the strategic communications department of the Armed Forces of Lithuania]. *Osobystyj arkhiv avtora.* (in Ukrainian).
10. *Natsional'nyj tsentr kiberbezpeky* [National Cyber Security Center]. URL: https://www.nksc.lt/veikla.html (in Ukrainian).
11. Poroniuk R., Hapeieva O. (2022). *Aktual'ni Pytannia Humanitarnykh Nauk* [Actual Issues of the Humanities]. *Mizhvuzivs'kyj zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh Drohobyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka.* Vypusk 3 t2. Drohobych. P. 16. (in Ukrainian).
12. *Prezydent Lytvy: potribno protydiiaty dezinformatsii ta sprobam RF perepysaty istoriiu* [The President of Lithuania: it is necessary to counter disinformation and attempts by the Russian Federation to rewrite history]. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/4 (in Ukrainian).
13. *Pro Natsional'nyj tsentr kiberbezpeky* [About the National Cyber Security Center].
. URL: https://www.nksc.lt/en/structure.html (in Ukrainian).
14. *Stijkist' do hibrydnykh zahroz* [Resistance to hybrid threats].URL: https://kam.lt/atsparumas-hibridinems-gresmems/ (in Ukrainian).
15. M Tarnauskas Informacinių grėsmių ir priešiškos propagandos lietuvoje vertinimas ir institucinio atsako pajėgumai. URL:

https://vb.mruni.eu/object/elaba:94638243/MAIN (in Lithuanian).
16. Nacionalinė kibernetinio saugumo būklės ataskaita. 2022. URL: https://www.nksc.lt/doc/Nacionaline-kibernetinio-saugumo-ataskaita-2022.pdf (in Lithuanian).
17. Nutarimas dėl strateginės komunikacijos nacionalinio saugumo srityje koordinavimo tvarkos aprašo patvirtinimo 2020 m. rugpjūčio 26 d. nr. 955. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/4d789fb0eb8511eaa12ad7c04a383ca0 (in Lithuanian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.10
УДК 316.323.2.303

Юлія СТРЕБКОВА
кандидат філософських наук, доцент,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0001-9941-0330
Email: strebkova@i.ua

На ЧЖАНЬ
аспірантка,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
м.Увэй, КНР

Email: 296017638@qq.com

КСЕНОЛОГІЯ [1] ЖІНОЧОГО: УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В УЯВЛЕННЯХ КИТАЙСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. *У статті презентовано результати соціально-філософського дослідження уявлень освіченої китайської молоді про сучасних українок. Опитування проводилось влітку 2023 року під час повномасштабної російської війни проти України. Разом з тим ми виходили з позицій сучасного стану україно-китайських відносин та якомога меншої політизації опитування.*

Дослідження передбачало аналіз асоціацій і являло собою поглиблене, слабко зв'язане інтерв'ю з орієнтовним набором питань. Гід інтерв'ю був складений українською та англійською мовами з подальшим перекладом на китайську. Для дослідження важливо, щоб інтерв'юеркою була саме жінка. Інтерв'ю проводила китаянка – співавторка цієї статті у звичайних умовах. Відповіді перекладались українською. Прямий переклад деяких відповідей був доволі складним, тому уточнення та роз'яснення робились англійською. Дослідження є соціально-філософським і не відповідає повною мірою соціологічним канонам.

Також досліджувались джерела формування цих уявлень. Зокрема, висвітлення тем статусу українських жінок під час російської війни у китайському сегменті інтернету англійською та китайською мовами. У статті продемонстровано, як доступні на сайтах публікації окреслюють уявлення про сучасних жінок та потім транслюються молоддю у вигляді концептів, напрямків роздумів, контекстів і акцентів.

Результати досліджень *китайських авторів* були нами використані для огляду уявлень про сучасних китайських жінок. Ці уявлення ми порівнювали з уявленнями про українських жінок, що були отримані у процесі нашого опитування.

Ксенологія розглядається нами як напрямок соціально-філософських пошуків, спрямованих на осмислення "чужого", "іншого" та "інакшого. У ході дослідження з'ясовано, що характеристики українських жінок не містять ознак «чужого» чи «ворожого». Продемонстровано, що соціокультурний простір китайської молоді пронизаний різного роду стереотипами, гендерні стереотипи серед яких посідають провідне місце.

[1] Під ксенологією маємо на увазі напрямок соціально-філософських пошуків, спрямованих на осмислення "чужого", «відмінного», "іншого" та "інакшого".

Обґрунтована необхідність подальших досліджень важливої для китайської та української молоді проблеми – сурогатного материнства.

Зазначено, що дослідження стереотипних уявлень потребує методології, яка використовує інтерсекційність і ґрунтується на міждисциплінарному підході. *Дослідження підтвердило, що соціально-філософський аналіз на основі інтерсекційного підходу може слугувати міждисциплінарному трансферу експериментальних даних у гендерних дослідженнях.*

Ключові слова: *гендерний аналіз, соціально-філософська ксенологія, уявлення молоді, партикулярні статуси жінок, філософська компаративістика, українські жінки, Китай.*

Julia Strebkova
Ph.D. in philosophy, Associate Professor,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Na Zhan
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» China, Wuwei

XENOLOGY OF THE FEMININE: UKRAINIAN WOMEN IN PERCEPTIONS OF CHINESE YOUTH

Abstract. *The article represents results of a socio-philosophical study of the ideas of educated Chinese youth about modern Ukrainian women. The survey had been carried out on Summer 2023 during a full-scale Russian war against Ukraine. At the same time, we proceeded from the standpoint of the current state of Ukrainian-Chinese relations and the least possible politicization of the survey.*

The study involved an analysis of associations and was an in-depth loosely coupled interview with a orientative set of questions. The guide-interview was written in Ukrainian and English, with subsequent translation into Chinese. It is important for research that the interviewer was a woman. The interview was conducted by the Chinese co-author of this article under usual conditions.

The answers were translated into Ukrainian. Direct translation of some answers was quite difficult, so clarifications and explanations were made in English. The research is socio-philosophical and does not fully correspond to sociological canons. The sources of the formation of these ideas were also investigated. In particular, coverage of the status of Ukrainian women during the Russian war in the Chinese segment of the Internet in English and Chinese. The article demonstrates how the publications available on the sites outline ideas about modern women and then broadcasted by young people in the form of concepts, lines of thought, contexts and accents.

By definition of xenology the author means the direction of socio-philosophical searches aimed at understanding the "outlying", "other" and "different". In the course of the research, it was found that the characteristics of Ukrainian women do not contain signs of "alien" or "enemy". It has been demonstrated that the socio-cultural space of Chinese youth is permeated with various stereotypes, among which gender stereotypes occupy a leading place.

The need for further research into an important problem for Chinese youth – surrogate motherhood – had been well-founded. It had been noted that the study of stereotypes requires a methodology that uses intersectionality and is based on an interdisciplinary approach. The study had confirmed that socio-philosophical analysis based on an intersectional approach can serve the interdisciplinary transfer of experimental data in gender studies.

Key words: *gender analysis, socio-philosophical xenology, particular statuses of women, perceptions of young people, philosophical comparative studies, Ukrainian woman, China.*

Постановка проблеми. Сучасна геополітична ситуація, у зв'язку з повномасштабною російською війною проти України, є динамічною і складно прогнозованою. Але вже зараз можна стверджувати, що Україна та Китай однозначно матимуть вплив на майбутнє всього світу. Українці та українки після вторгнення російських військ перебувають у епіцентрі інформаційних повідомлень світових медій. У Китаї під'єднана до Інтернету значна кількість населення, що за даними Китайського інформаційного центру Інтернет-мережі (CNNIC) у Пекіні становить понад мільярд користувачів світових мереж та інтернет-додатків. Станом на червень 2023 року кількість користувачів месенджерів, онлайн-відео та коротких відео досягла: 1,047 мільярда, 1,044 мільярда та 1,026 мільярда відповідно. Коефіцієнти використання 97,1%, 96,8% та 95% відповідно [14]. Імідж будь-якої країни тісно пов'язаний з інформаційною політикою, геополітичними інтересами та може зазнавати сторонніх впливів. Але українське суспільство у Китаї не позиціонується як вороже, і зараз наші країни не мають взаємних претензій. Україна та Китай мали тісну співпрацю у минулому, зокрема, у академічному секторі, у сфері вищої освіти. У своєму розвитку Україна та Китай не мають спільної історії, але переживали складні періоди та трансформації, що

характеризувались змінами у статусах жінок. Емансипація жінок та гендерна рівність після підписання Пекінської декларації у обох країнах є складовою державної політики.

Глобалізація та міграційні процеси актуалізували дослідження уявлень про іноземців у різних культурах. Отже, ставлення до жінок, які не є співгромадянками, які є «інакшими» за декількома ознаками, належать до сучасного суспільства, яке не має територіальної близькості, разом з тим не має ознак ворожості, буде цікавим для соціальної філософії сучасності.

Стосовно практичної цінності, то якісні дослідження, зокрема дослідження уявлень про етнос та різні групи сучасного населення, мають передувати масштабним соціологічним дослідженням іміджу країн. Результати таких соціально-філософських досліджень можуть бути також корисними при розробці політичних рішень, пов'язаних з подальшим розвитком міжкультурної комунікації.

Аналіз наукових публікацій. Жіноче як відмінне, особливе, а іноді «чуже» та «вороже» розглядалось в європейській та китайській філософії у самих ранніх роботах. Із часів античності Аристотель обстоював «особливе» право для жінок, прив'язане до їх сімейного статусу. Опозиція Їнь та Янь у китайській філософії даосизму та конфуціанства також протиставляла фемінне та маскулінне, і обґрунтовувала різні соціальні статуси реальних жінок та чоловіків.

Класик фемінізму Сімона де Бовуар актуалізувала розгляд жіночого як інакшого, що розкрито у її хрестоматійній роботі «Друга стать». Гендерні аспекти китайської культури розглянуті у працях представниць американського (К. Мілет, А. Дворкін), французького (Ю. Крістева) фемінізму та у роботах сучасних українських авторок (В. Агеєва, Н. Ісаєва, Т. Іванишин та ін.) Варте уваги магістерське дослідження вербалізації гендерних стереотипів в китайськомовному художньому дискурсі А. Пекарської [1].

Існують численні роботи з дослідження етнічних та гендерних стереотипів як стійких уявлень. Серед українських дослідниць відомі розвідки О. Кісь, О. Лабур, О. Боряк, К. Диси, І. Ігнатенко та ін. Роботи цих авторок розкривають історію формування жіночих статусів в українській культурі. Також популярні крос-культурні дослідження гендерних стереотипів. Натомість сучасних досліджень жіночих образів в уявленні представників іншої культури порівняно мало.

У гендерних дослідженнях стереотипні уявлення часто розглядаються у контексті (не)толерантності. У цьому зв'язку цікавою є робота М. Уолцера. Автор вирізняє декілька можливих рівнів толерантності через ставлення до «інших» та «інакших» [4]. Конструктивний та деструктивний потенціал етнічних стереотипів у контексті соціально-філософської ксенології - досліджені ставлення до іноземців та незнайомих культурних традицій, розглядають: М. Будько, О. Гордійчук, О. Корнієнко, М. Ларченко, В. Лисенко, С. Сердюк та ін.

Спектр методик дослідження стереотипних уявлень дуже широкий: від класичних психодіагностичних методик [10] до цифрових додатків. Зокрема у 2017 році група авторів розробила метрики на основі вбудовування слів, щоб охарактеризувати, як гендерні стереотипи та ставлення до етнічних меншин у Сполучених Штатах розвивалися протягом 20-го та 21-го століть [11].

К. Хан (Kang Han) використовував офлайн-анкетне опитування та огляд літератури, щоб дослідити знання учнів п'ятого та шостого класів початкової школи про гендерні стереотипи [6]. Результати досліджень інших китайських авторів К. Чжан (Kan Zhang), Б.С. Яо та С. Чжоу (Ben-Xian Yao, Xiao Zhou), Ч. Юлян (Chang Yuliang), В. Ган (Wei Gan) та ін. були нами використані для опису уявлень про сучасних китайських жінок. Ці уявлення ми порівнювали з уявленнями про українських жінок, що були отримані у процесі нашого опитування.

У дослідженні 2022 року нами аналізувалися візуальні образи жінок військових у китайських та українських ЗМІ. Ми зафіксували спільні риси та розбіжності у цих образах [2, с. 117–118]. **Метою** ж даного дослідження буде: з'ясувати ключові моменти в уявленні китайців про українок – жінок з іншого соціуму. Ми спирались на інтерсекційний підхід, що у комплексі розглядає взаємозв'язок гендерних та інших стереотипних уявлень.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження статусів жінок та стереотипів у гендерних студіях широко застосовуються якісні соціологічні дослідження. Разом з тим, розгляд уявлень як складних морально-ціннісних та культурних утворень апелює до застосування соціально-філософського аналізу [15]. Адже соціокультурний світ, що відображається в історичній свідомості проявляється в уявленнях конкретних людей. У 2017 році, досліджуючи уявлення студентів про українську людину, ми застосовували діагностичні малюнки. Було з'ясовано, що українська людина мислиться українськими студентами як молодий чоловік [3, с. 96]. Нинішнє дослідження передбачало поглиблене, слабко зв'язане інтерв'ю з орієнтовним набором питань. Гід інтерв'ю покликаний з'ясувати уявлення про жінок як систему очікувань, поведінкових практик та взаємодій, що безпосередньо пов'язані з культурними та гендерними стереотипами. Акцент робився на партикулярних, неформальних статусах жінок.

Варто наголосити, що наше дослідження є соціально-філософським і не відповідає повною мірою соціологічним канонам. Ми виходили з позицій сучасного стану україно-китайських відносин і якомога меншої політизації опитування.

Для повоєнного розвитку міжнародної співпраці важливо було з'ясувати уявлення саме молоді, яка має або здобуває фахову вищу освіту. Тож переважна більшість опитаних – молодь 24-34 років, 20 з яких не

старше 30 років. Усього було опитано 27 осіб: 15 жінок і 12 чоловіків.

Більшість опитаних сказали, що мало знають про українських жінок, а інформацію беруть з інтернету. Джерела формування уявлень у китайців обов'язково включають державні медіа та Інтернет. Статистичний звіт про розвиток Інтернету в Китаї, нещодавно опублікований Китайським інформаційним центром Інтернет-мережі (CNNIC) у Пекіні показав, що у 2023 році рівень проникнення Інтернету сягає 76,4% [14]. Також серед джерел інформації про українських жінок респонденти називали кіно, телебачення, окремо виділяли TikTok (Douyin) та чутки.

Пошук китайською за ключовими словами "乌克兰 (Україна)" та "女性（жінки)" на авторитетному академічному веб-сайті Китаю «Китайській національній інфраструктурі знань», видає лише 81 публікацію китайською мовою. Перша публікація датується 1995 роком. Аналогічний пошук англійською видає 303 публікації. Зауважимо, якщо шукати лише за ключовим словом "乌克兰 (Україна)", можна знайти 18 254 статті китайською мовою та 108 807 статей англійською мовою.

Характеристики вибірки. Оскільки ми досліджували саме уявлення, а не знання, ми опитували тих, хто був доступний і не обов'язково стикався з українськими жінками особисто, або професійно був пов'язаний з Україною. Людина могла бути загалом необізнана про українські реалії, але її уявлення також цінні для цього дослідження: «*Раніше в Інтернеті були відео українок, які виходять заміж і живуть у Китаї. Я відчуваю, що українські жінки від природи романтичні, емоційні та сімейні*»[2].

За освітою, понад 40% респондентів (11 осіб) закінчили коледж чи мають рівень бакалавра, майже 60 % (16 осіб) мають або здобувають ступінь магістра. З них: 4 студенти, 2 безробітних та 1 фрілансер. Серед тих, хто зазначив свій фах: п'ять лікарів, четверо освітян, бізнес працівник, дизайнер, зв'язківець, перекладач, фінансист, юрист, інженер, машиніст поїзда та два посадовці на державній службі. Стосовно місця проживання: більшість (18 осіб) проживає у містах, третина (9 осіб) у сільській місцевості.

Оскільки ми досліджували партикулярні (неформальні) статуси жінок, важливо, щоб серед опитаних були чоловіки та жінки різного матримоніального статусу. Але, оскільки основну частину опитаних становила молодь – більша частина не перебувала у шлюбі: 14 жінок та 6 чоловіків, що в сумі складає дві третини опитаних (74%).

Дослідження уявлень передбачає аналіз асоціації. Респонденти описували свої уявлення про українок через асоціації у позитивному ключі. «*Українські жінки мають свої унікальні погляди на кохання, і те, що не матеріальне, є найдорожчим*» (чоловік, 27 років). Проте серед асоціацій найчастіше зустрічаються характеристики зовнішності: *«красива»,* «*дуже красиві*», «*природна краса*» та ін. Як основні характеристики, згадується краса (близько двадцяти разів) та біла шкіра (8 разів), яка також є ознакою вишуканої краси в уявленні китайців.

Українки доволі часто втрапляють до вершин різноманітних конкурсів краси та очолюють популярні в інтернеті рейтинги найгарніших людей. До прикладу, топ найбільш привабливих національностей 2019-го, за версією туристичного порталу Big Seven Travel, очолили жителі України. Опитування проводилось серед аудиторії у 1,5 млн. людей на тему "Найгарніша нація у світі", список складався з 50 країн. Ця інформація поширювалась багатьма інформаційними англомовними ресурсами, зокрема її поширив сайт Плейбой. Сексуальність та темпераментність українських жінок також була відзначена нашими респондентами.

З українками у китайської молоді асоціюються традиційні жіночі характеристики: ніжність, доброта, відкритість, усміхненість, лагідність тощо. Серед рис характеру також універсальні позитивні моральні якості: вихованість, щирість, оптимізм, дружелюбність та ін. Були відзначені важливі для співпраці характеристики українських жінок: розум, відповідальність, працьовитість, рішучість та ін.

Питання стосовно спільної праці та дружби з українками ми обговорювали лише з жінками Китаю. Всі респондентки, які давали відповіді (11 з 13-ти) відповіли, що могли б дружити з українками. При тому більшість опитаних відповіли, що на їхню роботу ніяк не вплине, якщо їх керівницею буде українка. І, хоча майже всі опитані не мали досвіду співпраці з українськими жінками, більшість вважає, що «*це повинно бути легко*», «*це нормально, всі отримують користь один від одного*» тощо.

Тему російської війни більшість опитаних не артикулювала, але згадувала у відповідях про українських жінок: *«Я знаю, що Україна постраждала від війни»; «Нещасні люди, які постраждали від війни».* Респонденти асоціювали українок із труднощами: *«сильні, з непростим життям»; «низький статус».*

На пряме запитання «Що ви знаєте про українських жінок на війні?» 18 респондентів з 27 сказали, що «не розуміють» або не знають. Висловлювалось припущення, що *«в Україні, ймовірно, найвищий у світі відсоток жінок в армії».* З інших відповідей: *«Вони були спустошені війнами, і вони виросли в біді, і навіть гинули в битві»; «Мало хто знає, що люди на війні дуже нещасні»; «Вони не можуть гарантувати безпеку життя як громадяни незалежної суверенної країни».* Разом з тим, на думку китайців, українки *«все ще сильні у війні».* Чоловік із сільської місцевості вважає, що *«українських жінок більше, ніж чоловіків, тому жінки-солдати дуже жорстокі на багатьох війнах».* У опитаних жінок присутні песимістичні роздуми: *«У кіберпросторі лунають погані відгуки про українських жінок, і їх*

[2] Тут та надалі переклади відповідей виділені курсивом.

відправлятимуть на заробітки в інші країни та регіони. Ситуація не оптимістична» (жінка-вчителька, 29 років). Студентка з великого міста відповіла, що під час війни *«багато жінок досі залишаються на своїх посадах»* і додала цікавий коментар-приказку: «*Добродій запитав, чи потрібен нам хліб у землянці?*».

На запитання «Чи могли б ви одружитися з українкою?» шестеро з неодружених чоловіків, які дали відповідь, зазначили, що не думають так, або не хотіли б: *«Я не одружуся на українській красуні, я традиційний китаєць, я просто хочу одружитися на традиційній китайській нареченій»* (фінансист з міста, 32 роки). Двоє чоловіків відповіли, що не знають, чи могли б вони одружитись з українкою, а двоє – могли б. При тому вони відзначають, що є мовні відмінності та культурні розбіжності між китайським та західним сімейним устроєм. Зокрема у шлюбі з українкою *«домашнє життя має бути більш романтичним, веселим і спокійним»* (27-річний чоловік, що мешкає у сільській місцевості).

На запитання «У якій китайській провінції, на вашу думку, українській жінці найлегше буде адаптуватися?» називались північні регіони, зокрема північно-східний Китай: *«Клімат України схожий на клімат на північному сході моєї країни, тому, я думаю, українським жінкам найлегше адаптуватися в китайській провінції Ляонін»* (чоловік 27 років, мешканець сільської місцевості).

На пряме запитання «Чим українські жінки відрізняються від інших (наприклад росіянок чи китаянок)?» більше третини респондентів (37%) сказали *«не знаю»*, *«поняття не маю»* тощо. Відповіді містили як опис зовнішніх розбіжностей, так і *«культурні особливості»* та *«індивідуальні відмінності»*. Варто відзначити невелику (у декількох відповідях) присутність концептів *«слов'янська краса»* та більшу схожість українок з росіянками ніж з китайськими жінками: *«Нелегко відрізнити від росіянок. Порівняно з китаянками, вони вищі, волосся у них не чорне, а очі великі й глибокі»*.

Уявлення про китайських жінок, що відображені у ЗМІ та публікаціях, умовно можна поділити на три групи:

- Китайські жінки зазвичай «синівські[3]», працьовиті та відповідальні. Вони цінують сім'ю та прихильність і готові пожертвувати всім заради своїх сімей.

- Китайські жінки мають унікальну зовнішність і шарм, такі як довге чорне волосся, ніжна шкіра і елегантна фігура. Крім того, китаянки приділяють увагу догляду та одягу. Вони вміють показати свою чарівність.

- Китайські жінки розумні, незалежні та освічені. Китайські жінки вкладають багато енергії в освіту. Вони, як правило, добре освічені та оснащені міцними знаннями та навичками. Вони розумні, незалежні, мають власну кар'єру та життєві цілі.

Уявлення китайців про українських жінок сформовані у цьому ж ключі: *«Статус у суспільстві не такий високий, як у китайських жінок»* (жінка, лікар з міста, 27 років). Разом з тим, «*у порівнянні з китаянками вони* (українки) *більш впевнені в собі. Будуть щасливі показати себе*». В українських жінок *«розум більш відкритий, і деякі жінки виберуть сурогатне материнство заради життя»* (одружена жінка-вчителька). Загалом цікавими є відповіді, пов'язані з біополітикою: «*Оточені війною та капіталом багато українських жінок не мають іншого вибору, як стати Європейськими матками в очах світу, а деякі жінки живуть у тіні війни, і їхнє життя не гарантоване»* (чоловік, 32 роки, мешканець міста). Це, на нашу думку, може бути пов'язано як із суттєвими відмінностями у біополітиці Китаю та України, так і з цілеспрямованим інформаційним впливом. Так, цитовані респонденти черпають інформацію з інтернету, асоціюють українок зі слов'янським світом і використовують відповідні стійкі кліше: «*слов'янські красуні», «Європейські утроби» та ін.*

Погоджуємось із китайським автором Ї. Танг (Yi Tang), який, описуючи красу "Internet celebrities" у китайських медіа, дійшов висновку, що естетика людей має тенденцію бути схожою та подібною [13].

Н. Чанлянг (Nie Jianliang), аналізуючи гендерні стереотипи в Китаї, пише, що жінки — вдумливі, покірні, організовані, милі та емоційні за характером. У китайській соціальній культурі «чоловіки поза домом, жінки всередині», точка зору, що виконання тривіальної домашньої роботи це обов'язок жінок, стала незмінною істиною. Уявлення про те, що чоловік вищий за жінку, хороша дружина, хороший помічник, хороша жінка за успішним чоловіком, любляча мати, змусила жінок стати залежними від суспільства [7]. Тож, для китайської молоді вкрай важливим є питання материнства і відмінності у сімейній сфері та біополітиці. У Китаї певний час застосовувалась політика однієї дитини, натомість в Україні свобода репродуктивного вибору розглядається трактується у напрямку репродуктивного тиску. Також, аналіз відповідей дає підстави стверджувати, що у інфопросторі Китаю поширюється інформація про сурогатне материнство українських жінок. Причини та наслідки таких інформаційних впливів потребують окремого поглибленого дослідження.

Звернення до прикладної соціології в якості *емпіричного* підтвердження основних ідей *є релевантним для соціально-філософського дослідження.* Уявлення респондентів цілком відповідають напрямкам, ідеям та концептам стосовно українських жінок, що транслюються останнім часом у інфосфері Китаю. У публікації 2013 року китайською мовою, присвяченій жінкам у політиці, про екс-прем'єр-міністерку України Ю. Тимошенко знаходимо: вона повною мірою застосовує жіночі риси та переваги до формування свого особистого іміджу та процесу

[3] Поняття, що підкреслює обов'язки та особливу шанобливість до батьків.

комунікації, успішно практикуючи концепцію «привнесення краси в політику» [16].

На китайських інформаційних ресурсах знаходимо інформацію різних років, що проявлялась у відповідях респондентів різного віку. З 2013 року у інформації без авторства, що видається на різні пошукові запити китайською мовою, Україна прив'язується до росії через тему давно минулої війни та демографії: «…у Росії, Україні та Білорусі жінок більше, ніж чоловіків, у деяких до 20%. Під час Другої світової війни велика кількість міцних молодих чоловіків у Радянському Союзі загинула під час війни, що призвело до серйозного дисбалансу у гендерному співвідношенні. Після розпаду Радянського Союзу економіки цих трьох країн, особливо Росії та України, пережили значний спад. Багато людей стали безробітними і вдалися до алкоголю, щоб заглушити свої печалі, що призвело до значно вищого рівня смертності чоловіків, ніж жінок. У 2005 році співвідношення чоловічого та жіночого населення в Україні становило 1000:1165, причому жіноче населення перевищувало чоловіче на 3,58 млн осіб» [5].

Впадає у вічі, що і публікації про сучасну війну та українських жінок, які доступні на китайських інфоресурсах, певним чином вкладаються у озвучені респондентами ідеї. Так, сімейний статус, материнство та вимушена міграція постраждалих від війни українок висвітлені у багатьох роботах англійською. Найновішою з цієї теми, доступною у Китаї, є англомовна стаття колективу авторів 2023 року [8].

Фактично всі озвучені ідеї були раніше презентовані у публікаціях, багато з яких виходять за рамки пропаганди російських наративів. Зокрема, вплив сучасної війни на репродуктивне здоров'я українських жінок-військовослужбовців висвітлено у ґрунтовному англомовному дослідженні українських авторів (A. Serbeniuk, V. Kaminskiy, Y. Kumpanenko, A. Vash-Margita, I. Malysheva). У статті стверджується, що погіршення здоров'я жінок-ветеранів і військовослужбовців виходить за рамки медичних наслідків, має соціальне значення і впливає на демографічну структуру [12]. Ця стаття доступна на китайських ресурсах і користується популярністю у китайських пошукачів інформації. Доступні також нові тематичні англомовні статті J.T. Darden, T. Марценюк, та багатьох інших українських та європейських авторок.

З одного боку, огляд доступних у Китаї публікацій валідизує результати проведеного нами опитування, з іншого – виникає потреба поглибленого дослідження іміджу України у китайській інфосфері.

Висновки і пропозиції. Соціально-філософський аналіз на основі інтерсекційного підходу може бути основою міждисциплінарного трансферу експериментальних даних у гендерних дослідженнях.

Є потреба у подальшому дослідженні партикулярних статусів жінок у різних суспільствах. Респонденти вживають поняття «статусу» жінок у суспільстві, але не розкривають його змісту.

Молодь розглядає різних жінок через призму краси. У асоціаціях українки здебільшого мають позитивні характеристики. В уявленні китайської молоді українки постають молодими, красивими та сексуальними. При порівнянні з іншими жінками акцент робиться на зовнішній привабливості.

Гендерні стереотипи виступають рамковими щодо сприйняття українок. Важливою темою для китайської молоді є сурогатне материнство. Ставлення до українок, які надають гестаційні репродуктивні послуги потребує подальшого дослідження.

Характеристики українських жінок не містять ознак «чужого» чи «ворожого». Англомовних наукових статей про Україну та українок на академічних ресурсах Китаю у рази більше, ніж відповідних публікацій китайською. Інформація про російську війну проти України надходить до китайської молоді через інтернет, зокрема через короткі відео, TikTok. Тема сучасної російської війни може бути табуйованою для обговорення, але більшість тих, хто давав відповіді, відзначали важке становище українських жінок під час війни.

1. Пекарська А. О. Вербалізація гендерних стереотипів у китайськомовному художньому дискурсі: кваліфікаційна робота магістра. *Київський національний лінгвістичний університет.* Київ. 2021. 82с.
2. Стребкова Ю., Чжань Н. Аналіз візуальних образів жінок-військових у китайських та українських інтернет-виданнях 2020 – початку 2022 років. *Українознавчий альманах*. №30. 2022. С. 114–119. https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.16
3. Стребкова Юлія Дослідження уявлень студентства про сучасну українську людину (ґендерні аспекти). *Українознавчий альманах*. Вип. 21. 2017. С. 92–98. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/33070/1/Strebkova_2017.pdf
4. Уолцер Майкл. *Про толерантність* (Пер. з англ. М. Лупішко.). Харків: Видавнича група «РА-Каравела». 2003. 148 с. ISBN 966-586-113-1.
5. Chinese language request on Chinese search sites 全球哪些国家女性过剩.决策与信息, CNKI:SUN:JCYX.0.2013-03-005. Date cited 2023-11-02 . (in Chinese)
6. Han, Kang. A case study on gender stereotypes in a primary schools in Henan Province, China. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*. 2023. Volume 8. Pp. 2227–2237. DOI: https://doi.org/10.54097/ehss.v8i.4682
7. Jianliang Nie. Analysis of gender stereotypes in China (in Chinese) 对我国性别刻板印象的分析
8. Josephine Andrews, Jakub Isański, Marek Nowak, Victoriya Sereda, Alexandra Vacroux, Hanna Vakhitova. Feminized forced migration: Ukrainian war refugees. *Women's Studies International Forum.* 2023. Volume 99. *DOI:* https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102756

9. Kan Zhang. The Role of Textbook Idols on the Formation of Feminine Identity in Mainland China. *Proceedings of the International Conference on Interdisciplinary Humanities and Communication Studies*. 2023. Part 5, Series Vol. 6. Pp. 736-741. DOI: http://dx.doi.org/10.54254/2753-7048/6/20220767 URL: https://lnep.ewapublishing.org/media/a865169131304db2945d0eddaab84d25.marked_nsUhJvK.pdf
10. Leyens Jacques Philippe, Yzerbyt Vincent, Schadron Georges. Stereotypes and social cognition 1994. URL: https://psycnet.apa.org/record/1995-97464-000
11. Nikhil Garg, Londa Schiebinger, Dan Jurafsky, James Zou. Word embeddings quantify 100 years of gender and ethnic stereotypes. *The Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2018. Vol. 115, No. 16. Pp. 3635–3644. DOI: https://doi.org/10.1073/pnas.1720347115
12. Serbeniuk Anastasia, Viacheslav Kaminskiy, Yana Kumpanenko, Alla Vash-Margita, Iryna Malysheva. The impact of the war in Ukraine on the reproductive health of female military personnel. *International Journal of Gynecology & Obstetrics*. 2023. Volume163, Issue2. Pp. 409-415. DOI: https://doi.org/10.1002/ijgo.14990
13. Tang Yi. The Stereotypes About Women's Appearance Throughout the History of China. 2021. URL: https://www.atlantis-press.com/proceedings/iclahd 21/125964822
14. The 52nd Statistical Report on the Development of the Internet in China. *China Internet Network Information Center*. Date cited 2023-11-02 (in Chinese). https://baike.baidu.com/item/%E7%AC%AC52%E6%AC%A1%E3%80%8A%E4%B8%AD%E5%9B%BD%E4%BA%92%E8%81%94%E7%BD%91%E7%BB%9C%E5%8F%91%E5%B1%95%E7%8A%B6%E5%86%B5%E7%BB%9F%E8%AE%A1%E6%8A%A5%E5%91%8A%E3%80%8B/63380239?fr=ge_ala#reference-1-37445110-wrap
15. Trubshaw Don. Values' Dual Modality and Functionality in Social Transmission Part 2: A Phenomenological-Semiotic Theory of Values. 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/307601384_Values'_Dual_Modality_and_Functionality_in_Social_Transmission_Part_2_A_Phenomenological-Semiotic_Theory_of_Values
16. Wan Ming, Public Image Shaping and Communication Management of Female Leaders - Taking Former Ukrainian Prime Minister Tymoshenko as an Example. *Shanghai Management Science*. 2013. Pp. 99-103. (in Chinese) URL: https://m.cnki.net/express/#/literatureDetailZh?id=SGLK201302020&typeId=CJFDALL&VNK=c51f95c6

References

1. Pekarsjka, A. O. (2021). *Verbalizacija ghendernykh stereotypiv u kytajsjkomovnomu khudozhnjomu dyskursi: kvalifikacijna robota maghistra* [Verbalization of gender stereotypes in Chinese-language artistic discourse: master's thesis] (dissertation). Kyiv, Ukraine. 82 p. (in Ukrainian).
2. Strebkova J.V., Zhan N. (2022). *Analiz vizualjnykh obraziv zhinok-vijsjkovykh u kytajsjkykh ta ukrajinsjkykh internet-vydannjakh 2020 – pochatku 2022 rokiv* [Analysis of visual images of military women in Chinese and Ukrainian online publications 2020 - early 2022]. *Ukrajinoznavchyj aljmanakh*. №30. Pp. 114–119. https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.16
3. Strebkova Julia. (2017). *Doslidzhennja ujavlenj studentstva pro suchasnu ukrajinsjku ljudynu* [Research of representations of students about modern Ukrainian human (gender aspects)]. *Ukrajinoznavchyj aljmanakh*. Vol. 21. Pp. 92–98. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/33070/1/Strebkova_2017.pdf (in Ukrainian).
4. Walzer, M. (2003). *Pro tolerantnistj* [About tolerance]. *Vydavnycha ghrupa «RA-Karavela»*. (In Ukrainian).
5. Chinese language request on Chinese search sites 全球哪些国家女性过剩.决策与信息, CNKI:SUN:JCYX.0.2013-03-005. Date cited 2023-11-02 . (in Chinese)
6. Han K. (2023). A case study on gender stereotypes in a primary schools in Henan Province, China. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*. 8. Pp. 2227–2237. https://doi.org/10.54097/ehss.v8i.4682
7. Jianliang Nie. Analysis of gender stereotypes in China (in Chinese) 对我国性别刻板印象的分析
8. Andrews, J., Isański, J., Nowak, M., Sereda, V., Vacroux, A., & Vakhitova, H. (2023). Feminized forced migration: Ukrainian War Refugees. Women's Studies International Forum, Volume 99. https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102756
9. Zhang K. (2023). The role of textbook idols on the formation of feminine identity in mainland. *Lecture Notes in Education Psychology and Public Media*. 6(1). Pp. 736–741. https://doi.org/10.54254/2753-7048/6/20220767
10. Leyens, J.-P., Yzerbyt, V., & Schadron, G. (1994). Stereotypes and social cognition. Sage Publications, Inc. URL: https://psycnet.apa.org/record/1995-97464-000
11. Garg N., Schiebinger L., Jurafsky D., & Zou J. (2018). Word embeddings quantify 100 years of gender and ethnic stereotypes. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Volume 115(16). Pp. 3635–3644. https://doi.org/10.1073/pnas.1720347115
12. Serbeniuk A., Kaminskiy V., Kumpanenko Y., Vash-Margita A., Malysheva I. (2023). The impact of the war in Ukraine on the reproductive health of female military personnel. International *Journal of Gynecology*; *Obstetrics*. 163(2). Pp. 409–415. https://doi.org/10.1002/ijgo.14990
13. Tang Y. (2021, November 29). The stereotypes about women's appearance throughout the history of

China. The Stereotypes About Women's Appearance Throughout the History of China. *Atlantis Press.* URL: https://www.atlantis-press.com/proceedings/iclahd-21/125964822
14. The 52nd Statistical Report on the Development of the Internet in China. *China Internet Network Information Center.* 2023. URL: https://baike.baidu.com/item/第52次《中国互联网络发展状况统计报告》/63380239?fr=ge_ala#reference-1-37445110-wrap (in Chinese).
15. Trubshaw D. (2017). Values' dual modality and functionality in social transmission Part 2: A Phenomenological-Semiotic Theory of Values. *Researchgate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/307601384_Values'_Dual_Modality_and_Functionality_in_Social_Transmission_Part_2_A_Phenomenological-Semiotic_Theory_of_Values
16. Wan Ming. Public Image Shaping and Communication Management of Female Leaders - Taking Former Ukrainian Prime Minister Tymoshenko as an Example. *Shanghai Management Science.* 2013. Pp. 99–103. URL: https://m.cnki.net/express/#/literatureDetailZh?id=SGLK201302020&typeId=CJFDALL&VNK=c51f95c6 (in Chinese).
1.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.11
УДК 3.21(477)

Тетяна ТАЛЬКО
кандидат філос. н., доцент кафедри філософії,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ORCID iD: 0000-0001-5173-9540
Email: talkotm@ukr.net

Ірина ГРАБОВСЬКА
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, м. Київ;
провідний науковий співробітник
Музей книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

Світлана КАГАМЛИК
доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
провідний науковий співробітник
Музей книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0003-4732-1410
Email:kagam@i.ua

УКРАЇНСЬКИЙ БУДДИЗМ І НЕОБУДДИЗМ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. *Стаття присвячена аналізу особливостей функціонування буддійського і необуддійського рухів в умовах війни в Україні. Зазначається, що модернізація української культури, яка супроводжується розвитком постсекулярних тенденцій, виявляє себе не лише у відродженні та трансформації традиційних для нашого народу релігійних вірувань, але й у поширенні нетрадиційних і неорелігійних вчень і рухів, серед яких особливе місце займають буддизм і необуддизм. Відродження буддизму в Україні у 90-х рр. минулого століття відбувалося переважно при посередництві росії. У ситуації, що склалась на той час, буддизм виступав своєрідним «агентом» російської культурної експансії. В умовах війни з рашизмом він значною мірою унезалежнився від російського впливу.*

До найяскравіших виявів буддизму в Україні належить сангха магаяністського напрямку Ордену Ніппондзан Мьоходзі, представники якої потерпають від рашистської агресії з 2014 року і до сьогодні. У

результаті окупації російськими терористами частини Донецької і Луганської областей з цих територій були витіснені неорелігійні групи, серед них і буддійського спрямування. Шукаючи собі притулок, українські буддисти безпосередньо зіткнулися з необхідністю сформувати чітку позицію по відношенню до воєнного вторгнення росії в Україну, не прикриваючись загальним буддійським уявленням про абсурдність будь-якої війни як способу розв'язання конфліктів.

У ході аналізу також встановлено, що під впливом трансформаційних процесів у західноєвропейському буддизмі вітчизняний буддизм модернізується. В Україні необуддистські практики ототожнюються з такими напрямками і школами, як карма-кагью, дзен-буддизм, ніттірен, Білий Лотос, а також з протестантським і кібербуддизмом.

В межах необуддійських вчень проблема агресивної загарбницької війни росії проти України обговорюється спорадично, але вже можна виокремити певні тенденції у розумінні і інтерпретації її сутності та перевагу негативної оцінки моральної складової рашистської агресії , що, безумовно, свідчить про позитивні зрушення в уявленнях вітчизняних послідовників вчення і сподіватися на корисне застосування буддійських методів і практик для покращення духовно-психологічного стану української спільноти, а також на подальший розвиток в її середовищі антитоталітарних тенденцій і толерантності по відношенню до нетрадиційних релігійних феноменів.

Ключові слова: *український буддизм, Дорже Жамбо Чойдже-лама, махасангга Ніппондзан Мьоходзі, війна, рашистська агресія, необуддизм, карма-кагью, дзен-буддизм, ніттірен, інтегральний буддизм, кібербуддизм, релігієзнавство.*

Tetiana TALKO
PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Philosophy,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Oles' Honchar Dnipro National University

Iryna GRABOVSKA
Ph.D. in philosophical sciences, Senior Researcher
Research Institute of Ukrainian Studies
of Ministry Education and Science, Kyiv;
leading researcher
Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

Svitlana KAHAMLYK
Doctor of Sciences in History, Senior Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv
leading researcher
Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN BUDDHISM AND NEOBUDDHISM IN WAR CONDITIONS

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the functioning of Buddhist and neo-Buddhist movements in the conditions of the war in Ukraine. It is noted that the modernization of Ukrainian culture, which is accompanied by the development of post-secular trends, manifests itself not only in the revival and transformation of religious beliefs traditional for our people, but also in the spread of non-traditional and neo-religious teachings and movements, among which Buddhism and Neo-Buddhism occupy a special place. The revival of Buddhism in Ukraine in the 90s of the last century took place mainly with the mediation of Russia. In the situation that developed at that time, Buddhism acted as a kind of "agent" of Russian cultural expansion. In the conditions of the war against rashism, it largely became independent from Russian influence. Among the most striking manifestations of Buddhism in Ukraine is the sangha of the Mahayanist direction of the* Nipponzan Myōhōji *Order, whose representatives have suffered from racist aggression since 2014 and until today. As a result of the occupation by Russian terrorists of parts of the Donetsk and Luhansk regions, neo-religious groups, including Buddhists, were displaced from these territories. Seeking refuge, Ukrainian Buddhists were directly faced with the need to form a clear position in relation to Russia's military invasion of Ukraine, not hiding behind the general Buddhist notion of the absurdity of any war as a way to resolve conflicts. During the analysis, it was also established that under the influence of transformational processes in Western European Buddhism, domestic Buddhism is being modernized. In Ukraine, neo-Buddhist practices are identified with such directions and schools as Karma Kagyu, Zen Buddhism, Nittiren, White Lotus, as well as with Protestant and cyber Buddhism. Within the boundaries of neo-Buddhist teachings, the problem of Russia's aggressive war of aggression against Ukraine is discussed sporadically, but it is already possible*

to distinguish certain trends in the understanding and interpretation of its essence and the preference for a negative assessment of the moral component of rashist aggression, which certainly indicates positive shifts in the ideas of domestic followers of the doctrine and hope on the useful application of Buddhist methods and practices to improve the spiritual and psychological state of the Ukrainian community, as well as on the further development of anti-totalitarian tendencies and tolerance towards non-traditional religious phenomena in its environment.

Key words: *Ukrainian Buddhism, Dorje Jambo Choice Lama, Mahasangga Nipponzan Myōhōji Order, war, rashist aggression, neo-Buddhism, Karma Kagyu, Zen Buddhism, Nittiren, integral Buddhism, cyber Buddhism, religious studies.*

Постановка проблеми. В умовах агресивної війни росії проти України відбувається подальше поглиблення постсекулярних тенденцій в нашій культурі. Це виявляється не лише у відродженні і активному розвої традиційного для нашого народу християнства, але також і у поширенні нетрадиційних і неорелігійних вчень і практик, серед яких знайшлося місце і для буддизму і необуддизму.

У часи випробувань, особливо таких трагічних, як війна, нагальною стає потреба отримати відповідь на основне сенсожиттєве питання та цілий спектр моральних запитів, пов'язаних із проблемами справедливості [7]. Також є очевидним, що в умовах війни надзвичайно актуальними для кожної людини стають проблеми життя і смерті [8; 9; 10]. Тобто, йдеться про питання, відповіді на які споконвіку намагалася давати релігія. Буддійський і необуддійський підходи до вирішення вічних питань життя і смерті, свободи, війни і миру тощо мають свою специфіку. Ця специфіка полягає у тому, що нині увага представників буддійського і необуддійського релігійних рухів сконцентрувалася на спробах вирішення сенсожиттєвих питань у контексті соціокультурних реалій існування кожної окремої людини та наданні практичної духовно-психологічної допомоги людям у кризових ситуаціях.

Слід зауважити, що у процесі модернізації буддизму відбулися суттєві зміни у розумінні та інтерпретаціях чотирьох благородних істин, сутності вісімкового шляху і окремих положень буддійського вчення. Також продемонстровані певні спроби введення нових понять у його структуру. Відтак, дослідження особливостей функціонування українських буддійських і необуддійських громад у сучасних умовах життя України та відображення в їхніх вченнях проблематики війни росії проти України сприятиме розвитку як вітчизняної буддології, так і поглибленню сутнісного розуміння взаємовпливів західного і східного релігійного та філософського дискурсів.

Аналіз існуючих джерел та літератури. Методологічним підгрунтям для розробки заявленої проблематики стали наукові розвідки авторок цієї аналітики, присвячені дослідженню розвитку постсекулярних тенденцій в українській культурі [32; 33] та аналіз сутнісного змісту неорелігійного руху Фалуньгун у контексті формування антитоталітарних тенденцій у релігійному житті сучасної України [7; 8; 9; 10; 26; 34; 35].

Розумінню сутності процесів, які нині йдуть у світовому і вітчизняному буддизмі сприяло поглиблене знайомство з думками щодо війни в Україні Траги Рінпоче [14], а також роздумами Терасави Дзюнсея [23; 24]. Слід зазначити, що повз нашу увагу не пройшли й ідеї досить одіозних лідерів різних неорелігійних рухів, як то засновника руху Фалуньгун Дафа Лі Хунчжи [17], або першого керівника буддійського духовного ордену Лунг-Жонг-па в Україні Дорже Жамбо Чойдже-лами [12]. Постійне звернення до матеріалів, розташованих на веб-сайті Буддійського центру Києва напрямку карма-кагью [2], аналіз проблематики лекцій і ознайомлення зі змістом більшості з них також стали важливим підґрунтям цієї аналітики.

Серед сучасних вітчизняних дослідників буддизму слід виокремити доробок цілого ряду науковців. Зокрема, І. Отрощенко описував особливості становлення буддизму в Україні [20]. Дослідженню особливостей становлення і розвитку української сангхи японського Ордену Ніппондзан Мьоходзі присвячені розвідки О. Савченко [21, с. 292–294]. Професор В. Бебик досліджував таємниці тибетського буддизму та його вплив на розвиток вітчизняної буддології, також йому належить думка про буддійські мотиви у творчості нашого мандрованого філософа Григорія Сковороди [1]. Заслуговує на увагу і доробок В. Войналовича і Н. Кочан, які розглядали вплив неорелігійних рухів, зокрема і буддійського спрямування, на етнополітичні процеси на Донбасі [5, с. 200–275]. Трансформаційними процесами в буддизмі Заходу і їх впливом на стан розвитку вітчизняного буддизму, а також відношенням буддизму до насилля та війни переймався І. Колесник [15; 16]. А. Терентьєв присвячував свої розвідки проблемі відношення буддизму до війни [25]. Відношенню світових релігій до війни і миру приділяв увагу В. Єленський [4]. Вчення Білого Лотоса досліджував О. Сарапін [22]. Роздуми Ю. Завгороднього стосовно уявленнь про свободу, які сформувалися у індійській традиції, стали принагідними у плані розуміння філософсько-світоглядних засад буддійського і необуддійського віровчень [13, с. 9]. Цікавою і продуктивною з нашої точки зору є думка дослідника про необхідність запровадження трансдисциплінарного підходу для подальшого осягнення феномену свободи в індійській релігійно-філософській традиції [13, с. 11]. Важливими у плані розуміння метафізичного підґрунтя буддизму є роздуми О. Яроша [29, с. 11].

Серед закордонних дослідників на особливу увагу у плані розуміння сутності трансформаційних процесів у буддизмі і перспектив його подальшого розвитку заслуговує інтегральний підхід Кена Уілбера, оприявнений у книзі «Четвертий поворот: Перспективи інтегрального буддизму» [27]. Принагідно згадаємо і новаторську книгу Роба Бурбеа по практиці медитації на пустотність та її звільняючу роль [30]. Вченню Білого Лотоса присвячені розвідки Dai Y. [31]. Корисною стала книга із серії буддистських, в якій приділено увагу шляху воїна і запропоновані практики медитації для його самовдосконалення [36]. Вільям Фергус Мартін описав феномен прощення у якості способу, завдяки якому можна досягнути стану свободи, щастя і успіху у цьому житті [18].

Аналіз літератури свідчить про необхідність поглибленого дослідження стану українського буддійського і необуддійського рухів в умовах війни проти рашизму.

Метою дослідження є виявлення особливостей функціонування вітчизняних буддійських і необуддійських громад в умовах війни росії проти України та сутнісних відмінностей інтерпретації ними традиційного буддійського вчення.

Досягнення мети вимагає вирішення наступних завдань:

- виокремити смислове поле інтерпретації та розкрити основні підходи та способи осмислення вітчизняними дослідниками сутності буддійського руху в Україні;
- проаналізувати, яким чином агресія росії вплинула на погляди і переконання представників буддійських громад в Україні;
- дослідити, які переваги і загрози для розвитку української спільноти несуть уявлення буддистів і необуддистів про війну з рашизмом.

Об'єкт дослідження: Буддійський і необуддійський рухи в Україні.

Предмет дослідження: специфіка функціонування буддизму в умовах війни в Україні.

Основна частина. Особливості функціонування буддизму в Україні значною мірою обумовлені історичними обставинами його поширення на наших теренах. Слід зазначити, що перше знайомство українців з екзотичною релігією відбулося завдяки постійним контактам козаків з калмиками-буддистами. Поширення буддизму на наших землях відбувалося у декілька етапів. Зокрема, сплеск зацікавленості української інтелігенції його філософсько-етичними аспектами припадає на Х1Х ст. За часів радянського тоталітаризму буддизм як явище в нашій культурі було знищено. Дослідники підкреслюють, що повернення буддизму в Україну відбулося лише після значного послаблення силового й ідеологічного тиску радянської влади у 1989 р. Саме наприкінці ХХ ст. в Україні перші послідовники вчення пройшли канонічний обряд посвяти і почали об'єднуватися у громади, які, щоправда, були малочисельними. Відродження розпочалося з Донецької, Луганської та Харківської областей.

Підкреслимо, що поширення буддизму в Україні у 90-х роках минулого століття відбувалося переважно через росію і українські буддисти знаходились під безпосереднім духовним впливом представників російських буддійських громад. Тому не дивно, що у деяких буддійських центрах, вже починаючи від 2014 р., виникали гострі суперечки про ставлення до російської війни проти України. Різні політичні переконання і досить тісний зв'язок з російськими буддистами стали підгрунтям для таких суперечок. Сьогодні провокативним є те, що зазвичай адепти, об'єднані у буддійські центри, проголошуючи прекрасну мету **–** звільнення усіх живих істот від страждань, намагаються ігнорувати політичні переконання членів своєї громади. На жаль, проголошена прекрасна ідея не приводить до одностайності у вирішенні питання про послідовне засудження рашистської агресії проти України. Про прагнення «породити бодхічитту» (любов і співчуття до усіх живих істот) говориться дуже багато, підкреслюється, що це прагнення безпосередньо пов'язане з досягненням головної мети практики – стану Будди. Особливо наголошується, що прагнення позбавитися від страждання стосується «всіх істот», а це означає заборону їх поділу на своїх і чужих, друзів і ворогів. А. Терентьєв зауважує, що «всі істоти в нашому світі – росіяни та американці, «путіністи» та «ліберали» **–** однаково хочуть позбутися страждань, а призводять до них **«три отрути»: незнання, егоїстичні бажання й гнів**» [25]. Відповідно робиться висновок про необхідність для людини з буддійськими поглядами мати співчуття до своїх противників і сприймати їх як дитину, яка «робить щось шкідливе для інших і для себе» [25]. Утопічність подібних роздумів стала цілком очевидною в умовах сучасної війни, коли поблажливість до жорстокого і дикого ворога загрожує життю кожного українця.

У якості наочного прикладу використання буддизму для здійснення політичних амбіцій і утопічності проповідей миру в часи війни згадаємо діяльність відомого в Україні буддиста Жамбо Чойдже-лами, знаного також як Олег Володимирович Мужчиль, «друг Лісник» та Сергій Аміров (саме так він називав себе у соцмережах), керівника буддійського духовного ордену Лунг-Жонг-па в Україні, настоятеля монастиря Щейчен-лінг, який проголошував, що війна є одним із виявів карми і поганих людських пристрастей [12]. При цьому він був розвідником-диверсантом під час російсько-української війни, неодноразово приїздив до росії і, врешті, був звинувачений у терористичній діяльності і ліквідований спецпідрозділом СБУ «Альфа» у 2015 році в Києві під час спецоперації по припиненню діяльності керованої ним диверсійно-розвідувальної групи [19].

Слід зазначити, що засновник однієї з перших буддійських громад в Україні був людиною

непересічною. Про це свідчить не лише його життєвий шлях і політичні уподобання (Мужчиль, перш ніж стати буддистом, певний час перебував у лавах Правого сектора), але і його духовні пошуки, глибина яких знайшла відображення у роздумах стосовно проблем розвитку українського буддизму. Зокрема, Дорже Жамбо Чойдже-ламою слушно зауважувалась залежність українського буддизму від російської культурної експансії, і фактично існуюча в Україні нерівність різних конфесій, і те, що «в наукових колах ще нерідко зустрічається недостатнє розуміння буддизму як системи у першу чергу, психотехнічної, де всі ритуально-обрядові, морально-етичні та філософські аспекти підлягають винятково одній меті – зміні й очищенню людської свідомості, приведенню її до найвищої точки досконалості й гармонії, що умовно йменується Просвітлінням» [12]. Амбітність О. Мужчиля виявлялася як у тому, що він вважав себе, як і інших послідовників буддизму, людиною, «чий рівень знань і внутрішньої культури переріс рамки місцевого релігійного традиціоналізму» [12], так і у претензії на захоплення влади за допомогою застосування насильства, воєнним шляхом. Спокою Дорже Жамбо Чойдже-ламі не давало і «неправильне» на його думку ставлення до буддизму з боку українських націонал-патріотичних кіл, які вбачали у цьому рухові загрозу для відродження національної української культури. Він підкреслював: «Таке ставлення є частиною ширшої проблеми – підхід до духовно-релігійних течій лише з вузької ідеологічної точки зору. Релігійні вчення розглядаються з погляду їхньої застосовності в ідеологічній і політичній боротьбі, у той час як завдання будь-якої духовної течії – це стояти над всякою політичною й ідеологічною упередженістю, не даючи тим самим ідеологам і політикам вийти за рамки загальнолюдських духовних принципів. Історичний досвід уже показав, що всякий раз, коли релігійні принципи підкорялися швидкоплинним політико-ідеологічним інтересам – це неминуче приводило до духовної деградації тієї нації, де це відбувалося» [12]. Сьогодні важко остаточно визначити, чи це владні амбіції привели О. Мужчиля до трагічного кінця, чи його використали наші вороги у своїх терористичних планах, але є очевидним, перший відомий український буддист сам не притримувався заклику про необхідність відокремлення релігії від політики, більш того, був терористом, налаштованим на насильницьке захоплення влади. В. Єленський наголошував на думці лами про те, що поширення буддизму у світі ніколи не було пов'язано із застосуванням зброї [4], але, як бачимо, проголошувані ідеї миру і словесне засудження війни не заважали Дорже Жамбо Чойдже-ламі братися за зброю, до того ж не тільки у випадку, коли треба захищатися від нападу. Зауважимо, що войовнича налаштованість притаманна і буддійській школі кунг-фу Білий Лотос, українська філія якої була зареєстрована у 1991 р. в Черкасах.

Наведені вище факти спонукають до висновку про необхідність остаточного звільнення українських буддистів від російського впливу. Очевидно, що ця проблема не набула такої гостроти, як залежність УПЦ МП від російської православної церкви, але все ж потребує свого нагального вирішення і остаточного звільнення українських буддистів від впливу «старшого брата». До того ж відомо, що серед російських буддистів путінську відкриту агресію проти України на сьогоднішній день засудив лише верховний лама Калмикії Тело Тулку Рінпоче (Ердні Омбадиков), який виступив із критикою війни і підтримкою українців у їх праведній боротьбі за свою свободу і звільнення своєї землі від окупантів [28]. Інші буддисти рф підтримують позицію нагородженого путіним глави Буддійської традиційної Сангхи росії Дамби Аюшеєва, який, випрошуючи можливість побудувати храм у Москві, заявив про свою відданість путінському режиму і СВО [3]. Відтак, цілком слушною є вимога Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, висловлена під час публічного діалогу «Геноцидна війна росії проти України та релігія: зовнішньо – та внутрішньополітичні аспекти» про необхідність «продовження і розширення практики накладання санкцій на релігійних лідерів і активістів, які підтримують злочинну політику рф щодо України» [11].

В силу різних обставин, в тому числі і зазначених вище, переважаючим в Україні став тибетський напрямок буддизму. Про особливості і таємниці тибетського буддизму писав у 2018 р. професор Валерій Бебик, який висунув сміливу гіпотезу про існування на сакральному та соціально-генетичному рівнях зв'язку Української цивілізації з Тибетською цивілізацією Китаю. Науковець стверджував, що прізвище пророка «Будда» – «це родове ім'я його праукраїнських предків-будинів» [1]. Сміливість попередньої гіпотези підсилюється твердженням дослідника про те, що зі скіфами-саками перша хвиля буддизму прийшла північними маршрутами Великого Шовкового шляху з України до Китаю. «Один із таких маршрутів, –підкреслював В. Бебик, – проходив через стародавнє українське місто Судак. Недалеко від нього в українському Криму і досі розташовується місто Саки. При цьому нагадаємо, що ім'я пророка Будди було – Сак'я-муні, тобто людина з роду саків…» [1].

Уявлення про пустотність як сутнісну природу усіх речей притаманне буддійській традиції, поширеній в Тибеті, Непалі, Бутані, Монголії, Китаї, Японії, Кореї, В'єтнамі. Місцева тибетська релігія бон у поєднанні з магаяністською версією буддизму породила напрямок буддизму Алмазного шляху і таку його популярну течію, як ньїнгма. В. Бебик підкреслював, що «у рамках Алмазного Шляху, втіленого в тибетському буддизмі та частково в дзен-буддизмі, існує два методи: 1) кожен візуалізує себе як особливого будду згідно з іконографічними настановами, представленими в буддійських доктринальних уявах (тантрах); 2) гуру (вчитель людини) спочатку напряму показує їй сутність її

будди, а потім дає їй вказівки медитувати про це» [1]. Стосовно войовничого характеру тибетського буддизму стверджується, що «… буддійська доктрина в Тибеті трансформувалася від вчення про войовничу церкву з дхармапалами – захисниками віри. І захищали цю віру буддисти різними методами…» [1].

З кінця 80 – поч. 90-х рр. минулого століття в нашій країні розпочав своє існування Орден Ніппондзан Мьоходзі. Його поява в Україні стала можливою завдяки активній діяльності релігійного і політичного діяча Дзюнсея Терасави. Лотосова сутра і збірники проповідей цього монаха визначили сутність вчення цього напрямку буддизму. О. Савченко, дослідник діяльності вказаного вище ордену на наших теренах, зазначав, що першим українським монахом цього Ордену став Сергій Коростильов, а першим українським учнем Терасави був Олександр з Харкова. Науковець зауважував, що українська сангха народилася в Москві. На його думку у її розвитку можна виділити чотири етапи [21, с. 292]. Зокрема, дослідник пов'язує завершення першого етапу розвитку сангхи в Україні з початком чеченської війни. У грудні 1994 р. Орден долучився до антивоєнного руху. Другий етап науковець пов'язує з Широким Маршем Миру, що пройшов 6 серпня 2000 р. у Харкові і був присвячений пам'яті жертв атомних вибухів у Хіросімі і Нагасакі. Період з 2001 р. і до Помаранчевої революції визначається як третій етап, в межах якого українська сангха занепадає. Четвертий період позначений участю членів сангхи у ненасильницьких акціях на Майдані і дозволом побудувати Велику ступу у м. Паньковка [21, с. 292**–**294].

Сьогодні буддизм продовжує розвиватись і змінюватись. Цей процес трансформації пов'язаний перш за все з тим, що до нього активно залучаються представники західної культури. Поширення буддизму на Заході суттєво впливає на зміну усталених буддійських уявлень, а, відтак, веде і до зміни певних практик. Зокрема, необуддистські вчення налаштовані на активне залучення до свого змісту досягнень сучасної науки. Для його представників вже є недостатнім переконання, що Ґаутамі вдалось відкрити шлях до просвітлення. Звичайно, і буддисти і необуддисти сповідують ідею про «Чотири благородні істини»: жити – означає страждати (Дукха), страждання викликане бажанням (Самуда), усунути страждання можна, позбувшись будь-якої прив'язаності (Нірохда); це досягається за допомогою благородного вісімкового шляху звільнення (Марга). Суттєва відмінність буддизму від релігій спасіння полягає у тому, що він сповідує пізнання себе і свого призначення. Це стосується і необуддизму, ключовим принципом якого є саморозвиток, створення кращої версії себе. На шляху до цієї мети необуддисти активно використовують досягнення сучасної науки, різні види медитації, вважаючи, що цей метод не лише допомагає зменшити стрес в умовах війни, але й досягти гармонії у житті. Також активно використовується необуддистська етика, яка пропонує у різних життєвих ситуаціях не реагувати на провокативні дії. Тобто, коли вам хочеться кричати, ви повинні навчитись посміхатися, втихомирюючи свої емоції. Як стверджують буддисти, ця настанова запроваджується заради збереження миру.

На думку спадає зауваження Річарда Голловея стосовно того, що «від самого початку релігії завжди містили дрібку безжальності, зневаги до життя окремої людини» [6, с. 13], але у процесі взаємодії різних релігійних вірувань відбувався розвиток їх особистісного складника, в результаті чого релігія почала зважати на задоволення потреб особистості і «приносити мир у стривожені душі» [6, с. 106]. Саме таким бачить своє завдання нині український буддизм.

Висновки. В умовах рашистської агресивної війни перед українським буддизмом постала у якості нагальної задача остаточного звільнення від впливів російського культурного експансіонізму.

Проблеми війни присутні в буддизмі не явно, а підспудно, через етику, яка заснована на принципах чуйності, доброти та співчуття до усіх живих істот.

Буддистська духовність набуває особливої цінності у трагічних умовах життя української громади як вияв здатності до діяльного практичного співстраждання.

Трагічність і висока психологічна напруженість життя української спільноти призводить до зацікавлення практичними прийомами, які буддизм пропонує для вирішення реальних повсякденних проблем.

Необуддистські практики різних напрямків трансформують традиційний буддизм, вводячи в обіг нові поняття і нові інтерпретації усталених трактувань окремих аспектів буддійського вчення.

Український необуддизм як частина новітніх релігійних рухів, є свідченням подальшого розгортання модернізаційних процесів у вітчизняній культурі, пов'язаних із розвитком науки та запровадженням високотехнологічних виробництв. Разом з тим, поява цього феномена на наших теренах стала свідченням поглиблення антитоталітарних тенденцій в культурі і подальшого розвитку толерантності нашої спільноти.

Війна як метод вирішення проблем з точки зору буддизму є неприйнятним і злочинним.

1. 1. Бебик Валерій. Таємниці тибетського буддизму. *Голос України.* 26 серпня 2020. URL: www.golos.com.ua
2. Буддійський центр Києва. URL: https://buddhism.kiev.ua/ua/tsentr-2/]
3. Буддисти росії заради вигоди виправдовують агресію РФ. URL: https://df.news/2023/05/25/za-uchast-u-vijni-proty-ukrainy-rosijskym-budysty-zasluzhyly-khram-v-moskvi/#:~:text=%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%20%D1%8

0%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%97%20%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%B2%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF

4. Віктор Єленський. І мечі свої перекують на лемеші? (Війна і мир у світових релігійних традиціях), 12 лютого 2008. URL: https://www.radiosvoboda.org].
5. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. К.: Інститут політичних і етнонаціональніх досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 304 с.
6. Голловей Річард. Коротка історія релігії / пер. с англ. Антоніна Ящук. К.: Наш Формат, 2023. 256 с.
7. Грабовська І.М. Актуальність дослідження диктатур в сучасному гуманітарному дискурсі. *Monografia pokonferencyjna "Rozwoj I praktyka".* Zakopane (PL), 2017. С. 71 – 73.
8. Грабовська І. Антропологічна складова консолідаційних процесів в Україні постколоніального періоду. *Українознавчий альманах.* Випуск 20. 2017. С. 39–44.
9. Грабовська І., Талько Т. Співчуття і співстраждання як засадові чинники формування комунікативної культури учнів. *«Формування навичок міжкультурної комунікації: досягнення, рецепції, перспективи». Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції.* м. Мелітополь, 2019. С. 62–64.
10. Грабовська І.М., Талько Т.М. Вплив релігійного фундаменталізму на формування образу агресора у свідомості сучасного українського студентства. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. С. 1350–1357.
11. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті : Публічний діалог «Геноцидна війна росії проти України та релігія: зовнішньо- та внутрішньополітичні аспекти», 18 квітня 2023. URL: https://dess.gov.ua
12. Дорже Жамбо Чойдже-лама. Буддизм в Україні: історія, проблеми та перспективи розвитку–RISU. 13/12/2004. URL: https://risu.ua/buddizm-v-ukrajini-istoriya-problemi-ta-perspektivi-rozvitku_n11617
13. Завгородній Ю. Свобода або найвища мета людини по-індійськи (сторонній погляд). Філософська думка. 2018. №4. С. 9–11.
14. Звернення від Траги Рінпоче до сангхи буддистів України. URL: https://rathashri.org.ua
15. Колесник Ігор. Трансформаційні процеси в буддизмі заходу: український контекст. URL: https:// filos.lnu.edu.ua
16. Колесник Ігор. Насилля, військовий обов'язок та війна у буддизмі. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* 2018. Випуск 20. С.53–59. URL: https:// filos.lnu.edu.ua
17. Лі Хунчжи. Чжуань Фалунь. Обертання Фалунь. URL: https://uk.falundafa.org/books/ZhuanFalun/zfl_03.htm],
18. Мартин Вильям Фергус. Четыре Шага к Прощению Мощный способ для достижения свободы, счастья и успеха. URL: https://globalforgivenessinitiative.com/user/pages/downloаd/Chietyrie-Shagha-k-Proshchienii-Viliam-Fierghus-Martin.pdf].
19. Мужчиль Олег Володимирович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мужчиль_Олег_Володимирович
20. Отрощенко І.В. Буддисти в Україні. *Енциклопедія історії України: Т.1:А-В*. К: В-во «Наукова думка», 2003. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Buddysty_Ukraini].
21. Савченко О.А. Українська сангха японського Ордену Ніппондзан Мьоходзі. *Наука. Релігія. Суспільство.* №2'2010. С. 292–294.
22. Сарапін О.В. Байлянь-цзяо. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/
23. Тэрасава Дзюнсей. В новый век без войн и насилия. Донецк: Лебедь. 2001. 512 с.
24. Тэрасава Дзюнсей. Глобальное пробуждение. Донецк: Махасангга Ніппондзан Мьоходзі, Каштан. 2006. 448 с.
25. Терентьєв Андрій. Війна та буддизм|Про|стір. URL: https://www.prostranstvo.media].
26. Тетяна Талько, Ірина Грабовська, Світлана Кагамлик. Прояв антитоталітарних тенденцій в релігійному житті сучасної України (на прикладі неорелігійного руху Фалуньгун). У*країнознавчий альманах*, №30, 2022. С. 120–127.
27. Уілбер К. Четвертий поворот: Перспективи інтегрального буддизму. URL: https://www.prostranstvo.media
28. «Українці захищають свою землю»: верховний лама Калмикії виступив із критикою війни. 03.10.2022. URL: https://tsn.ua/ato/ukrayinci-pravi-bo-zahischayut-svoyu-zemlyu-verhovniy-lama-kalmikiyi-vistupiv-iz-kritikoyu-viyni-putina-2171386.html
29. Ярош О. Проблема свободи у східних філософіях: теоретичні та екзистенційні виміри. *Філософська думка*. 2018. №4. С. 6–20.
30. Burbea P. Seeing That Frees: Meditations on Emptiness and Dependent Arising. Troubador Publishing Ltd. 2014. 464 c.
31. Dai Y. The White Lotus War: Rebelion and Suppression in Late Imperial China. Seattle: University of Washington Press, 2019. 664 p.
32. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. Vol 76. No 1 (2020). 6 pages 2020-02-24. URL: https://hts.org.za/index.php/hts;

33. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. New Religions as Reflaction of the Contemporary Ukrainian Society. *Research Aspects in Arts and Social Studies.* Vol.7/Red.Prof. Ana Pedro, Departament of Education, University of Aveiro, Aveiro, Portugal. BP International. 2023. P. 41–54. URL: https://www.bookpi.org/bookstore/product/research-aspects-in-arts-and-social-studies-vol-7/
34. Iryna Grabovska, Tetiana Talko, Svitlana Kahamlyk, Maryna Honcharenko, Yuliia Sierova. Political Ideas Presented by Leaders of the "New Generation" Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine. *Wisdom*. Vol. 17 No. 1 (2021): 1-2021. P. 96–110. URL: https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/issue/current
35. Iryna Grabovska, Tatyana Talko, Svitlana Kahamlyk. The phenomenon of Falun Gong in the context of development of anti-totalitarian tendencies in religious culture of Ukrainians *Philosophy, Economics and Law Review.* №2, 2022. P. 24–36. URL: https://phelr.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/2_2/PHELR_4_25-36.pdf;
36. The Warrior's Meditation: The Best-Kept Secret in Self-Improvement, Cognitive Enhancement, and Emotional Regulation, Taught by a Master of Four Samurai Arts (Total Embodiment Method TEM) Kindle Edition Shinkaikan Body Mind Spirit LLC (2 Jan. 2020).

References

1. Bebyk Valerii (2020). *Taiemnytsi tybetskoho buddyzmu* [Secrets of Tibetan Buddhism]. *Holos Ukrainy*. 26 serpnia. URL: www.golos.com.ua (in Ukrainian).
2. *Buddiiskyi tsentr Kyieva* [Buddhist Center of Kyiv]. URL: https://buddhism.kiev.ua/ua/tsentr-2/ (in Ukrainian).
3. *Buddysty rosii zarady vyhody vypravdovuiut ahresiiu RF* [Russian Buddhists justify the aggression of the Russian Federation for the sake of profit]. URL: https://df.news -2023/05/25 - za-u… (in Ukrainian).
4. Viktor Yelenskyi (2008). *I mechi svoi perekuiut na lemeshi? (Viina i myr u svitovykh relihiinykh tradytsiiakh)* [And do they reforge their swords into plowshares? (War and peace in world religious traditions)], 12 liutogo. URL: https://www.radiosvoboda.org]. (in Ukrainian).
5. Voinalovych V. A., Kochan N. I. (2014). *Relihiinyi chynnyk etnopolitychnykh protsesiv na Donbasi: istoriia i suchasnist* [The religious factor of ethnopolitical processes in Donbas: history and modernity]. K.: Instytut politychnykh i etnonatsionalnikh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 304 p. (in Ukrainian).
6. Hollovei Richard (2023). *Korotka istoriia relihii* [A brief history of religion] / per. c anhl. Antonina Yashchuk. K.: Nash Format. 256 p. (in Ukrainian).
7. Hrabovska I.M. (2017). *Aktualnist doslidzhennia dyktatur v suchasnomu humanitarnomu dyskursi* [The relevance of the study of dictatorships in the modern humanitarian discourse]. *Monografia pokonferencyjna "Rozwoj I praktyka".* Zakopane (PL). P. 71–73. (in Ukrainian).
8. Hrabovska I. (2017). *Antropolohichna skladova konsolidatsiinykh protsesiv v Ukraini postkolonialnoho period* [Anthropological component of consolidation processes in post-colonial Ukraine]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 20. P. 39–44. (in Ukrainian).
9. Hrabovska I., Talko T. (2019). *Spivchuttia i spivstrazhdannia yak zasadovi chynnyky formuvannia komunikatyvnoi kultury uchniv* [Compassion and compassion as basic factors in the formation of students' communicative culture]. *«Formuvannia navychok mizhkulturnoi komunikatsii: dosiahnennia, retseptsii, perspektyvy». Zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii*. m. Melitopol. P. 62–64. (in Ukrainian).
10. Hrabovska I.M., Talko T.M. (2022). *Vplyv relihiinoho fundamentalizmu na formuvannia obrazu ahresora u svidomosti suchasnoho ukrainskoho studentstva* [The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the minds of modern Ukrainian students]. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects.* Riga, Latvia: "Baltija Publishing". P. 1350–1357. (in Ukrainian).
11. *Derzhavna sluzhba Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti: Publichnyi dialoh «Henotsydna viina rosii proty Ukrainy ta relihiia: zovnishno- ta vnutrishnopolitychni aspekty»* [State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience: Public dialogue "Russia's genocidal war against Ukraine and religion: foreign and domestic political aspects"], 18 kvitnia 2023. URL: https://dess.gov.ua (in Ukrainian).
12. Dorzhe Zhambo Choidzhe-lama. *Buddyzm v Ukraini: istoriia, problemy ta perspektyvy rozvytku–RISU* [Buddhism in Ukraine: history, problems and development prospects–RISU]. 13/12/2004. URL: https://risu. Ua (in Ukrainian).
13. Zavhorodnii Yu. (2018). *Svoboda abo naivyshcha meta liudyny po-indiisky (storonnii pohliad*) [Freedom or the highest goal of man in the Indian way (an outsider's view)]. *Filosofska dumka*. №4. P. 9–11. (in Ukrainian).
14. *Zvernennia vid Trahy Rinpoche do sanhkhy buddystiv Ukrainy* [Address from Traga Rinpoche to the Buddhist Sangha of Ukraine]. URL: https://rathashri.org.ua (in Ukrainian).
15. Kolesnyk Ihor. *Transformatsiini protsesy v buddyzmi zakhodu: ukrainskyi kontekst* [Transformational processes in Western Buddhism: the Ukrainian context]. URL: https:// filos.lnu.edu.ua (in Ukrainian).
16. Kolesnyk Ihor (2018). *Nasyllia, viiskovyi oboviazok ta viina u buddyzmi* [Violence, Military, Conscription and

War in Buddhism]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: filosofsko-politolohichni studii*. Vypusk 20. P. 53–59. URL: https:// filos.lnu.edu.ua (in Ukrainian).
17. Li Khunchzhy. *Chzhuan Falun. Obertannia Falun* [Zhuan Falun. Falun Gong]. URL: https://uk.falundafa.org/books/ZhuanFalun/zfl_03.htm] (in Ukrainian).
18. Martin Vilyam Fergus. *Chetyre Shaga k Prosheniyu Moshnyj sposob dlya dostizheniya svobody, schastya i uspeha* [Four Steps to Forgiveness A powerful way to achieve freedom, happiness and success]. URL: https://globalforgivenessinitiative.com/user/pages/download/Chietyrie-Shagha-k-Proshchienii-Viliam-Fierghus-Martin.pdf]. (in Russian).
19. *Muzhchyl Oleh Volodymyrovych* [Muzhchyl Oleg Volodymyrovych]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Muzhchyl_Oleh_Volodymyrovych (in Ukrainian).
20. Otroshchenko I.V. (2003). *Buddysty v Ukraini* [Buddysty v Ukraini]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T.1:A-V.* K: V-vo «Naukova dumka». URL: https://www.history.org.ua/?termin=Buddysty_Ukraini]. (in Ukrainian).
21. Savchenko O.A. (2010). *Ukrainska sanhkha yaponskoho Ordenu Nippondzan Mokhodzi* [Ukrainian Sangha of the Japanese Order Nipponzan Myohoji]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. №2. P. 292–294. (in Ukrainian).
22. Sarapin O.V. *Bailian-tsziao* [Bailian Jiao]. *Velyka ukrainska entsyklopediia.* URL: https://vue.gov.ua/ (in Ukrainian).
23. Terasava Dzyunsej (2001). *V novyj vek bez vojn i nasiliya* [Into a new century without wars and violence]. Doneck: Lebed. 512 p. (in Russian).
24. Terasava Dzyunsej (2006). *Globalnoe probuzhdenie* [Global awakening]. Doneck: Mahasangga Nippondzan Mohodzi, Kashtan. 448 p. (in Russian).
25. Terentiev Andrii. *Viina ta buddyzm|Pro|stir* [Buddhists in Ukraine] |*Pro|stir.* URL: https://www.prostranstvo.media]. (in Ukrainian).
26. Tetiana Talko, Iryna Hrabovska, Svitlana Kahamlyk (2022). *Proiav antytotalitarnykh tendentsii v relihiinomu zhytti suchasnoi Ukrainy (na prykladi neorelihiinoho rukhu Falunhun)* [The manifestation of anti-totalitarian tendencies in the religious life of modern Ukraine (on the example of the neo-religious movement Falun Gong)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. №30. P. 120–127. (in Ukrainian).
27. Uilber K. *Chetvertyi povorot: Perspektyvy intehralnoho buddyzmu* [The Fourth Turning: Perspectives on Integral Buddhism]. URL: https://www.prostranstvo.media (in Ukrainian).
28. *«Ukraintsi zakhyshchaiut svoiu zemliu»: verkhovnyi lama Kalmykii vystupyv iz krytykoiu viiny* ["Ukrainians are defending their land": the supreme lama of Kalmykia criticized the war]. 03.10.2022. URL: https:// www.ukrinform.ua (in Ukrainian).
29. Iarosh O. (2018). *Problema svobody u skhidnykh filosofiiakh: teoretychni ta ekzystentsiini vymiry* [The problem of freedom in Eastern philosophies: theoretical and existential dimensions]. *Filosofska dumka.* №4. P. 6–20. (in Ukrainian).
30. Burbea P. (2014). Seeing That Frees: Meditations on Emptiness and Dependent Arising. Troubador Publishing Ltd. 464 p.
31. Dai Y. (2019). The White Lotus War: Rebelion and Suppression in Late Imperial China. Seattle: University of Washington Press. 664 p.
32. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana (2020). New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. Vol 76. No 1. 6 pages 2020-02-24. URL: https://hts.org.za/index.php/hts
33. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana (2023). New Religions as Reflaction of the Contemporary Ukrainian Society. *Research Aspects in Arts and Social Studies.* Vol.7/Red.Prof. Ana Pedro, Departament of Education, University of Aveiro, Aveiro, Portugal. BP International. P. 41–54. URL: https://www.bookpi.org/bookstore/product/research-aspects-in-arts-and-social-studies-vol-7/
34. Iryna Grabovska, Tetiana Talko, Svitlana Kahamlyk, Maryna Honcharenko, Yuliia Sierova (2021). Political Ideas Presented by Leaders of the “New Generation” Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine. *Wisdom*. Vol. 17 No. 1: 1-2021. P. 96–110. URL: https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/issue/current
35. Iryna Grabovska, Tatyana Talko, Svitlana Kahamlyk (2022). The phenomenon of Falun Gong in the context of development of anti-totalitarian tendencies in religious culture of Ukrainians *Philosophy, Economics and Law Review.* №2. P. 24–36. URL: https://phelr.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/2_2/PHELR_4_25-36.pdf;
36. The Warrior's Meditation: The Best-Kept Secret in Self-Improvement, Cognitive Enhancement, and Emotional Regulation, Taught by a Master of Four Samurai Arts (Total Embodiment Method TEM) Kindle Edition Shinkaikan Body Mind Spirit LLC (2 Jan. 2020).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.12
УДК 378.091.212:[364.2:159.9]:314.151.3-054.73

Наталя ФАЛЬКО
кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології,
ректор Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького,
м. Запоріжжя

ORCID: 0000-0001-9475-6770
Email: falkontaliya@gmail.com

Наталія ГУЗЬ
кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, директор ННІСПМО Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0000-0002-4199-4457
Email: nata.guz1824@gmail.com

Олеся ПРОКОФ'ЄВА
кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0000-0002-6542-239X
Email:prok.olesya@gmail.com

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ЩОДО НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМ ОСОБАМ В УКРАЇНІ

Анотація. *Стаття присвячена аналізу проблеми вдосконалення підготовки фахівців щодо надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року спричинило нову хвилю вимушеної зміни місця проживання мільйонами українських громадян, які, рятуючи своє життя і життя членів сім'ї, змушені були переміститися в пошуках безпечних куточків та адаптуватися в нових реаліях сьогодення. Психологічна допомога в умовах війни як дітям, так і дорослим, хоч і не є новою для багатьох спеціалістів психологічної сфери, проте однозначно вимагає від них відповідального ставлення, високого професіоналізму з питань профілактики наслідків стресів і дистресів, гострих емоційних станів, переживання горя і втрат, попередження різних проявів міжособистісних конфліктів, насильства в освітньому середовищі, а також чуйності і поваги до кожної особистості*

Розкрито проблематику організації психологічної допомоги сім'ям, дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій. Ця допомога набуває нового вектору: від реагування у форматі пропрацювання кризових емоційних станів, стабілізації стану до психоемоційного відновлення. Такий формат передбачає системність, структурованість, психоедукацію, організацію психологічних інтервенцій на основі зібраного анамнезу про сім'ю чи особу.

В роботі висвітлено досвід проведення навчального курсу «Сучасні методи надання психологічної допомоги внутрішньо-переміщеним особам в реаліях сьогодення» співробітниками Психологічного центру Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького задля вдосконалення професійних компетентностей психологів щодо надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. За результатами учасниками навчального курсу було вдосконалено професійні здібності щодо застосування сучасних методик та інструментів психологічного консультування та психотерапії, які сприятимуть більш

ефективній професійній діяльності щодо відновлення психологічного стану внутрішньо переміщених осіб в умовах війни.

Ключові слова: *вдосконалення підготовки, психологічна допомога, внутрішньо переміщені особи.*

Natalia FALKO
Candidate of Psycological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Psycology, Rector of
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University,
Zaporizhzhia

Nataliia GUZ
Candidate of Psycological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Psycology,
Director of Educational Scientific Institute of Socio-Pedagogical and Artistic Education of
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University,
Zaporizhzhia

Olesia PROKOFIEVA
Candidate of Psycological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Psycology,
the Head of the Department of Psycology of
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University,
Zaporizhzhia

THE IMPROVEMENT OF THE SPECIALISTS' TRAINING IN PROVIDING OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO THE INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the problem of improving the training of specialists in providing psychological assistance to internally displaced persons. The full-scale invasion of Russian troops into Ukraine on February 24, 2022 caused a new wave of forced relocation of millions of Ukrainian citizens who, saving their lives and family members, were forced to move in search of safe corners and adapt to the new realities of today. Psychological assistance in the conditions of war for both children and adults, although it is not new for many specialists in the psychological field, but it definitely requires a responsible attitude, high professionalism in the prevention of the consequences of stress and distress, acute emotional states, experiencing grief and loss, prevention of various manifestations of interpersonal conflicts, violence in the educational environment, as well as sensitivity and respect for each individual.*

The problem of the organization of psychological assistance to families and children who are in difficult life circumstances as a result of military operations is revealed, which acquires a new vector: from response in the format of working through crisis emotional states, stabilization of the state to psycho-emotional recovery. This format involves systematicity, structure, psychoeducation, and the organization of psychological interventions based on the collected anamnesis about the family or person.

The work highlights the experience of conducting the training course "Modern methods of providing psychological assistance to internally displaced persons in today's realities" by the employees of the Psychological Center of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi in order to improve the professional competencies of psychologists in providing psychological assistance to internally displaced persons. According to the results of which, the participants of the training course improved their professional skills in applying modern methods and tools of psychological counseling and psychotherapy, which will contribute to more effective professional activity in restoring the psychological state of internally displaced persons in war conditions.

Key words: *improvement of training, psychological assistance, internally displaced persons.*

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення населення України зазнало впливу багатьох екстремальних стресових чинників. До них належать раптові зміни в повсякденному житті та планах, насильство, фізичні травми і хвороби, переїзд/втрата речей, житла, розлука/втрата близьких, обстріли, тимчасова окупація, втрата роботи, порушення режиму навчання відсутність доступу до достатньої кількості їжі та води, а також до критичних послуг (з охорони здоров'я, соціального забезпечення, безпеки та правового захисту). Все це має значний вплив на людей, які постраждали, викликаючи у них дистрес, а в подальшому може призвести до проблем із психічним та фізичним здоров'ям. Зросла кількість переміщених осіб (далі – ВПО), біженців, людей з інвалідністю, дітей, які залишилися без батьків тощо.

Дослідження отриманого досвіду в інших надзвичайних ситуаціях вказує на те, що війна проти України матиме як безпосередній, так і опосередкований вплив на психічне здоров'я та добробут населення [7].

Психологічні проблеми ВПО мають комплексний характер. Ядром цих проблем є важкий травматичний досвід, переживання якого ускладнюється необхідністю адаптуватися у новому середовищі. Іншими словами, спостерігається ефект ретравматизації – одна травма накладається на іншу: виникає загроза життю та благополуччю за місцем попереднього проживання (одна травма), що поєднується із необхідністю контактувати з незнайомим середовищем (вторинна травма).

Тому внаслідок надзвичайних подій, які відбуваються в Україні, гостро постала потреба у соціально-психологічній підтримці та супроводі цілих соціальних груп, а також у психологічній допомозі окремим людям: дітям, дорослим, родинам. Втрата психоемоційного балансу, звичних міжособистісних стосунків, загроза сприятливому розвитку підростаючого покоління, загострення патологічних процесів у житті суспільства в цілому – все це призвело до того, що на долю психологів випало нелегке випробування, вони зіткнулись із вищеозначеною реальністю і такою кількістю постраждалих раптово, не маючи відповідної практичної підготовки.

Аналіз наукових публікацій. Питання підтримки внутрішньо переміщених осіб розглядається в працях багатьох вітчизняних науковців. Так наприклад, О. Чуйко (питання соціальної реабілітації ВПО); Ю. Песоцька (соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб); Т. Кузьмич (соціальна адаптація внутрішньо переміщених сімей з дітьми); Кравченко О.О. (соціально-психологічна реабілітація ВПО); Ю. Гундертайло (організація соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб); В. Соловйова (шляхи надання спеціалізованої психологічної допомоги дітям ВПО через систему перенаправлення); Б. Плескач, В. Уркаєв (соціально-психологічні аспектів психотерапевтичної допомоги ВПО) та ін.

Загальний соціогенний стрес підсилюється тривалою і масивною травматизацією населення, пов'язаною з війною. Особливий характер цієї війни утруднює сприймання того, що відбувається, призводячи до погіршення самопочуття, зниження рівня психологічного благополуччя [3].

Науковці наголошують на необхідності створення системи розвитку психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, яка б сприяла організації самодопомоги, адаптації і формуванню стійкості до стресових факторів у постраждалого населення [3].

Психологічна допомога в умовах війни як дітям, так і дорослим, хоч і не є новою для багатьох спеціалістів психологічної сфери, проте однозначно вимагає від них відповідального ставлення, високого професіоналізму з питань профілактики наслідків стресів і дистресів, гострих емоційних станів, переживання горя і втрат, попередження різних проявів міжособистісних конфліктів, насильства в освітньому середовищі, а також чуйності та поваги до кожної особистості [4].

Кризові події в країні руйнують звичний світ дітей та підлітків, який складається зі знайомих і близьких людей, звичного середовища перебування і життєвого устрою, що давали їм відчуття власної безпеки. Діти, які постраждали від кризи, схильні до ризику сексуального насильства, жорстокого поводження та експлуатації, що частіше зустрічаються під час хаотичної обстановки при масштабних кризових ситуаціях. Упродовж останніх десятиліть досвід травматизації у ранньому дитинстві перебуває у фокусі інтенсивних наукових досліджень, і на сьогодні відомо доволі багато про негативний вплив травматизації на психологічний розвиток дитини та на формування центральної нервової системи. Досвід хронічної травматизації веде до формування у дитини відчуття постійної загрози, що переводить її мозок у стан постійного очікування небезпеки [5].

Проблема соціально-психологічного супроводу ВПО переважно висвітлюється під кутом зору відновлення психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. Соціально-психологічний супровід ВПО розглядається як комплекс системних заходів щодо психологічної підтримки таких осіб та соціального сприяння їхній інтеграції в місцеві громади в умовах переходу суспільства від війни до миру. Головною умовою результативної психосоціальної підтримки є створення сприятливого соціально-психологічного середовища на рівні держави та регіональних громад для відновлення життєтворення і самореалізації ВПО.

Соціально-психологічний супровід ВПО має вирішувати такі завдання:

1. Формувати активну життєву позицію ВПО та запобігати соціальній інвалідизації таких осіб за рахунок підвищення їхньої фінансової компетентності чи/та розширення діапазону їхніх умінь та навичок. Тобто, складаючи програми підтримки, слід

заохочувати людей до самостійності і відповідальності, спиратися на їхній досвід та можливості, уникати патерналізму.

2. Відповідати на актуальні потреби цільової групи та враховувати соціально-культурні контексти. У процесі створення місцевих програм активно співпрацювати з ключовими інформаторами ВПО та іншими представниками, планувати певну варіативну складову програми, яка даватиме змогу реагувати на зміни, оскільки супровід зазвичай розтягнутий у часовій перспективі.

3. Реалізовувати принципи травмочутливості та гендерної чутливості, тобто враховувати як гендерні відмінності, так і особливості людей, що пережили травматичні події (постійні стреси, підвищена тривожність та ін.).

4. Активізувати власні ресурси ВПО, розвивати у них суб'єктність. Упровадження програм має підкріплюватись елементами, спрямованими на розвиток емоційної сфери, навичок саморегуляції, комунікативних умінь тощо.

5. Запобігати явищу стигматизації і самостигматизації ВПО. Під час розроблення і реалізації програм соціально-психологічного супроводу ВПО слід також оцінювати їх щодо ймовірності стигматизації і самостигматизації, а саме усталювання в суспільстві соціальних стереотипів щодо ВПО [1].

Водночас важливим стає питання підвищення професійної компетентності практичних психологів у напрямі оволодіння сучасними технологіями психологічної допомоги, а саме кризової, екстремальної психології та надання першої психологічної допомоги [8].

Унаслідок збройного конфлікту та окупації частини території, у 2014 році Україна вперше за час своєї незалежності зіткнулася з явищем масового внутрішнього переміщення. Відтоді в різні періоди кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб змінювалася, станом на 24 лютого 2022 року кількість переселенців із тимчасово окупованих територій збільшилась в рази. Через переміщення особи знаходяться в особливо вразливому стані, оскільки вони вимушені були змінити постійне місце проживання, звичне коло спілкування, часто – і сферу діяльності. Це призводить до того, що у ВПО виникають додаткові специфічні проблеми, а відтак – і потреби, які мають знайти відповідь із боку держави. Зокрема це проблеми, пов'язані із втратою і відновленням документів, що посвідчують особу, відсутністю житла, роботи, особливостями реалізації права на соціальний захист, обмеженнями в реалізації виборчих прав тощо. Оцінювання та вчасне задоволення зазначених потреб є основою для ефективної інтеграції ВПО в громади [6].

Наразі актуальною є Стратегія впровадження довгострокових рішень, спрямованих на захист прав та соціально-психологічну підтримку ВПО, необхідність посилення заходів, визначених Комплексною державною програмою щодо підтримки, соціально-психологічної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів, наближених до ведення бойових дій, в інші регіони України.

Отже, існує об'єктивна необхідність розробки та реалізації заходів щодо підвищення якості психологічних послуг у коротко- та довгостроковій перспективі.

Мета статті. Узагальнити і висвітлити практичний досвід вдосконалення підготовки фахівців щодо надання психологічної допомоги внутрішньо-переміщеним особам в Україні.

Основна частина. Психічне здоров'я та добробут населення є ключовими проблемами при відновленні України і для її довгострокового розвитку, а також сприяння національному виробництву та продуктивності людських ресурсів. Психічне здоров'я відіграє важливу роль у соціальній єдності і безпеці. Будь де у світі війни наносять шкоду громадам емоційно, соціально та духовно. Якщо потреби в добробуті та напруженість, яка існує всередині та між людьми і громадами, не вирішуються, насильство може посилитися, а досягнення стабільності в громаді стає більш складним викликом. Встановлення зв'язку між заходами з ПЗПСП (психічного здоров'я та психосоціальної підтримки) із зусиллями щодо відновлення та відбудови може допомогти покращити добробут та сприяти меті відбудови кращих систем [7].

Внаслідок повномасштабної війни рівень життя в Україні значно погіршився, зросла частка населення, яка критично потребує допомоги. Наразі одне з головних завдань держави полягає у формуванні ефективної системи соціально-психологічного захисту, що охоплює потреби у короткостроковій, середньостроковій, довгостроковій перспективі [2].

З метою вдосконалення професійних компетентностей психологів щодо надання психологічної допомоги ВПО, співробітниками Психологічного центру Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького був проведений навчальний курс «Сучасні методи надання психологічної допомоги внутрішньо-переміщеним особам в реаліях сьогодення» Цільова аудиторія складалася з 20 практичних психологів, які надають психологічну допомогу внутрішньо переміщеним особам.

Навчальний курс охоплював наступні питання:

- навчання учасників сучасним методам надання психологічної допомоги в умовах кризи;
- ефективне управління стресом;
- подолання посттравматичного синдрому;
- психологічна толерантність та запобігання конфлікту;
- психологічна реабілітація;
- психологія гендерних відносин;

- гармонізація родинних взаємовідносин та запобігання професійному вигоранню.
- На етапі підготовки до початку проведення навчальних курсів було розроблено та підготовлено матеріали, зокрема:
- методичний опис навчального курсу;
- інформаційне наповнення роздаткових матеріалів для учасників навчального курсу, необхідних для ефективного засвоєння матеріалу;
- анкети (тести) для оцінки рівня знань учасників до та після проведення тренінгу;
- презентація у форматі MicrosoftPowerPoint з використанням інфографіки/схем/малюнків.

Для забезпечення демонстрації прогресу розвитку та аналізу засвоєних знань, умінь та навичок початку зустрічі передувала оцінка базових знань кожного учасника, який проходить підготовку в рамках навчального курсу.

В процесі обговорення питання щодо сучасних методів надання психологічної допомоги в умовах війни, тренерами було окреслено сучасні ефективні методи надання соціально-психологічної допомоги, спрямованої на подолання психологічних наслідків війни та гуманітарної кризи як серед ВПО, так і місцевих мешканців.

Було розглянуто питання щодо комплексного підходу в роботі з окремими людьми (дітьми, дорослими, родинами) в умовах війни, окреслені методи та техніки з опрацювання кризових станів, стресу, психотравми у осіб та груп в посттравматичних умовах, їх соціальної адаптації та реабілітації.

Тренерами було проведено майстер-класи щодо надання психологічної допомоги ВПО.

Метою майстер-класів було впровадження тренінгових психодіагностичних, психоконсультативних, психокорекційних та психотерапевтичних вправ щодо набуття навичок їх практичного використання в роботі з дітьми та дорослими, які мають статус внутрішньо переміщених осіб.

Тренерами було презентовано комплекс ефективних психотерапевтичних методів і технік щодо опрацювання кризи, психотравми та ПТСР. Акцентовано увагу учасників курсу на методи, які найбільше відповідають віковим та індивідуально-психологічним особливостям і дозволяють опрацьовувати травму не тільки екологічно та безпечно для особистості, але й мають психотерапевтичний потенціал, застосовуючи символічно-образний рівень опрацювання.

Отже, увагу учасників навчального курсу було зосереджено на психотерапевтичних методах, які апелюють до «образної свідомості» людини (світу фантазій, казкових сюжетів, творчих пошуків). Зокрема: психодрама, ігротерапія, арт-терапія, музикотерапія, логотерапія, бібліотерапія, казкотерапія, пісочна психотерапія, художня терапія.

Комплексність підходу проявляється у тому, що всі представлені методи можуть бути поєднані між собою та застосовуватися відповідно до ситуації, індивідуальних та вікових особливостей людини, її проблеми.

З метою ефективного управління стресом та подолання посттравматичного синдрому в перший день навчального курсу було розглянуто та визначено специфіку перебігу кризових станів, психотравми, та посттравматичного стресового розладу у осіб та груп в постконфліктних ситуаціях.

З цією метою учасників було розподілено на три групи, кожна з яких визначала:

«Соціально-психологічні особливості особистості, яка знаходиться у стресовому стані» (Група 1);

«Соціально-психологічні особливості особистості з ПТСР» (Група 2);

«Соціально-психологічні особливості особистості, яка знаходиться у кризовому стані» (Група 3).

В процесі презентації та обговорення результатів групової роботи було виявлено, що учасники курсу не виокремлюють суттєвої різниці між психологічними особливостями особистості, яка переживає стресовий стан, кризу та ПТСР. Вони ототожнюють ці поняття, виокремлюючи майже однакові ознаки.

Тому подальшим напрямом роботи стало обговорення суттєвих відмінностей, надання зворотнього зв’язку тренерами щодо:

- загальних ознак стресу та ПТСР, стратегій роботи з ПТСР;
- фаз реакцій клієнта на травматичну подію, стратегії роботи з психотравмою;
- кризові стани особистості, стратегії надання допомоги;
- послідовних цілей психотерапії.

Тренерами було надано зворотний зв'язок, зазначено ці відмінності.

На другому етапі роботи було розглянуто питання стосовно *психологічної толерантності та запобігання конфлікту.*

З метою виявлення та запобігання стереотипізації та формування толерантного ставлення до ВПО учасників курсу було поділено на три групи, кожна з яких визначала стереотипи щодо ВПО та шляхи їх руйнування.

Далі учасникам навчального курсу було запропоновано визначити шляхи руйнування стереотипів та формування толерантного ставлення до ВПО. З цією метою їх також було розподілено на групи. Результати роботи було висвітлено на фліпчарті.

В процесі інтерактивного обговорення учасники дійшли висновку, що:

1. Найголовнішою перевагою для громади міста є консолідація на основі формування принципів толерантності та посилення інтеграції ВПО.

2. Важливим аспектом є формування загальних цінностей ВПО і жителів громади через розвиток партнерських відносин.

Далі тренери ознайомили учасників курсу з сучасними методами організації діалогу, роботою зі стереотипами, упередженнями та методами їх подолання, а також використанням різних форм роботи з конфліктами та конфліктними особами.

Результатом другого етапу роботи стало визначення основних ризиків, що можуть бути джерелом та передумовою виникнення конфліктів, окреслення методів та профілактичних заходів щодо запобігання конфлікту та формування простору толерантності.

На третьому етапі роботи учасники долучилися до обговорення питання *психологічної реабілітації внутрішньо-переміщених осіб.*

З метою визначення ефективних методів психологічної реабілітації осіб, які мають статус ВПО, першочерговим завданням психолога є виявлення їхніх потреб. Тому учасникам навчального курсу було запропоновано в індивідуальній формі визначити потреби ВПО, проранжувати їх задоволення.

Після інтерактивного обговорення, учасникам курсу було запропоновано визначити основні шляхи психологічної реабілітації ВПО. Учасників було розподілено на три групи за професійною спрямованістю служб та видами надання допомоги:

Група 1. Служба у справах дітей.

Група 2. Відділ сім'ї, молоді та спорту.

Група 3. Територіальний центр соціального обслуговування (надання послуг).

Результатом роботи групи було інтерактивне обговорення моделі психологічної реабілітації ВПО та основних етапів її реалізації:

1. *Відновлення відчуття безпеки*.
2. *Відновлення та зміцнення психологічних ресурсів особистості.*
3. *Відредагування негативних переживань, пов'язаних з психотравмівними чинниками*.
4. *Активація природних механізмів самозцілення, адаптація до нових обставин.*

Наступним в обговоренні було питання гармонізації родинних взаємовідносин. З метою набуття психологами навичок створення сприятливої атмосфери в родинах ВПО, учасникам курсу було запропоновано визначити особливості різних стилів родинних взаємовідносин. Учасників навчального курсу було розподілено на три групи, завданням яких було визначити різні сторони взаємодії в родині та вказати риси характеру, які при цьому формуються у дитини: «Співробітництво» (Група 1), «Невтручання» (Група 2), «Опіка» (Група 3), «Диктат» (Група 4).

Наступним в роботі було створення рекомендацій батькам щодо гармонізації родинних взаємовідносин. Учасників тренінгу було розподілено на три групи. Підсумком роботи стало надання зворотнього зв'язку тренерами.

На четвертому етапі роботи відбулось обговорення питання щодо *запобігання професійному вигоранню* психологів.

В процесі інтерактивного обговорення учасниками в групах було виокремлено особистісні якості та професійні здібності фахівців. Учасникам навчального курсу було запропоновано визначити власні знання, вміння та якості. Підсумки групової роботи було висвітлено модераторами на фліпчарті.

Аналізуючи результати роботи в групах, можна зазначити, що учасники курсу вдало виокремлюють свої знання, вміння та професійні навички.

Далі учасникам курсу було запропоновано визначити проблеми, які виникають в їхній професійній діяльності та які впливають на прояви професійного вигорання. Результати роботи в двох групах було представлено на фліпчарті модераторами.

Наступна робота була присвячена **визначенню проявів професійного вигорання в учасників курсу за такими категоріями: емоційні, поведінкові та когнітивні.**

Тренерами учасникам навчального курсу було запропоновано проведення практичних вправ щодо профілактики професійного вигорання.

Так, з метою розвитку самоусвідомлення власного «Я», мотивування потреби у самовдосконаленні, створення ситуації нового бачення себе, виявлення особливостей індивідуального самосприйняття, осмислення цілісного образу власного «Я», було проведено вправу «Хто Я?».

Результати вправи було проаналізовано тренерами та відрефлексовано учасниками щодо характеристик власного «Я» («Я» – тілесне, «Я» – емоційне, «Я» – розумове, «Я» – соціальне) та особливостей власного самосприйняття. У більшості учасників (90%) домінують категорії «Я» – емоційне та «Я» – соціальне.

З метою усвідомлення власного стану протягом дня (у різних видах професійної діяльності) було проведено вправу «Аналіз дня». Психологи мали змогу проаналізувати свій робочий день за критеріями: прожити (включення в ситуацію емоційно та інтелектуально), відбути (фізична присутність, але думки поза ситуацією), профункціонувати (рольова поведінка: гра, маска, роль). За результатами вправи у більшості учасників (78%) домінує критерій прожити.

З цією метою учасників було розподілено на три групи, завданням яких було пошук внутрішніх та зовнішніх ресурсів, профілактики професійного вигорання. За результатами роботи тренерами було запропоновано та проведено техніки саморегуляції емоційного стану.

Учасниками тренінгу було зазначено, що в результаті накопичення знань щодо психологічної підтримки ВПО (в рамках даного навчального курсу)

підвищилось усвідомлення власних станів. У процесі діалогу учасники навчального курсу прийшли до висновку, що існує потреба в подальшому професійному розвитку.

Для забезпечення демонстрації прогресу розвитку та аналізу засвоєних знань, умінь та навичок навчальний курс було завершено підсумковою оцінкою знань та наданням зворотної реакції, в процесі якої учасники курсу зазначили свої здобутки й враження від процесу навчання.

А саме про: вдосконалення професійних здібностей відносно сучасних методик та інструментів психологічного консультування та психотерапії для роботи з ВПО в умовах війни сприятимуть більш ефективній професійній діяльності щодо відновлення психологічного стану ВПО.

За результатами проведення навчального курсу можна стверджувати, що учасники ***набули нових знань*** про**:**

- специфіку використання сучасних методів надання психологічної та соціально-психологічної допомоги в кризових умовах;
- психологічні особливості методів ефективного управління стресом;
- ефективні засоби управління посттравматичним синдромом;
- основні засоби психологічної толерантності, форм та методів запобігання конфлікту;
- особливості психології гендерних відносин.

Здобули уміння**:**

- використовувати на практиці сучасні методи надання психологічної допомоги в кризових умовах;
- визначати найбільш ефективні засоби діагностики, методи профілактики психологічних проблем та розладів внаслідок посттравматичного стресу, ефективне управління посттравматичним синдромом;
- розробляти та надавати рекомендації щодо психологічної та соціально-психологічної реабілітації, гармонізації родинних взаємовідносин.

Отримали навички щодо:

- ефективного управління посттравматичним синдромом;
- застосовування сучасних методів ефективного управління стресом;
- проведення психологічної та соціально-психологічної реабілітації, гармонізації родинних взаємин;
- виявлення особливостей психологічної толерантності, форм й методів запобігання конфлікту;
- визначення емоційного вигорання психологів, соціальних педагогів та засобів запобігання професійному вигоранню.

Висновки і пропозиції. Підвищення рівня психологічного здоров'я людей і суспільства в цілому має стати не тільки завданням гуманізації соціальних відносин і нормалізації якості життя внутрішньо переміщених осіб, а загалом умовою національного буття та перспектив державного розвитку.

Варто зазначити, що в умовах триваючої війни та пов'язаного з нею психологічного виснаження громадяни все ще демонструють високий рівень резильєнтності, вірять у Перемогу, краще майбутнє країни та підтримують один одного у різний спосіб, зокрема приймаючи внутрішньо переміщених осіб, займаючись волонтерською діяльністю чи жертвуючи кошти на благодійність.

1. Гундертайло Ю.Д. Організація соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб. *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* 2019. Вип. 44. С. 52–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_7
2. Дослідження: аналіз механізмів підтримки осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах / В. Ієрусалимов та ін. Київ. 2023. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/05/MFV_Analiz-mehanizmiv-pidtrimki-SZHO.pdf
3. Каменщук Т. Роль і місце психологічної допомоги для внутрішньо переміщених сімей в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія».* 2022. Вип. 1. С. 3–9.
4. Коротюк З.М., Демидась С.Р. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців. Тернопіль: Тернопільський обласний комунальний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2018. 14 с. URL: https://umo.edu.ua/images/content/biblioteka/repozitariy/metod%20recomendacii/2_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BDi.pdf
5. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги сім'ям з дітьми, дітям, які перебувають/перебували у зоні збройного конфлікту / за ред. О.Л. Іванової, упор.: І.Я. Пінчук та ін. URL: https://dszn-zoda.gov.ua/sites/default/files/loadfiles/ATO/methodic.pdf
6. Методичний посібник з оцінювання потреб ВПО у громадах / Д. Кобзін та ін. Харків: Харківський інститут соціальних досліджень (ХІСД), 2020. 246 с. URL: https://rm.coe.int/manual-needs-assessment-idps/16809f43da
7. Пріоритетні багатосекторні заходи з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в Україні під час та після війни: оперативна дорожня карта. 2022. 68 с. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mhpss_framework_ukraine_ukr_59_page.pdf

8. Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році: Лист МОН України від 21.08.2023 р. № 1/12492-23. URL: https://znayshov.com/FR/23182/List_12492.pdf

References

1. Hundertajlo Yu.D. (2019). *Orhanizatsiia sotsial'no-psykholohichnoho suprovodu vnutrishn'o peremischenykh osib* [Organization of social and psychological support for internally displaced persons]*. Naukovi studii iz sotsial'noi ta politychnoi psykholohii.* Vol. 44. Pp. 52–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_7 (in Ukrainian).
2. *Doslidzhennia: analiz mekhanizmiv pidtrymky osib, iaki opynylysia u skladnykh zhyttievykh obstavynakh* / V. Iierusalymov et al. [Research: analysis of support mechanisms for persons who find themselves in difficult life circumstances]. (2023). Kyiv. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/05/MFV_Analiz-mehanizmiv-pidtrimki-SZHO.pdf (in Ukrainian).
3. Kamenschuk T. (2022). *Rol' i mistse psykholohichnoi dopomohy dlia vnutrishn'o peremischenykh simej v umovakh voiennoho chasu* [The role and place of psychological assistance for internally displaced families in wartime conditions]. *Naukovyj visnyk Vinnyts'koi akademii bezperervnoi osvity. Seriia «Pedahohika. Psykholohiia»*. Vol. 1. 3–9. (in Ukrainian).
4. Korotiuk Z.M., Demydas' S.R. (2018). *Metodychni rekomendatsii schodo orhanizatsii ta nadannia psykholohichnoi dopomohy ditiam ta sim'iam vymushenykh pereselentsiv*. [Methodological recommendations for the organization and provision of psychological assistance to children and families of forced migrants]. Ternopil': Ternopil's'kyj oblasnyj komunal'nyj instytut pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity. 14 p. URL: https://umo.edu.ua/images/content/biblioteka/repozitariy/metod%20recomendacii/2_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BDi.pdf (in Ukrainian).
5. *Metodychni rekomendatsii schodo nadannia pershoi psykholohichnoi dopomohy sim'iam z dit'my, ditiam, iaki perebuvaiut'/perebuvaly u zoni zbrojnoho konfliktu* / ed. O.L. Ivanova, comp.: I.Ya. Pinchuk et al. [Methodological recommendations for providing psychological first aid to families with children, children who are/were in the zone of armed conflict]. URL: https://dszn-zoda.gov.ua/sites/default/files/loadfiles/ATO/methodic.pdf (in Ukrainian).
6. *Metodychnyj posibnyk z otsiniuvannia potreb VPO u hromadakh* (2020). / D. Kobzin et al. [Methodological manual for assessing the needs of internally displaced persons in communities]. Kharkiv: Kharkivs'kyj instytut sotsial'nykh doslidzhen' (KhISD). 246 p. URL: https://rm.coe.int/manual-needs-assessment-idps/16809f43da (in Ukrainian).
7. *Priorytetni bahatosektorni zakhody z psykhichnoho zdorov'ia ta psykhosotsial'noi pidtrymky v Ukraini pid chas ta pislia vijny: operatyvna dorozhnia karta*. [Priority multisectoral measures for mental health and psychosocial support in Ukraine during and after the war: an operational road map]. (2022). 68 p. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mhpss_framework_ukraine_ukr_59_page.pdf (in Ukrainian).
8. *Pro priorytetni napriamy roboty psykholohichnoi sluzhby u systemi osvity u 2023/2024 navchal'nomu rotsi: Lyst MON Ukrainy 21.08.2023 r. № 1/12492-23*. [On the priority directions of work of the psychological service in the education system in the 2023/2024 academic year: Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated August 21, 2023 No. 1/12492-23.]. URL: https://znayshov.com/FR/23182/List_12492.pdf (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.13
УДК 3.21(477)

Михайло ЦЮРУПА
доктор філософських наук, професор, професор
кафедри філософії та соціології
Мелітопольський державний педагогічний університет, м. Запоріжжя

ORCID: 0000-0003-0464-7939
Email: mvz999@ukr.net

Олександр ВИШНЕВСЬКИЙ
здобувач ступеня доктор філософії
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0009-0000-0911-5734
Email: vyshnevskyi91@gmail.com

Олексій АНДРЮЩЕНКО
здобувач ступеня доктор філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0009-0008-6638-7312
Email: isweetcherry92@gmail.com

Вікторія ГАВРІНА
здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького

Email: vikagavrina196@gmail.com

НАУКОВИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: ВІЙСЬКОВОЗНАВСТВО (ПОЛЕМОЛОГІЯ) У СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація. *Стаття присвячена обґрунтуванню впровадження в оновлену систему вищої освіти України спеціальної системи знань про війну, її зв'язок із сучасним озброєним світом, політикою правлячих кіл агресивних держав з метою інтелектуального спротиву війні на основі глибокого осягнення її соціально-політичних та гуманітарних аспектів.*

Російська агресія проти України створила екзистенційну небезпеку для українства, сенс якої полягає не тільки у спробі реалізації ганебного висловлювання «я вас знищу», а й у посяганні на світовий порядок та право безпеки. Автори наполягають, що початкових знань на рівні шкільної програми захисту Батьківщини та мінімуму знань про війну («тінітету»), недостатньо для розуміння сутності, змісту, антилюдяних наслідків нових модусів війн – неспровокованих агресій та війн «нового покоління».

Автори акцентують увагу на тому, що ідея створення курсу полемології французьким мислителем Г. Бутулем була викривлена російськими інтерпретаторами, які стали вбачати у війні «ефективний засіб комунікації цивілізацій» та обґрунтовували її «замінник» у більш «м'якій» формі «спецоперацій», заперечували раціональні деідеологізовані знання сенсу та наслідків війн, які б слугували переходу до справедливого миру та мирного діалогу культур.

Сукупність таких знань обумовлена заповненням наукових прогалин в розробці курсу «Полемологія», який грунтується на емпіричних фактах минулих війн та буднів збройної боротьби.

У статті наголошується на створенні синтетичної системи знань, яка поєднує напрацювння політичної конфліктології, військової науки, соціальної психології та інших

раціональних способів осягнення війни, включно з ідеями творів мистецтва та воєнних щоденників учасників бойових дій, щоб ці знання мали гносеологічну цінність та морально-політичну спрямованість задля інтелектуального спротиву окупантам.

Ключові слова: *полемологія, військовознавство, оновлена система освіти, теорії війни, філософія війни та миру, науковий дискурс війни й миру.*

Michael TSIORUPA
Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Oleksandr VYSHNEVSKYI
Ph.D. student in Philosophy
Department of Sociology and Philosophy,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Oleksii ANDRIUSHCHENKO
Ph.D. student in Philosophy
Department of Sociology and Philosophy,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Viktoriia HAVRINA
student of the first (bachelor) degree of higher education
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

CONTEMPORARY WARFARE DISCOURSE: WAR STUDIES (POLEMOLOGY) IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM OF UKRAINE

Abstract*: the article is devoted to the justification of the introduction of a special system of knowledge about war into the renewed system of higher education of Ukraine, its connection with the modern armed world, the policy of the ruling circles of aggressive states with the aim of intellectual resistance to war based on a deep understanding of its socio-political and humanitarian aspects.*

Russian aggression against Ukraine has created an existential danger for Ukrainians, the meaning of which is not only an attempt to implement the shameful statement "I will destroy you", but also an encroachment on the world order and the right for security. The authors insist that the initial knowledge at the level of the school program for the protection of the Motherland and the minimum knowledge about war ("tinitet") is not enough to understand the essence, content, anti-human consequences of new modes of wars - unprovoked aggressions and wars of the "new generation".

The authors focus on the fact that the idea of creating a polemology course by the French thinker G. Butul was distorted by Russian interpreters, who began to see war as an "effective way of communication between civilizations" and justified it as a "substitute" in a "softer form of "special operations", denied rational, de-ideological knowledge of the meaning and consequences of wars, which would serve the transition to a just peace and a peaceful dialogue of cultures.

The totality of such knowledge is due to the filling of scientific gaps in the development of the "Polemology" course, which is based on the empirical facts of past wars and everyday armed struggle.

The article emphasizes the creation of a synthetic system of knowledge that combines the work of political conflictology, military science, social psychology and other rational ways of understanding war, including the generating ideas of works of art and military diaries of combatants, so that this knowledge has epistemological value and moral-political focus on intellectual resistance to the occupiers.

Keywords: *polemology, warfare studies, updated education systems, theories of war, philosophy of war and peace, scientific discourse of war and peace.*

Постановка проблеми. Патріотичний рух як на вільній, так і окупованій території, бойові дії українських захисників і захисниць, віра в перемогу України – це найвищий прояв принципів сучасної демократії перед агресивним тоталітаризмом рашизму. Тому плани справедливого миру повинні опиратися на розуміння нових засад дослідження сучасних воєн. Найнебезпечнішою з них є російська агресія, яка безжалісно калічить життя дорослих та дітей, руйнує храми й музеї, неповторну природу українських степів, культурні здобутки наших пращурів та сучасних діячів. Серед протиправних дій можна назвати більше 100 тисяч військових злочинів, 2500 прикладів екологічних руйнувань, знищення 500

медичних закладів, катування полонених та викрадення понад 20 тисяч українських дітей, що складає антигуманний аспект дій російського керівництва та його рабів-виконавців.

Ідейне спрямування агресора вражає варварством: «знищення українства» як культурного пласту цивілізації. Вкрай загрозливою для всього сучасного світу стала й ініціація збройних сутичок, конфліктів у регіонах, які розпалює агресивна московія. Її тішить можливість відновлення «права сили». До того ж, нападники не мають навіть чітко окресленої фінальної мети, окрім демонстрації сили та прояву варварської жорстокості та ненависті до миру, свободи, ліберальних демократій.

Тисячу разів можна погодитись із Ж.-П. Сартром, який зазнав приниження полону й пережив окупацію Франції та визнав, що війна поділила його життя навпіл. Напад парамілітарних формувань на суверенну державу Ізраїль доповнив вияви агресії й став поворотним пунктом негативних змін не тільки у мереживі мирних міжнародних відносин, а й міжлюдських взаємин.

Це поділ країн, народів, сімей на непримиренні ворогуючі сторони. «Передача» захоплених районів Луганської області під контроль Татарстану продовжує «спеціальну операцію», розпалення ворожнечі між етносами, релігіями, народами з метою розповсюдження хаосу в світовому масштабі.

Спротив агресії зобов'язаний, на нашу думку, включати інтелектуальну складову – розуміння сутності війн та розкриття їхнього антилюдяного змісту. Науковий дискурс не просто доповнює моральний осуд та міжнародне правове переслідування військових злочинців російсько-української війни, а й покликаний розкривати глибину цього конфлікту, його ідейно-політичну сторону й демонструвати та підтримувати законну форму боротьби в конфліктах тоталітарних та демократичних країн.

Аналіз наукових публікацій. Проблема наукового дискурсу війни має певну наукову та морально-аксіологічну традицію. Ставлення до війни, згідно специфіки парадигмального підходу в історико-філософській думці, поділялося на лінію раціонального осмислення (Платон – Аристотель – Г. Гегель – Р. Арон) та морально-оцінювального осуду (Є. Ротердамський – І. Кант – П. Куртц). Загрозливою «людино-реальністю» вона визнана літературно-філософською спільнотою лише після Першої світової війни, де «втрачене покоління» привернуло увагу Р. Олдінгтона, Б. Брехта, Е.М. Ремарка, а Друга світова війна 1939-1945 рр. розкрилась «антилюдяною філософією» фашизму завдяки роботам Ж.-П. Сартра, Х. Аренд, В. Франкла.

Сучасні розвідки ідейно-політичного змісту війн Г. Перепелиці, Є. Бистрицького, І. Грабовської [3; 4; 5], С. Грабовського [6] розкривають одну із сутностей війн та конфліктів на пострадянському просторі.

Нинішні емпіричні узагальнення збройної боротьби українців самими учасниками (видано більше 500 військових щоденників), а також спостереження французького філософа Анрі-Бернара Леві, американського історика Тімоті Снайдера, шведського військового історика Петера Енглунда потребують концептуалізації, попередніх узагальнень.

Однак, проведені розвідки змісту війн не включали синтезу їх політичної сутності, онтологічних проявів у різних модусах, соціокультурного та антигуманного виміру руйнування людини, людяності у нападників, а нерідко і у жертв. Не знайшли належної уваги й наукові розробки розрізненості родових характеристик сенсів абстрактної та «дійсної» війни, виразно продемонстрований у перебігу російської агресії. Це й зумовило вибір проблематики даного дослідження.

Метою статті є обґрунтування необхідності на рівні наукового дискурсу розкриття всіх можливих сторін змісту та сутності війн у сучасних модусах неспровокованих агресій, спецоперацій, конфліктів різних ступенів інтенсивності та запровадження в вишах спеціального курсу «Полемологія».

Основна частина. Вустами головного героя Альбера Камю «Чума» стверджується, що у ситуації смертельних небезпек є хоча б один позитивний момент, оскільки вони примушують задуматися над тим, що насправді відбувається. Ми ж додаємо до роздумів про смертельну небезпеку осмислення феномена протистояння героїзму й боягузства. Останнє виливається у формулу: «це не моя війна» [7, с. 253].

Визначення війни як «огидної справи» Лауреатом Нобелівської премії миру 2019 р., президентом Ефіопії М. Абаєм мало допоможе у роз'ясненні того, чому така варварська та божевільна справа, як війна, є постійним супутником людства, «серйозним повторенням історії» за Гегелем?! Гірка іронія висловлювання «миротворця» Абая полягає в тому, що наступного 2020 року він розпочав збройне придушення опору провінції Тиграй, а його військами здійснювалися майже такі самі злочини, які тепер рашисти скоюють в Україні (зґвалтування осіб віком від 4 до 92 років, загибель тисяч мирних жителів, етноцид).

Французький психолог і соціолог Гюстав Лебон вважав концепцію «гуманної війни» «остаточно збанкрутілою» [12, с. 150], адже, на його думку, політика діє з безжалісною необхідністю збройної боротьби. Тому від наукових діячів чекали на розкриття сутності війни та умов її подолання як історичного трагічно повторюваного соціального явища, руйнування мирного життя. Але мислителі 19 століття лише сумно зауважували, що моральні заклики до миру не зупинили ще жодного агресора, отже етика миру і справедливості потребує інтелектуальної складової, пов'язаної з доказовістю та обґрунтуванням позиції супротивників війн.

Так, Інститут вивчення війни (ISW) обмежує наукові пошуки змісту війни фіксацією фактів бойових дій та аналізом супутникових знімків без спроб проникнення у природу й сутність сучасних агресій.

Характерно, що «війна» Ізраїлю з палестинськими та ліванськими збройними угрупуваннями показала складність її розуміння навіть студентською та викладацькою елітою по обидві сторони океану. Моральні оцінки поділили студентську спільноту на два табори. Тим часом політики західного світу вимагають дотримуватися засудження нападу ХАМАСу та Хезболли на незалежну державу Ізраїль. Примітним став той факт, що полярні оцінки студентського середовища здійснювалися без заглиблення у соціально-політичні та кроскультурні чинники збройної боротьби народів регіону. Студенти визнають, що мало знають про причинно-наслідкові витоки конфлікту та цивілізовані форми боротьби за суверенність держав. Так, сотні студентів Гарварду заявили, що відповіддю на переслідування студентів-євреїв мають стати курси антисемітизму. Йдеться про подолання політичної неосвіченості та поверхневих уявлень щодо соціальних форм збройної боротьби: «інтифада» з одного боку та «боротьби з тероризмом» з іншого.

Щодо України, то запроваджений нещодавно шкільний курс «Захист Батьківщини» кореспондує з рівнем розуміння та світосприйняття підлітків й не може задовольнити сучасних студентів із критичним та аналітичним мисленням.

Отже, питання полягає в тому, щоб визначити, на яких засадах слід досліджувати нинішні війни? Саме філософський підхід, на нашу думку, аналізує, концептуалізує та «виправляє» існуючу практику.

Дослідниця французької «філософії героїзму» Є. Рудинеско вважає, що нагальною стає потреба «філософствувати та формувати здатність критично мислити самостійно» щодо гірких проблем життя, зокрема, чому виникають нові та продовжуються старі війни, незважаючи на культуру людства, яка засуджує війни [14, с. 7].

Невідкладним завданням, окрім осуду агресій, є формування інтелектуального спротиву, який включає осмислення війни всіма можливими засобами пізнання: політичного, правового, морального, соціогуманітарного, логіко-раціонального. Тому, на нашу думку, твори літератури та мистецтва, щоденники «окопної правди», фільми, спогади учасників стануть живим доповненням абстрактних аналітичних побудов.

Зрештою, мають сформуватися наукові підстави розробки спеціального навчального блоку: «Полемологія» (наука про війну) як поєднання «паксології» (вчення про культуру миру) та «вайоленсології» (доктрина насильства).

Небезпека війни багатолика і вимагає кардинальної зміни конкретно-історичного мислення стосовно місця людини у вирі небезпек. Боягузливий наратив «це не моя війна» карикатурно та трагічно вивертає глибоко відповідальне зауваження французького екзистенціаліста Ж.-П. Сартра, який визнав: «Це моя війна, я її заслужив…», тому що не розкривав небезпеку поширення фашизму у Європі 30-40-х років XX століття.

Таке висловлювання, на нашу думку, має пряме відношення до нас: багаторічне поклоніння російській культурі, гуманітарній сфері, прив'язка енергетики та промисловості до «старшого брата», нехтування низьким станом воєнного потенціалу української держави, зневага до військової професії привели нападника до ілюзії легкого перебігу агресії, а більше 1500 колаборантів на окупованій території та 30 тисяч молодих «ухилянтів» від виконання військового обов'язку допомагають здійсненню рашистських намірів.

Після загибелі єдиного сина у перший день наступу ще далекого 1915 р. на німецькі позиції під Ліоном у Франції (хлопець в окулярах під зливою так нічого й не побачив разом із 7000 своїх товаришів) Редьярд Кіплінг сказав трагічні слова: «Якщо вас, загиблих, запитають, чому ви померли, скажіть: «Тому, що нам брехали батьки»».

На тлі заяв щодо пріоритету військової та спеціальної освіти України зауважимо, що трансформація освітньої сфери розпочалася під впливом патріотизму та «української люті» у боротьбі з агресором. Показовою є позиція викладачів Державного податкового університету, які під обстрілами та в умовах окупації, у підвалах зруйнованого Ірпеню вели літопис російських воєнних злочинів «Щоденник війни. Історія стійкості і відваги» (за ініціативи доцента Володимира Брадова) [16].

Сьогодні маємо приклади справжнього героїзму та відваги у викладацькому та студентському середовищі вишів України. Так, викладачі різних спеціальностей (близько 100 осіб) та 150 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка добровільно пішли на фронт.

Як позитивну діяльність сьогодні варто відзначити проведення низки конференцій, спрямованих на аналіз реалій війни росії проти українства, зокрема, і присвячених новаторській тематиці, такій, як рух українського жіноцтва до військової еліти України. Історія збройних конфліктів свідчить, що зазвичай жінки були відсторонені від активної збройної боротьби за незалежність. Із історії українських визвольних рухів XX століття відомі прізвища тільки 34 військових українок-патріоток. Нині ж 63 тисячі захисниць України пліч-о-пліч із чоловіками захищають Батьківщину і можуть із повним правом стати претендентками на входження у військову еліту країни. За ініціативи І. Грабовської, Л. Афанасьєвої та М. Цюрупи було переосмислено поняття «сучасна військова еліта» у площині гендерної рівності українок-захисниць рідної землі [4; 15].

Уся наведена вище проблематика повинна увійти в дискурс *ВІЙСЬКОВОЗНАВСТВА (ПОЛЕМОЛОГІЇ).*

Складно знайти першоджерело роздумів про війну чи то у давньоіндійському епосі про битву родів Курадас із Пандавас, чи в творі Сунь Цзи «Про

мистецтво війни»; цей поки що нескінченний шлях продовжується далі [17, с. 3]. Англійські автори широко використовували мистецтво живопису всесвітньо відомих художників, щоб розкрити сенси війни на емоційно-образній площині її осягнення.

Остання робота подружжя Тоффлерів про війну «Антивійна» претендувала на завершення наукових розвідок про війни разом зі зникненням предмету думок, переходом суспільств до стану «антивійни» [10], але «дійсність вища за ідею», – стверджував дослідник теоретичної спадщини Папи Франциска італієць Бертольдо Боргезе, тому термін «Антивійна» позначає надуману майбутню можливу реальність.

Засновник модерної «полемології» французький мислитель Гастон Бутуль правий, пропонуючи смислення війни на онтологічному рівні «соціальної динаміки», оскільки вважає її вкрай ускладненою гносеологічними та ідеологічними чинниками, а також впливом примітивних уявлень та міфологічних патернів. Тому, на наш погляд, доволі дивно виглядає той факт, що в інформаційному суспільстві продовжують існувати примітивні пояснення причин виникнення війн.

Так, розрекламований як популяризатор науки Стівен Пінкер, професор Гарвардського університету, який входив у рейтинг топ-100 світових мислителів за версією журналу Foreign Policy, у книзі «Добрі янголи людської природи. Чому у світі панувало насильство і чи стало його менше?» пише, що «хижацьке насильство, домінування, помста, садизм та ідеологія» є визначальними чинниками війн». Автор зазначає: «Троянську війну, розп'яття на хресті, сюжет «Ромео і Джульєтти», російські пошуки «нацистів» в Україні – за всім цим стоїть все лихе в людській природі» [9]. Але ж страта Ісуса не мала відношення до війни, твір Шекспіра є любовною лірикою, а Троянська війна – міфологічним переказом, із сюжету якого жартував ще Іван Котляревський. Отже, пояснення, запропоновані С. Пінкером, не є валідними, коли мова заходить про причини існування війн в людській історії.

У сучасному світі поширюється позанауковий наратив, що війна є не грізним піком конфліктних відносин між ворогуючими державами, а проявом «колективної агресії» (А. Соловйов у московії), або «віковічної ворожнечі» (Стівен Пінкер у США), тому наука виглядає швидше за все безпорадною у порівнянні з силою ідей руйнації та моралі ненависті.

Недолугі перекладачі твору К. Клаузевіца «Про війну» пишуть у передмові, що той був противником науки про військову справу, адже там мовляв, замало досвіду [8]. Американські аналітики радили «перепрочитати» Фукідіда заради точного та правдивого опису Пелопонеської війни, далі звернулися до переосмислення генія Наполеона Бонапарта (його твори ретельно проаналізував К. Клаузевіц) та дійшли висновку, що успіх імператора полягав у невпинному здобутті знань, опануванні наукою війни, тому його й зараховували до «філософствуючих воєначальників» [18].

Дещо раніше український претендент на розвиток полемології С.П. Мосов видав (рос. мовою) опис із назвою «Війна чи мир: вибір людства». Насправді ж, на нашу думку, людство не обирає, а вимушено проживає в умовах (знаходитися в станах) «гібридного» миру чи «гібридної війни», агресій, збройних конфліктів тощо [10].

Письменник і філософ Х.-Л. Борхес вважав, що похвала чи критика не можуть бути науковою відповіддю, тому слід продовжувати аналіз досягнень та недоліків, ідей та напрямків дослідження війни, закономірно отриманих внаслідок дотримання правил обраної парадигми.

Слід зазначити, що навіть видатні мислителі робили невиправдані заяви. Так, Георг Гегель у «Філософії права» зазначав, що «у війні як стані безправ'я, насильства та випадковості» виявляється певна діалектична тенденція та війни «тепер ведуться більш гуманно» [1]. Із гіркою іронією читають українці ці рядки після жорсткостей, заподіяних російськими вояками в Бучі, Ізюмі, на Азовсталі, тощо.

Дослідження війн здавна проводилося за певними напрямками. Це: релігійно-міфологічний, ідеологічний та політичний, суто військовий і зрештою, сподіваємося на власне полемологічний.

Зазначимо, що філософське дослідження визнає дві реальності – об'єкт думки та уявлення про нього. Ортега-і-Гассет зазначав, що «якби філософ мав би справу тільки з об'єктами, його філософія залишалася б примітивною, оскільки крім окремих думок існує увесь набуток людських роздумів» [11, с. 315].

Неважко помітити, що для міфологічно-сакрального підходу характерним є фантастично перебільшене висвітлення подій збройної боротьби. Так, знаменитий історик війни Геродот вказував на явно перебільшені дані чисельності армії Дарія у сотню тисяч вояків. Тому заслугою Фукідида вважають реалістичне ставлення до конфліктуючих сторін, вшанування чеснот як своїх, так і противника, що має наразі актуальне значення в епоху «постправди».

Сакральне ставлення до війни для наукового дискурсу здавалося б не складає інтересу, оскільки дихотомічний поділ війн на «священні», тобто справедливі, та інші, які не мають божественного виправдання, пропонує доволі просте рішення. Проте залишається проблема міцності ідейного впливу церков на вояків, які замість милосердя породжують жорстокість. Дотепер більшість війн мали релігійну складову. Повертаючись до реалій сучасної російсько-української війни, зазначимо, що російська церква примудряється виправдовувати агресію та звірства «рашистів», котрі встановлюють символи культу навіть у катівнях.

Практичнішим напрямком щодо розуміння війни є рефлексія над її природою, вплетена у

загальні пошуки найважливішого в житті особистості в період «людина-війна». Сенс такого підходу вдало показав військовий журналіст та письменник Василь Гроссман, книга якого «Життя та доля» була знищена російською владою («загубили» єдиний примірник рукопису). Основа роману пронизана ідеєю руйнації звичайного (природного) життя кожного, хто свідомо чи мимоволі опинився в орбіті війни. Письменник продовжив лінію «ремаркізму», «окопної правди», засуджену за часів панування комуністичної ідеології. Правда на війні йде від самої людини, створюючи «людино-реальність» війни.

Отже, принципові моменти наукового дискурсу щодо війни ми вбачаємо у таких положеннях: слід використовувати методологічну новацію «дизайн-мислення» для налагодження горизонтальних зв'язків між напрацюваннями всіх дослідників та напрямків вивчення війни, адже кожне із досягнень політичної конфліктології, культурології, соціальної психології, військових наук, мистецтв ведення війни, специфічно висвітлює одну з її сутностей. Так, якщо картина Дієго Веласкеса «Здача Бреди» розкриває великодушність переможців, командувач яких заборонив утиски мирних жителів-громадян цього міста, то «Герніка» Пікассо засвідчила безжалісність бомбардувальників мирного іспанського міста, стертого з «лиця» землі, як у сучасній Україні зруйновані вщент Мар'їнка, Бахмут, Авдіївка тощо.

Війна як соціальне явище здійснює безперервну модифікацію – морфологію організованої збройної боротьби між державами чи значними соціальними силами всередині держав із претензією панування в соціальному середовищі, тому вона потребує конкретно-історичного аналізу.

Прикметник «антропогенний» щодо війн означає, що вони породжені не Богами та не є спонтанними сутичками озброєних банд, або груп звірів за домінування над територіями, а є цілеспрямованою діяльністю керівників держав та їхніх силових структур. Звірі бувають дійсно моральнішими за агресорів, як справедливо зазначив Президент В. Зеленський у коментарях відносно еко- і геноциду, заподіяного російськими окупантами українцям через руйнуванням Каховської ГЕС.

Гете у «Фаусті» словами мудреця передав сенс війни у її бажаності для таких, як імператор: «Аби мені не заважали, я б у війні здобув би славу» [2].

Людина – головний суб'єкт або «актор» збройних акцій, вона ж і головна жертва. Ми переконані, що все буде відновлено на українській землі, міста і села, енергетичні об'єкти та музеї, але людські втрати залишаться незворотніми.

Полемогогія на підставі синтезуючого підходу визнає війну специфічним, вкрай небезпечним різновидом конфліктної соціальної практики, яка здійснює нове «перетворення» миру на його протилежність: життя на смерть, будівництво на руйнування, культуру співіснування етносів на стан нічим не обмеженого насильства. Полемологія дозволить перейти до конкретного аналізу російської агресії, її суперечливого та жахаючого змісту. Війна – «справжній хамелеон», тому родові риси «абстрактної» війни слід співвідносити з реаліями «дійсної» війни. На цьому наполягав ще Г. Гегель та його учень К. Клаузевіц. У подальшому аналізі конкретної війни необхідно перейти до дослідження змістовних елементів структури війни та її динаміки, актуальних для нашого часу. Варто зосередити увагу на такому особливому явищі російсько-української війни 2022-2023 рр., як нова роль союзників при формуванні військової міці сторін. Вони стали дієвим фактором ведення цієї війни навіть для держави з «другою армією світу». У цьому конфлікті росія змушена покладатися на третьорядні держави-ізгої. Моральна, технічна, бойова допомога країн прогресивного світу Україні стала одним із вирішальних факторів її майбутньої перемоги. Варто враховувати і вплив глобалізації, адже війни перейшли регіональні кордони.

Отже, центральний пункт підходу до завдань оновленої полемології, яка вважалася класичною з середини минулого століття та ставила завдання заміни «невиправданого пацифізму» реальною картиною, полягає у ставленні до неї з раціональних наукових та широких соціокультурних і гуманітарних позицій. Вони визначаються незмінною домінантною політичною природою війни та нинішнім етапом цивілізованого поступу людства. Визнано, що російська «спецоперація» в Україні має переважно політичний характер – змінити соціально-політичний устрій, усунути (знищити) демократичну владу, встановити новий соціальний лад на окупованій території суверенної країни. Наукова та культурологічна складова роздумів про війну не будуть суперечити ідеологічному елементу полемології.

Тому, наша амбітна ідея полягає в тому, щоб сформувати концепт розуміння антигуманної природи війни та створити науковий дискурс XXI століття завдяки спеціальній, відносно новій галузі знання, яка синтезує здобутки підходів «полемології» – науки про війну та «паксології» – вчення про мир. Це особливо важливо для студентської молоді. Прем'єр-міністр України 19 жовтня 2023 зробив заяву, що військова та професійна освіта в пріоритеті на найближчі роки.

Висновки. У системі вищої освіти поки що не передбачено перехід від морально-аксіологічної оцінки справедливих та загарбницьких воєн до концептуалізації їхньої сутності, змісту та антигуманних наслідків, а окремі положення політології, конфліктології, соціальної психології та інших дисциплін не дають цілісної картини осмислення війн «нового покоління».

Тому, наразі постало завдання включити у зміст вищої освіти не спрощений та адаптований до схематичного мислення й почуттів школярів курс «Захист Батьківщини», а систематизовані глибокі знання теоретичного характеру про взаємозв'язок «озброєного миру» та всіх форм збройного

соціально-організованого насильства навчальним блоком, центральне місце у якому займає полемологія. Адже ще на початку післяреволюційного періоду XX століття у часи боротьби за незалежність України йшлося про необхідність надати громадянам певний корпус знань, який і сьогодні потрібен для розуміння сутності війни та військової справи. І саме українська полемологія має нести власне ідейне навантаження: не виправдовувати війну як «ефективний засіб комунікації», а розкривати її антигуманну сутність та політичну заангажованість теорій виправдання війни.

1. Гегель Г.-В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р.Осодчука та М.Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
2. Гете. Й. Фауст. К.: Знання, 2019. 431 с.
3. Грабовська І. Культура неподаної руки. URL: http://catalog.biblioteka.uz.ua/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=en&C21COM=S&I21DBN=INFO&P21DBN=INFO&S21FMT=briefwebr&S21ALL=%28%3C%2E%3EA
4. Грабовська Ірина, Наливайко Лариса. «Жіноче / не жіноче обличчя війни» (за книгою Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя»). У*країнознавчий альманах*, №32, 2023. С. 14–22.
5. Грабовська І.М. Звірства російської армії в Україні у світлі ідеї протиприродного відбору в історії росії. *Матеріали CXIII Міжнародної інтернет — конференції «Розвиток науки та техніки під час воєнного стану», 28 листопада 2022 р., м. Херсон*. Вінниця, 2022. С.44–49.
6. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. №1. С. 212–225.
7. Камю А. Сторонній: *Повість. Чума: Роман. Падіння: повість* / Пер. з франц. Передм. Д. Наливайка. К. «Дніпро». 1991. 655с.
8. Клаузевіц К. Природа війни. К.: Віват, 2018. URL: /https://knigogo.com.ua/knigi/pryroda-vijny/
9. Книга «Добрі янголи людської природи. Чому у світі панувало насильство і чи стало його менше?» Стівен Пінкер. URL: https://nashformat.ua/products/dobri-yangoly-lyudskoi-pryrody.-chomu-u-sviti-panuvalo-nasylstvo-i-chy-stalo-jogo-menshe-709465.
10. Мосов С. П. Война или мир – выбор за человечеством: монография. К. «Румб». 2007. 261 с.
11. Ортега-і-Гассет. Тема нашої доби. К. «Основи». 1994. 412 с.
12. Осьодло В.І., Траверсе Т.М. Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона: монографія. Київ: «Парламентське вид-во». 2023. 320 с.
13. Погорілий Д.Є. Хрестоматія для лінивих (*Анотації відомих праць з історії та сучасності політичної науки*). URL**:** https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/
14. Рудинеско Е. Філософи у обіймах бурі / Пер. з фран. О.А. Юдина. К. «Ніка-Центр». 2007. 208 с.
15. Українська еліта у другій половині XIX – на початку XX століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми. Львів. 2023. 540 с.
16. 24 дні у підвалі: як Податковий університет прихистив десятки людей під час звірств росіян в Ірпені. URL: https://nezlamni.city/articles/317910/24-dni-u-pidvali-istoriya-podatkovogo-universitetu-pid-chas-okupacii
17. John Keegan and Joseff Darracot. The nature of War. London. 1980. 546 p.
18. George Di Michilete. Napoleon Revisited. *Joint Force Quarterly*. 2023. #109.

References:

1. Gegel' G.-V. F. (2000). *Osnovy filosofskogo prava, abo Prirodne pravo i derzhavoznavstvo* [Fundamentals of the philosophy of law, or Natural law and political science] / Per. s nim. R. Osodchuka i M. Kushnira. K.: Yunívers. 336 p. (in Ukrainian).
2. Gete. Y. (2019). *Faust*. [Faust]. Vidavnitstvo: Znannya. 431 p. (in Ukrainian).
3. Grabovska I. *Kultura nepodanoi ruky* [The culture of a non-present hand]. URL: http://catalog.biblioteka.uz.ua/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=en&C21COM=S&I21DBN=INFO&P21DBN=INFO&S21FMT=briefwebr&S21ALL=%28%3C%2E%3EA (in Ukrainian).
4. Grabovska Iryna, Nalyvaiko Larysa. (2023). «*Zhinoche / ne zhinoche oblychchia viiny» (za knyhoiu Svitlany Aleksiievych «U viiny ne zhinoche oblychchia»)* ["The female / not female face of war" (based on the book by Svtlana Aleksievych "The war does not have a female face")]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, № 32. Pp. 14–22. (in Ukrainian).
5. Grabovska I.M. (2022). *Zvirstva rosiiskoi armii v Ukraini u svitli idei protypryrodnoho vidboru v istorii rosii* [Atrocities of the Russian army in Ukraine in the light of the idea of unnatural selection in the history of Russia]*. Materialy CXIII Mizhnarodnoi internet — konferentsii «Rozvytok nauky ta tekhniky pid chas voiennoho stanu», 28 lystopada 2022 r., m. Kherson.* Vinnytsia. Pp. 44–49. (in Ukrainian).
6. Grabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Khvyli hlobalizatsii, dekolonizatsiia ta heopolitychna subiektnist* [Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity]*. Ukrainoznavstvo*. №1. Pp. 212–225. (in Ukrainian).
7. Kamyu A. (1991). *Storonniy* [Outsider]. *Povíst'. Chuma: Roman. Padeniye: povíst'* / Per. z fr. Peredm. D. Nalivayka. K.: Dnipro. 655 p. (in Ukrainian).
8. Klauzevits K. (2018). *Priroda voyny* [The nature of war]. K.: Vívat. URL: /https://knigogo.com.ua/knigi/pryroda-vijny/ (in Ukrainian).

9. *Kniga «Dobryye Yangoli Lyudskoy Prirody. Chomu u svíti panulo nasil'stvo i chi stalo yego men'she?»* [The book "Good angels of human nature. Why was there violence in the world and has it become less?] *Stiven Pinker.* URL: https://nashformat.ua/products/dobri-yangoly-lyudskoi-pryrody.-chomu-u-sviti-panuvalo-nasylstvo-i-chy-stalo-jogo-menshe-709465 (in Ukrainian).
10. Mosov S.P. (2007). *Voyna ili mir – vybor za sushchestvami* [War or peace – a choice for humanity]: *monografiya.* K. «Rumb». 261 p. (in Russian).
11. Ortega-i-Gasset. (1994). *Tema nasha dobi* [The topic of our time]. K. «Osnovy». 412 p. (in Ukrainian).
12. Osodlo V.I., Traverse T.M. (2023). *Psikhologiya i voyna: ne zaimstvovany uroki Gyustava Le Bona*. [Psychology and war: lessons not learned by Gustave Le Bon]: monografiya. Kiyev. «Parlaments'ke vid-vo». 320 p. (in Ukrainian).
13. Pogoriliy D.Ê. *Khrestomatiya dlya linvikh (Annotatsii vidoizmenennykh rabot po istorii i sovremennosti politicheskoy nauki).* [Anthology for the lazy (Annotations of famous works on the history and modernity of political science)]. URL: https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/ (in Ukrainian).
14. Rudinesko Ye. (2007). *Filosofiya v obíymakh burí*. [Philosophers in the arms of the storm]. / Per. z fran. O.A. Yudina. K.: «Nika-Tsentr». 208 p. (in Ukrainian).
15. *Ukrainskaya elita v drugikh stranakh XIX – na rubezhe XX stoletiya: osobennyye formatsii, transformatsionnyye proyavleniya, intellektual'nyy potentsial. Zapadnyye zemli. Vyberite problemy* [The Ukrainian elite in the second half of the 19th and early 20th centuries: peculiarities of formation, transformation of ideas, intellectual potential. Western lands. Selected problems]. (2023). L'vív. 540 p. (in Ukrainian).
16. *24 dnya v Podvale: v Podatkovom universitete prisutstvovalo desyat' chelovek vo vremya zvezd rosiiyan v Irpeni* [24 days in the basement: how the Tax University sheltered dozens of people during the atrocities of the Russians in Irpen]. URL: https://nezlamni.city/articles/317910/24-dni-u-pidvali-istoriya-podatkovogo-universitetu-pid-chas -okupatsii (in Ukrainian).
17. John Keegan and Joseff Darracot. (19800. The nature of War. London. 546 p.
18. George Di Michilete (2023). Napoleon Revisited. *Joint Force Quarterly*. #109.

90 РОКІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1932-1933 рр.)

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.14
УДК: 930.2:[94:341.485](477)"1932/1933"

Тетяна БОРЯК
кандидат історичних наук, доцент, дослідниця,
історичний факультет Вільнюського університету, Литва

ORCID: 0000-0002-7472-0014
Email: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ОПРИЯВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ГЕНОЦИДУ: ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА VS ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932–1933 РР.

***Анотація**. Тоталітарні держави контролюють інформаційний простір, стежачи за тим, щоб оприлюднювався тільки той наратив, який не суперечить офіційному. У такий спосіб, з одного боку, формувалися «класичні архівні» джерела, підвладні тоталітарним режимам. З іншого – упосліджені та переслідувані члени суспільств, репресовані та проти яких чинилися злочини проти людяності, залишалися непочутими. Враховуючи часту ліквідацію диктаторами не лише безпосередніх свідків своїх злочинів, але й опосередкованих (документів), з'ясувалося, що часто чи не єдиним доказом, здатним бути використаним у суді проти винних у геноциді, є саме усна історія. Здебільшого те, що лишилося після архівоциду в українських архівах компартійних органів, є документами місцевого рівня. Ці джерела містять факти, переважно «дозволені» партією. «Недозволені» ж факти як частину історії Голодомору доводиться відшуковувати передусім в усній історії.*

Метою дослідження є огляд окремих тематичних аспектів Голодомору з точки зору їхньої кореляції в документальних джерелах та усній історії.

Через умисне нищення документів епохи Голодомору (1930-х рр.) ми маємо набагато менше відомостей від фахівців сільського господарства, медицини, освіти. Такі дані, як і низка інших, часто відсутні або частково присутні в архівних джерелах, можуть бути виявлені в усній історії.

Таким чином, наявні у документальних джерелах про Голодомор прогалини часто перекриваються свідченнями усних історичних джерел. Крім того, джерела особового походження пропонують погляд "знизу", часто корелюючись з інформаційними блоками документальних джерел: рівень смертності, виражений зокрема в описові трупів на вулицях; методи конфіскації продовольства; доля дітей; втечі з села як стратегія виживання; чорні дошки. Таке паралельне прочитання дозволяє «розкрити» документи, спродуковані совєтською тоталітарною державою

***Ключові слова:** Голодомор, джерела Голодомору, документальні джерела, усна історія, совєтська пропаганда, заперечення Голодомору, архівоцид.*

Tetiana BORIAK
PhD in History, associate professor, researcher,
History Faculty of the Vilnius University. Lithuania

DISCOVERY OF THE MECHANISM OF GENOCIDE: DOCUMENTARY SOURCES VS PERSONAL SOURCES ABOUT THE HOLODOMOR IN UKRAINE 1932–1933

***Abstract.** Totalitarian states control information space, watching closely the appearance of only that information that does not contradict an official one. In this way, on the one hand, "classical archival" sources had been preserved, with content controlled by the totalitarian regime. On the other hand, ignored and repressed society members who had been persecuted or committed crimes against humanity remain unheard. Taking into account often*

liquidation by the dictators not only direct witnesses of their crimes, but also indirect ones (documents), it turned out that it is oral history is often the only proof able to be used in a court against the guilty in genocide. Mostly documents of local level have been preserved after archivocide in the Ukrainian archives of the party organs. These sources contain facts mostly «allowed» by the party. «Unallowed» facts as part of Holodomor history have to be searched for first of all in oral history.

The goal of the research is to review some thematic aspects of Holodomor from the pint of view of their correlation in archival sources and oral history.

Because of intentional liquidation of the sources of the Holodomor epoch (1930s), we do not have many facts from specialists in agriculture, medicine, education. Such facts, as well as a set of others, often absent or partly present in archival sources, can be found in oral history.

Therefore, present in archival sources about the famine spots are often covered by oral history testimonies. Besides, sources of personal origin suggest vision from «below», often correlating with information blocks of archival sources: level of mortality, expressed in description of amount of corpses on the streets; methods of food confiscation; fate of kids; escape from a village as a survival strategy; black boards. Such parallel reading allows «revealing» of the sources produced by the Soviet totalitarian state.

***Keywords**: Holodomor, Holodomor sources, archival sources, oral history, Soviet propaganda, Holodomor denial, archivocide.*

Постановка проблеми. Відомо, що тоталітарні держави контролюють інформаційний простір, стежачи за тим, щоб оприлюднювався тільки той наратив, який не суперечить офіційному. У такий спосіб формувалися "класичні архівні" джерела, підвладні тоталітарним режимам. На іншому полюсі перебували голоси людей (записані як усна історія), стосовно яких чинились утиски чи злочини проти людяності цими тоталітарними режимами, які часто не залишали живими не лише безпосередніх свідків своїх злочинів, але й опосередкованих (документів). З'ясувалося, що за умов масових злочинів проти людяності тоталітарними режимами чи не єдиним доказом, здатним бути використаним у суді проти винних, є саме усна історія, адже геноцидарії добровільно не залишають доказів своїх злочинних намірів. Ініціатори та виконавці геноцидів не описують схеми та механізм виконання винищення. Натомість шляхом опитування свідків подій, які вижили, створюється масив усної історії, який використовується як істориками для реконструкції подій, так і правниками для покарання організаторів геноциду і виконавців. Свідки-жертви отримують можливість висловити власну версію подій, повідомити вголос про їхнє бачення. На сьогодні постає питання про верифікацію архівних документів усною історією (та *vice versa*). І історія Голодомору тут не є винятком.

Через проблему збереженості архівних документів, спричинену політикою умисного нищення документів епохи Голодомору (1930-х рр.), ми маємо набагато менше інформації від фахівців сільського господарства, медицини, освіти. Умовно кажучи, те, що лишилося після архівоциду в архівах компартійних органів, – це здебільшого масиви документів місцевого рівня, що містять лише відкриту, «дозволену» партією фактографію. «Недозволену» ж фактографію як частину історії Голодомору доводиться відшуковувати передусім в усній історії.

Інтенсивний розвиток студій з Голодомору в Україні, починаючи з 2000-х рр., засвідчив серйозні зрушення стосовно розуміння механізму здійснення геноциду. Викристалізовувалися й інші аспекти в дослідженнях Голодомору, які сприяли глибшому розумінню проблеми – порівняно з документальними джерелами, які, хоча частково містять інформацію, наявну в збереженій офіційній документації тогочасних органів державної влади, однак не дають змоги простежити причину, початок явища, його еволюцію та наслідок.

Метою пропонованого дослідження є огляд окремих тематичних аспектів Голодомору з точки зору їхньої кореляції в документальних джерелах та усній історії.

Аналіз існуючих джерел та літератури. Справжній злам у досліджуваному напрямі відбувся з початком 2000-х рр., коли розгорнулася підготовка до вшанування 70-х роковин пам'яті жертв Голодомору. У ході підготовки до 75-х роковин, у 2007–2008 рр., був ініційований наймасштабніший загальнонаціональний проєкт із записування усної історії в ході укладання Національної книги пам'яті жертв Голодомору. Записана таким чином усна історія (бл. 70 тис. одиниць[1]) стала наймасовішим видом джерел, зібраних методом опитування й надалі повною мірою залученими до історичних досліджень. Загалом за дев'ять десятиліть створення, записування та публікації усних свідчень та джерел особового походження про трагедію Голодомору їх загальну кількість можна оцінити у понад 113 тис. одиниць[2].

Чи не найпершою своє бачення ролі усноісторичних джерел в наукових студіях Голодомору системно запропонувала історикиня, громадська активістка Асоціації дослідників голодоморів Олександра Веселова [4, с. 7–33; 5, с. 189–210; 6, с. 269–281]. Тоді ж дослідниця чи не першою звернулася до усних свідчень як до джерела вивчення геноциду. Ішлося про застосування методу кореляції даних з архівних документів та усної історії щодо

[1] Підрахунки авторки.
[2] Підрахунки авторки.

вивезення хліба і організації хлібозаготівель; розкуркулення та проведення колективізації, обшуків тощо [5, с. 189–210]. Вона дійшла висновку, що офіційні документи та наратив очевидців Голодомору цілком “накладаються” один на одного [6, с. 269–281], а отже, як архівні документи, так і свідчення очевидців є повноцінним вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків [5, с. 191, 209].

Ця теза на матеріалах усної історії була підтверджена істориком Владиславом Верстюком [3]. Упорядник десятитомної серії усної історії Голодомору «Український Голокост” (2004–2014) о. Юрій Мицик також зазначав, що свідчення дають змогу «зафіксувати майже тотожну загальну картину цих подій, що яскраво засвідчує запрограмованість подій “зверху”» [15, с. 16]. Станіслав Кульчицький наголошував: важко уявити відтворення реальної картини трагедії без колекції свідчень [12, с. 422].

Осмислення та класифікацію джерельної бази Голодомору було запропоновано двома джерелознавцями: Р. Пирогом (комплексна класифікація документальних джерел про голод за походженням і місцями зберігання, станом на 2003 р. [20, с. 9; 21, с. 82–101]; а також збірка документів 2007 р. [8]), та Г. Боряком (вісім груп джерел станом на 2007 р.; введення поняття “архівоцид” щодо умисної політики совєтської влади з нищення документальних джерел часів Голодомору [1, с. 7–13; 2, с. 13–18]).

Основна частина. Звернімося спочатку до інформації, що міститься в документальних джерелах про Голодомор. Документи ЦК ВКП(б) містять 270 задокументованих питань (з них ¾ стосувались сільського господарства), розглянутих на 69-ти засіданнях ЦК ВКП(б) впродовж 1932–1933 рр. (тематика: посівна, хлібозаготівлі; допомога та позики [22, с. 7–9]). Документи за жовтень 1932 р. – 5 лютого 1933 р. відбивають хід хлібозаготівельної кампанії, під прикриттям і в ході якої і стався Голодомор. Маємо тут документи про блокаду зовнішню (кордонів України) – січень 1933 р.) та внутрішню (запровадження паспортів) – грудень 1932 р. Загалом же, чим вищий рівень документа, тим менше у ньому буде інформації про голод [22, с. 13].

Наступний період пов’язаний з підготовкою до посівної кампанії (весна – раннє літо 1933 р.). Цей період багатий на документи насіннєвої, харчової і фуражної позики/допомоги та «мобілізації внутрішніх ресурсів».

До документів республіканського рівня належать стенограми та документи зустрічей, конференцій, пленумів Політбюро ЦК КП(б)У; обласних, міських та районних комітетів; державних органів; звернень громадян [20, с. 9; 21, с. 82–101]. Упродовж 1932–1933 рр. ЦК КП(б)У видало понад 650 розпоряджень щодо українського села [19, с. 115]. Директивні листи та телеграми ЦК КП(б)У допомагали втілити в життя виконання інструкцій всесоюзного рівня. Серед ключових питань (таких, що стосувалися або всієї республіки, або її окремих регіонів): виконання розпоряджень, зернові резерви, боротьба за хліб; репресії, включно із запровадженням режиму «чорних дошок». Загалом документи республіканського рівня містять багатий фактаж про голод [22, с. 13–14].

Надзвичайно інформативними, наскільки це можливо за тогочасних умов, є звіти про ситуацію в сільській місцевості, укладені відділами КП(б)У. ЦК створював тимчасові робочі групи на період деяких кампаній. Так, взимку-навесні 1933 р. інформаційно-посівна група працювала та повідомляла про голодування, опухання, канібалізм. Були наведені відповідні факти, а у підсумку заявлено, що причинами були «шкідництво» та «саботаж» [20, с. 13–14].

У звітах до ЦК КП(б)У про ситуацію на селі, які зокрема включали повідомлення відрядженими до сіл службовцями відображається яскрава картина атмосфери підозрілості, страху, насильства, тортур. Є описи знущань над селянами. Показані методи боротьби з ворогами: конфіскацію житла, майна, їжі. Іноді відображено тортури над селянами. Такий фактаж, корелюючись з наративом усноісторичних джерел, є цілком достовірним [20, с. 13]. Документи локального рівня також містять відомості про голодування через «продовольчі труднощі». Незважаючи на офіційну риторику, відображено трагедію українського села взимку 1932–1933 рр., зруйнованого обшуками, конфіскацією їжі, відчуттям страху, терору, арештів, вбивств за опір, розрив родинних зв’язків (коли діти чи батьки йшли з села у пошуку їжі або члени родини помирали з голоду), смертність. Інформацію про голод та безвихідну ситуацію селян ми можемо отримати зі звернень, членів партії, селян [20, с. 20–21]. Документи ДПУ посідають особливе місце у джерельній базі Голодомору. Співробітники трьох відділів ДПУ були мобілізовані в села у той час; таким чином, мережа чекістів на селі була досить розгалудженою, що вилилось, як підтверджено дослідниками, у досить достовірні з точки зору фактажу, а не оцінок, повідомлення з епіцентрів голодування [20, с. 17–18]. Чекісти надсилали звіти, які чисельно переважають інші види джерел, спродуковані цією інституцією (виходячи із контурів збереженої джерельної бази радянської української спецслужби). Іншим видом джерел про Голодомор, які відклалися в результаті роботи спецслужб, є архівно-слідчі справи, в яких можна знайти деталі щодо колективізації, голодування та канібалізму в селі, пропущену крізь призму певної особистості і зафіксовані у щоденниках, нотатких чи поетичних творах.

Виокремимо тепер події, відображені в усній історії у різних комбінаціях та різних ступенів повноти, які вкладаються у чотири періоди. До першого відносяться дії влади напередодні Голодомору (кінець 1920-х – осінь 1932 р.): створення колгоспів інститут уповноважених, колективізація та “розкуркулення”, вступ родини до колгоспу, конфіскація нажитого у роки НЕПу майна, інвентаря та худоби/птиці, опір діям влади.

Колективізація означала початок соціальної інженерії українського села, яка вилилась у геноцид 1932–1933 рр. У переважній більшості випадків респонденти розмежовували колективізацію та репресії тих років від терору саме початку Голодомору (кінець 1932 р.). Іроїда Винницька при аналізі зібраних в архіві Українсько-Канадського дослідчо-документаційного центру свідчень про голод також звернула увагу на те, що очевидці не прив'язують Голодомор до колективізації, яка почалась ще в 1929 р. Натомість вони акцентують увагу на спланованості голоду та його штучній природі [7, с. 163–164]. Це є зайвим підтвердженням концепції Станіслава Кульчицького про перехід загальносоюзного голодування в СРСР до Голодомору в УСРР в кінці 1932 р.

Другим етапом, який означив перехід голодування у "голодовку" (тодішній термін, популярний у свідченнях), стали обшуки кінця 1932 р., у ході яких часто вилучалось не лише офіційно заявлені зернові запаси, але й продовольство та їжа. Згадки про такі обшуки присутні у наративі навіть дітей, адже це була та межа, за якою родина починала голодувати та втрачати своїх членів. Так само присутній опис намагання родини сховати продукти харчування (якщо таке мало місце) із констатацією, що вижити вдалося саме завдяки захованій їжі, або розпачем через конфіскацію укритих запасів.

Олександра Веселова зіставила відомості архівних документів та свідчень очевидців про події осені 1932 – початку 1933 рр., які були пов'язані з організацією Голодомору. Вона дійшла висновку, що наратив свідчень очевидців подій та інформація офіційних документів вказує на навмисну організацію голоду шляхом вилучення зерна і продуктів, фактичного пограбування селян через різні податки і заборони та обмеження свободи пересування. Та чи інша вказівка влади у цьому контексті знаходила більше чи менше відображення у персональній історії свідка, якщо не в одного, так в іншого очевидця [6, с. 279].

Третій етап означає входження у тотальне голодування після обшуку, поєднане з терором проти селян, повторними обшуками, стратегії виживання (включно із канібалізмом), голодування, смертність, поховання (зима – весна 1933 р.). Опис подій у цій часово-подієвій групі залежить від віку респондента. Діти спроможні розказати про те, що відбувалося у їхній родині, подеколи – у близьких родичів чи сусідів. Підлітки були здатні розширити сферу спостережень до друзів та школи, дорослі – до односельчан та родичів за межами села.

Останній період, висвітлений у наративах, повязаний з поверненням до життя – переважно влітку (коли можна було споживати те, що виросло, починаючи з весни 1933 р. – зерно, картопля, фрукти, ягоди) та особливо після жнив 1933 р., коли почали роздавати зерно чи борошно на трудодні; намагання з'ясувати долі зниклих рідних та усвідомлення втрат; повернення до села/хати; спроби обрахунку померлих.

Завдяки масовості свідчень про голод, наданих селянами, стає можливим реконструювати елементи вбивчого механізму, застосованого владою з кінця 1932 р. Інструментом геноциду стали повальні обшуки. Один респондент свідчив, що після обшуків, здійснених однією бригадою, починався трус другою бригадою, а іноді – навіть третьою. І якщо після другої та наступної бригади було виявлено приховані запаси їжі, це призводило до негативних наслідків для тих, хто робив обшук перед ними [23, с. 8].

Маємо підтвердження даної політики щодо діяльності бригад, помічену німецьким консульством в УСРР (тобто джерело несовєтського походження) і зафіксовану у Доповідній записці Київського обласного відділу ДПУ УСРР 1 березня 1932 р.: бригади «з невеликими інтервалами рухалися одна за одною і те, що не вдавалося забрати одним варварам, добиралося іншими» [9, с. 277]. Подібні спостереження очевидців голоду є надзвичайно цінними, оскільки навряд чи можна зустріти таку офіційну вказівку, зафіксовану у певному розпорядчому документі, – адже подібні злочинні накази часто віддавалися в усній формі.

Респонденти також запам'ятали процедуру оподаткування / штрафування з вимогою виконати "план до двору", при тому зазвичай відзначали її алогічний характер: виплати вимагали доти, доки не лишалось чим платити, і тоді приходили з обшуками: «Осінь 1932 р. великого лиха селянам не віщувала. Врожай був не гірший, ніж у попередні роки. Здали селяни державі запланований податок, та раптом за першим податком оголосили другий, потім третій. Почали їздити по селах спеціальні продовольчі загони і забирати все до нитки. Люди ховали зерно, картоплю в ямах, криницях, у скиртах, на горищах, замазували в грубах. Та хіба вбережеш від пильного ока збирача? І спалахнув в Україні великий голод, а за ним прийшла смерть» [26, с. 851].

Збереглося тлумачення на місцях занесення об'єктів на чорну дошку – наприклад, лист секретаря Мелітопольського районного партійного комітету та голови Мелітопільського районного виконавчого комітету про заходи щодо колгоспу «Радстеп», занесеного на «чорну дошку» від 21 січня 1933 р. на основі директиви обкому КП(б)У від січня 1933 р. (вочевидь, йдеться про директиву, яка транслювала на місця т.зв. новорічну телеграму Сталіна від 1 січня 1933 р.). Це директиви вилучити "виданний" колгоспникам хліба (крім тих, хто "чесно та добросовісно виконує державні зобов'язання" та допомагає шукати крадіїв); відшкодувати протягом 48 годин з колгоспників боргів по кредитах та іншу заборгованість колгоспу, включно з м'ясним податком. Після закінчення вказаного строку наказано вилучати худобу, домашню птицю та усе цінне майно в рахунок погашення боргів, м'ясного податку та натурального штрафу. Встановлювався триденний термін для повернення близько 200 тон "розкраденого" хліба колгоспом і колгоспниками. У разі невиконання припису слід було застосувати

репресії відповідно до закону про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 р. До 25 січня треба було повернути натуральні аванси, видані колгоспу. У разі невиконання вказаних приписів для членів партії застосовувалося покарання у вигляді виключення з неї, а для колгоспників – вилучення хлібу і штрафування натурою [17, с. 80].

Вочевидь, штрафування натурою якраз і означало, судячи зі свідчень очевидців саме конфіскацію продуктів. Враховуючи жорстко централізований та авторитарний тип системи державного управління того часу, а також логіку дії щодо українських селян з літа 1932 р. (лист І. Сталіна Л. Каґановічу від 11 серпня) не підлягає сумніву, що зазначені заходи можна екстраполювати на інші населені пункти. Цю тезу підтверджує наявність у чи не кожному свідчення згадки про обшуки, після яких родина починала голодувати до смерті.

Підтвердженням тези Георгія Папакіна про дійовий ізоляціонізм за допомогою чорних дошок [18, с. 207] є такий документ особового походження, як доповідь від 9 травня 1933 р., підготовлена віце-консулом Італії в Москві Леоне Сірканою. Дипломат на основі аналізу матеріалів місцевої преси та «прямого спостереження» наводив факти «абсолютної заборони покидати межі села або сільськогосподарського підприємства», а також згадував про «обшуки і конфіскацію продуктів» – санкції, які застосовувались до села, занесеного на «чорну дошку» [14, с. 228].

Блокаду с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області, яке було серед перших, що потрапило на «чорну дошку», змальовує у своїх спогадах його житель: «Це село занесене на “чорну дошку”. То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на “чорну дошку”, більше пережили, але ми близько міста жили – Павлограда, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, “чорна дошка”. Такий стовп і напис “Бойкот...”» [14, с. 229]. Інше свідчення містить ті самі факти: «Село потрапило на “чорну дошку”, патрулі нікого не випускали за межі села. Настав голод...”» [24, с. 343].

Станіслав Кульчицький аргументує, що сигналом до повальних обшуків стала телеграма за підписом генерального секретаря ЦК ВКП(б) Іосіфа Сталіна від 1 січня 1933 р. про добровільне здавання колгоспами, колгоспниками і одноосібниками приховуваного хліба. Саме «поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в одне ціле, як наслідок цієї телеграми, стало сталінським “нищівним ударом”» [13, с. 300–303].

Маємо вражаюче свідчення щодо наслідків телеграми Сталіна, надане очевидицею голоду (селянка 1921 року народження навряд чи знала про новорічне вітання генсека). Наратив фактично повторює реконструкцію С. Кульчицького: «Один день дуже мені запам’ятався. Це було десь на поч. 1933 р. Я з мамою та сестрами були вдома. До нас прийшли якісь чотири чоловіка і спитали, чи є в нас щось поїсти, а моя мама відповіла, що в них вже не має навіть хліба. Тоді вони почали кричати і сказали, якщо ви зараз нам нічого не дасте, то ми заберемо все, що є» [26, с. 822].

Методи, застосовувані активістами та владою, були жорстокими. Документальні джерела зберегли згадки про них: знущання та тортури (встромлені у двері пальці, примусове копання для себе самих ями [10, с. 7]); доноси [10, с. 5] за дозвіл активістам забирати частину знайдених продуктів [11, с. 23]; убивства непокірних, побиття, погрози ув’язненням у разі несплати податків; вилучення на поч. 1933 р. продовольства [25, с. 87–88] тощо.

Наведемо приклади тортур з усних історичних джерел: «селян… обливали водою, вивозили на мороз, примушували робити... фізкультуру, піддавали колективному роздяганню»; «людей били, розстрілювали, прив'язували до підводи і тягнули»; катування в тюрмі; катування голодом в тюрмі; «закрили її в підвалі на троє суток по пояс у воді» за горщик кукурудзи на насіння; 2–3 дні тримали людей «на допитах у штабі»; «закривали в одній хаті і тримали, як у тюрмі»; «садили голими на лід»; «людей заводили в «холодну»… заливали в кімнату воду – вона замерзала і люди виморожували ноги»; «закриття на два тижні в темному льосі»; запалення «соломи на спинах селян»; примус людей до нічної праці, «хто засипав, того просто трактором переїжджали»; «виселяли з хати, якщо опирався хтось, висаджували на дах голого; «“дідка” били прямо серед села, а потім ще до тюрми на 8 років») [26, с. 558, 614, 983, 1092, 1204, 1233, 1278, 1286, 1316, 1328, 1310, 1098, 484, 582, 1143]. Доноси також часто згадуються при описі вилучення продовольчих запасів у селян [26, с. 998, 1012, 1024, 1032 та ін.].

Також чітко корелюються у документальних джерелах та усноісторичних повідомленнях про непоховані трупи жертв голоду [10, с. 6; 26, с. 21, 76, 77, 110, 120, 146, 150, 161, 163, 164, 176, 208, 221, 244, 247, 250, 263, 290, 319, 346, 391, 500 та ін.]; про те, що саме старші люди і діти зазвичай ставали першими жертвами голоду [10, с. 6; 26, 42, 53, 75, 1303, 1061, 1106, 1222, 1311, 1317, 1358 та ін.]; про переселенців [8, с. 983–984, 988-989, 992-994; 26, с. 673, 845] та ін.

Селяни намагалися вирватися з голодового гетто, згадуючи про різні стратегії виживання, спрямовані зокрема на втечу чи виїзд з села. Їхні намагання не залишилися непоміченими владою. У січні 1933 р. Одеський обком бив на сполох через «самовільний виїзд» колгоспників та одноосібників області в інші республіки та краї [28, с. 381–382, 386]. За грудень 1932 – січень 1933 р., за даними ОГПУ СРСР, з 215 районів усіх тодішніх семи областей УСРР та з АМССР виїхало понад 85 тисяч селян (понад 9200 родин), з них понад 28 тис. колгоспників та понад 40 тис. одноосібників [28, с. 384]. Станом на 14 лютого 18,166 українців було повернено до УСРР

лише з Центрального чорноземного округу [29, с. 282]. Є згадка про т. зв. «поверненців» у службовому документі ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р.: це такі українці, які «разом з родинами десь блукав весь час, а тепер в значних кількостях повертаються назад в свої села і колгоспи» – і саме їхній стан є «особливо тяжким» [8, с. 771].

Усні наративи згадують про вимушене повернення в Україну весною 1933 р. тих, хто зміг виїхати за межі республіки і влаштуватись на роботу [23, с. 504; 27, с. 348]. Тим часом з документальних джерел відомо про примусове повернення українців з-за меж УСРР (постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 22 січня 1933 р.), оскільки нестача робочої сили становила загрозу посівній кампанії та збору врожаю.

У документальних джерелах весни – початку літа 1933 р. є сухі статистичні дані щодо фіксації дитячої смертності у містах, без аналізу причин появи голодних дітей у містах. Так, відомо, що станом на 30 травня 1933 р. «контингенти дитячих будинків зросли на 14 тис. 185 дітей»; у Харкові підібрали 9420 дітей, з них тільки за одну ніч – 700 (відомості на 28 травня 1933 р.) [8, с. 856]. У селян був важкий вибір – або плекати надію, що в місті дитину врятують, або вона помре від виснаження по дорозі чи у дитбудинку, або ж слід її назавжди загубиться, або ж намагатися врятуватись всім разом (або помирати всім разом): «Щоб ми з братом не померли, нас мати віддала в дитбудинок в м. Балту, згодом перевезли в м. Ананьїв» [26, с. 728]. Мати віддала двох молодших доньок разом з донькою сусідки місто, залишивши дітей біля «великого будинку»; мати після подорожі померла, брат помер на роботі в колгоспі біля коней, а респондентку віддали до дитячого будинку [26, с. 1292]. Часто таких дітей не шукали через смерть батьків [26, с. 1292], або не могли знайти родичі [26, с. 1282] через, як складається враження, умисне затирання слідів: «в моїх сусідів померли батьки, а дітей віддали в ясла, аж до війни вони там були, а потім їх розіслали в різні місця» [26, с. 1281].

Висновки. Таким чином, наявні у документальних джерелах про Голодомор прогалини часто перекриваються свідченнями усноісторичних джерел. Офіційна документація містить погляд згори, з відповідною риторикою шкідництва та пошуком ворогів. Джерела особового походження пропонують погляд «знизу», на подив часто корелюючись з інформаційними блоками документальних джерел: рівень смертності, виражений у кількості трупів на вулицях; методи конфіскації продовольства; доля дітей; втечи з села як стратегія виживання; чорні дошки. Таке паралельне прочитання дозволяє «розкрити» документи, спродуковані тоталітарною державою, яка ретельно ховала відомості про голод за евфемізмами «тяжких» районів та «продольчих труднощів», пояснюючи причину появи таких директив у певний час за допомогою свідчень очевидців, на яких ці директиви були спрямовані. Це, в свою чергу, доповнить наше знання про совєтський тоталітаризм за часів Сталіна поч. 1930-х рр.

Нарешті, йдеться про певну верифікацію усноісторичних джерел. Такий вид історичних джерел, присвячених Голодомору, містить низку сюжетів, які присутні (хоча і в іншій «ідеологічній» обгортці) і в джерелах, спродукованих органами влади совєтської тоталітарної держави, – держави, яка заборонила згадувати про голод протягом наступних 50 років, і вела інформаційну війну проти пам'яті про нього.

1. Боряк Г. «Архіви Голодомору» в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. *Константи*. № 13, 2007. С. 3–14.
2. Боряк Г. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р*. Київ, 2013. С. 13–19.
3. Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року*. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2009. С. 15–32.
4. Веселова О. Переднє слово: Геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив, і очевидців. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* / Упоряд.: О. Веселова, О. Нікілєв; відп. ред. В. Смолій. Київ: ВД "КАЛИТА", 2009. С. 7–33.
5. Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25 –26 вересня 2008 року*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 189–211;
6. Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. № 3–4, 2009. С. 269–281.
7. Винницька І., Ісаїв В. Свідки Голодомору: усні історії. *Український історик. Журнал Українського історичного товариства. У 75-ліття Голодомору*. Том XLC, 2008. С. 159–168.
8. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. Київ: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007. 1128 с.
9. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: анот. довід. / упоряд.: Л. Аулова та ін. Львів: Центр дослідж. визвол. руху, 2010. 470 с.

10. З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині / Автор нарису-огляду, укладач переліку документів та списку фондів Л.А. Покидченко. Суми, 2002. 356 с.
11. Іваненко В., Романець Н. Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: Анатомія злочину в регіональному вимірі. *Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. *Дніпропетровська область.* Дніпро: АРТ-ПРЕС, 2008. С. 7–30.
12. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. у висвітленні української історичної науки за останні 25 років. *Historia est testis temporum: księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 90-lecia profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika* / pod redakcją Jana Malickiego. – Warszawa: Studium Europy Wschodniej, Uniwersytet Warszawski, 2017. Pp. 413–434.
13. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 як геноцид. Труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.
14. Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933. Київ: Темпора, 2013. 316 с.
15. Мицик Ю. о. Від упорядника. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упорядник о. Юрій Мицик. Т. 1. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2005. 2-ге вид. С. 7–18.
16. Мицик Ю. о. Вступ. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 6. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2008. С. 5–9.
17. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / Авт.-упорядн. В. Тимофеєв. Тернопіль: «Збруч», 1993. 136 с.
18. Папакін Г. В. «Чорні дошки» в політиці Голодомору-геноциду 1932–1933. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р.* Київ, 2013. С. 203–210.
19. Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні: археографічний сегмент. *Український історик. Журнал Українського історичного товариства. У 75-ліття Голодомору*. Т. XLC, 2008. С. 110–121.
20. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідк*и. Київ: Наук. думка, 2003. С. 8–26.
21. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал*. № 5, 2003. С. 82–101.
22. Пиріг Р. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2007. С. 5–34.
23. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 7. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. 542 с.
24. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 8. / Кер. проекту Мицик Ю.; Упоряд.: Мицик Ю., І. Тарасенко, Л. Іваннікова, Н. Кукса. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2012. 466 с.
25. Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Збірник документів / Ред. кол.: В. Боровик (голова), Л. Виноградова, О. Марущак; Авт. кол.: В. Баранюк, Л. Виноградова, Д. Ганченко та ін.; відп. ред. О. Марущак. Херсон: ВАТ «ХМД», 2008. 320 с.
26. «Я вийшов із смерті…». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення / Упорядники Л. Білоусова, Г. Боряк. У 2-х кн. Київ, 2023. (готується до друку).
27. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Коваленко, В. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
28. Голод в СССР, 1929–1934: В 3 т. Том 2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. составитель В. Кондрашин. Москва: МФД, 2012. 912 с.
29. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. *Документы и материалы*. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2005. 840 с.

References

1. Boriak H. (2007). *«Arkhivy Holodomoru» v Ukraini 1932–1933 rr.: suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhen* [«Holodomor Archives» of 1932–1933 in Ukraine: contemporary condition and the perspectives of the research]. *Konstanty*. № 13. Pp. 3–14 (in Ukrainian).
2. Boriak H. (2013) *«Arkhivotsyd» v Ukraini 1934 – 1960-kh rr. yak naslidok Holodomoru* [«Archivicide» in Ukraine 1934 – 1960s as a consequesnce of the Holodomor]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni KhKh stolittia: prychyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kyiv, 20-21 lystopada 2013 r*. Kyiv. Pp. 13–19 (in Ukrainian).
3. Verstiuk V. (2009) *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini – henotsyd ukrainskoho narodu* [Holodomor 1932-1933 in Ukraine as a genocide of Ukrainian people]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychyny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kyiv, 25–26 veresnia 2008 roku*. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia». Pp. 15–32 (in Ukrainian).
4. Veselova O. (2009). *Perednie slovo: Henotsyd ukrainskoho narodu kriz arkhivni dani, svidchennia tykh, khto vyzhyv, i ochevydtsiv* [Foreword: Genocide of Ukrainian people in the archival data, testimonies of survvivors and eye-witnesses]. *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. Knyha persha* / Uporiad.: O. Veselova, O. Nikiliev; vidp. red. V. Smolii. K.: VD "KALYTA". Pp. 7–33 (in Ukrainian).
5. Veselova O. (2009). *Svidchennia ochevydtsiv holodu-henotsydu 1932–1933 rokiv v Ukraini yak dzherelo*

vyvchennia yoho prychyn ta naslidkiv [Testimonies of eye-witnesses of the famine-genocide as a source of research of its reasons and consequences]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraïni: prychyny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. Materialy mizhnarodnoï naukovoï konferentsiï. Kyiv, 25 –26 veresnia 2008 roku*. K.: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia». Pp. 189–211 (in Ukrainian).

6. Veselova O. (2009). *Usne dzherelo u vyvchenni henotsydu ukrainskoho narodu holodom 1932–1933 rokiv* [Oral history in research of a genocide of the Ukrainian people with the famine of 1932–1933]. *Kraieznavstvo*. № 3–4. Pp. 269–281 (in Ukrainian).
7. Vynnytska I., Isaiv V. (2008). *Svidky Holodomoru: usni istorii* [Holodomor eye-witnesses: oral histories]. *Ukrainskyi istoryk. Zhurnal Ukrainskoho istorychnoho tovarystva. U 75-littia Holodomoru*. Tom XLC. Pp. 159–168 (in Ukrainian).
8. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy* (2007) [Holodomor 1932–1933 in Ukraine: Documents and materials] / Uporiad.: R. Ya. Pyrih. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 1128 p. (in Ukrainian).
9. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: anot. dovid*. (2010) [Holodomor 1932–1933 in Ukraine in the SVU documents: annotated reference book] / uporiad.: L. Aulova ta in. Lviv: Tsentr doslidzh. vyzvol. rukhu. 470 p. (in Ukrainian).
10. *Z istorii holodomoru 1932–1933 rr. na Sumshchyni* (2002). [From the history of holodomor 1932–1933 in Sumy region] / Avtor narysu-ohliadu, ukladach pereliku dokumentiv ta spysku fondiv L. Pokydchenko. Sumy. 356 p. (in Ukrainian).
11. Ivanenko V., Romanets N. (2008). *Stalinskyi teror holodom na Dnipropetrovshchyni: Anatomiia zlochynu v rehionalnomu vymiri* [Stalin's terror with the hunger in Dnipropetrovs'k region: the anatomy of a crime in a regional dimension]. *Natsionalna Knyha Pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Dnipropetrovska oblast*. D.: ART-PRES, 2008. Pp. 7–30 (in Ukrainian).
12. Kulchytskyi S. (2017). *Holodomor 1932–1933 pp. y vysvitlenni ukrainskoi istorychnoi nauky za ostanni 25 rokiv* [Holodomor 1932–1933 in Ukrainian historical science during the last 25 years]. *Historia est testis temporum: księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 90-lecia profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika / pod redakcją Jana Malickiego*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej, Uniwersytet Warszawski. Pp. 413–434 (in Ukrainian).
13. Kulchytskyi S. (2008). *Holodomor 1932–1933 yak henotsyd. Trudnoshchi usvidomlennia* [Holodomor 1932–1933 as a genocide: the difficutlties of understanding]. K.: Nash chas. 424 p. (in Ukrainian).
14. Kulchytskyi S. (2013). *Stalinskyi "sokrushytelnyi udar" 1932–1933* [Stalin's "decisive blow" of 1932–1933]. K.: Tempora. 316 p. (in Ukrainian).
15. Mytsyk Yu. o. (2005). *Vid uporiadnyka* [From a compiler]. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* / Uporiadnyk o. Yurii Mytsyk. T. 1. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia», 2005. 2-he vyd. Pp. 7–18 (in Ukrainian).
16. Mytsyk Yu. o. (2008). *Vstup* [Foreword]. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* / Uporiad. Yu. Mytsyk. T. 6. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia». Pp. 5–9 (in Ukrainian).
17. *Neoholoshena viina (spohady svidkiv, arkhivni dokumenty ta rozdumy suchasnyka pro holodomor 1932–1933 rokiv) (1993)* [Undeclared war (memoirs of eye-witnesses, arhcival ocuments and reflections about the holodomor 1932–1933] / Avt.-uporiadn. V. Tymofeiev. Ternopil: «Zbruch». 136 p. (in Ukrainian).
18. Papakin H. (2013). *«Chorni doshky» v polititsi Holodomoru-henotsydu 1932–1933* [«Black Boards» in a politics of Holodomor-genocide 1932–1933]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni KhKh stolittia: prychyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kyiv, 20–21 lystopada 2013 r*. Kyiv. Pp. 203–210 (in Ukrainian).
19. Pyrih R. (2008). *Dzherela z istorii holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini: arkheohrafichnyi sehment* [Sources on Holodomor 1932–1933 history: an archeographic segment]. *Ukrainskyi istoryk. Zhurnal Ukrainskoho istorychnoho tovarystva. U 75-littia Holodomoru*. T. XLC. Pp. 110–121 (in Ukrainian).
20. Pyrih R. (2003) *Dokumenty z istorii holodu u fondakh arkhivoskhovyshch Ukrainy* [Documents on the famine in the archival fonds of Ukraine]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychyny ta naslidky*. K.: Naukova dumka. Pp. 8–26 (in Ukrainian).
21. Pyrih R. (2003). *Dokumenty z istorii holodu u fondakh arkhivoskhovyshch Ukrainy* [Documents on the famine in the archival fonds of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5, 2003. Pp. 82–101 (in Ukrainian).
22. Pyrih R. (2007). *Peredmova* [Foreword]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy* / uporiad. R. Ya. Pyrih. K.: «Kyievo-Mohylianska Akademiia». Pp. 5–34 (in Ukrainian).
23. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* [Ukrainian Holocaust: Testimonies of those of the have survived] (2010). Uporiad. Yu. Mytsyk. T. 7. K.: «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 542 p. (in Ukrainian).
24. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [Ukrainian Holocaust: Testimonies of those of the have survived] (2012). T. 8. Ker. proektu Mytsyk Yu. A.; Uporiad.: Yu Mytsyk, I. Tarasenko, L. Ivannikova, N. Kuksa. K.: «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 466 p. (in Ukrainian).
25. *Khersonshchyna. Holodomor. 1932–1933: Zbirnyk dokumentiv* [Kherson region. Holodomor. 1932–1933. A collection of documents] (2008). Red. kol.: V. Borovyk (holova), L. Vynohradova, O. Marushchak; Avt. kol.: V. Baraniuk, L. Vynohradova,

D. Hanchenko ta in.; vidp. red. O. Marushchak. Kherson: VAT «KhMD». 320 p. (in Ukrainian)
26. *«Ia vyishov iz smerti…». Holodomor 1932–1933 rr. na Pivdni Ukrainy u pamiati ditei: Svidchennia* [«I got out of death…». Holodomor 1932–1933 on the South of Ukraine in memory of kids: Testimonies] (2023). Uporiadnyky L. Bilousova, H. Boriak. U 2-kh kn. Kyiv (hotuietsia do druku) (in Ukrainian).
27. *33-i: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: famine: People's Book-Memorial] (1991). Uporiad.: L. Kovalenko, V. Maniak. K.: Rad. pysmennyk. 584 p. (in Ukrainian).
28. *Holod v SSSR, 1929–1934: V 3 t*. [Famine in SSSR, 1929–1934: in 3 vol.] (2012). Tom 2: Iiul 1932 – Iiul 1933. Otv. costavitel V. Kondrashyn. Moskva: MFD. 912 p. (in Russian).
29. *Sovetskaia derevnia glazamy VChK-OHPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-kh t*. [Soviet countryside with the eyes of VChK-OHPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 vol.] (2005). T. 3. 1930–1934 hh. Kn. 2. 1932–1934 hh. Pod red. A. Berelovycha, [V. Danilova]. M.: Rossiiskaia politicheskaia entsyklopediia. 840 p. (in Russian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.15
УДК 323 (477)

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

Email: HrabovskyS@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3041-8945

АЛГОРИТМИ СОВЄТСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ГЕНОЦИДУ ДО 70-ЛІТТЯ ДОПОВІДІ Р. ЛЕМКІНА «SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE»

Анотація. *Стаття присвячена актуальній теоретичній і практичній проблематиці, пов'язаній із чинником геноциду в бутті української нації у XX і XXI століттях. Автор статті ставить на меті дослідження впливу на характерологічні риси українців учиненого російськими більшовиками у 1930-х роках геноциду, окреслення взаємозв'язків між совєтським тоталітаризмом і російським колоніалізмом. Нинішня геноцидна практика рашистів показана прямим продовженням і розвитком «класичного совєтського геноциду», як його охарактеризував у 1953 році визначний юрист міжнародного класу, автор концепції геноциду Рафаель Лемкін. У статті наведені ключові моменти тексту Лемкіна «Совєтський геноцид в Україні», показана їхня значущість для розуміння подій минулого та сьогодення. Чотирма головними складовими російсько-совєтського геноциду за Лемкіним є: масштабне нищення української інтелігенції, намагання ліквідувати українську Церкву, цілеспрямована депопуляція українського селянства й елімінація його суб'єктних рис, заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення. Всі ці складові у дещо трансформованому вигляді актуальні і у 2022-23 роках, під час російського широкомасштабного вторгнення. Вони є своєрідними алгоритмами геноциду – з тією різницею, що у 1930-х роках метою російського більшовизму було знищення мільйонів найактивніших і найсвідоміших українців і опускання української нації на рівень орієнтованої на Москву етнографічної спільноти, а сьогодні йдеться про повне заперечення окремого існування українців, їхнє перетворення на безсуб'єктну складову російського народу, на елемент «русского мира». Автор статті наголошує, що для українців як постгеноцидної нації існує тільки один шлях «одужання». Таку націю здатен вилікувати від страху жити повнокровним національним життям тільки масовий героїчний чин, у всіх формах і виявах. Тільки в такому чині українська нація вповні відновить свою суб'єктність і стане реальним геополітичним та геокультурним чинником.*

Ключові слова: *геноцид, алгоритми геноциду, суб'єктність нації, Україна, Рафаель Лемкін, рашизм, національна травма.*

Serhiy HRABOVSKY
Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine of Kyiv

ALGORITHMS OF THE SOVIET-RUSSIAN GENOCIDE TO THE 70th ANNIVERSARY OF R. LEMKIN'S REPORT "SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE"

***Abstract**. The article is devoted to the actual theoretical and practical issues related to the factor of genocide in the being of the Ukrainian nation in the 20th and 21st centuries. The author of the article aims to study the impact of the genocide committed by the Russian Bolsheviks in the 1930s on the character traits of Ukrainians, outline the relationships between Soviet totalitarianism and Russian colonialism. The current genocidal practice of the Rashists is shown as a direct continuation and development of the "classic Soviet genocide", as it was characterized in 1953 by a prominent international lawyer, the author of the concept of genocide, Raphael Lemkin. The article presents the key points of Lemkin's text "Soviet Genocide in Ukraine", shows their significance for understanding the events of the past and present. According to Lemkin, the four main components of the Russian-Soviet genocide are: large-scale destruction of the Ukrainian intelligentsia, attempts to liquidate the Ukrainian Church, purposeful depopulation of the Ukrainian peasantry and elimination of its subject features, settlement of Ukraine with foreign ethnic elements for a radical change in the composition of the population. All these components, in a slightly transformed form, are also relevant in 2022-23, during the Russian large-scale invasion. They are peculiar algorithms of genocide - with the difference that in the 1930s the goal of Russian Bolshevism was the destruction of millions of the most active and conscious Ukrainians and the lowering of the Ukrainian nation to the level of a Moscow-oriented ethnographic community, while today it is about the complete denial of the separate existence of Ukrainians, their transformation into a stateless object component of the Russian people, on the element of the "Russian world". The author of the article emphasizes that there is only one way of "recovery" for Ukrainians as a post-genocide nation. Such a nation can be cured of the fear of living a full-blooded national life only by a mass heroic act, in all forms and manifestations. Only in this way will the Ukrainian nation fully restore its subjectivity and become a real geopolitical and geocultural actor.*

***Key words**: genocide, algorithms of genocide, subjectivity of the nation, Ukraine, Raphael Lemkin, Rashism, national trauma.*

Для України проблематика геноциду, вчиненого СССР/Росією, ніколи не була і не є властиво теоретичною. Адже у ХХ столітті населення України й етнічні українці в СССР за її межами зазнали широкомасштабного та довготривалого геноциду з піком у 1932-33 роках, здійснюваного російськими більшовиками за допомогою місцевих колаборантів. Тоді метою організаторів геноциду було знищення національної еліти у всіх сферах суспільного життя, позбавлення української спільноти здатності до національної суб'єктності та перетворення «очищеної» решти українців на покірливу біомасу, «совєтський народ». А у 2022-23 роках розгорнулася нова хвиля московського геноциду, спрямованого на знищення українців як нації й України як держави. При цьому фізично мали бути еліміновані «націоналісти» та «нацисти»; судячи з того, що у новому російському підручнику з історії для старшокласників Україна кваліфікується як «нацистська держава», знищеними мають бути ідейно незгідні з Росією мільйони людей [17]. Ба більше: програмується чи не довічна, принаймні, на найближчі покоління, пролонгація геноциду українців аж до повного знищення «нацистської держави» (або ж «ультранацистської», є у підручнику й такий термін) держави Україна разом із «нацистами».

Власне, ідеться про речі загальновідомі та самоочевидні, істинність яких не залежить від формального визнання з боку різноманітних інституцій ООН, надто часто контрольованих державами з диктаторськими режимами, а то й відверто тоталітарними деспотіями. Хоча і з міжнародним політико-правовим визнанням як Голодомору-геноциду 1930-х, так і нинішніх проявів геноциду справа рухається. Звернімо увагу на деякі знакові події останніх місяців. Скажімо, хоча ООН і не помітила ознак здійснюваного рашистами геноциду в Україні, ПАРЄ, за всієї неоднозначності низки її кроків, це помітила й ухвалила відповідну резолюцію щодо однієї зі складових такого геноциду [2]. Ба більше: білоруський диктатор Лукашенко визнаний причетним до нинішнього геноциду українців [9]. Натомість Парламентська асамблея НАТО вчинила ще рішучіше: вона чітко визнала злочини Росії проти України

геноцидом [11]. Ну, а щодо Голодомору-геноциду 1932-33 років відповідні резолюції винесли вже десятки парламентів, і вони продовжують виноситися.

У самій же Україні громадська думка (саме думка, а не настрій, оскільки йдеться про стабільне зростання показників упродовж тривалого часу) засвідчує оцінку Голодомору як геноциду абсолютною більшістю українців. Усеукраїнське опитування, проведене в листопаді 2022 року Соціологічною групою «Рейтинг», показало: 93% респондентів погоджуються з твердженням, що Голодомор 1932-33 років був геноцидом українського народу; за останнє десятиліття кількість тих, хто згоден із цим твердженням, зросла у півтора рази; з цим згідна абсолютна більшість опитаних усіх регіонів і вікових груп [3]. Але майже всезагальне визнання Голодомору геноцидом українців автоматично не знімає суспільні проблеми, пов'язані з постгеноцидним станом соціуму і не заліковує та не ліквідовує відлуння завданої геноцидом національної травми. Хоча адекватна оцінка минувшини – вочевидь перша передумова зміни сьогодення. Й одним із головних тут є відновлення/становлення суб'єктності українців як індивідів і національної спільноти, їхньої здатності ефективно відповідати на різноманітні виклики.

Але спершу звернімося до геополітичних і геокультурних загальників.

Унікальність України на європейських, а значною мірою і на світових обширах полягає в тому, що впродовж останніх більш, аніж ста років на її обширах у цілісній сув'язі поєднувалися колоніалізм, геноцид і тоталітаризм (у кримців – qırımlılar – до цього додалася не вибірково-групова, як в українців, а загальна депортація). Вони були головними чинниками, які визначали буття української нації та стан українського суспільства, формували його буттєвий досвід, викривляли та фальшували історичну пам'ять, змінювали саме українське єство та, звісно, деформували та мінімізували суб'єктні здатності українців і як індивідів, і як національної спільноти, прагнучи перетворити їх на «ідеальних виконавців» (Б.Бательгейм). Ці чинники були пов'язані передусім із існуванням на теренах України тоталітарних державних структур більшовицької Росії й СССР (кількарічний період у Другу світову війну – з окупацією нацистською Німеччиною, яка теж орієнтувалася на «ідеальних виконавців»). Усі різновиди тоталітаризму як суспільного ладу характерні багатьма рисами, серед яких варто виокремити ті, на які не завжди звертають увагу: панування всеосяжної міфологічної системи пояснення світу та програмування дій і «примусово-добровільна» інтеграція індивідів і суспільних груп навколо передзаданого «великого соціального суб'єкта» з майже обов'язковим включенням у нього. У цьому плані реалізується тоталітарно-міфологічна (а тому всезагально-практична) настанова на кшталт «Ein Volk, ein Reich, ein Führer», «Нас вырастил Сталин», «Partidul – Ceausescy – Romania», «Путин – Россия» тощо, тобто мозком і рушієм «великого соціального суб'єкта» виступає обожнений вождь («корифей усіх наук» Сталін, «повноводний Дунай розуму» Чаушеску), причому ці формулювання не просто пропагандистські звороти, а потужні регулятиви практичної діяльності індивідів, суспільних груп і всього «великого соціального суб'єкта».

Совєтський тоталітарний лад усіма засобами та за допомогою всіх своїх структур нищив в УРСР громадянську ініціативу і привчав маси населення до повсякденного беззаконня як до норми життя. Колоніальний режим ламав національну самосвідомість і культуру, деформував структуру економіки України в інтересах метрополії, у совєтські часи – не переймався захистом довкілля від будованих за вказівкою Кремля індустріальних монстрів. Імовірно, головним тут було бачення й оцінювання підколоніальним народом (принаймні, його більшістю) себе самого не власними очима («очима своєї культури»), а очима колонізатора, тобто нав'язане неадекватне національне світовідношення, з відповідною «сліпотою» щодо вибору своїх – загальних і нерідко також індивідуальних – перспектив розвитку.

Совєтсько-російський геноцид став одним із головних предметів розгляду української соціально-гуманітарної науки спершу в діаспорі, а потім і в материковій Україні; ці дослідження та публікації документів і свідчень сучасників мали наслідком істотні зміни суспільної свідомості. Проте на ці зміни був потрібен час. А всі три названі чинники як сукупно, так і кожний за своїм єством істотно зменшували, а то й у певні періоди зводили до майже нуля суб'єктність української нації. Власне, саме існування цієї нації як європейської, а не «соціалістичної», не влягалося у плани колонізаторів; в СССР головним «шоковим» інструментом знищення українців як нації став Голодомор-геноцид, а в наступні часи – колоніальний режим, який включав репресії (часом точкові, часом масові, часом комбіновані) та русифікацію (далеко не лише мовленнєву) всіх сфер життя.

Геноцид українського народу мав і має нині певну специфіку та певні алгоритми. На меті ані Сталін, ані його послідовники не ставили та не ставлять фізичне знищення всього населення України, всього українського етносу, як-от планували це нацисти щодо юдеїв (хоча певні категорії осіб з «єврейською кров'ю» не підпадали під знищення; ідеться про «начвертьєвреїв» - Mischlinge другого ступеня – та про певні незначні групи осіб, щодо яких застосовувалася практика «аріїзації», з одночасною стерилізацією, щоб уникнути подальшого зростання «расово неповноцінного» населення). Натомість мова має йти про «глибинну деукраїнізацію», щоб українців як окремого народу, тим більше нації, не існувало. «Колективний Сталін» запустив ці процеси, проте, попри виразний свій намір, пригальмував – йому потрібні були «укоськані українці» перед «визвольним походом» на другу Річ Посполиту та під час цього походу й освоєння відвойованих земель.

Геноцид продовжився під час совєтсько-німецької війни, коли Москва застосувала у 1941-42 роках при відступі Червоної армії тактику «випаленої землі». Сталін дав директиву: «не залишати противнику ані жодного кілограма хліба, ані літра палива… Все цінне майно, в тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинно беззастережно знищуватися» [13], свідомо прирікаючи тим мільйони українців на смерть від голоду та холоду. А при наступі у 1943-45 роках сотні тисяч, якщо не мільйони (точні цифри невідомі) «чорносвиток» і «сірих піджаків», а затим – «остарбайтерів» без підготовки та майже без зброї кидалися на штурм німецьких позицій, - і тільки вцілілих по тому офіційно зараховували до Червоної армії. Після Другої світової війни і штучного голоду 1946-47 років геноцид поволі перейшов у колонізацію й асиміляцію. Втім, Україна/УРСР і надалі залишалася колонією європейського типу, а СССР – ідеократичною імперією, тому йому потрібно було «робити вигляд» перед комуністами Заходу й – особливо – перед «третім світом», що українці все ж існують, а їхня культура «розквітає», водночас «зближуючись» із російсько-совєтською. Тобто українців і далі переробляли на «росіян другого ґатунку», тільки іншими засобами, при цьому Голодомор-геноцид був початковим етапом і спусковим гачком усіх процесів такого штибу в СССР. Наслідком стало перетворення українців на постгеноцидні етнос і націю, а це накладало певні відбитки на сакраментальну «українську душу», на українське єство. Ба більше: як слушно зауважила Оксана Забужко у передмові до польського видання книги Віри Агеєвої «У сутінках імперії», «в Чехії, то пак уже на еміґрації, Мілан Кундера […] у 1984 р. в інтерв'ю Філіпові Роту прямо заявив, що чехи можуть в осяжному майбутньому щезнути як нація, а світ і не завважить, «як це вже сталось із сорока мільйонами українців» [4]. Зауважте: саме як нація – тобто самочинна суб'єктна сила європейської і світової геополітики та геокультури, залишившись на етнічному чи субетнічному рівні хіба що осередком етнографічних традицій і реліктових звичаїв.

Іншими словами, започатковане Голодомором знищення української спільноти як модерної нації в останній третині XX століття почало набувати загрозливих форм. Утім, у силу низки причин загрози ці на якийсь час зменшилися, проте не зникли, сьогодні ж вони набули вкрай потворних і небезпечних виявів. А відтак для поглибленого розуміння тих реальностей, які виросли на ґрунті Голодомору та засобів їхньої зміни українцями задля відновлення норми (за достатньої умовності цього поняття), задля зняття національної травми, з одного боку, та задля протидії нинішнім намаганням рашистів продовжити розпочатий більшовиками у 1930-х геноцид і довести його до логічного завершення, доцільно, крім усього іншого, звернутися до класичної концептуальної спадщини, яка дає змогу краще зрозуміти єство цього геноциду та його окреслені Москвою цілі. В цьому плані зауважмо, що хронологічно перший науковий концепт Голодомору створив на початку 1950-х польський й американський правник Рафаель (Рафал, Рафаел) Лемкін (1900-1959) у тексті «Soviet Genocide in Ukraine» [16].

Цей текст був опублікований українською мовою 2008 року канадським істориком українського походження Романом Сербиним. Ідеться, за словами Сербина, про доповідь, яку Лемкін підготував 1953 року для поминальних заходів української громади Нью-Йорка до двадцятиліття Великого Голоду. Лемкін підтримував дружні зв'язки з українцями, особливо з головою УККА професором Левом Добрянським. Тому цей текст не є чимось випадковим у його біографії. «На відзначенні в Нью-Йорку (20 вересня 1953) 20-ї річниці пам'яті Великого голоду в Україні виголосив доповідь перед кількатисячною укр. аудиторією (цитована "New York Times" 21 вересня 1953 та "Ukrainian Weekly" 26 вересня 1953)» [12]. Машинопис тексту знаходиться в архівному фонді New York Public Library, у папці з іншими матеріалами до «Історії геноциду», над якою Лемкін працював упродовж тривалого часу, але яка ніколи не була опублікована в повному обсязі (хоча на початку XXI століття у Вірменії були опубліковані матеріали Лемкіна щодо геноциду вірменського народу). Цей невеличкий текст до моменту його публікації (вперше в журналі «Сучасність», №11, 2008) залишався невідомим на постсовєтському просторі та став справжньою інтелектуальною і правничою сенсацією. В ньому факт геноциду українців, скоєного російською більшовицькою владою, описує й аргументує сам автор концепції геноциду як такого, що лягла в основу всіх відповідних сучасних міжнародних і національних правничих актів. Лемкін ще на початку студіювання філології та права у Львівському університеті (перша половина 1920-х) почав вивчати проблему злочинного масового винищування людей, часом цілих народів, з метою створити правову базу для запобігання таким злочинам і покарання за них. На початку 1930-х Лемкін представляв другу Річ Посполиту на міжнародних правових конференціях; 1933 року він запропонував вважати тих, хто з ненависті до великої групи людей шкодив членам цієї групи, винними у варварстві, а тих, хто знищував культурні скарби такої групи з ненависті до них, - у вандалізмі, затримувати таких людей, хоч би де вони були, судити і карати. Тоді ця пропозиція була відкинута. Її розвитком стала концепція геноциду, прийнята світовою спільнотою після Другої світової війни. 1944 року він видав у США працю «Влада Осі у Європі», де вперше вжив термін і сформулював поняття «геноцид», задокументувавши нищення нацистською Німеччиною народів європейських країн. Розробки Лемкіна були покладені в основу вироків Нюрнберзького трибуналу; він виступив головним промотором ухвалення Генеральною асамблеєю ООН 1948 року Конвенції «Про

запобігання злочину геноциду та покарання за нього».

Одразу ж зауважу: у «Совєтському геноциді в Україні» Лемкін хронологічно виходить за межі 1932-33 років (власне Великого Голоду, Голодомору) і до певної міри розширює трактування визначень Конвенції ООН, що стало наслідком продовження ним наукового дослідження феномену геноциду на підґрунті одного з його «класичних випадків», проте стрижнем у нього залишається саме це визначення. Відтак цей текст становить не тільки історичну, а й непересічну актуальну цінність.

Отже: у геноциді українців Лемкін вбачає чотири головні складові:

1. нищення української інтелігенції – мозку чи розуму нації;

2. ліквідацію Української Автокефальної Православної Церкви – душі України та наступну ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви;

3. власне Голодомор українського селянства – основного зберігача української культури, мови, традиції тощо;

4. цілеспрямоване заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення.

Це – якщо звести все до коротких тез. Але змістовно невеликий текст Лемкіна значно багатший і дає підстави для роздумів як у плані сутності геноциду, вчиненого російськими більшовиками, так і ознак постгеноцидної нації, повністю чи частково позбавленої здатності до суб'єктності у всіх її проявах і до трансляції набутого у всі часи історичного досвіду. Тож займімося «розшифровкою» оригіналів окреслених вище тез. А для цього слід навести ключові фрагменти тексту «Soviet Genocide in Ukraine».

«Масове вбивство народів і націй, яке характеризувало просування Совєтського Союзу в Європу, не є новою ознакою його політики експансії. […] Це справді необхідний крок у процесі «з'єднання», що, як гаряче сподіваються совєтські вожді, створить «совєтську людину», «совєтську націю». Щоб осягнути ту ціль, ту об'єднану націю, кремлівські вожді радо знищать нації і культури, які здавна заселювали Східну Європу. Те, про що я хочу говорити, це, мабуть, класичний приклад совєтського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації, а саме – винищення української нації» [16, с.47]. І далі: «Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самого серця совєтизму. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього «Союзу Республік» і вирішили переробити його і пристосувати до свого зразка єдиної російської нації. Бо українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – все є інакшим. […] Тому було особливо важливо пристосувати українця до прокрустового зразка ідеальної совєтської людини» [16, с.47-48].

Лемкін, як бачимо, одразу ж ставить знак рівності між совєтизацією та русифікацією, вважаючи злочини Кремля 1930-40 років такими, що мали «достатній прецедент в діях царської Росії» (держави, зауважмо, далекої від демократії). А разом із тим масштаби терору сягають нечуваних розмірів – раніше йшлося найбільше про десятки тисяч жертв, тепер – про мільйони. Терор є інструментом творення «совєтської нації, совєтської людини» на основі російських соціокультурних лекал зі знищенням чи принаймні суспільною маргіналізацією тих, хто виходив за межі цих лекал. Це те посутнє твердження Лемкіна, яке має велике значення для сьогодення, адже донині вистачає дослідників і в Росії, і на Заході, і навіть в Україні, які сором'язливо намагаються списати всі гріхи на більшовиків. Так, чинили злочин геноциду більшовики, проте то були саме російські більшовики, а їхні тимчасові союзники у боротьбі проти російських же монархістів і «демократичних» великодержавників, якими були, зокрема, до початку 1930-х українські націонал-комуністи, розглядали марксистську ідеологію як засіб національної модернізації та європеїзації; українські націонал-комуністи невдовзі стали жертвами політики Кремля – так само, як і кримськотатарські, що мали схожі настанови та цілі [1]. Прикметний факт: на чолі КП(б)У до 1953 року не було жодного етнічного українця, а українці, які тією чи іншою мірою вже були совєтизовані, у цій філії російських більшовиків грали допоміжну роль (винятки тут були нечисленні й закінчилися у 1937 році). Навіть у 1926 році в самий розпал українізації кількість українців у колегіях республіканських наркоматів становила 38%, серед слухачів університету імені Артема, тобто «кузні кадрів», – 46%, а загалом у лавах КП(б)У – 47% [7, с.54]. Слід урахувати й той факт, що у зазначені часи певну частину керівних кадрів і новоспечених партійців становили такі «українці», як Леонід Брежнєв, пов'язані з Україною лише територіально.

Далі Лемкін писав: «Українська нація є надто багатолюдна, щоб можна було її цілковито знищити ефективним способом. Однак, її релігійне, інтелектуальне і політичне керівництво, її вибрані та вирішальні частини є доволі малими, і тому їх легко ліквідувати. Саме тому совєтська сокира з повною силою впала на ці групи за допомогою відомих знарядь масового вбивства, депортації і примусової праці, заслання і голоду. […] Перший удар був спрямований на інтелігенцію – мозок нації, щоб паралізувати решту організму. У 1920, 1926 і знову в 1930-33 роках учителі, письменники, мистці, мислителі та політичні провідники були ліквідовані, ув'язнені або депортовані. […] За приблизними підрахунками, принаймні 75% українських інтелектуалів і професіоналів у Західній Україні, на Закарпатті і на Буковині були брутально винищені росіянами» [16, с.48]. Констатація на загал справедлива; те, що «вибрані та вирішальні частини»

української нації були тоді не надто чисельними (за винятком хіба що учителів), являло собою прямий наслідок колоніального становища України та «білого» і «червоного» терору у 1918-21 роках. До професіоналів високого ґатунку, цілеспрямовано винищуваних на початку 1930-х років ОҐПУ, слід додати й українських кооператорів, а до тих, хто став жертвами терору у 1937-38 роках – вузівську професуру та науковців з академічних закладів, адже українізація не зводилася до гуманітарної сфери; тогочасна УСРР мала потужну фізику, в тому числі ядерну, авіабудування (два відповідних КБ й авіазаводи), механіко-математичні науки, танкове КБ і завод, кораблебудування тощо. Що стосується визначних науковців, то вони або гинули, або тікали за межі УСРР чи навіть СССР (так уціліли співавтор заявки на винахід атомної бомби Шпінель, фізик зі світовим ім'ям Гамов, авіаконструктор Лозино-Лозинський, конструктор авіадвигунів Люлька). Це все належало до ВПК або було тісно пов'язане з ним, було таємним, і про розмах українських наукових і техніко-технологічних досягнень 1920-30-х років Лемкін, як і все закордоння, навряд чи міг достатньо знати.

Ретельно і багаторазово «зачищене» українське суспільство (дійсно постгеноцидним його можна вважати тільки за кілька років після смерті Сталіна, оскільки в тих чи інших формах геноцид, пов'язаний із чинником ҐУЛАҐу, при «вожді народів» тривав безупинно) неодмінно швидше чи повільніше ставало русифікованим у совєтській чи криптосовєтській формі. Тим більше, що в прицілі геноциду була не просто еліта, а національно свідома еліта, навіть лояльно налаштована до «зоресяйної Москви», а без такої еліти вести мову про суб'єктність нації і її життєздатність не випадає.

Тобто геноцид не просто повертав Україну у колоніальний часопростір, він відкидав українців як націю назад навіть у порівнянні з добою Російської імперії початку ХХ століття. Це те, що часто не враховують науковці, практичні політики й економісти, пропонуючи реформування країни. Не враховують це і військо-політичні керівники, коли розраховують на більшу, ніж реальна, кількість охочих захищати власну національну державу – адже інерція денаціоналізації у тій чи іншій формі продовжує тривати до сьогодні.

«Поряд з атакою на інтелігенцію ішов наступ на Церкву, священиків і церковну ієрархію – «душу» України, - зазначав Лемкін. – Між 1926 і 1932 роками було ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, її митрополита (Липківського) і 10 000 священиків. У 1945 році, коли совєтська влада була встановлена в Західній Україні, подібна доля спіткала Українську [Греко-]Католицьку Церкву. Факт, що перед ліквідацією цієї Церкви їй було запропоновано можливість приєднатися до Російського Патріархату в Москві – політичного знаряддя Кремля, – вказує на те, що єдиною ціллю тієї акції була русифікація» [16, с.48]. Маємо позірний парадокс: більшовицька влада, яка начебто пропагувала та насаджувала атеїзм, дбала (принаймні, у 1945 році) про РПЦ. Але насправді жодного парадоксу тут немає: і в ті часи, і сьогодні РПЦ є інструментом московської влади, власне, її структурою, а українська Церква – небезпечним ворогом, і Лемкін вказував саме на це: «За злочин бути українською Церкву було проголошено організацією, шкідливою для добробуту совєтської держави, а її членів записано в совєтських поліційних досьє як потенційних «ворогів народу»» [16, с.49]. І справа тут не лише в мові богослужіння: українське православ'я посутньо відрізнялося від московського, яке, на додачу до всього, з часів Петра І стало ідеологічно-поліцейським інструментом само-державства, затим диктатури. В цьому сенсі наслідки не лише колоніального періоду, а й передусім совєтсько-російського геноциду значною мірою не перейдені, створена Сталіним РПЦ за прямої підтримки з Москви посідає в деяких регіонах України чільне становище, відверто працюючи на рашистських агресорів. Ба більше: за чинних обставин показове невтручання влади у церковне життя – нехай із посиланням на норми цивілізованого суспільства – насправді є підігріванням Кремлю, адже виправити здійснене свого часу (і підживлюване нині) Москвою силами лише певних, нехай і значних, прошарків суспільства неможливо, потрібна сила закону та потуга держави. Ситуація з фактично створеною (чи то переформатованою) Сталіним РПЦ і її філією в Україні – це складова національної травми та потужний практичний вислід геноциду.

«Третє вістря совєтської атаки було спрямовано проти фермерів – великої маси незалежних селян – зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України, - зазначав Лемкін. – Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. […] Була спроба схарактеризувати цю кульмінацію совєтської жорстокості як економічну політику, пов'язану з колективізацією пшеничних ланів, отже, з потребою у ліквідації куркулів – незалежних фермерів. Але насправді великомасштабних фермерів в Україні було дуже мало. […] Метод, застосовуваний в цій частині плану, не обмежувався якоюсь окремою групою. Страждали всі – чоловіки, жінки, діти. Врожай того року був достатній, щоб нагодувати людей і худобу в Україні, хоча дещо менший ніж попереднього року. […] В селах із тисячним населенням виживала сотня; в інших – половина людей зникала, а в містах щодня гинуло 20-30 осіб» [16, с.49-50]. Причому гинули не лише етнічні українці (хоча в силу демографічного чинника передусім вони), а й представники інших етнічних груп, закорінених в українську реальність і в містах, і в селах.

На цьому варто спинитися докладніше, оскільки «поза кадром» у дослідників найчастіше залишається спричинене Голодомором і наступними акціями більшовицької влади перетворення вільних селян, які вже були значною мірою кооперовані, на

безправних і не самочинних колгоспників. Нині вистачає охочих розповідати нісенітниці про селян, стверджувати, що селянин, мовляв, не прогнозує своє життя далі, ніж на рік, що він задіяний у вічний колообіг природи і не має справи ні з чим іншим, крім як із ґрунтом і гноєм. Це не так. Уже з часу запровадження трипільної системи землероб прогнозував своє життя щонайменше на три роки наперед. А садівництво, тим більше культурне, яким воно ставало в Україні на початку ХХ століття? Це планування на 10-15 років. Ось яким описав українське селянство на теренах колишньої Гетьманщини Антон Чехов 1888 року: «Окрім природи, ніщо не вражає мене так в Україні, як загальний добробут, народне здоров'я, високий ступінь розвитку тутешнього мужика, який і розумний, і релігійний, і тверезий, і моральний, і завжди веселий і ситий. Про антагонізм поміж пейзанами і панами немає і гадки» [15]. З листів письменника і спогадів його колег відомо, що грамотні «хохли» читали Шевченка та нерідко мали вдома «Кобзар», що їхніх дітей місцева «панська» молодь навчала українською мовою, що ці селяни вміли не лише добре співати, а й грати на скрипках тощо. І не лише про селян ішлося – Чехов спілкувався і з робітниками цукрового заводу Харитоненка, які жили переважно у тих самих селах чи в Сумах; їхні звичаї були на загал такими ж, несхожими на російський чи совєтський «пролетаріат» пізніших часів. Це селянство на початку ХХ століття було масово охоплене кооперативним рухом, який більшовики спершу заборонили, а потім змушені були дозволити. А вільний селянин за ринкової економіки (нехай навіть обмеженої, як за НЕПу) жив і працював не у вакуумі. Він платив податки, брав банківські кредити, вступав до кооперації, купував сам чи спільно з іншими сільськогосподарський реманент, користувався читальнями. А на додачу до цього, закінчивши сільськогосподарський рік, займався підсобним промислом, що вимагало володіння кількома ремеслами. Іншими словами, на відміну від колгоспника чи працівника радгоспу, вільний селянин був повноцінним суб'єктом соціально-економічної діяльності. І не тільки її. На початку ХХ століття на Галичині й Буковині раніше, на Великій Україні пізніше селяни стали виборцями, серед них зростали громадсько-політичні активісти. Нарешті, не забуваймо, у селах масово (за сприяння кооперативів) з'являлися осередки (в т.ч. читальні) «Просвіти» та інших українських культурницьких організацій. На Наддніпрянщині під зміненими назвами ця просвітянська мережа проіснувала до 1932 року, замінена «політвідділами МТС».

Натомість за своїм призначенням, за соціальною роллю колгоспник – це людина-функція. Звичайно, вдома та на присадибній ділянці він мав змогу вийти за межі цієї функціональності. Та чи не тому влада постійно (аж до божевільної під оглядом економічних резонів «боротьби з нетрудовими доходами» часів М.Горбачова) намагалася перешкодити такому виходу, обмежуючи розміри ділянок й обкладаючи їх усе новими податками?

Одне з найбільших лих, в яке вилилося масове перетворення селянина на колгоспника – це втрата спонтанної громадської активності, звички до громадського (не общинного!) життя та навичок такого життя. Колгоспний колективізм знівелював «м'яз самостійності» (М.Мамардашвілі) українських селян. Для них, за популярною приказкою, гуртове – це чортове, тоді як дореволюційний та пореволюційний селянин думав та діяв інакше, для нього громадськість була продовженням та органічним доповненням приватності. До більш високого рівня усвідомленої громадянськості це, на жаль, у масі своїй на Наддніпрянщині не встигло сягнути, відтак маленька Галичина 1918-19 років дала таку саму чисельно регулярну армію, ніж Правобережжя й Лівобережжя, разом узяті; зате місцеві отамани мали безліч доволі боєздатних, але локальних армійок. Така ситуація не в останню чергу і надала змогу більшовикам установити контроль над Україною, хоча опір селянських армій у 1918-21 роках зірвав їм «визволення» Західної Європи.

Колгоспники ж, як засвідчив досвід Другої світової війни, не могли, навіть якщо хотіли, самі створити боєздатні партизанські загони, які б воювали проти нацистів: або парашутисти НКВД, або офіцери-оточенці, або партпрацівники – ось хто створював їх. Воно й не дивно: колективізація, Голодомор, терор 1937-38 років мали на меті сформували колгоспника як згаданий уже масовий соціальний тип «ідеального виконавця», готового діяти за будь-якими приписами «партії та уряду». В підсумку результатом стала як масова втеча всіх, хто зміг утекти у 1950-70-х, до міста, де в повітрі відчувався хоч якийсь присмак свободи, так і не менш масова атрофія відповідальності. Колгоспник не здатен на неї, ба більше – він і не хоче її.

«Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації. Між 1926 і 1939 роками частка українців в населенні України знизилася з 80% до лише 73%, - відзначав Рафаель Лемкін. – Звертає увагу факт, що не було спроб цілковитого знищення, подібного до німецького методу атаки на євреїв. Все ж, якщо совєтська програма буде цілком успішна, якщо інтелігенція, священики і [вільні] селяни можуть стати еліміновані, Україна загине так само, якби було вбито кожного українця, бо вона втратила б ту частину народу, яка зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її спільні ідеї, які керували нею і дали їй душу, що, коротко кажучи, зробило її нацією, радше ніж масою людей. […] Тисячі були страчені, а незліченні тисячі були запроторені на гарантовану смерть у сибірських таборах праці. […] Це не просто справа масового вбивства. Це є справа геноциду, знищення не лише окремих осіб, але й культури і

нації. […] Совєтська національна єдність твориться не об'єднанням ідей і культур, але цілковитим знищенням усіх культур і всіх ідей, за винятком одної – совєтської» [16, с.50-51]. Іншими словами, якщо коротко, підсумком мала стати денаціоналізація всіх соціальних груп і верств українців і мінімізація суб'єктності не лише власне українського етносу та нації, а й іноетнічного (але закоріненого в місцеві реалії, як-от приазовські греки та болгари, причорноморські німці чи містечкові євреї) населення УСРР/УРСР. Іще до початку перенесення в офіційній ідеології та міфології наголосу з «совєтських народів» на «єдиний совєтський народ» Лемкін уловив цю тенденцію й наголосив на ній, зауваживши, що будуватиметься цей «совєтський народ» чи то пак «совєтська нація» на підґрунті російської визначеності, зі зверненням до імперських російських традицій [16, с.52]. Наразі Росія продовжує цю традицію, модифікувавши її: тепер ідеться про «русский мир» і «русский народ», «великую русскую нацию», підґрунтям чого є імперські традиції та методи як досовєтського, так і совєтського та постсовєтського часу.

На загал, Роман Сербин слушно зазначає: «У своїй концепції геноциду Л. визначав це поняття набагато ширше, ніж то робить дефініція, яка увійшла до відповідної конвенції ООН. До можливих жертв геноциду він зараховував не тільки нац., етнічні, реліг. та расові групи, караність за злочин проти яких передбачає конвенція ООН, але також і політ., соціальні та ін. людські колективи. Проте наявність геноциду укр. народу Л. аргументував, виходячи саме з дефініції ООН» [12]. При цьому концептуально окреслене Лемкіним нищення російськими більшовиками ключових груп української спільноти, без яких вона десуб'єктивується й денаціоналізується, знайшло наразі свій відбиток у документах Міжнародних трибуналів по колишній Югославії, по Руанді тощо. У сучасних міжнародних правничих документах розглядаються два варіанти геноциду: коли йдеться про масове, майже тотальне нищення певної групи, і коли нищення не таке масове, спрямоване на тих членів групи, без яких вона втрачає життєздатність. Це детально проаналізовано у книзі Євгена Захарова «Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид?» [5]. Обидва варіанти були застосовані російськими більшовиками проти українців. При цьому, як зазначив Є.Захаров, на теренах УСРР українців нищили як національну групу (що включала певну частину євреїв, поляків, причорноморських німців, греків тощо), а за межами УСРР, передусім на Кубані, - як етнічну групу.

Окремою проблемою, порушеною й окресленою Лемкіним, є проблема тривалості совєтського геноциду, а відтак – глибини його впливу на свідомість і підсвідомість тих, хто пережив його, і числа жертв. Як випливає з тексту, для Лемкіна кульмінацією геноциду був Голодомор 1932-33 років, проте сам геноцид був розтягненим у часі на три десятиліття. Це питання дискусійне і потребує спеціального вивчення й обговорення, того, що маємо нині, схоже, недостатньо. Як на мене, початок геноциду не збігається з установленням більшовицького панування у центрально-східній Україні, а припадає на 1929 рік – на «рік великого перелому», коли почалися «розкуркулення» та масові депортації сімей «куркулів» і «підкуркульників», тобто найкращих землеробів, під час яких гинули сотні тисяч, якщо не мільйони селян. Одночасно почалися масові репресії проти української інтелігенції – спершу «старої», потім і «нової», нищення УАПЦ і сіоністів, а невдовзі й Великий Голод. Новою хвилею геноциду стали «національні операції» НКВД з 1936 року та Великий Терор 1937-38 років. Далі був масовий терор на приєднаній Галичині та Волині, терор проти цивільного населення («випалена земля») 1941-42 років, «визволення» і знищення майже беззбройних, але кинутих на штурм німецьких позицій мільйонів «чорносвиток» і «сірих піджаків», далі – табори для «остів» і колишніх військовополонених, паралельно йшла «боротьба з українсько-німецьким націоналізмом», далі в головному прицілі постали «сіоністи». Що стосується масштабів депортацій, то Микита Хрущов на XX з'їзді КПСС висловився так: «Українці уникли цієї долі тільки тому, що їх було надто багато і не було місця, куди їх заслати. Інакше він [Сталін – С.Г.] їх теж заслав би» [14, с.40.]. Що такі наміри існували (принаймні, щодо значного числа українців), підтверджує низка інших джерел. Геноцид урвався з реабілітацією більшої частини жертв системи та поверненням із ҐУЛАҐу вцілілих. Якою була кількість цих жертв? Наведені дослідниками цифри часом відрізняються у 2-2,5 рази. Дискусії тривають, унаочнилися різні підходи, пов'язані, зокрема. з тим, який часовий період мати на увазі, але за будь-яких обставин варто розуміти, що точне число визначити не вдасться, враховуючи специфіку совєтської статистики. Проте головне – те, що сам Голодомор 1932-33 років і совєтський геноцид в Україні є не тотожними явищами. Голодомор (який змістовно включає масові репресії проти української кооперації, освітян, низової партноменклатури тощо) був найвищим і найбрутальнішим проявом цього геноциду, який розпочався з кінця 1920-х років, з нищення «куркулів» і «підкуркульників», а одночасно й інтелігенції; іншим його «піком» став Великий Терор 1937-38 років, який включав «національні операції» НКВД, що розгорталися здебільшого на теренах УСРР/УРСР; нарешті, третій «пік» - це часи Другої світової війни та перші повоєнні роки, включаючи штучний голод 1946-47 років в Україні та Молдавії, де жило чимало українців.

Загалом проблема датування періоду геноциду стосується не тільки України. «Епоха Голокосту почалася в січні 1933 року, коли до влади в Німеччині прийшли Адольф Гітлер і нацистська партія. Він закінчився в травні 1945 року, коли союзні держави перемогли нацистську Німеччину в Другій світовій війні. Голокост також іноді називають «Шоа», що на івриті означає катастрофа», - стверджує електронна

«Енциклопедія Голокосту» [6]. Але таке датування видається невірним. Так, обмеження прав юдеїв у Німеччині справді розпочалося у 1933 році, проте спершу воно було радше політичним, аніж етнорелігійним (адже чимало осіб єврейського походження було серед комуністів, соціал-демократів, лібералів). У 1935 році Нюрнберзькі закони поділили осіб з «єврейською кров'ю» на кілька категорій, одні з яких були піддані сегрегації, інші отримали більші чи менші права й можливості суспільної інтеграції (євреї були навіть у збірних Німеччини на зимовій і літній Олімпіадах 1936 року). Натомість Голокост як геноцид почався лише наприкінці 1938 року, коли розгорнулися організовані владою вбивства сотень євреїв, ув'язнення десятків тисяч їх до концтаборів, руйнація сотень синагог, конфіскація і погроми підприємств, які належали євреям, тощо. А розширення часових меж Голокосту створює враження щодо існування «лагідного», «вегетаріанського» геноциду, що нівелює загальну трагедію.

Зазвичай у сьогоднішній Україні концентрують-ся на Голодоморі 1932-33 років, зводячи геноцид до цього відтинку. А за Лемкіним геноцид тривав – з запропонованими вище поправками щодо років українізації та НЕПу – аж чверть століття. З відповідними наслідками, які не враховуються, оскільки ловготривалість геноциду, варіабельність його форм та його «буденність», безумовно, істотно змінили характерологічні риси нації. Зокрема – у розподілі на ті соціально-антропологічні типи, які Олександр Кульчицький назвав «vita heroica і тому maxima» та «vita minima» [8, с.154]. Принагідно зауважу, що такий розподіл з надто завеликою для суб'єктності нації чисельністю типу «vita minima», не подоланий донині, реально впливає і на результати виборів, і на перебіг війни з рашистами, і на впливовість України у світі.

Змістовну розшифровку впливу геноциду на українське буття незалежно від Лемкіна і пісня нього дав у 1980-90-х роках американсько-український професор Джеймс Мейс, котрий останні 15 років свого життя працював в Україні. Згідно з ним, Голодомор 1932-33 років мав наслідком такий злам буття українців, що він дається взнаки і зараз, оскільки йдеться про чи не єдину у Європі (крім хіба що кримських татар, киримлар) постгеноцидну націю. Постгеноцидний статус України означає, за Мейсом, по-перше, «вбивство розуму нації», тобто упосліджені-сть і неавторитетність її інтелектуальної еліти; по-друге, люмпенізацію села на Східній Україні, що відчутно гальмує аграрну реформу, по-третє, спотворення світосприйняття та власної історії, оскільки «масовий наступ на людський розум» не міг не призвести до бачення речей у світлі, що «не мало нічого спільного з реальним життя» [10, с.154]; по-четверте, слабку у порівнянні з іншими народами національну солідарність різних суспільних класів. До цього варто додати, що Голодомор як геноцид означав масштабну антропологічну катастрофу і масовий перехід населення до настанови на виживання замість повноцінного життя, що закарбувалося у соціальній пам'яті та передається з покоління у покоління на підсвідомому рівні, у вигляді тяжкої національної травми, яка заважає жити повнокровним національним життям.

Зараз як особисто російський диктатор, так і «колективний Путін», який включає більшість російського населення, прагнуть повною мірою здійснити те саме та довершити справу більшовиків. У прицілі – інтелігенція, церква, селянство, здійснюється вже заселення звільнених від українців територій підданими Росії. А головна мета – ствердити на практиці міфологему, що українці та росіяни – це один народ, одна нація, тобто – повністю ліквідувати українців як таких, їхню ідентичність і суб'єктність. Навіть Сталін не ставив на меті такого. Його мета полягала у вивищенні російського народу («найвидатнішої нації з усіх націй, які входять до складу СССР») та «глибинній деукраїнізації» українців, перетворенні їх на етнографічну юрбу, яку можна принагідно продемонструвати зарубіжним комуністам як зразок розквіту «совєтської за змістом, національної за формою» культури. Путін усе це відкинув, відверто поклавши в основу рашизму ідею повної й остаточної ліквідації української нації шляхом фізичного знищення її найбільш активної та суб'єктної частини та беззастережної русифікації всіх інших. Знову маємо поєднання Росією обох варіантів геноциду, окреслених у сучасних міжнародно-правових актах, тільки у певному сенсі в іще радикальнішій формі, ніж за часів Сталіна. А ще – новітнє відтворення вже випробуваних і проаналізованих 70 років тому Лемкіним алгоритмів геноциду.

Отже, коротко:

1. нищення української інтелігенції і нині є фактом, який характеризує російську агресію, списки загиблих на фронті та в тилу від ударів з повітря складають сотні прізвищ, а ще ж були й розстріляні на окупованих територіях, і були списки тих, кого слід знищити чи заарештувати при «визволенні» Києва, Харкова, Вінниці, Львова й інших міст; на щастя, цього рашистам не дав зробити опір агресорам, але намір був, і він нікуди не зник;

2. намагання ліквідувати православну україн-ську Церкву нікуди не поділося, воно набуває все нових форм, від функціонування переповненої російськими агітаторами, пропагандистами та розвідниками т.зв. «УПЦ» МП на чолі з громадянами РФ до фізичного усунення священиків ПЦУ на окупованій території та знищення храмів ударами з повітря;

3. Україна за роки незалежності ввійшла до п'ятірки найбільших світових зернотрейдерів, тому Росія та її сателіти у Європі докладають усіх зусиль, щоб унеможливити експорт українського продовольства і тим самим поставити на грань занепаду та катастрофи сільське господарство України;

4. названий Лемкіним чинник цілеспрямованого заселення України іноетнічними елементами для

радикальної зміни складу населення залишився у силі; у Криму з часу його окупації у 2014 році число новітніх колонізаторів перевищило мільйон, активно ведеться заселення окупованого Маріуполя й інших міст, причому не лише росіянами, а й вихідцями з інших держав.

Варто окремо згадати і знищення науково-технологічного потенціалу України рашистами; якщо у часи Лемкіна це навряд чи могло виступати одним із засадничих чинників нищення української нації, хоча також було реальністю (чого варта лише ліквідація авіаційного КБ конкурента Туполєва Костянтина Калініна чи харківського центру психологічних досліджень), то на початку XXI століття геополітична суб'єктність нації неможлива без потужних науки та технології у їхній сув'язі. Тим більше, що у цій ліквідації Москві чималою мірою допомагає тісно пов'язана з Росією компрадорська корумпована чиновна рать; утім, це вже інша тема. Як і тема, пов'язана з роллю постколоніальної «еліти», яка навіть під час війни намагається нищити «мізерну» українську культуру в ім'я «великої» імперської.

Чільний висновок, видається, може бути таким. Постгеноцидна нація – це нація, яку здатен вилікувати від її страху жити повнокровним національним життям тільки масовий героїчний чин, у всіх формах і виявах. Тільки в такому чині вона вповні відновить свою суб'єктність і стане геополітичним та геокультурним дієвцем. Певний шлях тут уже пройдено – від українців майже ніхто у світі не чекав такої здатності до опору масштабній рашистській агресії, яку вони засвідчили у 2022-23 роках. А тим часом чи не головною підвалиною такого опору стало, образно кажучи, відновлення українського єства на новому щаблі історичного розвитку, заперечення дією скоєного російським більшовизмом і його спадкоємцем рашизмом. Разом із наслідками геноциду долаються колоніальна та тоталітарна спадщини. Проблема наразі в тому, щоб героїчний чин, у якому мають поєднатися вольовий і раціональний первні, був доведений до логічного завершення, до визволення від минувшини, набув усеосяжності та переріс у всебічну національну модернізацію.

1. Грабовський С., Лосєв І. Azat Qirim чи колонія Москви? Імперський геноцид і кримськотатарська революція. Київ: Стилос, 2017. 119 с.
2. Депортація українських дітей та ордер на арешт Путіна: ПАРЄ ухвалила резолюцію. URL: https://glavcom.ua/world/world-politics/holosuvannja-shchodo-henotsidu-ukrajintsiv-jaki-derzhavi-proihnoruvali-rezoljutsiju-parje-923275.html
3. Динаміка ставлення до Голодомору 1932-33 рр. (листопад 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_stavlennya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html
4. Забужко О. В українській літературі радянського періоду… URL: https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/pfbid0MmAz7tZaPfmtYKrcECBRE69pidZzvbb5YoFNv5q6ucDWS12Xie2oKywUZYKjvKJgl
5. Захаров Є. Ю. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? Видання друге, виправлене та доповнене. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 52 с.
6. Енциклопедія Голокосту. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust
7. Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. М.: Международные отношения, 2003. 784 с.
8. Кульчицький, О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів: Б/в., 1995.164 с.
9. Лукашенко причетний до геноциду українців – рішення ПАРЄ. URL: https://glavcom.ua/world/world-politics/lukashenko-prichetnij-do-henotsidu-ukrajintsiv-rishennja-parje--923274.html
10. Мейс Джеймс Е. Висновки та перспективи дослідження голоду 1933 року. *Сучасність*. 1993. №4. С. 150–154.
11. Парламентська асамблея НАТО визнала злочини Росії проти України геноцидом. URL: https://www.unian.ua/world/parlamentska-asambleya-nato-viznala-zlochini-rosiji-proti-ukrajini-genocidom-12265935.html
12. Сербин Роман. Лемкін Рафаел. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Lemkin_R
13. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Пенза: изд. газеты "Сталинское знамя", Библиотечка агитатора и пропагандиста; вып. 71–73. 1942. 77с.
14. Хрущёв Н. С. Доклад на закрытом заседании XX съезда КПСС «О культе личности и его последствиях». М.: Госполитиздат, 1959. 80 с.
15. Чехов А. А. Чехов – М. Лейкину, 21 июня 1888 года, Сумы. URL: http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112
16. Lemkin Raphael Soviet Genocide in Ukraine. P. 47–52. *RAPHAEL LEMKIN: SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE The article in 33 languages.* Compiler Olesia Stasiuk, Kyiv, Marko Melnyk Publishing house, 2020. 256 p.
17. Russia releases history schoolbook praising Ukraine invasion. URL: https://www.theguardian.com/world/2023/aug/08/russia-releases-history-schoolbook-praising-ukraine-invasion

References

1. Hrabovs'kyy S., Losyev I. (2017). *Azat Qirim chy koloniya Moskvy? Impers'kyy henotsyd i kryms'kotatars'ka revolyutsiya* [Azat Qirim or a colony of Moscow? Imperial genocide and the Crimean Tatar revolution]. Kyyiv: Stylos. 119 p. (in Ukrainain).
2. *Deportatsiya ukrayins'kykh ditey ta order na aresht Putina: PARYE ukhvalyla rezolyutsiyu* [Deportation of Ukrainian children and Putin's arrest warrant: PACE adopted a resolution]. URL: https://glavcom.ua/world/world-politics/holosuvannja-

shchodo-henotsidu-ukrajintsiv-jaki-derzhavi-proihnoruvali-rezoljutsiju-parje-923275.html (in Ukrainain).
3. *Dynamika stavlennya do Holodomoru 1932-33 rr. (lystopad 2022)* [Dynamics of attitudes towards the Holodomor of 1932-33 (November 2022)] URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_stavlennya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html (in Ukrainain).
4. Zabuzhko O. *V ukrayins'kiy literaturi radyans'koho periodu…* [In Ukrainian literature of the Soviet period…]. URL: https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/pfbid0MmAz7tZaPfmtYKrcECBRE69pidZzvbb5YoFNv5q6ucDWS12Xie2oKywUZYKjvKJgl [in Ukrainian].
5. Zakharov YE. YU. (2015). *Chy mozhna kvalifikuvaty Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini ta na Kubani yak henotsyd?* [Can the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Kuban be classified as genocide?]. Vydannya druhe, vypravlene ta dopovnene. Kharkiv: TOV «VYDAVNYTSTVO PRAVA LYUDYNY». 52 p. (in Ukrainain).
6. *Entsyklopediya Holokostu* [Encyclopedia of the Holocaust]. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust (in Ukrainain).
7. Kostyrchenko H.V. (2003). *Taynaya polytyka Stalyna. Vlast' y antysemytyzm* [Stalin's secret policy. Power and anti-Semitism]. Yzd. 2-e, dop. M.: Mezhdunarodnye otnoshenyya. 784 p. (in Russian).
8. Kul'chyts'kyy O. (1995). *Osnovy filosofiyi i filosofichnykh nauk* [Fundamentals of philosophy and philosophical sciences]. Myunkhen; L'viv: B/v. 164 p. (in Ukrainain).
9. *Lukashenko prychetnyy do henotsydu ukrayintsiv – rishennya PARYE* [Lukashenko is involved in the genocide of Ukrainians – PACE decision]. URL: https://glavcom.ua/world/world-politics/lukashenko-prichetnij-do-henotsidu-ukrajintsiv-rishennja-parje--923274.html (in Ukrainain).
10. Meys Dzheyms E. (1993). *Vysnovky ta perspektyvy doslidzhennya holodu 1933 roku* [Conclusions and perspectives of the study of the famine of 1933]. *Suchasnist'*. №4. P.150–154 (in Ukrainain).
11. *Parlament·s'ka asambleya NATO vyznala zlochyny Rosiyi proty Ukrayiny henotsydom* [The NATO Parliamentary Assembly recognized Russia's crimes against Ukraine as genocide]. URL: https://www.unian.ua/world/parlamentska-asambleya-nato-viznala-zlochini-rosiji-proti-ukrajini-genocidom-12265935.html (in Ukrainain).
12. Serbyn Roman. *Lemkin Rafael* [Lemkin Raphael]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny.* URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Lemkin_R (in Ukrainain).
13. Stalyn. Y. (1942). *O Velykoy Otechestvennoy voyne Sovetskoho Soyuza* [About the Great Patriotic War of the Soviet Union]. Penza: yzd. hazety "Stalynskoe znamya", Byblyotechka ahytatora y propahandysta; Vyp. 71–73. 77 p. (in Russian).
14. Khrushchëv N. S. (1959). *Doklad na zakrytom zasedanyy XX s"ezda KPSS «O kul'te lychnosty y eho posledstvyyakh»* [Report at the closed session of the 20th Congress of the CPSU "On the Cult of Personality and its Consequences"]. M.: Hospolytyzdat. 80 p. (in Russian).
15. Chekhov A. *A. Chekhov – M. Leykynu, 21 yyunya 1888 hoda, Sumy* [A. Chekhov to M. Leykin, June 21, 1888, Sumy]. URL: http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112 (in Russian).
16. Lemkin Raphael Soviet Genocide in Ukraine. P. 47–52. *RAPHAEL LEMKIN: SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE The article in 33 languages.* Compiler Olesia Stasiuk, Kyiv, Marko Melnyk Publishing house, 2020. 256 p.
17. Russia releases history schoolbook praising Ukraine invasion. URL: https://www.theguardian.com/world/2023/aug/08/russia-releases-history-schoolbook-praising-ukraine-invasion

.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.16
УДК 94(4)“19/20”:341.485“1932/1933”(=161.2)

Андрій КОЗИЦЬКИЙ
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ

ORCID: 0000-0003-4535-8279
Email: kozyckyj@yahoo.com

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ЗАБОРОНИ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГЕНОЦИДУ

Анотація. *У статті висвітлюються проблеми та перспективи встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в контексті досвіду криміналізації заперечень геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів у країнах Європи. На думку помітної частини західних дослідників, судове переслідування осіб, які заперечують геноцид, повинно відбуватися насамперед у тих країнах, де у минулому мало місце масове винищення великих людських груп, й суспільство яких володіє знаннями про відповідний історичний контекст. Криміналізація заперечень геноциду в країнах Європи відбувалася поетапно. Упродовж 1990-х рр. кримінальну відповідальність за заперечення злочинів Третього рейху, зокрема Голокосту, встановили Франція, Німеччина та Бельгія. На початку XXI ст. низка країн Східної та Південної Європи запровадила відповідальність за заперечення злочинів учинених нацистським та комуністичними тоталітарними режимами. Черговий етап криміналізації заперечення геноциду почався в 2015–2016 рр., він характеризується встановленням загальної заборони на заперечення усіх без виключення випадків геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів. Закони такого плану прийняли Іспанія, Італія, Німеччина та ін. Натепер міжнародне право не вимагає карати за заперечення геноциду, але помітними є тенденції, які ведуть до встановлення такої універсальної норми. Упродовж 2003–2008 рр. Європейський суд з прав людини та Європейський парламент прийняли низку рішень, які обґрунтували право демократичних країн обмежувати свободу слова щодо тих питань, які стосуються заперечення злочинів нацистського тоталітарного режиму Третього рейху. Заперечення геноциду провокують суспільне напруження, а також є порушенням права на повагу до людської гідності – потерпілими у справах такого гатунку вважаються не лише жертви геноциду, але й їхні нащадки.*

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, заперечення Голодомору, заперечення геноциду, законодавство, Європейський Союз.*

Andrij KOZYCKYJ
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent, Senior Research Officer
National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv

CRIMINALIZATION OF DENIAL OF HOLODOMOR IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN EXPERIENCE OF BANNING DENIAL OF GENOCIDE

Abstract. *The article highlights the problems and prospects of establishing of criminal lability for Holodomor denial in the context of the experience of criminalizing genocide denial, crimes against humanity, and war crimes in European countries. Significant part of western researchers considers that the prosecution of persons who deny genocide should take place primarily in those countries where the mass extermination of large human groups took place in the past and whose society has knowledge of the relevant historical context. Criminalization of denials of genocide in European countries took place in stages. During the 1990s, France, Germany and Belgium established criminal liability for denying the crimes of the Third Reich, including the Holocaust. At the beginning of the XXI century several countries in Eastern and Southern Europe introduced responsibility for the denial of crimes committed by Nazi and communist totalitarian regimes. The next stage of the criminalization of genocide denial began in 2015–2016, it consisted in the establishment of a general ban on denial of all cases of genocide, crimes against humanity and war crimes, without excluding. Spain, Italy, Germany and others countries of Europe adopted laws of this plan. Currently,*

international law does not require punishment for genocide denial, but there are noticeable trends leading to the establishment of such a universal norm. Between 2003 and 2008, the European Court of Human Rights and the European Parliament issued a series of decisions that justified the right of democratic countries to restrict freedom of speech on issues related to the denial of the Holocaust and others crimes of the Nazi totalitarian regime of the Third Reich. Genocide denial is a violation of the right to respect for human dignity – not only victims of genocide, but also their descendants are considered victims in cases of this kind.

Key words: *Holodomor, genocide, Holodomor denial, genocide denial, legislation, European Union.*

.

Постановка проблеми*. Криміналізація публічного заперечення злочинів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів є питанням, на яке суттєво впливає політика, а також історичний досвід кожної конкретної країни. У низці країн Європи (Австрії, Бельгії, Боснії та Герцеговині, Греції, Іспанії, Італії, Латвії, Литві, Ліхтенштейні, Люксембурзі, Німеччині, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині, Чехії, Франції та ін.) заперечення геноциду (найчастіше конкретно Голокосту, але подекуди й усіх злочинів нацистського або нацистського та комуністичного режимів) заборонено законом і карається як кримінальний злочин. В Україні кримінальна відповідальність за заперечення Голокосту запроваджена у два етапи: прийняттям 22 вересня 2021 р. Закону "Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні" та внесенням 15 лютого 2022 р. відповідних змін до кримінального кодексу України [2; 4]. Водночас із тим в Україні немає юридичної заборони заперечення Голодомору, хоча Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні" від 28 листопада 2006 р. й оголосив такі дії "протиправними" [3].*

Перспективи встановлення в українському законодавстві кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору варто розглядати у контексті європейського досвіду заборони заперечення геноциду. Закони, які встановлювали карну відпові-дальність за заперечення Голокосту та інших проявів геноциду, з'явилися у країнах Західної Європи в 1990-х рр. На рубежі XX і XXI ст. у Європейському Союзі склався консенсус щодо того, що заперечення геноциду у країнах, де у минулому відбувалися геноцидні дії, повинно розглядатися як серйозне кримінальне правопорушення.

Аналіз наукових публікацій. Встановлення юридичної відповідальності за заперечення геноциду створює проблему для судової системи демократичних країн. Ця проблема полягає у потенційній колізії двох засадничих цінностей цивілізованого суспільства: свободи слова з одного боку, та захисту соціуму від деструктивних дій, які збурюють суспільний спокій та можуть викликати політичне протистояння.

В українській історіографії відсутні дослідження європейського досвіду запровадження кримінальної відповідальності за заперечення геноциду. Серед західних дослідників вивченням цього питання займалися: Паскаль Блох, Емануель Фронца, Фікрет Карчіч, Роджер Сміт [11; 12; 16; 22]. В Україні на проблему встановлення карної відповідальності за заперечення Голодомору звернув увагу Петро Долганов [1].

Виклад основного матеріалу. Найбільш послідовним у питанні запровадження відповідальності за заперечення геноциду натепер є законодавство Німеччини. Заборону заперечення Голокосту в німецькому праві встановив "Закон про боротьбу із наслідками злочинності" від 28 жовтня 1994 р. Заперечення або суттєве применшення усіх інших випадків геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, незалежно від того, де вони відбулися та хто їх вчинив, було криміналізоване у ФРН восени 2022 р. Першим етапом встановлення цієї заборони стало ухвалення бундестагом 20 жовтня 2022 р. поправки до § 130 Кримінального кодексу Німеччини, яка оголосила незаконним заперечення будь-якого випадку геноциду [14]. Бундесрат (представництво федеральних земель) проголосував за цю поправку 25 листопада 2022 р. [27]. За заперечення геноциду, злочинів проти людяності чи воєнних злочинів у Німеччині встановлено покарання тюремним ув'язненням на термін до трьох років.

Ще однією європейською державою із тоталітарним минулим, у якій заборонено заперечення геноциду, є Італія. Встановлення такої заборони у цій країні відбулося улітку 2016 р., завдяки внесенню поправок до Закону № 654 від 13 жовтня 1975 р., що криміналізував расову дискримінацію. Прийнятий парламентом Італії 16 червня 2016 р. Закон № 115 вніс до до Ст. 3 "біс" Закону № 654 доповнення, які оголосили незаконними "пропаганду, підбурювання або підбурювання, вчинені таким чином, що створюють реальну небезпеку, засновані на запереченні повністю

або частково Голокосту або злочинів геноциду, злочинів проти людяності або воєнних злочинів, які визначені у статтях 6, 7, 8 статуту Міжнародного кримінального суду". Всі згадані дії в Італії підлягають покаранню у вигляді позбавлення волі на термін від двох до шести років [17, с. 15].

Французький закон № 90-615 проти заперечення Голокосту *("Loi Gayssot"* – фр. "закон Ґайссо",) хронологічно став першим законом подібного плану у країнах Західної Європи. Прийняли його 13 липня 1990 р. на пропозицію депутата-комуніста Жана-Клода Ґайссо (*Jean-Claude Gayssot*) [25, с. 497]. "Закон Ґайссо" вніс зміни до французького "Закону про свободу преси" від 29 липня 1881 р. Згідно із запровадженою ним новою редакцією Ст. 24 "біс" "Закону про свободу преси", злочином стало вважатися "оспорювання (висловлювання сумнівів) існування одного або більше злочинів проти людяності, які були окреслені у Ст. 6 Статуту Міжнародного воєнного трибуналу, долученого до Лондонського порозуміння серпня 1945 р., які були вчинені членом організації, визнаної злочинною на основі Ст. 9 "д" Статуту або особою, яка була визнана винною у таких злочинах французьким судом" [19, с. 44]. "Закон Ґайссо" може застосовуватися й тоді, коли "оспорювання чи сумнів представляють у завуальованій формі, або через інсинуації". Покаранням за порушення закону є ув'язнення на термін до одного року або штраф.

Відповідальність за заперечення Голокосту в Бельгії встановлено "Законом про покарання за заперечення, применшення, виправдання чи схвалення геноциду, вчиненого німецьким націонал-соціалістичним режимом під час Другої світової війни" від 23 березня 1995 р. Бельгійський закон 1995 р. запровадив для осіб, які заперечували, применшували або намагалися виправдати нацистський геноцид, штрафи у розмірі від 26 до 5000 франків (згодом від 26 до 200 євро) або тюремне ув'язнення на термін від восьми днів до одного року. При повторному вчиненні такого злочину, суд міг обмежити громадянські права особи, що скоїла подібні дії [15, с. 261]. У травні 2019 р. до бельгійського "Закону про боротьбу із расизмом" від 30 липня 1981 р. включили положення про покарання за заперечення або потурання геноциду, злочинам проти людяності та воєнним злочинам, які були визнані Міжнародним кримінальним судом у Гаазі та міжнародними трибуналами ООН.

Навесні 2015 р. заперечення усіх випадків геноциду заборонила Іспанія. Це відбулося 30 березня 2015 р. шляхом внесення до частини 1-ї Ст. 510 Кримінального кодексу Іспанії доповнень, згідно із якими, "публічні заперечення, серйозне применшення чи тривілізація або глорифікація злочинів геноциду, злочинів проти людяності чи проти осіб та їхньої власності, які перебувають під захистом у випадку збройного конфлікту, або схвалення їхніх винуватців, якщо вони вчинили згадані злочини проти групи чи її частини, або проти особи з уваги на її приналежність, расистські, антисемітські чи інші причини пов'язані з ідеологією, релігією або світоглядом, походженням або приналежністю до етнічної групи, раси чи нації, національного походження, статі, через сексуальну орієнтацію або ідентичність, стать, хворобу чи інвалідність, карається позбавлення волі на термін від одного до чотирьох років" [17, с. 13].

У переважаючій більшості країн Східної та Південної Європи, які у другій половині XX ст. перебували під владою керованих із Москви комуністично-тоталітарних режимів, заперечення геноциду заборонили наприкінці XX – на початку XXI ст. у рамках законів, що криміналізували заперечення, применшення, тривілізацію чи схвалення злочинів нацистського та комуністичного режимів.

Часткова заборона на заперечення геноциду у Польщі була встановлена із прийняттям 15 грудня 1998 р. "Закону про Інститут національної пам'яті". У січні 2018 р. до "Закону про Інститут національної пам'яті" внесли зміни. У своєму новому варіанті закон криміналізував заперечення злочинів, "вчинених проти осіб польської національності або польських громадян інших національностей, скоєних у період від 8 листопада 1917 р. до 31 липня 1990 р.", а також заборонив заперечувати злочини, вчинені проти поляків "українськими націоналістами та членами українських формувань, які колаборували з Німецьким Третім рейхом". Також, закон встановлював кримінальну відповідальність за публічні заяви про те, що польський народ або Польська держава несуть відповідальність або співвідповідальність за злочини, скоєні Третім рейхом [24]. Нову редакцію закону гостро розкритикували в Україні, Ізраїлі та США (у двох останніх країнах незадоволення викликала

поява заборони “приписувати польському народу злочини, вчинені нацистами”) [13, с. 355].

У кримінальному кодексі, який 25 жовтня 2000 р. прийняла Чеська Республіка, запереченням геноциду відведено окрему Ст. 261 “а” – “Заперечення, висловлювання сумніву, схвалення і виправдання геноциду”. Стаття заборонила “публічне заперечення, висловлю-вання сумніву, схвалення або спроби виправдання нацистського, комуністичного чи іншого геноциду або інших злочинів нацистів і комуністів проти людяності”. Під новим номером (Ст. 405) заборона заперечення геноциду була перенесена до чинного Кримінального кодексу Чеської Республіки, який прийняли 2009 р. [10, с. 16].

У Словаччині заперечення геноциду заборонили 2001 р., шляхом внесенням до кримінального кодексу країни положення (§ 422 частина “д”), згідно із яким встановлювалася карна відповідальність для тих, “хто публічно заперечує, ставить під сумнів, схвалює або прагне виправдати Голокост, злочини режиму, заснованого на фашистській ідеології, злочини режиму, заснованого на комуністичній ідеології, або злочини іншого подібного руху, який має на меті придушення основних прав і свобод людини шляхом насильства, погроз чи іншої серйозної шкоди”. Покаранням за такі дії було визначено тюремне ув’язнення на термін від шести місяців до трьох років [23, с. 685].

Покарання за заперечення Голокосту було кодифіковане в Угорщині 22 лютого 2010 р., а вже 8 червня 2010 р. парламент країни прийняв поправку, яка розширила дію Ст. 269 Кримінального кодексу Угорщини (“Підбурювання проти спільноти”) на заперечення усіх злочинів нацистів та комуністів. У новій редакції стаття кримінального кодексу набрала назви: “Публічне заперечення злочинів націонал-соціалістичних і комуністичних режимів”. Стаття встановлювала покарання до трьох років ув’язнення для осіб, які “заперечували злочини геноциду та інші злочини проти людяності”, вчинені нацистами або комуністами. Заборона перейшла до чинного кримінального кодексу, прийнятого в Угорщині в 2012 р. (Ст. 333).

Покарання за заперечення Голокосту в Румунії встановлено Ст. 6 Надзвичайної постанови уряду Румунії № 31 від 13 березня 2002 р., яка заборонила фашистські, расистські та ксенофобські організації, їх символіку та сприяння культу осіб, винних у злочинах проти миру та людяності. Заперечення Голокосту в Румунії карається позбавленням волі на термін від 6 місяців до 5 років [26, с. 546]. Через чотири роки заборону на заперечення Голокосту підтвердив парламент Румунії, який 27 квітня 2006 р. прийняв закон № 107, зміст якого з деякими змінами відповідав положенням урядової надзвичайної постанови. Наступний закон № 217, який парламент Румунії прийняв 23 липня 2015 р., розширив заборону заперечення на інші випадки геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини.

У Словенії за заперечення, применшення, схвалення, тривілізацію, висміювання та підтримку злочинів геноциду, Голокосту, злочинів проти людяності, воєнних злочинів або агресії в 2008 р. встановлено кримінальну відповідальність до двох років ув’язнення (таким злочином у країні уважається оприлюднення заперечень у засобах масової інформації). За певних обставин заперечення геноциду в Словенії може бути покаране ув’язненням на три роки (якщо воно відбулося у поєднані з актами, що створювали загрозу безпеці людей, нищенням або профанацією національних, етнічних, релігійних символів, пам’яток історії чи культури, могил тощо). У тому ж випадку, якщо такий злочин вчинила посадова особа, то покарання може становити п’ять років ув’язнення.

У Хорватії публічне схвалення, заперечення або суттєве применшення злочинів геноциду, агресії, злочинів проти людяності, воєнних злочинів скерованих проти расової, релігійної, національної або етнічної групи або членів такої групи, якщо воно може призвести до підбурювання ненависті скерованої проти членів такої групи, або актів насилля проти такої групи, карається ув’язненням на три роки [21, с. 230]. Така норма була встановлена у 2011 р. й увійшла в дію від 2013 р.

Подібно як у Словенії та Хорватії, законодавство Чорногорії розглядає заперечення геноциду як форму підбурювання до ненависті. Залежно від обставин такі дії можуть бути покарані ув’язненням на термін від одного до восьми (звичайний злочин), або від двох до десяти років (аналогічний злочин, вчинений посадовою особою або такий, що призвів до масових заворушень, актів насилля та інших серйозних наслідків для мирного співіснування народів, національних меншин і етнічних груп, які мешкають у Чорногорії).

Суперечливою є ситуація з покаранням за заперечення геноциду в Боснії та Герцеговині. Конституційна система цієї країни передбачає існування чотирьох окремих кримінальних кодексів: одного загальнодержавного, двох для боснійської та сербської частин країн та ще одного кодексу для округу Брчко. Кримінальна відповідальність за публічне заперечення або підтримку злочину геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, визнаних Міжнародним судом справедливості, Міжнародним судом щодо справ колишньої Югославії або національними судами Боснії та Герцеговини, була встановлена 22 березня 2016 р. лише у федерації Боснії та Герцеговини (боснійській частині держави). За такі дії запроваджено покарання у вигляді тюремного ув'язнення на термін від трьох місяців до трьох років, при умові, що обвинувачений діяв з метою підбурювання до національної, расової або релігійної ненависті, збурювання у суспільстві незгоди або ворожості [18, с. 392–393].

Зміни, внесені 2016 р. до кримінального кодексу Сербії, встановили відповідальність за публічну підтримку, заперечення або суттєве применшення злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, якщо такі були скеровані проти групи осіб або члена такої групи, визначеної у "Рамковій ухвалі в справі протидії певним проявам расизму та ксенофобії" Ради Європейського Союзу 2008 р. Особливістю сербського законодавства стало те, що умовою настання відповідальності за заперечення згаданих вище дій є їхнє визнання правочинними вироками Міжнародного кримінального суду. Таким чином, заборона на заперечення геноциду в Сербії не стосується тих злочинів, які визнали Міжнародний суд у справах колишньої Югославії та Міжнародний суд справедливості. Правова колізія у цьому питанні полягає у тому, що заперечення геноциду в Сребрениці не уважається в сучасній Сербії порушенням закону [21, с. 233].

Питання про покарання за заперечення Голодомору в юридичній площині постало в Україні з прийняттям Верховною радою України восени 2006 р. Закону "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні". У другій статті цього закону йшлося про те, що "Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним" [3]. Однак, ухвалення закону не означало автоматичного встановлення в Україні відповідальності за заперечення Голодомору. Для того, аби така відповідальність стала реальністю, потрібно було внести зміни до кримінального кодексу.

Першу спробу запровадити такі зміни зробили у грудні 2006 р. народні депутати Ярослав Кендзьор та Рефат Чубаров, обрані від Блоку "Наша Україна". Вони винесли на розгляд комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної ради України Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років, як геноциду українського народу) [9]. Законопроект не дійшов до етапу розгляду у сесійній залі, й у червні 2007 р. автори його відкликали.

У березні 2007 р. власний законопроект про встановлення відповідальності за заперечення Голодомору як геноциду українського народу, та водночас, Голокосту, як геноциду єврейського народу, вніс до Верховної ради України президент України Віктор Ющенко. Через гостру політичну боротьбу, яка розгорнулася у той період, та розпуск парламенту, цей законопроект не був розглянутий і до нього повернулися вже у наступному скликанні законодавчого зібрання. У грудні 2007 р. В. Ющенко повторно вніс свій законопроект на розгляд Верховної ради України. Кулуарна боротьба навколо президентського законопроекту призвела до того, що його не стали ставити на голосування.

Упродовж 2010–2017 рр. було зроблено ще кілька спроб встановлення відповідальності за заперечення Голодомору, шляхом внесення змін до українського законодавства. У зв'язку з тим, що юридичні служби парламенту висловлювали зауваження до пропонованих законопроектів, жоден із них не був поставлений на голосування. Деякі з законопроектів пропонували одночасно встановити відповідальність за заперечення Голодомору та Голокосту [6], Голодомору, Голокосту та геноциду кримськотатарського народу [7] або Голодомору та правомірності незалежницької боротьби ОУН–УПА [8].

На думку рівненського дослідника Петра Долганова, як спробу запровадити відповідальність за заперечення Голодомору в Україні слід розглядати події весни 2015 р., коли Верховна рада України ухвалила закони про

декомунізацію. У преамбулі Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", який був прийнятий парламентом 9 квітня 2015 р., згадувалося про "Голодомор – штучний голод в Україні 1932–1933 років" [5]. Згадка у пункті першому Ст. 5 цього закону про те, що: "Держава здійснює розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів", як зазначив П. Долганов, давала підстави уважати, що безумовно злочинним діянням в Україні уважається, зокрема, Голодомор 1932–1933 рр. [1, с. 44]. Ст. 3 цього самого закону заборонила пропаганду комуністичного і націонал-соціалістичного режимів, зокрема й через "публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні". Таким чином, зробив висновок П. Долганов, існують підстави уважати, що дух Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні" від 9 квітня 2015 р. де-факто заборонив заперечення Голодомору.

Наприкінці 2010-х рр. в українському суспільстві стали помітними ознаки формування суспільного запиту на встановлення прямої заборони заперечення Голодомору. До цього громадськість підштовхували провокативні дії представників проросійських середовищ, які періодично вдавалися до більш або менш відкритого заперечення Голодомору та його геноцидного характеру. На підтримку встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору висловилися депутати обласних рад Черкаської (22 грудня 2017 р.), Кіровоградської (2 березня 2018 р.), Львівської (7 грудня 2021 р.) областей.

Висновки і пропозиції. Зважаючи на європейський досвід та тенденції розвитку міжнародного права, є всі підстави вважати, що у майбутньому в Україні заперечення Голодомору 1932–1933 рр. неодмінно буде криміналізовано. Найкращим варіантом стало би прийняття комплексного закону, який заборонить заперечення усіх геноцидів, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, які вчинили упродовж XX ст. комуністичний та нацистський тоталітарні режими. Зважаючи на специфіку української ситуації, цей самий закон може встановити також відповідальність за заперечення геноциду Українського народу, який намагалася здійснити Російська Федерація та її збройні сили під час повномасштабного вторгнення в Україну після 24 лютого 2022 р.

Враховуючи європейський досвід та українські реалії, можна висловити певні положення, яких варто було б дотримуватися законотворцям, запроваджуючи у майбутньому юридичну відповідальність за заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Насамперед слід зазначити, що така відповідальність повинна стосуватися лише тих зумисних дій, які відбуваються публічно (у такий спосіб, що робить зміст криміналізованого висловлювання доступним для багатьох людей – у формі публічного виступу, публікацій в ЗМІ, Інтернеті тощо). Закон про заборону заперечення Голодомору чи усіх злочинів тоталітарних режимів, повинен заборонити не лише прямі заперечення (твердження про те, що Голодомор не відбувся), але й релятивізацію (суттєве применшення масштабів та наслідків), схвалення (прийняття позитивної оцінки) та виправдання (вигадування пояснень та обставин, які знімають відповідальність із винуватців) Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Покарання за заперечення Голодомору та інших злочинів тоталітарних режимів, повинно бути адекватним до відповідальності, яка встановлена українським законодавством за розпалювання національної та інших форм ворожнечі та інші подібні злочини.

1. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їх наслідків. *Голокост і сучасність*. 2015. Вип. 1 (13). С. 9–49.
2. Закон України "Про внесення змін до статі 161 Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні»" від 15 лютого 2022 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219387.html
3. Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні" від 28 листопада 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text
4. Закон України "Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні" від 22 вересня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20#Text
5. Закон України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону

пропаганди їхньої символіки" від 9 квітня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text.
6. Проект Закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору та Голокосту)" (29 квітня 2015 р.). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54987
7. Проект Закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору, Голокосту, геноциду кримськотатарського народу)" (19 лютого 2016 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4120&skl=9
8. Проект Закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за заперечення факту правомірності боротьби за незалежність України у XX столітті, факту Голодомору 1932–1933 років в Україні" (20 січня 2017 р.). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60975
9. Проект Закону "Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років, як геноциду українського народу)" (22 грудня 2006 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2816&skl=6
10. Belavusau U. Historical Revisionism in Comparative Perspective: Law, Politics, and Surrogate Mourning. Fiesole: European University Institute, 2013. 22 p.
11. Bloch P. Response to "Professor Fronza's The Punishment of Negationism". *Vermont Law Review*. 2006. Vol. 30. P. 627–643.
12. Fronza E. The Punishment of Negationism. The Difficult Dialogue Between Law and Memory. *Vermont Law Review.* 2006. Vol. 30. P. 609–623.
13. Gardocka T., Jagiełło D. Pamięć narodowa a relacje międzynarodowe Polski. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Autorytaryzmem*. 2020. T. 42. Nr. 4. S. 345–359.
14. Hänel L. Germany criminalizes denying war crimes, genocide. (25 November 2022). URL: https://www.dw.com/en/germany-criminalizes-denying-war-crimes-genocide/a-63834791
15. Imbleau M. Denial of the Holocaust, genocide, and Crimes Against Humanity: A Comparative Overviev of Ad Hoc Statutes. *Genocide Denials and the Law* / ed. by L. Hennebel, T. Hochmann. New York: Oxford University Press, 2011. P. 235–278.
16. Karčić F. Krivičnopravna zabrana poricanja genocida: komparativna perspektiva. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. 2007. No. 50. P. 289–299.
17. Kołodziejczak M. E. Odpowiedzialność karna za negowanie zbrodni przeciwko ludzkości oraz naruszenie godności narodu w systemach prawnych wybranych państw – Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy. Warszawa: Prawo karne i kryminologia, 2018. 16 s.
18. Memiševic E. Battling the Eighth Stage: Incrimination of Genocide Denial in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 2015. Vol. 35. No. 3. P. 380–400.
19. Piergiuseppe P. Obowiązek kryminalizacji denializmu historycznego w wielopoziomowym systemie praw człowieka. *Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod. red. P. Grzebyk. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości, 2020. S. 39–51.
20. Rhein-Fischer P., Mensing S. Memory Laws in Germany: How Remembering National Socialism Is Governed through Law. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2022. 135 p.
21. Smailagić N. Negacjonizm a masowe akty okrucieństwa w byłej Jugosławii – prawo karne i rozważania na temat sprawiedliwości okresu przejściowego. *Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod red. P. Grzebyk. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości, 2020. S. 219–242.
22. Smith R. Legislating against genocide Denial: Criminalization Denial or Preventing Free Speech. *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy.* 2010. Vol. 4. Iss. 2. P. 128–137.
23. Steuer Max. The (Non)Political Taboo: Why Democracies Ban Holocaust Denial. *Sociológia.* 2017. Vol. 49. No. 6. P. 673–693.
24. "Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary". URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000369
25. Weaver R., Delpierre N., Boissier L. Holocaust Denial and Governmentally Declared "Truth": French and American Perspectives. *Texas Tech Law Review.* 2009. Vol. 41. P. 495–517.
26. Whine M. "Expanding Holocaust Denial and Legislation Against It". *Extreme Speech and Democracy* / ed. by I. Hare, J. Weinstein. New York: Oxford University Press, 2009. P. 538–556.
27. "553/22 Gesetz zur Änderung des Bundeszentralregistergesetzes und des Strafgesetzbuches" (25 November 2022). URL: https://www.bundesrat.de/SharedDocs/TO/1028/tagesordnung-1028.html?cms_topNr=8#top-8

References

1. Dolhanov P. (2015). *Formuvannia ta implementatsiia memorial'noho zakonodavstva Ukrainy u sferi vshanuvannia pam'iati zhertv henotsydiv i podolannia ikh naslidkiv* [Formation and Implementation of Memorial Legislation of Ukraine in

the Sphere of Honoring Memory of Victims of Genocides and Overcoming Their Consequences]. *Holokost i suchasnist'*. Vyp. 1 (13). P. 9–49. (in Ukrainian).

2. *Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do stati 161 Kryminal'noho kodeksu Ukrainy dlia realizatsii polozhenia Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia ta protydiiu antysemityzmu v Ukraini»" vid 15 liutoho 2022 r.* [Law of Ukraine "On Amendments to Article 161 of the Criminal Code of Ukraine in Order to Implement the Provision of the Law of Ukraine «On prevention and countering Anti-Semitism in Ukraine»" dated 15 February 2022]. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219387.html (in Ukrainian).
3. *Zakon Ukrainy "Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini" vid 28 lystopada 2006 r*. [Law of Ukraine "On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine" dated 28 November 2006]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text (in Ukrainian).
4. *Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia ta protydiiu antysemityzmu v Ukraini" vid 22 veresnia 2021 r.* [Law of Ukraine "On Preventing and Countering Anti-Semitism in Ukraine" dated 22 September 2021]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20#Text (in Ukrainian).
5. *Zakon Ukrainy "Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsysts'koho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy ikhn'oi symvoliky" vid 9 kvitnia 2015 r.* [Law of Ukraine "On the Condemnation of the Communist and National-Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of their Symbols" dated 9 April 2015]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text. (in Ukrainian).
6. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (schodo kryminal'noi vidpovidal'nosti za zaperechennia Holodomoru ta Holokostu)" (29 kvitnia 2015 r.)*. [Draft Law "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine (Regarding Criminal Responsibility for Denying the Holodomor and the Holocaust" (29 April 2015)]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54987 (in Ukrainian).
7. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (schodo kryminal'noi vidpovidal'nosti za zaperechennia Holodomoru, Holokostu, henotsydu kryms'kotatars'koho narodu)" (19 liutoho 2016 r.).* [Draft Law "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine (Regarding Criminal Responsibility for Denying the Holodomor, the Holocaust, Crimean Tatars Genocide" (19 February 2016)]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4120&skl=9 (in Ukrainian).
8. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo vstanovlennia vidpovidal'nosti za zaperechennia faktu pravomirnosti borot'by za nezalezhnist' Ukrainy u XX stolitti, faktu Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini" (20 sichnia 2017 r.).* [Draft Law "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine Regarding Responsibility for Denying of the Legitimacy of the Struggle for the Independence of Ukraine in the 20th century, the fact of Holodomor of the 1932–1933 in Ukraine" (20 January 2017)]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60975 (in Ukrainian).
9. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do Kryminal'noho kodeksu Ukrainy (schodo vidpovidal'nosti za publichne zaperechennia faktu Holodomoru 1932–1933 rokiv, iak henotsydu ukrains'koho narodu)" (22 hrudnia 2006 r.).* [Draft Law "On Amendments to Criminal Code of Ukraine (Regarding Responsibility for Public Denying the Holodomor of the 1932–1933 as a genocide of Ukrainian Nation" (22 December 2006)]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2816&skl=6 (in Ukrainian).
10. Belavusau U. (2013). Historical Revisionism in Comparative Perspective: Law, Politics, and Surrogate Mourning. Fiesole: European University Institute. 22 p.
11. Bloch P. (2006). Response to "Professor Fronza's The Punishment of Negationism*". Vermont Law Review*. Vol. 30. P. 627–643.
12. Fronza E. (2006). The Punishment of Negationism. The Difficult Dialogue Between Law and Memory*. Vermont Law Review*. Vol. 30. P. 609–623.
13. Gardocka T., Jagiełło D. (2020). *Pamięć narodowa a relacje międzynarodowe Polski* [National Memory and International Relations of Poland]. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Autorytaryzmem*. T. 42. Nr. 4. S. 345–359. (in Polish).
14. Hänel L. (2022). Germany criminalizes denying war crimes, genocide. URL: https://www.dw.com/en/germany-criminalizes-denying-war-crimes-genocide/a-63834791
15. Imbleau M. (2011). Denial of the Holocaust, genocide, and Crimes Against Humanity: A Comparative Overviev of Ad Hoc Statutes. *Genocide Denials and the Law* / ed. by L. Hennebel, T. Hochmann. New York: Oxford University Press. P. 235–278.
16. Karčić F. (2007). *Krivičnopravna zabrana poricanja genocida: komparativna perspektiva* [The Criminal Prohibition of Genocide Denial: A Comparative Perspective]. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. No. 50. P. 289–299. (in Bosnian).
17. Kołodziejczak M. E. (2018). *Odpowiedzialność karna za negowanie zbrodni przeciwko ludzkości oraz naruszenie godności narodu w systemach prawnych wybranych państw – Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy* [Criminal Responsibility for Denial of Crimes Against Humanity and Assault on the Dignity of The Nation in the Legal Systems of Selected Countries –

Belgium, France, Spain, Italy]. Warszawa: Prawo karne i kryminologia. 16 s. (in Polish).
18. Memiševic E. (2015). Battling the Eighth Stage: Incrimination of Genocide Denial in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Muslim Minority Affairs*. Vol. 35. No. 3. P. 380–400.
19. Piergiuseppe P. (2020). *Obowiązek kryminalizacji denializmu historycznego w wielopoziomowym systemie praw człowieka. Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod. red. P. Grzebyk [The Obligation to Criminalize Historical Denialism in a Multi-level System of Human Rights. Responsibility for Denying International Crimes / ed. by Patrycja Grzebyk]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości. S. 39–51. (in Polish).
20. Rhein-Fischer P., Mensing S. (2022). Memory Laws in Germany: How Remembering National Socialism Is Governed through Law. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher. 135 p.
21. Smailagić N. (2020). *Negacjonizm a masowe akty okrucieństwa w byłej Jugosławii – prawo karne i rozważania na temat sprawiedliwości okresu przejściowego. Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod red. Patrycji Grzebyk [Denialism and a Mass Atrocities in the Former Yugoslavis – Criminal Law and Reflections on Transitional Justice. Responsibility for Denying International Crimes / ed. by Patrycja Grzebyk]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości. S. 219–242. (in Polish).
22. Smith R. (2010). Legislating against genocide Denial: Criminalization Denial or Preventing Free Speech. *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy.* Vol. 4. Iss. 2. P. 128–137.
23. Steuer Max. (2017). The (Non)Political Taboo: Why Democracies Ban Holocaust Denial. *Sociológia*. Vol. 49. No. 6. P. 673–693.
24. *"Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary".* [Law Amending the Law on The Institute of National Memory – Commission for the Prosecution of Crimes Against Polish Nation, Law on War Graves and Cemeteries, Law on Museums, as well as the Law on Liability of Collective Organizations for Criminally Punishable Actions" dated 22 January 2018]. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000369 (in Polish).
25. Weaver R., Delpierre N., Boissier L. (2009). Holocaust Denial and Governmentally Declared "Truth": French and American Perspectives. *Texas Tech Law Review*. Vol. 41. P. 495–517.
26. Whine M. (2009). Expanding Holocaust Denial and Legislation Against It. *Extreme Speech and Democracy* / ed. by I. Hare, J. Weinstein. New York: Oxford University Press. P. 538–556.
27. *553/22 Gesetz zur Änderung des Bundeszentralregistergesetzes und des Strafgesetzbuches (25 November 2022).* [553/22 Law Amending the Federal Central Register Act and the Criminal Code (25 November 2022)]. URL: https://www.bundesrat.de/SharedDocs/TO/1028/tagesordnung-1028.html?cms_topNr=8#top-8 (in German).

.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.17
УДК 929 (477)

Віталій КУГАЙ
завідувач сектору відділу довідкового апарату та обліку документів
Центрального державного історичного архіву України (2006-2015)

ORCID: 0009-0005-2741-6051
Email: vkugai22@gmail.com

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВУ СКОРОПАДСЬКИХ В ЦДІАК УКРАЇНИ)

Анотація. *У статті аналізується невідомий корпус документів з історії Голодомору в Україні 1932-1933 років, що збереглися у фонді Скоропадських - архіві родини останнього гетьмана України Павла Скоропадського. Тривалий час цей архів зберігався у приватній власності дочки П. Скоропадського Єлизавети Скоропадської, а згодом у Східноєвропейському інституті ім. В. Липинського у м. Філадельфія (США). У 2006 р. архів надійшов до ЦДІАК України, де перебував на стадії науково-технічного опрацювання і тільки наприкінці 2022 р. став доступним для дослідників.*

Документи з історії Голодомору відклалися у фонді завдяки Є. Скоропадській, яка з 1933 р. очолювала Комітет допомоги голодуючим в Україні, що надавав матеріальну допомогу жертвам голоду в Україні, провадив організаційну роботу зі збору коштів для голодуючих та розповсюджував інформацію про цей голод у світі. В архіві Є. Скоропадської нараховуються сотні документів загальним обсягом понад 6300 аркушів. Це найбільший в Україні і світі архів документів про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні. У ньому містяться листи свідків Голодомору, свідчення різних осіб, статті, вирізки з газет та часописів тощо.

У статті робиться висновок, що аналізовані документи беззаперечно засвідчують штучний характер голоду 1932 – 1933 рр., який був спланований і здійснений комуністичним режимом СССР і став жахливим злочином проти українського народу. Упродовж Голодомору в Україні й на Кубані, де переважно жили представники українського етносу, вимирали цілі села та помирали мільйони людей. Зібрання архівних документів Є. Скоропадської про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні є унікальним для української історичної науки. Ці матеріали є найбільш повним, цілісним і об'ємним корпусом документів, зібраних «по гарячих слідах», яким немає аналогів в Україні і світі.

Ключові слова: *Голодомор 1932-1933 рр. в Україні, Скоропадські, ЦДІАК України.*

Vitalii KUGAI
head of the department of the reference apparatus and document accounting department
of the Central State Historical Archive of Ukraine (2006-2015)

THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN UKRAINE (ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF SKOROPADSKYI'S ARCHIVE IN THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE OF UKRAINE)

Abstract. *The article analyzes an unknown body of documents on the history of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933, preserved in the Skoropadskyi Fund - the archive of the family of the last hetman of Ukraine, Pavlo Skoropadskyi. For a long time, this archive was kept in the private property of P. Skoropadsky's daughter YElizaveta Skoropadska, and later in the East European Institute named after V. Lipinsky in Philadelphia (USA). In 2006, the archive was sent to the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv), where it was at the stage of scientific and technical development and became available to researchers only at the end of 2022.*

Documents on the history of the Holodomor were deposited in the fund thanks to YE. Skoropadska, who from 1933 headed the Committee for Aid to the Starving in Ukraine, which provided material aid to the victims of the famine in Ukraine, conducted organizational work to collect funds for the starving, and disseminated information about this famine in the world. The archive of E. Skoropadska includes hundreds of documents with a total volume of more than 6,300 sheets. This is the largest archive of documents about the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine and the world. It contains letters from witnesses of the Holodomor, testimonies of various people, articles, clippings from newspapers and magazines, etc.

The article concludes that the analyzed documents indisputably prove the artificial nature of the famine of 1932-1933, which was planned and carried out by the communist regime of the USSR and became a terrible crime against the Ukrainian people. During the Holodomor in Ukraine and the Kuban, where mostly representatives of the Ukrainian ethnic group lived, whole villages died and millions of people died. The collection of archival documents by YE. Skoropadska about the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine is unique for Ukrainian historical science. These materials are the most complete, integral and voluminous body of documents collected "on hot tracks", which have no analogues in Ukraine and the world.

Key words: *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine, Skoropadski, Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv).*

Постановка проблеми. Свідоме цілеспрямоване вбивство людей голодом у катастрофічних масштабах у 1932 – 1933 рр. в Україні є одним із найбільших і найстрашніших злочинів в історії людства, нарівні із такими злочинами, як Голокост євреїв у часи німецького нацизму, більшовицький терор 1917 – 1921 рр., винищення людей у нацистських концтаборах під час Другої світової війни, геноцид вірменів у 1915 р., депортації кримсько-татарського та чеченського народів у 1944 р. Від часу цієї національної трагедії українського народу пройшло 90 років, проте ця тема залишається актуальною донині.

Аналіз публікацій і джерельної бази. За часи незалежності в Україні з тематики Голодомору 1932 – 1933 рр. вийшла значна кількість книг, монографій, статей. Одними із найголовніших у цій сфері стали праці В. Сергійчука, В. В'ятровича, Ю.

Шаповала, О. Веселова, С. Кульчицького, В. Марочко, О. Мовчан та ін. Проте довгий час тема Голодомору була недоступною для дослідників і з розсекреченням архівів та новими надходженнями з'являються нові джерела інформації з цієї масштабної і болючої проблеми.

Автору цієї статті упродовж багатьох років довелося працювати в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) з архівними документами родини останнього гетьмана України Павла Скоропадського, які були передані у 2006 р. із Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (м. Філадельфія, США). Ініціатором передачі цих документів зі США до України була наймолодша дочка гетьмана Олена Павлівна Отт-Скоропадська, яка була правонаступницею родинного архіву Скоропадських і мешкала на той час у містечку Кюснахт поблизу м. Цюрих у Швейцарії.

Після надходження архівної збірки документів до України вони були приєднані до наявного у ЦДІАК України фонду «Скоропадські – поміщики Чернігівської і Полтавської губерній» (ф. 1219). Документи фамільного архіву родини Скоропадських тривалий час знаходились у процесі науково-технічного опрацювання і лише наприкінці 2022 р. були уведені до наукового обігу.

Фамільний архів родини Скоропадських - це документи, зібрані Павлом Скоропадським, його дружиною Олександрою Скоропадською (у дівоцтві – Дурново), сином Данилом, який був спадкоємцем справи батька і після його смерті очолював гетьманський рух, а також дочками гетьмана: Марією Скоропадською-Монтрезор, Єлизаветою Скоропадською-Кужім та Оленою Отт-Скоропадською упродовж усього їхнього свідомого життя.

Мета статті - проаналізувати невідомий досі корпус документів з історії Голодомору в Україні 1932-1933 років, що збереглися у фонді Скоропадських - архіві родини Павла Скоропадського. Майже всі ці документи зосередились в архіві дочки останнього гетьмана України Єлизавети Скоропадської-Кужім.

Виклад основного матеріалу. У розглядуваному контексті варта особливої уваги постать Єлизавети Павлівни Скоропадської. Народилася вона у 1899 р. у м. Санкт-Петербург і була другою дитиною у сім'ї Павла й Олександри Скоропадських. У дитинстві отримала гарне виховання та ґрунтовну освіту від домашніх вчителів та гувернанток. У 1917 р. закінчила жіночу гімназію із золотою медаллю.

Попри аристократичне походження й московитське оточення, Лілі, як називали Єлизавету у вузькому колі рідних і близьких, через усе життя пронесла любов до України й усього українського. У дитячі роки Лілі разом із родиною майже щоліта проводила час в Україні у батьківських маєтках. Ця обставина наклала відбиток на все її життя. Наймолодша із сестер Скоропадських Олена так писала про це: «Лілі якось розповіла мені – значно пізніше, що вона завжди, ще дитиною, цілком свідомо почувала себе українкою. Коли родина на літні місяці виїздила до своїх маєтків в Україні – Полошок і Тростянця, - вона це завжди сприймала як своєрідне повернення додому. Ще маленькою дівчинкою, ще не вміючи писати, вона почала систематично вивчати українську мову» [3, с. 285].

На початку буремних революційних подій 1917 р., коли Павло Скоропадський ще не був гетьманом України, Є. Скоропадська сформувалась як справжня українська патріотка. Цьому також сприяв факт, який описує у спогадах її сестра Олена: «Під час свого останнього року навчання в Орлі Лілі познайомилась з молодою вчителькою, яка була переконаною українкою. Від неї Лілі вперше дізналася про український незалежницький рух. Лілі почала серйозно цікавитися українською історією. З оповідань про давні гетьманські часи й козацьке життя вона не могла дізнатися багато. Вона з трудом вивчила напам'ять довжелезні поезії Шевченка, пройнялась їхнім гарячим патріотизмом…»[3, с. 285-286].

Павло Скоропадський був для доньки уособленням надійності, мужності, сили, справедливості, а потім і української справи, якій гетьман та його донька присвятили більшу частину свідомого життя. Коли Павло Скоропадський очолив Українську Гетьманську державу у квітні 1918 р., йому вдалося перевезти із Санкт-Петербурга до Києва свою родину. Цей період став для юної Єлизавети найщасливішим у житті. На жаль, він тривав дуже недовго, лише сім з половиною місяців - 14 грудня 1918 р. сталося падіння Гетьманату і П. Скоропадський змушений був емігрувати з України.

Перед падінням Гетьманату Є. Скоропадська виїхала з України за кордон, де провела майже все своє свідоме життя – п'ятдесят вісім років. Туга за Батьківщиною, якою вона завжди вважала Україну і в якій, не враховуючи дитячих поїздок до батьківських маєтків, провела лише декілька місяців, не покидала її до кінця життя. У двадцятих роках XX ст. Є. Скоропадська студіювала і практикувала основи образотворчого мистецтва та виконувала скульптурні замовлення у різних країнах за межами Німеччини, де мешкали її батьки (з 1921 р. родина Скоропадських мешкала у передмісті Берліна – Ваннзее, де придбала будинок із земельною ділянкою). У цей період вона писала їм листи з Італії, Швейцарії, а згодом і Нідерландів, докладно описуючи своє перебування у цих країнах. Ці листи, фактично, стали початком формування її власної архівної збірки, що міститься у ф. 1219 ЦДІАК України [4; 5; 6; 7].

Наприкінці 1920-х (вірогідно, з 1928 р.) Є. Скоропадська стала активно допомагати батькові в його діяльності, оскільки в цей час його найближчий помічник син Данило завершив навчання у Берлінському вищому технічному інституті і став працювати інженером у фірмі Сіменса – Гальське у Шпандау. Вона перебрала на себе частину роботи

брата, провадила особисте листування батька, допомагала у виданні політичних документів, частина яких друкувалася вдома на ручному верстаті. Їй подобалась ця робота і з часом вона все більше виконувала роль батькового секретаря.

Значну, якщо не найбільшу частину особистого архіву Є. Скоропадської-Кужім складають документи, що висвітлюють події жахливого Голодомору українців 1932 – 1933 рр. У розпал цих подій в Україні гетьманці в Німеччині створили Комітет допомоги голодуючим в Україні (КДГУ). Його спочатку очолила Олександра Скоропадська, але дуже швидко всю повноту керування діяльністю цього Комітету зосередила у своїх руках її дочка Єлизавета, яка упродовж декількох років самовіддано проводила роботу з допомоги і порятунку українців від голодної смерті. Як згадувала О. Скоропадська, «коли в Україні в 1932 – 1933 рр. панував жахливий голод, Лілі перебрала основну роботу в Комітеті допомоги голодуючим в Україні, організованому гетьманським рухом під патронатом нашої матері. Лілі виявила при цьому великий організаторський талант й ініціативу. Вона навіть їздила до Голландії, щоб провести там грошові збірки, а особливо для того, щоб інформувати людей про катастрофу, яка відбувалася в Україні і про яку Захід Європи майже не знав» [3, с. 291-292].

Автор не може погодитись із тезою О. Скоропадської про те, що Захід Європи майже нічого не знав про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні. Питання потрібно ставити в іншій площині: Захід не знав про Голодомор чи не хотів знати про нього? Насправді, він добре знав про нього й архівні документи Є. Скоропадської неспростовно це доводять. Варто навести хоча б декілька прикладів: у газеті «Січ» (м. Чікаго, США) у ч. 45 від 23.12.1933 р. розповідається про страшний голод в Україні і ганебну роль французького можновладця п. Еріо[*], який здійснив поїздку до СССР і не «помітив» голоду у ньому. повідомивши, що голоду в Совєтському Союзі немає. Із цього приводу доцент Української Господарчої Академії у м. Подєбради (ЧСР) О. І. Бочковський опублікував відкритого листа у тижневику «Український тиждень» (ч. 41від 18.09.1933 р.), у якому засудив п. Еріо за його вихваляння СССР. У статті невстановленого автора під назвою «Правда господина Эрріо» мова йде про ганебну поведінку голови уряду Франції п. Еріо, який у розпал Голодомору в Україні у 1933 р. здійснив поїздку до Москви і заявив, що голоду в СССР немає. Під час цієї поїздки він мав зустрічі з М. Горьким, В. Молотовим, М. Литвиновим та ін. і домовився, що його враження від поїздки надрукують в СССР російською мовою. У цій самій статті подається інформація про поїздку О. Шіллера[*] на Південь СССР, де він побачив страшні картини голоду. У 1933 р. О. Шіллер здійснив подорож на власному автомобілі по Україні і Північному Кавказі (Кубань) протяжністю 1200 км., де став свідком Голодомору, коли вимирали цілі села й станиці, які перетворювались на кладовища. Трупи лежали поблизу доріг непохованими. Про побачене він доповів в офіційному звіті своєму керівництву в німецькому посольстві.

Звісно ж, пересічні громадяни західних країн майже нічого не знали про страхітливий злочин Червоної Москви проти України в силу засекреченості цієї теми комуно-більшовицьким режимом й обмеженими можливостями інформаційних ресурсів, але провідні західні політики й державні діячі добре знали про геноцид на українських теренах, коли щодня вмирали від жахливого голоду тисячі людей. Про це їм доповідали дипломати й розвідувальні служби, у чому ми могли переконатися з вищенаведених архівних документів. Але високопосадовці західних країн свідомо замовчували правду про Голодомор в Україні або вкрай спотворювали її.

Варто підкреслити один дуже важливий ракурс, пов'язаний з архівом Є. Скоропадської. У той час, коли Україна, здобувши незалежність у 1991 р., на початку 1990 – х вела дебати про те, чи був Великий голод в Україні 1932 – 1933 рр. штучно спланованим московсько-більшовицьким режимом, чи був результатом природних катаклізмів на кшталт неврожаю від посухи, як про це твердили українські комуністи, а пізніше – регіонали й «опезежисти» та їхні «ляльководи» з Кремля, коли вже майже 60 років існували документи (архів Скоропадських), які беззаперечно й неспростовно свідчили про злочинний характер ретельно спланованого комуністичною Московією Голодомору проти українців. Але всі ці роки вони були недоступними для українських громадян, які жили в СССР. Спочатку ці документи знаходились в особистому архіві Єлизавети Павлівни, а після її смерті у 1976 р. були передані на зберігання до Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського: «В інституті ім. В. К. Липинського в Філадельфії лежить

[*] Єріо Єдуард (р Єдвард) – прем'єр-міністр Франції у 1933. У цьому ж році здійснив візит до СССР, за результатами якого повідомив, що голоду в Совєтському Союзі немає. Із цього приводу доцент Укр.Господарчої Академії у м.Подєбради (ЧСР) О. І. Бочковський опублікував відкритого листа у тижневику «Укр.тиждень» (ч.41 від 18.09.1933 р.), у якому засудив ганебну поведінку п.Єріо за його вихваляння СССР і приховування Голодомору в Україні.

[*] Шіллер Отто – доктор, співробітник німецького посольства в СССР, експерт з економічних питань. У 1933 р. здійснив подорож на власному автомобілі по Україні й Північному Кавказі (Кубань) протяжністю 1200 км. Став свідком Голодомору, коли вимирали цілі села й станиці, які перетворювалися на кладовища. Трупи лежали поблизу доріг непохованими. Про це він доповів в офіційному звіті своєму керівництву в німецькому посольстві.

маса великих течок з кореспонденцією, яку Лілі провадила в цій справі» (у справі Голодомору - *авт.*) [3, с. 292]. І тільки у 2006 р. за ініціативою Олени Отт-Скоропадської ці документи потрапили до ЦДІАК України, що дало змогу дослідникам Голодомору працювати з ними.

Ще раз наголосимо, що Захід знав про Голодомор ще від його початку й інформація про нього містилася у вільному доступі, тож усі бажаючі могли з нею ознайомитись. Натомість для мешканців СССР ця інформація була повністю закритою, цілковито втаємниченою і навіть смертельно небезпечною. «Згадування про голод в СССР було оголошено карним злочином, який карався 5 роками ГУЛАГу, а тих, хто звинувачував владу, розстрілювали» [1, с. 510].

І в США і в Канаді, де існує кількамільйонна українська діаспора, питання Голодомору неодноразово порушувалося на державному рівні і відзначалося у різний спосіб: «У США була створена Сенатська комісія, яка проводила розслідування Голодомору в Україні. Ця комісія назбирала таку величезну кількість фактів, що Сенат був шокований…Коли в місті Едмонтоні у 1976 році ставився перший у світі памятник жертвам Голодомору, то посольство СССР у Канаді прямо вибухнуло від обурення, але уряд Канади проявив принциповість, і пам'ятник стоїть по сьогоднішній день.» [1, с. 511].

Повертаючись до діяльності Є. Скоропадської у КДГУ, варто зазначити, що цей комітет мав за мету допомогти голодуючим українцям і ставив перед собою такі завдання: збір інформації про голод і голодуючих в Україні; інформування урядових установ та різноманітних громадських організацій та приватних осіб різних країн та збір коштів і пожертв для постраждалих від голоду; надання допомоги тим громадянам, які безпосередньо потерпіли від голоду в Україні. Філії цього комітету діяли у різних містах та країнах Європи: КДГУ (в Берліні, Німеччина), КДГУ (у Варшаві, Польща), КДГУ (у Бухаресті, Румунія), КДГУ (у Празі, ЧСР (Чехо – Словацька республіка), Комітет допомоги голодуючим в Україні і Кубані (у Брюсселі, Бельгія) та ін.

КДГУ також підтримував зв'язок і взаємодію з іншими організаціями, що діяли у різних країнах на різних континентах (зазвичай їх складали тамтешні українці), які теж надавали допомогу голодуючим в Україні: Діловий комітет рятунку України (м. Львів, 1934 р.), Комітет допомоги голодуючим у Східній Україні і Яворівщині (м. Вінніпег, Канада, 1933 – 1935 рр.), Комітет порятунку голодуючих в Україні у Чикаго (м. Чикаго, США, 1933 р.), Український громадський комітет порятунку України (м. Варшава) та ін. Допомогу надавали навіть такі організації як Українська Громада у Туреччині та Українська Національна Громада в Маньчжу-Го (Китай, 1935 р.).

КДГУ проводив напружену й інтенсивну роботу упродовж декількох років, про що свідчать численні архівні матеріали. Це, насамперед, листування КДГУ з різними організаціями та приватними особами: як із тими, хто надавав допомогу голодуючим, так із тими, хто її отримував. У провадженні листування КДГУ головну роль відігравала Є. Скоропадська, яка найбільше відправляла листів адресатам і отримувала від дописувачів. Ось лише окремі документи: матеріали щодо діяльності КДГУ (листи Є. П. Скоропадської до Константинопольської асамблеї Українського допомогового комітету та Президента США з проханням надати допомогу голодуючим в Україні, лист Павла Скоропадського до Президента США з цього ж питання, протоколи КДГУ, його звернення до громадськості; листування Є. П. Скоропадської з різними особами та організаціями з приводу заснування і діяльності КДГУ; матеріали щодо діяльності КДГУ (листування Є. П. Скоропадської з Петром Ковалівом та його дружиною Оленою, інформація про дебати у Палаті лордів Великої Британії у справі Голодомору в Україні; листування КДГУ з організаціями та приватними особами ЧСР. У справі є лист родичів Я.Луговського із СССР від 19.12.1933 р. із повідомленням про отримання допомоги, описомм умов їхнього життя та циркуляр товариства «Wostorus» зі списком товарів, які можна пересилати із закордону в СССР; листування КДГУ з організаціями та приватними особами США і Канади щодо надання допомоги голодуючим в Україні; матеріали щодо діяльності КДГУ (листування Є. П. Скоропадської з різними організаціями та приватними особами з приводу заснування і діяльності КДГУ, списки членів КДГУ, його заклики і звернення про необхідність надання допомоги голодуючим; виписки з листів жителів України зі свідченнями про Голодомор 1932 – 1933 рр.; листування КДГУ з організаціями та приватними особами Бразилії та Аргентини. До листів М. Письменного від 29.07. та 26.11.1934 р. додані листи його матері М. Письменної із повідомленнями про отримання допомоги та описанням умов її життя. У справі є витяги з листів жителів СССР, які отримали допомогу від КДГУ; матеріали щодо діяльності КДГУ (листування голови КДГУ Є. П. Скоропадської з А. П. Фастом* з питань організації допомоги голодуючим в Україні, інформація про діяльність фірми «Fast&Co», списки осіб, яким було надано матеріальну допомогу, банківські рахунки; листування КДГУ щодо надання допомоги голодуючим в Україні. До листа Є. П. Скоропадської до Н. Н. Блимаренка від 14.04.1934 р. додані свідчення очевидців про Голодомор; листування КДГУ з організаціями та приватними особами Нідерландів і Великої Британії щодо надання допомоги голодуючим в Україні; листування КДГУ з організаціями та приватними

* Фаст Абрам Петрович, колишній німецький колоніст з України, один із найактивніших членів КДГУ, підприємець, власник фірми «Fast&Co», через яку здійснювалися перекази коштів і надання матеріальної допомоги голодуючим в Україні.

особами Швейцарії та Німеччини. До листів додані списки жителів СССР, які отримали допомогу [18; 12; 13; 14: 22; 23; 15; 16; 17; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 32; 33; 34; 35].

В архіві Є. Скоропадської зібрана велика кількість статей, брошур та вирізок із газет і часописів, що висвітлюють події Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Серед них варто виокремити наступні: вирізки з німецьких газет зі статтями про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні; вирізки з газет «Січ», «Хліборобський шлях», «Нова зоря» та інших видань із замітками і статтями про Голодомори 1921 – 1922 рр. та 1932 – 1933 рр. в Україні; бюлетень (ч. 912) міжнародного інформаційного товариства «OFINOR» (м. Париж) з інформацією про внутрішню і зовнішню політику і Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні; вирізки з різних газет про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні; стаття невстановленого автора під назвою «Правда господина Эрріо; брошура «Врожай в СССР у 1933 р.»; стаття К. фон Кюгелен «Український Голодомор забрав життя 5 мільйонів людей»; стаття О. Гучкова* під назвою «Голод в Советской России»; брошура під назвою «Голод на Україні». ч. 1 – 2, листопад 1933 р.; стаття під заголовком «Справа допомоги голодуючим в Україні», видана Гетьманською управою у м. Берлін. Листопад 1933 р.; стаття невстановленого автора під назвою «Колись то була житниця Європи» про Голодомор 1932 – 1933 рр.; стаття невстановленого автора під назвою «Мільйони вмирають голодовою смертю», надрукована у Лондоні про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні; вирізки з газет «The Nottingen guardian», «The Irish news and Belfast morning news», «Newcastle Journal», «Catholik times», «East Anglion Daily Times» із замітками та статтями Р. Маклеода, Д. Маккінз, Вайт-Томсон, П. Фолкнера та інших про Голодомор в Україні; брошура із висвітленням парламентських дебатів у Палаті лордів англійського Парламенту щодо Голодомору в Україні. Промова лорда Денбі у Палаті лордів 25.07.1934 р.; звернення УГКРУ (Український громадський комітет рятунку України (м.Львів, 1933 р.) до світової громадськості щодо політики СССР; брошура німецького імперського комітету «Брати у скруті» із фотоілюстраціями про життя німців-колоністів у минулому й сучасному та про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні [8; 47; 46; 45; 49; 50; 51; 52; 54; 56; 31; 48; 53; 55].

Окрім зазначених матеріалів щодо Голодомору в Україні, в архіві Є. П. Скоропадської зберігаються також інші документи юридичного, фінансового, інформаційного, статистичного характеру тощо. Варто навести деякі з них, як, наприклад, такі: статут КДГУ та відозва із закликом про надання допомоги голодуючим в Україні [1932 – 1933 рр.]; чекові книжки КДГУ; списки жителів СССР, яким була надана допомога КДГУ; заклик КДГУ до всіх організацій і приватних осіб із проханням про надання допомоги голодуючим в Україні; інформація про скликання конференції всіх представників КДГУ щодо питання надання допомоги голодуючим в Україні; листівки КДГУ; фінансові документи КДГУ (квитанції, чеки, рахунки, платіжні доручення тощо), 1932 – 1942 рр.; списки жертводавців КДГУ; інформація про відвідання лордом Денбі СССР під час Голодомору в Україні та його стаття-відповідь [Г. Гаретту] під заголовком «Голод в Україні, як наслідок божевільної політики. Індивідуальна свобода і комунізм не можуть існувати разом». 7 і 24 вересня 1934 р.; списки жертводавців та отримувачів матеріальної допомоги, що надавалась КДГУ громадянам СССР; промова кардинала [Теодора Іннітцера] про Голодомор в Україні з проханням про надання допомоги голодуючим [1935 р.]; список осіб, які отримали допомогу від КДГУ [9; 10; 11; 20; 21; 31; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44].

Серед небагатьох документів в архіві Данила Скоропадського, що стосуються Голодомору 1932 – 1933 рр., заслуговують на особливу увагу свідчення гетьманців, які пережили жахливий голод в Україні й були безпосередніми свідками тих подій. Цей документ так і називається: «Свідчення Івана Олексійовича Марченка, Аникія Курочкіна, Івана Орленка і Памфіла Сеся про Голодомор і репресії в Україні у 1932 – 1933 рр.» 27.06.1954 р. Свої свідчення вони дали через два десятиліття після Голодомору, вже у Великій Британії, де у той час мешкав гетьманич Данило. Ці свідчення цінні тим, що у них багато уваги приділено темі надзвичайно складної криміногенної ситуації у період Голодомору і пов'язаного з ним канібалізму, який набув масового явища на теренах України [36].

В Олени Отт-Скоропадської є лист від Памфіла Сеся (літературний псевдонім – Спека) від 2.07.1976 р., в якому він пише, що посилає їй віршоване оповідання про село Кам'янку (побл. Січеслава-Дніпропетровська) на березі Дніпра, де він народився й виріс до Першої світової війни, прослуживши один рік до революції. Це село було одним із 17 зимовників, у яких жили одружені запорозькі козаки. Під час Голодомору 1921 – 1922 рр. у ньому вимерло 6 тисяч людей, а під час

---

* Гучков Олександр, політик, член Державної Думи, після більшовицького заколоту 1917 р. емігрував до Франції (м. Париж). У наведеній статті передає розповідь колишнього громадянина Франції, який у 1917 р., повіривши гаслам більшовиків про комуністичний «рай», пішов до них на службу, а в 1930-ті рр., з великими труднощами, зміг повернутися на Батьківщину. До 1923 р. він працював у Наркоміндєлє, був особистим секретарем у Чічеріна (нарком закордонних справ СССР), потім розчарувався у більшовиках і відійшов від справ. Дуже цікавою є його розповідь про соц.-економічну і політичну ситуацію в СССР, про ненависть всього народу до більшовиків, про моральну деградацію всього суспільства, про постійне голодування, недоїдання, про шпигуноманію і доносительство. Цей француз також працював у французькій секції Комінтерну (з 1923 р. до 1926 р.) і до виїзду – в інституті К. Маркса та Ф. Енгельса.

1932 – 1933 рр. – близько 14 тисяч. Коли у 1941 р. вже відступали більшовицькі війська, на це село з літаків скидали фосфорні бомби, внаслідок чого згоріли хати із садибами довжиною приблизно 4 км. З огляду на таку жорстокість, він не міг забути трагедію цього козацького села (вірш на 6 арк.) [57].

Серед численних періодичних видань, що зберігаються в архівному зібранні О. П. Отт-Скоропадської, найбільшу увагу привертає гетьманський часопис «Батьківщина», який висвітлював багато тем і подій минувшини. Особливо вражають деякі зі статей, які вміщені в ньому, що стосуються національної трагедії українців – Голодомору 1932 – 1933 рр. Не можна оминути увагою статтю під промовистою назвою «Голодова облога України й Кубані в 1932 – 1933 рр.» (ймовірно, авторства Дмитра Левчука*), в якій він подає такі приголомшливі факти, від яких холоне кров у жилах. Автор зазначає у статті, що одна козачка з Кубані написала книгу про те, як у 1933 р. влада по багатьох селах України й по станицях Кубані відібрала до зернини все, що надавалось до поживи. По багатьох селах лишилося не більше 10%. людності. Селяни втекли з України й Кубані і знайшли притулок у тунелях Чорноморщини, що були зроблені для проектованої ще за царизму залізниці. Вдень вони, де могли, працювали і жебрали, а вночі спали по тунелях. Та одної ночі за наказом Нестора Лакобоя (правильно Лакоба* - *авт.*) з Сухуму всі тунелі забили дошками і привалили камінням. Живцем замуровані жінки, діти й старі благали випустити їх, та все було марно. П'ятнадцять тисяч різного віку й статі українців знайшли страшну смерть на квітучому побережжі Чорного моря. В кінці статті автор наголошує, що ніколи Україна не забуде злочинних дій «старшого брата» на українській землі [58].

Документи з архіву Скоропадських дають яскраве уявлення про характер, природу і масштаб голодової катастрофи 1932 – 1933 рр., яку довелося пережити українцям на своїх, найродючіших у світі землях.

Гетьманці, яких очолювала родина Скоропадських, усіляко намагалися допомогти жертвам Голодомору. На превеликий жаль, реальну допомогу голодуючим в Україні КДГУ почав надавати лише наприкінці 1933 р., коли пік смертності від голоду в Україні вже минув. Але раніше, при всьому їхньому бажанні, вони її все одно не змогли б надати, адже більшовицький режим в СССР не визнавав ніякого голоду в країні і не приймав будь-якої допомоги.

Проте і після 1933 р. в Україні було все ще дуже багато людей, які страждали від матеріальної скрути і були ослабленими й виснаженими від тривалого недоїдання. Таким людям, вже після Голодомору, дозволялося надавати певну допомогу. Ця допомога надавалася, в основному, мешканцям міст, а як відомо, найтяжчий удар Голодомор завдав по українському селу, бо головною метою московсько-більшовицького режиму було винищення селянства, як класу і етнічної колиски українства. Тож, найбільша інтенсивність у діяльності КДГУ припала на постгеноцидні 1934 і 1935 роки, хоча він продовжував функціонувати і далі (останній документ, що стосується його діяльності, датований 1942 р.).

Молодша сестра Є. П. Скоропадської Олена образно написала у книзі спогадів про діяльність Єлизавети та очолюваного нею КДГУ: «Звичайно, допомога, яка надавалася була, по-суті, лише краплею на гарячому камені. В Україні від голоду вмирали мільйони людей, але все ж завдяки діяльності Комітету кілька десятків родин були врятовані від голодної смерті» [3, с. 292]. Є. Скоропадська, зі слів сестри, дуже гостро і болісно пропускала через себе трагедію українського народу в роки Голодомору: «Лілі брала так близько до серця жахливу біду, з якою вона напряму зіткнулася через листи, які отримувала, що сама захворіла на дуже рідкісну хворобу кишковика. Щойно німецький лікар д-р Андінг, який сам довгі роки провів у совєцьких в'язницях і спостерігав такі симптоми хвороби у в'язнів табору, зумів поставити діагноз захворювання Лілі й допомогти їй. (Наскількі мені відомо, йшлося про відшарування внутрішньої оболонки кишковика – хворобу, яку могли викликати душевні страждання і яка спостерігається у багатолітніх в'язнів.). Вилікувати цю хворобу до кінця Лілі, мабуть, так і не вдалося. Це можна було ствердити при черевній операції незадовго перед смертю Лілі. Лікуюча оберстдорфська лікарка сказала мені особисто, що кишковик Лілі виглядав як висушений.»[3, с. 292].

Існують різні методики підрахунку числа жертв Голодомору і оцінки звучать дуже різні: від 3 до 10 мільйонів померлих. Микола Воротиленко, який написав книгу «Заповіт Петра І. Голодомор», наводить у ній таблиці перепису населення у царській Московії та СССР у 1897, 1926 і 1939 роках з усіма цифровими показниками та статистичними даними і на підставі своєї методики підрахунку робить висновок: «Тільки згідно з підкоригованою сталінською статистикою під час Голодомору в Україні загинуло близько 7 мільйонів українців.» [1, с. 580]. І далі він додає: «…7. Згідно офіційної сучасної московської статистики, під час штучного Голодомору 1932 – 1933 років в Україні загинуло біля 7 мільйонів

---

* Левчук Дмитро (1900 – 1977), правник, публіцист, автор багатьох історичних праць, активний діяч гетьманського руху; до 1951 р. перебував у Німеччині (м. Аугсбург), далі – у США (м. Детройт, м. Філадельфія), де відіграв значну роль у діяльності УГО-А. Автор книги «Про Московію».

* Лакоба Нестор (Чанагв) Аполлонович (Чічуєвич), нар. 1.05.1893 р. у с. Лихни Сухумського округу Кавказського намісництва Рос. імперії – помер 28.12.1936 р. у Тбілісі (Грузія). Відомий діяч більшовицької партії. З лютого 1922 р. – голова СНК, а з квітня 1930 р. також голова ЦВК Абхазької ССР (голова уряду Абхазії з 1922 до 1936 рр.). Наближений до Й. Сталіна.

українців, а в цілому по СССР біля 10 мільйонів українців.» [1, с. 612].

Та якою б насправді не була ця цифра – вона є страшною, і цей Голодомор назавжди буде незагойною раною для українського народу. А його наслідки, разом з Голодомором 1921 – 1922 рр., винищенням національної еліти упродовж 1917 – 1921 рр., зачисткою «українізації» у 1920 х роках, репресіями 1937 – 1938 рр. та загиблими під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр. ми гостро відчуваємо до сьогоднішнього дня і ще довго будемо їх відчувати. Упродовж фактично тридцяти років московським імперським більшовизмом були винищені еліта нації – інтелігенція й селянство як основа етнофонду українців (після Голодомору 1932 – 1933 рр. селянство, фактично, перестало існувати, як клас землеробів).

Про злочинну сутність Голодомору 1932 – 1933 рр. та знищення українського селянина-хлібороба як класу та носія українського генофонду яскраво пише Наталія Доляк у книзі «Чорна дошка»: «Вчора селом носилось із гучномовця, прикріпленого до сільради: «Товариші, куркулі ліквідовані як клас.» - Це ж нас уже діти й ліквідували. Немає вже нас. Немає…Ось віднайшли ж вихід, як приборкати національну свідомість, як викорінити українство з душ, тіл, крові, генів, пам'яті. Заморити голодом! Не просто вбити, застрелити, вкинути до в'язниці, а довго, повільно й безжально, вести на ешафот, дати помучитись перед смертю, зробити так, аби тієї смерті шукали, просили й прагли як єдиного виходу, порятунку від болю та страждань. Нехай хлібороб, який живиться від землі й живе врожаєм, від нестачі хліба й вимре. Дешева каральна акція. До того ж дуже фінансово вигідна. Зерно – на вивіз, зайві роти – в землю. Щоденно повз сусідню із Веселівкою Уладівку, повз районну Калинівку (сучасна Вінницька обл., - авт.), залізничними коліями у східному напрямку невпинно мчали товарняки, вщент наповнені зібраним на ланах збіжжям. У кожній везеній тими залізними вагонами зернині тліло людське життя, бриніла зламана доля, тремтіла передсмертним віддихом понівечена душа» [2, с. 279].

Висновки. Оцінюючи і характеризуючи діяльність Є. П. Скоропадської та очолюваного нею КДГУ, можна констатувати, що допомога голодуючим, яку надавав цей Комітет з вкрай обмеженими можливостями, була надто мізерною, або, як образно писала О. Отт-Скоропадська «лише краплею на гарячому камені» у масштабі такої вселенської трагедії як Голодомор в Україні. Та найбільш цінним у діяльності КДГУ й, особливо, Є. Скоропадської є те, що вона виконала титанічну роботу, зібравши величезний фактологічний пласт документів про апокаліптичний злочин московського комуно-більшовицького режиму проти української нації, зберегла для історії й донесла до нас свідчення й правду про ті страшні часи.

В архіві Є. П. Скоропадської зберігаються сотні документів про Голодомор 1932 – 1933 рр. обсягом понад 6300 арк., значення яких важко переоцінити. Аналізовані документи беззаперечно засвідчують штучний характер голоду 1932 – 1933 рр., який був спланований і здійснений комуністичним режимом СССР і став жахливим злочином проти українського народу. Упродовж Голодомору в Україні й на Кубані, де переважно жили представники українського етносу, вимирали цілі села та помирали мільйони людей.

Зібрання архівних документів Є. Скоропадської про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні є унікальним для української історичної науки. Ці матеріали є найбільш повним, цілісним і об'ємним корпусом документів, зібраних «по гарячих слідах», яким немає аналогів в Україні і світі.

1. Воротиленко М. Заповіт Петра І. Голодомор. Київ: Видавництво «ФОП Стебеляк», 2013. 624 с.
2. Доляк Н. Чорна дошка. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. 368 с.
3. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів: Літопис., 2004. 472 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1219, оп. 4, спр. 80, арк.1 – 72.
5. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 81, арк.1 – 65.
6. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 82, арк.1 – 49.
7. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 83, арк.1 – 103.
8. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1984, арк.1.
9. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1985, арк.1 – 2.
10. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1986, арк.1 – 5.
11. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1989, арк.1 – 62.
12. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1991, арк. 1 – 50.
13. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1992, арк. 1 – 31.
14. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1993, арк.1 – 85.
15. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1995, арк.1 – 76.
16. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1996, арк.1 – 73.
17. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 1997, арк.1 – 54.
18. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2001, арк.1 – 25.
19. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2002, арк.1 – 23.
20. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2003, арк.1 – 159.
21. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2004, арк.1 – 78.
22. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2006, арк.1 – 49.
23. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2007, арк. 1 – 22.
24. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2010, арк.1 – 31.

25. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2011, арк.1 – 120.
26. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2012, арк.1 – 101.
27. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2018, арк.1 – 117.
28. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2033, арк. 1 – 53.
29. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2039, арк. 1 – 29.
30. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2063, арк. 1 – 51.
31. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2064, арк.1 – 41.
32. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2067, арк. 1 – 45.
33. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2071, арк.1 – 19.
34. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2078, арк.1 – 24.
35. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2079, арк. 1 – 43.
36. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2087, арк.1 – 42.
37. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2089, арк.1 – 220.
38. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2095, арк.1 – 70.
39. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2096, арк.1 – 107.
40. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2097, арк.1 – 148.
41. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2098, арк.1 – 135.
42. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2099, арк.1 – 79.
43. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2100, арк.1 – 128.
44. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2101, арк.1 – 56.
45. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2104, арк.1 – 17.
46. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2106, арк.1 – 26.
47. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2107, арк.1 – 18.
48. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2110, арк.1 – 30.
49. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2112, арк.1 – 5.
50. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2113, арк.1 – 6.
51. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2114, арк.1 – 2.
52. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2116, арк.1 – 50.
53. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2120, арк.1 – 9.
54. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2121, арк.1 – 66.
55. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2128, арк.1 – 35.
56. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 4, спр. 2133, арк.1 – 6.
57. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 5, спр. 363, арк.1 – 6.
58. ЦДІАК України. Ф. 1219, оп. 5, спр. 455, арк. 1 – 147.

References

1. Vorotylenko M. (2013). *Zapovit Petra I. Holodomor* [Testament of Peter I. Holodomor]. Kyiv: Vydavnytstvo «FOP Stebeliak». 624 p. (in Ukrainian).
2. Doliak N. (2021). *Chorna doshka* [Black board]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 368 p. (in Ukrainian).
3. Ott-Skoropadska O. (2004). *Ostannia z rodu Skoropadskykh* [The last of the Skoropadsky family]. Lviv: Litopys. 472 p. (in Ukrainian).
4. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv* [Central State Historical Archive of Ukraine] (TsDIAK Ukrainy), f. 1219, op. 4, spr. 80, ark.1 – 72.
5. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 81, ark.1 – 65.
6. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 82, ark.1 – 49.
7. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 83, ark. 1 – 103.
8. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1984, ark.1.
9. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1985, ark. 1 – 2.
10. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1986, ark. 1 – 5.
11. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1989, ark. 1 – 62.
12. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1991, ark. 1 – 50.
13. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1992, ark. 1 – 31.
14. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1993, ark. 1 – 85.
15. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1995, ark. 1 – 76.
16. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1996, ark. 1 – 73.
17. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 1997, ark. 1 – 54.
18. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2001, ark. 1 – 25.
19. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2002, ark. 1 – 23.
20. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2003, ark. 1 – 159.
21. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2004, ark. 1 – 78.
22. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2006, ark. 1 – 49.
23. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2007, ark. 1 – 22.
24. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2010, ark. 1 – 31.
25. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2011, ark. 1 – 120.
26. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2012, ark. 1 – 101.
27. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2018, ark. 1 – 117.

28. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2033, ark. 1 – 53.
29. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2039, ark. 1 – 29.
30. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2063, ark. 1 – 51.
31. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2064, ark. 1 – 41.
32. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2067, ark. 1 – 45.
33. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2071, ark. 1 – 19.
34. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2078, ark. 1 – 24.
35. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2079, ark. 1 – 43.
36. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2087, ark. 1 – 42.
37. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2089, ark. 1 – 220.
38. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2095, ark. 1 – 70.
39. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2096, ark. 1 – 107.
40. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2097, ark. 1 – 148.
41. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2098, ark. 1 – 135.
42. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2099, ark. 1 – 79.
43. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2100, ark. 1 – 128.
44. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2101, ark. 1 – 56.
45. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2104, ark. 1 – 17.
46. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2106, ark. 1 – 26.
47. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2107, ark. 1 – 18.
48. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2110, ark. 1 – 30.
49. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2112, ark. 1 – 5.
50. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2113, ark. 1 – 6.
51. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2114, ark. 1 – 2.
52. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2116, ark. 1 – 50.
53. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2120, ark. 1 – 9.
54. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2121, ark. 1 – 66.
55. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2128, ark. 1 – 35.
56. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 4, spr. 2133, ark. 1 – 6.
57. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 5, spr. 363, ark. 1 – 6.
58. TsDIAK Ukrainy, f. 1219, op. 5, spr. 455, ark. 1 – 147.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.18
УДК 94 (477): 332.025.26 «1932–1933»

Іван ПЕТРЕНКО
кандидат історичних наук,
заступник завідувача відділу дослідження геноциду,
злочинів проти людяності та воєнних злочинів
Національного музею Голодомору-геноциду

ORCID: 0000-0002-7759-5298;
Email: Ivanpetrenko753@gmail.com

ОПІР ГЕНОЦИДНІЙ ПОЛІТИЦІ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 1932-1933 РР. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Анотація. *Злам 1920-х – 1930-х років, і передусім період Голодомору-геноциду, був для української нації найважчим випробуванням в її історії. Намагання Сталіна та його оточення утвердити комуністичну систему шляхом радикальних соціально-економічних трансформацій і перманентного державного терору (здійснюваного сталінською репресивною машиною) прямо загрожували традиційному укладу життя українських селян-власників, підривали основи їхнього багатовікового буття, ставлячи мільйони працелюбних, заможних господарів на межу виживання. Ці процеси відзначалися як в радянській Україні, так і на теренах компактного розселення сотень тисяч українців в інших регіонах СРСР. У відповідь українське селянство намагалося всіма засобами чинити спротив комуністичному засиллю, активно долучаючись до протестних дій, що мали різні форми прояву та специфіку (часто переростаючи у відверто збройну повстанську боротьбу).*

У представленому дослідженні на основі матеріалів архівно-слідчих справ, переданих до фондів Національного музею Голодомору-геноциду з Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ

України, висвітлено окремі, найбільш поширені, види й методи спротиву українців геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму в 1932–1933 рр. На прикладах трагічних життєвих історій конкретних осіб, фігурантів означених архівно-слідчих документів, розглянуто їхню реакцію на впроваджувані режимом комуністичні експеременти, поведінкові стратегії виживання тощо.

Акцентовано увагу на висвітленні прагнень звинувачених, їхньому баченні та оцінці тодішніх стрімких соціально-економічних змін на локальному рівні. Заразом на підставі протоколів допитів, відповідних постанов і вироків показано результати діяльності тогочасної радянської карально-репресивної системи, зокрема судової.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, архівно-слідчі справи, опір, спротив, комуністичний режим, українські селяни, зерно.*

Ivan PETRENKO
Ph.D. (History), Deputy Head of Genocide,
Crimes Against Humanity and
War Crimes Research Department
of a National Museum of the Holodomor Genocide

RESISTANCE TO THE GENOCIDAL POLICY OF THE COMMUNIST TOTALITARIAN REGIME IN 1932-1933. BASED ON THE DOCUMENTS OF THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE

Abstract. *The turn of the 1920s and 1930s, and above all, the period of the Holodomor genocide, was, for the Ukrainian nation, at times, perhaps the most difficult experience in its history. Stalin and his entourage's efforts to establish the communist system through radical social and economic transformations and permanent state terror (perpetrated by the Stalinist repressive machine) directly threatened the traditional way of life of Ukrainian farmers owners. The foundations of their centuries-old existence were undermined, putting millions of hard-working, wealthy owners on the verge of survival. There were these processes both in Soviet Ukraine and in the compact resettlement areas of hundreds of thousands of Ukrainians in other regions of the USSR. In response, the Ukrainian peasantry tried to resist communist domination by all means, actively participating in protest actions that had different forms of manifestation and specificity (often turning into an openly armed insurgent struggle).*

The presented study, based on the materials of archival and investigative cases transferred to the funds of the National Museum of the Holodomor-genocide from the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, highlights the individual, most common types and methods of Ukrainians' resistance to the genocidal policies of the communist totalitarian regime in 1932–1933. On the examples of tragic life stories of specific individuals, the figures of the specified archival and investigative documents, their reactions to the communist experiments implemented by the regime, behavioural survival strategies, etc., are considered.

Attention is focused on highlighting the aspirations of the accused, their vision and their assessment of the rapid social and economic changes at the local level. Simultaneously, it shows the results of the activity of the then-Soviet punitive and repressive system, particularly the judicial system, based on interrogation protocols, relevant resolutions and sentences.

Key words. *Holodomor, genocide, archival and investigative cases, resistance, opposition, communist regime, Ukrainian farmers, grain.*

Постановка проблеми. Завершення 1920-х – початок 1930-х років ознаменувалися в СРСР та, зокрема, в радянській Україні проведенням сталінського комуністичного штурму, що передбачав впровадження радикальних соціально-економічних перетворень, передовсім в аграрному секторі. За словами американської дослідниці Е. Епплбом: «Мова Сталіна була глибоко закорінена в марксистське розуміння економіки. Він знайшов економічне рішення в швидкій колективізації не випадково, а в результаті обережного логічного розмірковування. Сталін наполягав, що заради індустріалізації СРСР доведеться пожертвувати селянством, і був готовий вигнати мільйони людей з їхньої землі. Він свідомо вирішив, що вони повинні заплатити "данину" робітничій державі й знав, що в процесі цієї сплати багато селян постраждає» [5, с. 109].

Політика суцільної колективізації села та розкуркулення, непомірні хлібозаготівлі, всеохопний державний терор викликали гостре несприйняття різних верств українського селянства. Особливо відчутним воно було в середовищі селян-власників (одноосібників), які на початку 1930-х років становили абсолютну більшість селянства УСРР та були дрібними приватними сільгоспвиробниками. Станом на 1929 р. в радянській Україні нараховувалося понад 5 млн селянських індивідуальних дворів [4, с. 310]. Погоджуємося з тезою дослідника руху опору українського селянства часів Голодомору Б. Патриляка, що «історія взаємин селян з радянською владою в Україні чітко показала небажання переважної більшості хліборобів добровільно усуспільнювати свої господарства» [9, с. 89]. Саме

господарі-власники (насамперед заможні та середняки) чинили найбільш запеклий та послідовний опір репресивному насаджуванню комуністичного ладу, що мав різні форми й прояви.

Поглибленному дослідженню представленої наукової проблеми сприяють передусім численні архівні документи та матеріали як вітчизняних, так і зарубіжних архівних установ. Не є виключенням у цьому контексті й фонди Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України).

У 2020–2022 рр. Міністерство внутрішніх справ України, в межах меморандуму про співпрацю, передало до фондів Національного музею Голодомору-геноциду 15 копій архівно-слідчих справ з ГДА МВС України, більшість яких стосуються періоду 1932–1933 рр. і висвітлюють окремі, найбільш поширені, форми опору українців під час Голодомору-геноциду.

Означені документи були взяті на облік як одиниці зберігання науково-допоміжного фонду (НДФ) Музею. Їм присвоєно відповідні облікові номери, на які автор робить посилання в цьому дослідженні.

Зазначимо, що частково ці історичні джерела були нами вперше залучені до наукового обігу під час висвітлення проблематики форм протестного руху українців у 1932–1933 рр. на VI-й Міжнародній науково-практичній конференції «Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в XX–XXI ст.: інтердисциплінарні підходи» (Київ, 24–25 листопада 2022 р.) [10].

Крізь призму відповідних архівно-слідчих справ сучасний дослідник має змогу краще зрозуміти сутність тогочасних трагічних подій, з'ясувати специфіку та особливості різноманітних форм українського спротиву. Завдяки введенюю до наукового обігу нових архівних документів, з'являється можливість розширення та поглиблення бази наукових знань із зазначеної проблематики.

Аналіз наукових публікацій. Проблему спротиву українців радикальним соціально-економічним перетворенням (головним чином політиці колективізації, розкуркулення, виконання нереалістичних зернових планів), що репресивно насаджував комуністичний тоталітарний режим в Україні на початку 1930-х років, у своїх наукових розвідках аналізували С. Кульчицький [7], В. Васильєв [1], О. Ганжа [2], В. Іваненко та Н. Романець [6], Г. Махорін [8], Б. Патриляк [9] та ін.

Мета статті полягає в аналізі найбільш поширених форм опору українських селян геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму в 1932–1933 рр., здійсненого на основі матеріалів архівно-слідчих справ ГДА МВС України.

Виклад основного матеріалу. Збройна боротьба українців проти насаджування комунізму, на жаль, не набула всеохоплюючої масштабності й успішності. Ключовими причинами цього була відсутність зброї (яку чекісти протягом 1920-х років активно вилучали із сіл), а також скоординованості планів та дій існуючих повстанських груп, несприятливість географічних умов для партизанської війни, оскільки суцільна колективізація передовсім проходила в степовій і лісостеповій зонах тощо. Заразом була щільна концентрація червоноармійських частин, які були готові до каральних акцій [7, с. 34].

У таких умовах українські селяни змушені були обирати більш помірковані форми спротиву. Однією з них була так звана «волинка» – стихійний, як правило беззбройний, виступ селян у відповідь на розкуркулення, політику колгоспизації, хлібовилучення, конфіскації майна тощо. Часто в ході «волинок» селяни забирали із колгоспних комор раніше відібране у них зерно та інше продовольство, нападали на сільські органи влади, вдавалися до замахів на компартійно-совєтських уповноважених, голів сільрад, підпалювали колгоспні споруди тощо [4, с. 77].

Зазвичай «волинки» виникали стихійно, як реакція на певні події, пов'язані з діями місцевої влади. Вплив мали також чутки, «новини», які ставали каталізатором селянських протестів. Ініціаторами таких заворушень виступали як правило невеликі групи людей, які підбурювали сільську громаду невтішними новинами або закликали до активних дій, апелюючи до прикладів сусідніх сіл тощо. Часто це робилося спонтанно, без чіткого усвідомлення можливих репресивних наслідків [6, с. 31].

Так, на початку січня 1932 р. у селі Добрянське Великописарівського району (нині – село Добрянське Великописарівської територіальної громади Охтирського району Сумської області) під час хлібозаготівельної кампанії 1931/32 р. було організовано «волинку». Її мета полягала в розправі із місцевими і направленими з району представниками радянської влади, з огляду на здійснення у селі непомірних хлібозаготівель і конфіскацій.

Приводом для організації «волинки» стали події, що відбулися напередодні. 3 січня 1932 р. бригада з вилучення хліба прийшла до заможного селянина Псурцева Онуфрія, коли його не було вдома. Оримавши відмову родини впустити членів бригади до оселі, останні силоміць увірвалися до будинку. Коли домочадці счинила галас, їх силоміць ізолювали в окремій кімнаті. Під час обшуку вилучили наявне у господарстві збіжжя, а також свійську худобу (одне теля, трьох овець і свиню) [14, арк. 59].

Не бажаючи миритися із свавіллям влади, Псурцев О., шляхом проникнення вночі до приміщення, куди тимчасово помістили його худобу, зумів її повернути у свою власність. Вже 4 січня 1932 р. представники радвлади здійснили повторну спробу вилучення його худоби, однак господарю вдалося організувати опір і відбитися від реквізаційної бригади. Водночас подібний обшук намагалися провести у його брата Псурцева Акима [14, арк. 59].

Брати зібрали невелику нараду за участі інших селян-одноосібників: Псурцева Григорія, Поніровського Володимира, Кострова Єрофея, Кострова Харлампія. На ній селянами було вирішено організувати протесну акцію («волинку»), скликавши сільську громаду за допомогою церковного дзвону. Також вони планували звільнити арештованих у сільраді односельчан і розбити місцеві хлібні амбари, повернувши своє зерно. Того ж дня, отримавши доступ до церковного дзвону і зібравши односельчан у кількості до 300 осіб, ініціатори виступу, озброївшись вилами і палицями, повели людей до приміщення сільради. В її стінах, бажаючи уникнути людської розправи, сховалися голова сільської ради, направлений з районного центру помічник уповноваженого Великописарівського районного апарату Державного політичного управління (ДПУ), касир місцевого цукрового заводу (із значною сумою грошей) та міліціонер, який його супроводжував. Вони, на вимогу обурених селян, змушені були звільнити осіб, ув'язнених у приміщенні сільради. Одним із них був Поніровський Карп, який одразу долучився до участі у «волинці». Також у виступі активну участь взяли заможні селяни (за радянською класифікацією «куркулі») Думчиков Михайло, Думчиков Лука, Думчиков Степан, Баличев Дмитро, які намагалися переконати волелюдне зібрання у необхідності захоплення сілради [14, арк. 57–59].

Агітація мала певний успіх, оскільки частина повсталих селян змогла увірватися до будівлі сільради з гаслами «смерть вам або нам», «смерть за відібраний хліб» тощо. У відповідь помічник уповноваженого районного апарату ДПУ і міліціонер відкрили вогонь із службової зброї, вбивши Псурцева О., Поніровського К., Мигуліна Ф. та поранивши в груди Псурцева А. Лише після цього представникам режиму вдалося приборкати заворушення і змусити людей розійтися [14, арк. 58].

Решту організаторів і активних учасників «волинки» було заарештовано та ув'язнено в Будинку примусових робіт (БУПР). Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР 19 січня 1932 р. розглянула їхню справу та постановила ув'язнити в концтаборі терміном на 10 років Псурцева А. та Думчикова С. Аналогічне покарання, але терміном на 5 років, отримали Псурцев Г., Псурцев Т., Поніровський В., Думчиков М. і Думчиков Л. Водночас Баличева Д. було засуджено до заслання на 5 років у Північний край РСФРР [14, арк. 62-63].

Поряд із «волинками» однією з найбільш поширених форм спротиву була агітація проти нереалістичної хлібозаготівельної кампанії, непомірних податкових стягнень, «розкуркулення», насильної колективізації тощо. Вона поширювалася в середовищі селянської громади як в усному, так і письмовому вигляді, зокрема, у форматі листівок, прокламацій, звернень, відозв тощо. В 1932 р. це явище набуло масового характеру по всій радянській Україні, як у сільській місцевості, так і містах [8, с. 62].

Власне, у контексті агітаційної діяльності характерною є архівно-слідча справа Паскаля Микити Матвійовича, 1878 року народження. Він мешкав у селі Добре Вільшанського району Одеської області (нині – село Добре Вільшанської територіальної громади Голованівського району Кіровоградської області). До 1931 р. вважався заможним селянином, мав міцне господарство, займався скуповуванням і перепродажем свійської худоби. У 1930 р., коли йшло прискорення суцільної колективізації, брав активну участь в організації і проведені «волинок», заохочував односельчан до виступів проти радянської влади, агітував, у тому числі й бідноту, за вихід із колгоспу. В травні 1931 р. Паскаль М., розуміючи, що репресивна політика розкуркулення його не омине, розпродав значну частину свого майна, фактично ліквідував своє господарство і вступив до колгоспу «імені Молотова». Проте продовжував вести антиколгоспну й антирадянську агітацію, намагаючись зсередини вплинути на ситуацію та настрої колгоспників. Доводив односельчанам згубність колгоспної системи. Переконував у недоцільності виходу на роботу, оскільки результати їх важкої праці дістануться комуністичному режиму. Як наслідок, у жнива частина колгоспників ігнорувала роботу в полі. У спілкуванні з односельцем Паскаль М. говорив, що «в колгоспі скільки б він не працював, він все рівно мати нічого не буде». Відповідна робота мала певний успіх, оскільки немало селян вийшло із колгоспу (забравши свій реманент і худобу) та продовжили індивідуальне господарювання [17, арк. 2, 3-3 зв., 4 зв., 5-5 зв., 10-10 зв., 11 зв., 12-12 зв., 14].

Також Паскаль М. проводив агітацію проти плану хлібозаготівлі та виконання одноосібниками зобов'язань по контрактації. Закликав ховати хліб в різних місцях аби він не дістався радянській державі. Переконував людей, що виконання плану загрожує в подальшому голодною смертю як для колгоспників, так і для одноосібників, оскільки влада весь хліб вивезе. На початку 1930-х рр. в суспільстві активно циркулювали чутки про можливий початок нової війни з Польщею або Румунією. Маса українських господарів, які виступали антагоністами компартійно-радянського режиму, сподівалися, що ця війна врятує їх від існуючого «червоного» гніту та диктатури. Не був виключенням й Паскаль М., який вів агітацію у відповідному руслі. Він відкрито заявляв, що в 1933 р. війна призведе до зміни влади [17, арк. 3 зв., 4зв., 10 зв., 11 зв., 12зв., 14].

Водночас, будучи віруючою людиною, проводив релігійну роботу, намагаючись зберегти в середовищі селянства релігійні почуття. Закликав громаду не відмовлятися від церкви й вірити в Бога [17, арк. 10 зв.]. У підсумку такої діяльності його було виключено із колгоспу та піддано «розкуркуленню».

Перед початком жнив 1932 р. збирав зерно на колгоспному полі, за що з липня по грудень 1932 р. відбував покарання у Центральній виправно-трудовій сільгоспколонії «Ім. Ворошилова» [17, арк. 9, 14]. Після

звільнення продовжив антиколгоспну і хлібозаотівельну діяльність. Тому, вже на початку січня 1933 р. був вчергове заарештований карально-репресивними органами. 7 січня 1933 р. Ольшанським райапаратом ДПУ в Одеській області було видано постанову про початок слідства проти Паскаля М. У подальшому слідчу справу було передано до Вільшанського районного народного суду (нарсуд), який засудив обвинуваченого, як відвертого ворога радянської влади, до 10 років ув'язнення, із подальшим позбавленням громадянських прав на 5 років [17, арк. 1, 14, 17-17 зв.].

З антирадянською й антиколгоспною агітацією пов'язана справа Мельгафа Карла Яковича, 1884 року народження, уродженця села Петрихо-Ковач Гросулівського району Одеської області (у наш час – Великомихайлівська територіальна громада Роздільнянського району Одеської області). Він був заможним селянином-власником. До початку кампанії суцільної колективізації та «розкуркулення» мав 18 десятин надільної землі, сільськогосподарський реманент (сіялку, віялку, косарку), двох коней, дві корови. В періоди посівної кампанії й жнив залучав до роботи на своїх ланах найманих працівників [13, арк. 1зв., 2, 7-8].

Уже в 1929 р. вступив до місцевого колгоспу і до 1931 р. рахувався рядовим членом. В 1931 р. як особа, яку зараховували за радянською класифікацією до категорії «куркулів» (так званої сільської буржуазії), підлягав примусовій висилці, але зумів вчасно розпродати своє майно та завдяки зв'язкам уникнути відповідної репресії. Водночас його рідний брат був «розкуркулений» і депортований до РСФРР у Вологду [13, арк. 3 зв., 8].

Мельгафу К. навіть вдалося закінчити ветеринарні курси й у 1932 р. почав працювати у колгоспі на посаді ветеринарного фельдшера. Впродовж 1932 р., усвідомлюючи невтішні наслідки суцільної колективізації та хлібозаготівельної політики, разом з іншими селянами-однодумцями проводив активну антирадянську агітацію, спрямовану на перешкоджання комуністичним перетворенням на селі. Завдяки його агітаційній роботі значна частина селян сіл Петрихо-Ковач та Антоно-Ковач не бажали вступати до колгоспних лав. Заразом Мельгаф К. переконував односельчан опиратися хлібовилученням і вивозу збіжжя з колгоспу. Він наголошував, що радянська влада має намір у 1932 р. цілковито пограбувати селян, забравши весь хліб, і лишити їх на зиму голодувати. Як зазначено в матеріалах слідчої справи, переконував громаду, що компартійно-радянський режим скоро впаде, що «держава на плечах селян заробляє великі гроші, утримує усіх комуністів за рахунок селянина» [13, арк. 1, 3-6, 8].

22 листопада 1932 р. Мельгафа К. було арештовано Гросулівським районним відділенням ДПУ в Одеській області й розпочато слідство. 10 грудня 1932 р. йому вдалося втекти з-під варти та переховуватися від каральних органів до 10 березня 1933 р., коли він був затриманий на території Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР), на ділянці прикордонної застави в районі села Паркани. 12 липня 1933 р. народний суд Гросулівського району виніс вирок, згідно з яким Мельгафа К. було засуджено до 4 років позбавлення волі в загальних місцях ув'язнення, з подальшим обмеженням громадянських прав терміном на 3 роки [13, арк. 9, 14, 16-16зв., 19, 21, 24-24зв., 29].

До подібної форми спротиву звертався також заможний хлібороб Стоян Сава Артемович, 1892 року народження. Він проживав у селі Федорівка, Бірзульського району АМСРР (на сьогодні село Федорівка Куяльницької територіальної громади Подільського району Одеської області) й активно займався у селі антирадянською агітацією. Часто виступав на сільських зборах із закликами саботувати виконання хлібного плану тощо. В листопаді 1932 р. Стоян С. у присутності групи односельчан наголошував: «Бачите як радвлада грабує людей, морять нас голодом, забирають останній фунт хліба від дітей, але хто в цьому році буде розумним, той свій хліб сховає, поки не заберуть, а то заберуть, а потім будуть пухнути з голоду. В даний час немає ніякої різниці між колгоспником та одноосібником, радвлада ні з ким не рахується, а грабують у всіх однаково» [15, арк. 21].

Послідовно вів антиколгоспну агітаційну роботу. У результаті ще в 1931 р. зумів вплинути на вихід із колгоспу, разом із майном, частини селян. Заразом систематично ухилявся від здачі хліба за контрактацією, закопавши його в землю. Мав здати за планом з врожаю 1932 р. озимої пшениці 12,55 ц, фуражного зерна – 5,65 ц, соняшника – 3,5 ц. Загалом із 21,7 ц здав лише 8,6 ц. Решту сховав або витратив на власні потреби. У результаті 19 грудня 1932 р. Стояна С. було затримано відповідно до постанови дільничного інспектора робітничо-селянської міліції Бірзульського району АМСРР [15, арк. 1, 6-8, 21].

11 січні 1933 р. президія Федорівської сільради ухвалила рішення клопотати перед вищими владними організаціями вислати Стояна С. за межі АМСРР як соціально небезпечного елемента, який саботує всі заходи радянської влади, ховає хліб, підтримує тісни зв'язки із заможною частиною села тощо. Вже 13 січня 1933 р. Бірзульський районний виконавчий комітет на своєму засіданні підтримав це рішення. Наприкінці березня 1933 р. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР розглянула його справу та постановила вислати Стояна С. на 3 роки до Північного краю РСФРР [15, арк. 5, 21-22].

Поряд з агітацією поширеною серед українського селянства була відмова від здачі зерна відповідно до державних хлібних планів та його приховування. Найперше намагалися сховати збіжжя у спеціально викопаних для цього ямах, а невелику кількість — у грубці, печі, на горищі тощо [8, с. 53–54]. У щоденнику поїздки в Україну сталінського

соратника Л. Кагановича (був одним із організаторів геноциду українців) у грудні 1932 р. були занотовані слова особливоуповноваженого ОДПУ в УСРР В. Балицького, який на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У зазначав, що «одноосібники ховають [*зерно – Авт.*] у колгоспників, особливо тих колгоспів, які виконали хлібозаготівлі». Зі свого боку Л. Каганович радив одеським компартійцям: «Але вміло проведені обшуки, і не лише в одноосібників, але й у колгоспників, робітників, комуністів, – це не перегини. Треба село взяти в такий "штосс", щоб самі селяни розкрили ями» [3, с. 498, 504–505].

У цьому контексті примітною є справа селянина Білоножка Луки Омеляновича (1857 року народження), мешканця села Богоявленське Миколаївського району Одеської області (сьогодні місцевість у Корабельному районі м. Миколаєва). До «розкуркулення» в 1930 р. за радянською класифікацією вважався селянином-середняком. Займався хліборобством, мав 6 десятин землі, трьох коней, одну корову, сільськогосподарський реманент, зокрема віялку і плуг. Крім того, практикував лихварство, надаючи в борг під відсотки гроші й зерно [16, арк. 4, 6-6 зв.].

На початку 1930 р., в розпал кампанії суцільної колективізації й ліквідації «куркульства» як класу, аби уникнути репресій, самовільно вступив до місцевої артілі «Імені 12-ї річниці жовтня». З врожаю 1929 р. зібрав по 40 пудів збіжжя з десятини (всього 240 пудів з 6 десятин). Незначну частину цього зерна здав в рахунок виконання плану хлібозаготівлі, решту лишив для своїх потреб. Аби приховати хліб від хлібозаготівельників, частину зсипав у діжки і приховав у дворі, частину засипав у стіл, закривши зверху стільницею або приховав у льоху. До того ж у домашній скрині зробив подвійне дно і туди зсипав залишки пшениці. За словами Білоножка Л. таким чином йому вдалося протягом 3 років приховувати від вилучення близько 70 пудів хліба. Наприкінці січня 1932 р. це зерно було знайдене і конфісковане хлібозаготівельною комісією під час проведення обшуку у його господарстві. Також за місяць до згаданого обшуку у Білоножка Л. вже було вилучено зерно, яке зберігалося на горищі будинку. За показами самого обвинуваченого загалом у нього конфіскували близько 140 пудів збіжжя, яке він свідомо приховував від влади як результат своєї важкої праці. Заразом комісія відібрала різноманітне господарське приладдя (колеса для фургонів, хомути, упряж тощо), звинувативши Білоножка Л. у відмові здати його в сільгоспартіль [16, арк. 4-4 зв., 6-6 зв., 8].

Зрештою, у січні 1932 р. його було заарештовано Миколаївським міським відділенням ДПУ УСРР. 2 лютого 1932 р. нарсуд Миколаєва по справі Білоножка Л. постановив: «пристосувати до нього міру соцзахисту примусову працю строком на один рік без поразки в правах». Однак беручи до уваги, що підсудний був похилого віку та інвалідом, суд вирішив вважати цей вирок умовним, з дворічним випробувальним терміном [16, арк. 14].

Комуністичний тоталітарний режим, здійснюючи злочин геноциду українців, створив для них умови існування несумісні із життям. Маси українців опинилися перед обличчям голодної смерті, без будь-яких моральних і законних можливостей для виживання. Отож, люди не рідко вимушені були йти на порушення існуючих радянських законів, які по своїй суті були часто злочинними. Таким чином, ще однією формою спротиву й одночасно стратегією виживання були «крадіжки» колгоспного майна, насамперед зерна.

Показовою у цьому зв'язку є справа заможного селянина Шляпина Пилипа Микитовича, 1869 року народження, який мешкав у селі Золота Балка Великоолександрівського району Одеської області (в наш час село Золота Балка у Новоолександрівській територіальній громаді Бериславського району Херсонської області). Був заможним хліборобом, мав успішне одноосібне господарство з 17 десятин надільної землі й 20 орендованої. Володів будинком із прибудовами, кіньми, сільгоспреманентом, тримав свійську худобу. В роки другого комуністичного штурму відверто виступав проти непомірних хлібозаготівель. На початку 1931 р., під приводом невиконання плану хлібоздачі (який становив 333 пуди збіжжя), ворожого ставлення до соціально-економічних заходів радянської влади й володіння до революції 12 десятинами так званого «столипінського відрубу», був «розкуркулений» і висланий за межі сільради. Тоді ж, на ґрунті цих звинувачень, потрапив під суд, який присудив йому 8 років позбавлення волі в БУПРі. Загалом перебував в ув'язненні 1 рік і 2 місяці й у лютому 1932 р. був достроково звільнений [11, арк. 1-3, 5-6, 13-14].

Повернувся в село і знову оселився у своїй хаті, звідки згодом його було примусово виселено місцевою владою. У травні 1932 р. вимушено переселився у дніпровські плавні, де спорудив землянку. Певний час працював у місцевому радгоспі «Піонер» прицепщиком біля тракторів, а потім перейшов на роботу до лісгоспу. Під час жнив 1932 р., аби мати можливість прохарчувати себе і сім'ю, збирав на колгоспному полі зерно, яке одразу було відібране в нього заступником голови сільради [11, арк. 5-6 зв.].

30 листопада 1932 р., після отримання владою анонімного повідомлення, у Шляпина П. комісією сільради було проведено обшук і знайдено закопану в ямі діжку з 5 пудами лузаної кукурудзи (також було знайдено 4-5 пудів картоплі). Означене продовольство розцінили як вкрадене з колгоспного поля. Натомість Шляпин П. у своїх свідченнях зазначив, що кукурудзу раніше купив у Таврії та сховав з метою збереження від вилучення. У грудні 1932 р. сільська рада направила акт обшуку в районне відділення ДПУ, яке відкрило кримінальну справу та розпочало слідство. Шляпина П. було заарештовано й наприкінці грудня 1932 р. районний

нарсуд, на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (народна назва закон про «п'ять колосків»), засудив його до 10 років трудових таборів «у далеких місцевостях СРСР» [11, арк. 1, 8, 9-11 зв., 17-18].

Подібна доля спіткала й Соляника Олександра Івановича, 1882 року народження, який проживав на хуторі Хороший Соше-Острівської сільради Фрунзівського району Одеської області (в наш час село Соше-Острівське Великомихайлівської територіальної громади Роздільнянського району Одеської області). Рахувався заможним селянином-хліборобом. Одним із характерних фактів, зазначених у його характеристиці (підготовленій сільрадою на початку 1933 р. для ДПУ), була його участь у місцевому повстанні проти більшовицького режиму в 1920 р. Хоча на слідстві він цей факт спростовував, посилаючись на свою хворобу в той час. У роки НЕПу мав у господарстві 12 га землі, 3 волів, 2 корови, 10-20 свиней. В 1929 р. був оштрафований компартійно-радянською владою на 200 рублів за невиплату встановленого йому податку, що фактично стало підставою для «розкуркулення». Але в 1930 р. йому вдалося відновитися у правах і навіть вступити до тамтешньої сільгоспартілі «Нова громада», де зумів увійти до правління. У 1931 р. був засуджений до 6 місяців примусових робіт за звинуваченням у халатному відношенні до справ артілі. Будучи членом колгоспу неодноразово агітував проти державної хлібозаготівлі [18, арк. 5,7, 11-11 зв., 13-14 зв.].

У січні 1933 р. комісія у складі голови сільради, голови КНС і міліціонера здійснила обшук у будинку Соляника О. та виявила, відповідно до складеного акту, 5 пудів кукурудзи і 2 пуди пшениці. Комісія зробила висновки, що знайдене збіжжя було краденим в артілі. Це мотивувалося тим, що кукурудзу і пшеницю колгоспникам за оплату трудоднів не видавали. Також господарю ставили за провину приховування декількох пудів ячменю змішаного з кукурудзою в ямі неподалік будинку. Зрештою, знайдене зерно сільською владою було конфісковане в рахунок хлібозаготівлі [18, арк. 9, 14 зв.].

13 січня 1933 р. Соляника О. було виключено з колгоспу, і згодом заарештовано районним управлінням ДПУ. Йому інкримінували розкрадання колгоспного хліба відповідно до закону «про п'ять колосків». На слідстві свою вину не визнав, зазначивши, що хліб в артілі не крав, а пшениці взагалі мав не більше 30 фунтів, яку діти зібрали в полі з мишоловок. Відповідно ячмінь був так само його власним, і закопав його лише з остраху можливої конфіскації. Кукурудзу виростив на своїй присадибній ділянці біля виноградника. Однак його показання не мали жодного впливу на хід справи і висновки слідства. В кінцевому підсумку справу направили до суду [18, арк. 10, 14 зв.].

23 березня 1933 р. Фрунзівський районний народний суд виніс вирок, відповідно до якого Соляника О. було засуджено до 8 років ув'язнення в одному з віддалених концтаборів СРСР, з позбавленням громадянських прав терміном на 5 років після відбуття покарання [18, арк. 19-20].

Відповідний тиск комуністичної репресивної системи відчув на собі й земляк Соляника О. селянин-середняк села Соше-Острівське Фрунзівського району Одеської області Люленко Андрій Кіндратович, 1876 року народження. До 1930 р. володів власною землею та свійською худобою. В 1930 р. був «розкуркулений», однак зміг вступити до сільськогосподарської артілі «Червоний моряк», яка згодом злилася з колгоспом «Червона Армія». У хлібозаготівельну кампанію 1932/33 рр. декілька місяців працював сторожем біля скирт хліба й колгоспної молотарки [12, арк. 8-9].

У січні 1933 р. Люленка А. було заарештовано за підозрою у розкраданні колгоспного хліба й взято під арешт при Фрунзівській раймліції. Йому було висунуто обвинувачення згідно з постановою від 7 серпня 1932 р. У ході слідства допитали трьох свідків, які вказали, що у Люленка А. під час кампанії по хлібозаготівлі було знайдено 30 пудів пшениці. За їхніми твердженнями він начебто не мав можливості отримати в колгоспі таку кількість відповідного зерна, оскільки за трудодні стільки пшениці не видавали. На основі показань свідків було сформульовано обвинувальний висновок, де зазначалося: «Люленко в колгоспі Червона Армія був призначений на час збиральної й обмолотної кампанії сторожем скирт хліба, цією посадою він скористався для систематичного розкрадання хліба, який носив щоденно додому… Сільрадою у нього було проведено обшук, під час якого було знайдено 30 пудів краденого зерна, за що і був виключений з колгоспу» [12, арк. 7-9 зв., 12].

Водночас у слідчій справі Люленка А. є акт від 27 грудня 1932 р. про проведення обшуку (що став фактичною підставою для арешту і проведення слідства) в його господарстві бригадою у складі голови сільради й представників від комітету незаможних селян. Згідно з документом було знайдено і вилучено 6 пудів зерна кукурудзи, 1 пуд 20 фунтів кукурудзи в качанах, 3 пуда 20 фунтів пшениці, 2 пуди 20 фунтів ячменю, 3 пуди соняшника. Означені обсяги хліба оголосили вкраденими в артілі. Про жодні 30 пудів пшениці в акті не йшлося. Не визнав своєї вини і сам Люленко А., зазначивши на допиті, що ніяких 30 пудів пшениці в нього ніколи не було. Крім того, сільгоспартіль видала довідку Люленку А. про отримання ним за відпрацьовані трудодні пшениці (зерном і борошном) в обсязі 2,7 ц (близько 16,5 пудів) [12, арк. 5, 6, 10 зв.].

Справу передали до прокуратури. 16 лютого 1933 р. прокурор розглянув матеріали попереднього слідства і постановив, що обставини справи з'ясовані в повній мірі й вона може направлятися до суду. Зрештою, 3 березня 1933 р. виїзна сесія

Фрунзівського районного народного суду засудила Люленка А. до 5 років позбавлення волі [12, арк. 1-1 зв., 14-14 зв.].

Потрапила під дію закону «про п'ять колосків» також селянка-біднячка Герасименко Марія Меркурівна, яка проживала в селі Давидів Брід Великоолександрівського району Одеської області (сьогодні село Давидів Брід Великоолександрівської територіальної громади Бериславського району Херсонської області). До колгоспу вступати не хотіла, лишаючись одноосібницею. В липні 1932 р., з початком жнив, була звинувачена владою в крадіжці колосків з колгоспного поля і продажі печеного домашнього хліба на базарі в селі Велика Олександрівка по 12–13 крб. за хлібину (що розцінювалося як спекуляція). З цією метою зерно перемелювала на місцевому млині. У результаті в липні 1932 р. була засуджена за спекуляцію до 2 років позбавлення волі в БУПРі. На суді визнала себе частково винною у висунутих їй звинуваченнях. Зрештою, не відбувши встановлений термін покарання, отримала дострокове звільнення. Навіть змогла подати касацію, яка станом на листопад 1932 р. була на стадії розгляду [19, арк. 1-4, 5-6, 10].

Не маючи роботи та інших засобів до існування, лишившись без чоловіка, який помер, перебуваючи під судом продовжила збирати колгоспне зерно й торгувати випічкою, не дивлячись на загрозу повторного ув'язнення. Врешті-решт, 13 листопада 1932 р. була затримана співробітниками районного відділення ДПУ під час продажу хліба. Їй висунули звинувачення у крадіжці соціалістичної власності. На допиті свою вину визнала [19, арк. 1, 6].

16 листопада 1932 р. помічник уповноваженого Великоолександрівського районного відділення ДПУ в Одеській області, розглянувши слідчу справу селянки Герасименко М., погодився із слідчими висновками, що вона «систематично займалася крадіжкою колосків і навіть колгоспного хліба». Було винесено постанову про притягнення Герасименко М. в якості обвинуваченої, застосувавши до неї запобіжний захід у вигляді тримання під вартою при Великоолександрівській раймліції [19, арк. 1].

9 грудня 1932 р. районний прокурор розглянув матеріали попереднього слідства у справі Герасименко М. і констатував, достатність підстав для передання справи до Великоолександрівського районного нарсуду. 14 грудня 1932 р. суд визнав її винною в розкраданні колгоспного хліба та систематичній спекуляції. У рішенні суду зазначалося, що «хоча Марія Герасименко і є по соціальному стану біднячкою, але, оскільки вона не стає в ряди чесних колгоспників, а пішла шляхом ворожого елементу, яка займається лише тим, що розкрадає колгоспний хліб та систематично спекулює… нарсуд на підставі цього рахує її як ворожий елемент, яка повинна як слід відповісти за свої злочинні дії». Її було визнано соціально небезпечною й засуджено відповідно до постанови від 7 серпня 1932 р. (закон «про п'ять колосків») до ув'язнення в загальних місцях позбавлення волі строком на 5 років, із позбавленням в громадянських правах на 3 роки після відбуття терміну покарання [19, арк. 10-10 зв.].

Висновки. Отже, передані з ГДА МВС України до фондів Національного музею Голодомору-геноциду копії архівно-слідчих справ становлять невелику частину тих документальних матеріалів, що знаходяться на зберіганні в архівних сховищах, та які в перспективі можуть бути передані до Музею для використання в подальшій науковій та експозиційній роботі. Подані в представленому дослідженні справи, дають змогу дослідникам теми ґрунтовніше зрозуміти дух і сутність того трагічного часу, а також поглибити та уточнити свої знання щодо різноманітних форм і методів опору українців-господарів геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму, що досягла свого апогею в період Голодомору 1932–1933 рр. Крім того, зазначені документи загалом відображають механізми діяльності сталінської репресивної тоталітарної машини та дають можливість з'ясувати на прикладах життєвих обставин окремих осіб як ця злочинна система діяла на практиці.

1. Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 31. С. 140–150.
2. Ганжа О. Опір селянства України політиці суцільної колективізації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 10. С. 235–250.
3. Голодомор 1932–1933 років в Україні. *Документи і матеріали*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
4. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Передмова, авторський текст Василя Марочка. Дрогобич: «Коло», 2018. 576 с.
5. Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: HREC PRESS, 2018. 440 с.
6. Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровищина. Київ, 2009. 64 с.
7. Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 31–50.
8. Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: Видавець ФОП Євенок О.О., 2017. 168 с.
9. Патриляк Б.К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 232 с.
10. Петренко І. Опір українців геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму в світлі архівно-слідчих справ ГДА МВС України (1932–1933 рр.). *Матеріали VI Міжнародної науково-*

11. *практичної конференції «Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в XX–XXI ст.: інтердисциплінарні підходи» (Київ, 24–25 листопада 2022 р.)*. Івано-Франківськ: Підприємство «НАІР», 2023. С. 135–138.
12. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 3423.
13. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 4607.
14. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 4609.
15. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 4610.
16. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 4611.
17. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 4612.
18. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 5111.
19. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 5112.
20. Фонди Національного музею Голодомору-геноциду. Спр. НДФ 5114.

References

1. Vasyl'yev V.YU. (2005*). Selyans'kyy opir kolektyvizatsiyi v Ukrayini (1930-ti rr.)* [Peasant resistance to collectivization in Ukraine (1930s.]. *Istoriya Ukrayiny. Malovidomi imena, podiyi, fakty*. Kyiv. Vyp. 31. Pp. 140–150. (in Ukrainian).
2. Hanzha O. (2003). *Opir selyanstva Ukrayiny polityts sutsil'noyi kolektyvizatsiyi* [Resistance of the peasantry of Ukraine to the policy of complete collectivization]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky*. Kyiv. Vyp. 10. Pp. 235–250. (in Ukrainian).
3. (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini. Dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Documents and materials]. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya». 1128 p. (in Ukrainian).
4. *Entsyklopediya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine] / Peredmova, avtors'kyy tekst Vasylya Marochka (2018). Drohobych: «Kolo». 576 p. (in Ukrainian).
5. Epplbom E. (2018). *Chervonyy holod. Viyna Stalina proty Ukrayiny* [Red hunger. Stalin's war against Ukraine]. Kyiv: HREC PRESS. 440 p. (in Ukrainian).
6. Ivanenko V., Romanets' N. (2009). *Opir selyan nasyl'nyts'kiy kolektyvizatsiyi ta Holodomoru* [Peasants' resistance to forcible collectivization and the Holodomor]. *Dnipropetrovyshchyna*. Kyiv. 64 p. (in Ukrainian).
7. Kul'chyts'kyy S.V. (2004). *Opir selyanstva sutsil'niy kolektyvizatsiyi* [Peasant resistance to complete collectivization]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal.* № 2. Pp. 31–50. (in Ukrainian).
8. Makhorin H. (2017). *Formy oporu ukrayins'koho selyanstva u chasy Holodomoru 1932–1933 rr*. [Forms of resistance of the Ukrainian peasantry during the Holodomor of 1932–1933]. Zhytomyr: Vydavets' FOP Yevenok O.O. 168 p. (in Ukrainian).
9. Patrylyak B.K. (2012). *Opir ukrayins'koho selyanstva sotsial'no-ekonomichnym zakhodam radyans'koyi vlady u 1927–1933 rr.* [Resistance of the Ukrainian peasantry to the socio-economic measures of the Soviet government in 1927–1933]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; Kyyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 232 p. (in Ukrainian).
10. Petrenko I. (2023). *Opir ukrayintsiv henotsydniy polityts komunistychnoho totalitarnoho rezhymu v svitli arkhivno-slidchykh sprav HDA MVS Ukrayiny (1932–1933 rr.)* [Resistance of Ukrainians to the genocidal policy of the communist totalitarian regime in the light of archival-investigative cases of the GDA of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (1932–1933)*]. Materialy VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Henotsyd yak zbroya u borot'bi proty ukrayins'koyi natsiyi v XX–XXI st.: interdystsyplinarni pidkhody» (Kyiv, 24–25 lystopada 2022 r.).* Ivano-Frankivs'k: Pidpryyemstvo «NAIR». Pp. 135–138. (in Ukrainian).
11. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum]. Spr NDF 3423. (in Ukrainian).
12. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu*. [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 4607. (in Ukrainian).
13. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 4609. (in Ukrainian).
14. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 4610. (in Ukrainian).
15. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 4611. (in Ukrainian).
16. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 4612. (in Ukrainian).
17. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 5111. (in Ukrainian).
18. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 5112. (in Ukrainian).
19. *Fondy Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu* [Funds of the National Holodomor Genocide Museum] Spr. NDF 5114. (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.19
УДК: 94(477)”1932/1933”

Тетяна СОПРОНЮК
аспірантка
Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя

ORCID: 0000-0003-0117-446X
Email: tanyasopron@gmauil.com

ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ ТА ФОРМИ ОПОРУ ПРАЦІВНИКІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗАЛІЗНИЦЬ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ

Анотація. *У статті проаналізовано специфіку та причини спротиву й антирадянських настроїв, що панували в середовищі працівників Південно-Західних залізниць у 1932–1933 рр.*

Ключовою особливістю, яка визначала соціальний статус робітників цієї сфери у 1920-х – 1930-х рр., особливо малокваліфікованих, був тісний зв’язок із селом. Спосіб життя залізничників не надто відрізнявся від селянського – вони мали присадибні господарства, а члени їхніх родин працювали в колгоспах. Попри намагання радянської влади «пролетаризувати» робітників залізниць зробити це їй майже не вдавалося.

Аналогічно пропаганді не вдавалося й налаштувати залізничників проти селян, зокрема проти «куркульства». Як свідчать зведення ДПУ, в роки Голодомору робітники навпаки солідаризувалися з селянами і співчували їм. Стаючи свідками вивезення зерна й депортації розкуркулених родин, вони розуміли штучну природу голоду та звинувачували владу в його організації. Серед залізничників панували антирадянські настрої, викликані передовсім браком продовольчого забезпечення й затримками у виплаті заробітної плати, а також, як наслідок, голодуванням. Вони без ентузіазму ставилися до кампаній режиму на селі, зокрема хлібозаготівель, до яких їх подекуди залучали. Також залізничники порівнювали ситуацію з минулим та констатували несправедливість політики комуністичної партії.

Типовими формами повсякденного опору на залізниці були «антирадянські розмови», поширення чуток про можливий початок війни, «порушення труддисципліни», тобто невиходи на роботу та покидання робочого місця (індивідуальні й масові), відмова від «ударної праці», умисне пошкодження залізничного майна та створення аварійних ситуацій. Всі ці види спротиву не вимагали серйозного планування й координації дій. Натомість активні, сплановані та добре організовані способи опору виявлялися нечасто.

Ключові слова: *залізниця, Голодомор, опір, настрої, робітники.*

Tetiana SOPRONIUK
PhD student
Nizhyn Mykola Gogol State University

OPPOSITIONAL SENTIMENTS AND FORMS OF RESISTANCE OF THE SOUTH-WESTERN RAILWAYS’ WORKERS DURING THE HOLODOMOR

Annotation. *In the article, the author analyzed the specific features and causes of resistance and anti-Soviet sentiments that prevailed among employees of the South-Western Railways in 1932–1933.*

A key feature that determined the social status of the workers of these sphere in the 1920s and 1930s, especially low-skilled ones, was their close connection with the countryside. Their way of life was not too different from that of farmers – they had homesteads, and members of their families worked in collective farms. Despite the efforts of the Soviet government to “proletarianize” the railway workers, it mostly failed to do so.

Similarly, propaganda did not succeed in turning the railway workers against the farmers, in particular against the “kurkuls”. On the contrary, as evidenced by the reports of the GPU, during the Holodomor, the railway workers showed solidarity with the farmers and sympathized with them. Witnessing the confiscations of grain and the deportation of “dekurkulized” families, they understood the artificial nature of the famine and blamed the authorities for its organization. Anti-Soviet sentiments among the workers were caused primarily by a lack of food supplies and delays in the payment of wages, and, as a result, starvation. They were unenthusiastic about the regime's campaigns in the countryside, including grain procurements, in which they were sometimes involved. The railway workers also compared the current situation with the past and noted the injustice of the Communist Party's policy.

Typical forms of everyday resistance on the railways were “anti-Soviet conversations”, rumors about the possible start of the war, leaving the workplace (individual and collective), refusal to do “striking work”, intentional

damage to railway property and creation of emergency situations. All these types of resistance did not require serious planning and coordination of actions. Instead, active, planned and well-organized forms of resistance were infrequent.

***Key words**: railways, Holodomor, resistance, sentiments, workers.*

Постановка проблеми. Транспортна мережа Південно-Західних залізниць[3] у 1932–1933 роках охоплювала велику частину УСРР (станції та колії залізниці були розташовані на території АМСРР (Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка), Вінницької, Київської, Одеської, Чернігівської, Харківської (Драбівський, Лубенський, Пирятинський та Хорольський райони) областей) та південні райони БСРС (Білоруська соціалістична радянська республіка). Початок 1930-х рр. був кризовим періодом для залізничної системи УСРР, передовсім через неефективне управління, застарілу інфраструктуру та велику кількість аварій. Ці проблеми стали особливо відчутними в умовах зростання потреби у вантажних та пасажирських перевезеннях. Варто зазначити, що саме Південно-Західні залізниці забезпечували велику частину експорту українського зерна й іншого продовольства за кордон.

Водночас у 1932–1933 рр., коли населення України масово вмирало від штучно організованого голоду, активізувалися соціальні процеси, пов'язані з опором радянській політиці. Не оминули вони й залізниці. Аналіз та типологізація опору політиці режиму у середовищі залізничників в період Голодомору-геноциду до цього часу є маловивченим питанням, попри загальне розуміння важливості залізниць у тодішній транспортній системі та життя суспільства загалом.

Аналіз наукових публікацій. Найбільш ґрунтовні дослідження соціальної історії українських залізниць у 1920–1920-х рр. належать Ю. Бондарчуку [1; 2]. Крім того, настрої працівників Південно-Західних залізниць на Чернігівщині вивчали М. Костів та І. Петренко [11]. Формування і діяльність каральних органів на залізниці досліджував правник В. Окіпнюк [17].

Вияви масового спротиву у середовищі селянства СРСР вивчала Л. Віола [23], а повстання робітників, зокрема зайнятих у текстильній промисловості, – Дж. Россман [21]. У контексті вивчення протестних рухів та суспільного опору важливою є концепція «повсякденного опору», яка належить Дж. Скотту [22]. Вона полягає в тому, що пригноблені групи можуть виявляти спротив у своїх щоденних діях, а не лише через великі повстання чи масові заворушення. Саме так, власне, найчастіше і проявлялися антирадянські настрої в Україні в умовах, коли тоталітарний тиск комуністичної верхівки сягнув свого апогею, призвівши до голодної смерті мільйонів українців.

Мета статті полягає в типологізації виявів опозиційних настроїв та форм опору працівників Південно-Західних залізниць у 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Одним із визначальних факторів, який впливав на настрої працівників залізниці у 1920–1920-х рр., було їхнє селянське походження та активні зв'язки з селом. Наприклад, 85% працівників Бобринського експлуатаційного району (далі – ЕР) проживали в селах [15, арк. 72]. У матеріалах цього району до наради секретарів-парторганізаторів залізниць України при ЦК КП(б)У[4] з грифом «таємно» зазначено: «Абсолютна більшість робітників залізничників не лише станцій, а й вузлів (Бобринська, Христинівка, Черкаси, Прилуки, Цвіткове) мешкають на селі, частина пролетаріяту, що не зв'язана з сільським господарством складає лише 12–15%. Більшість сіл в яких мешкають залізничники під час громадянської війни, навіть після неї були тісно зв'язані з бандитизмом, якій в основному мав петлюрівську окраску» [15, арк. 64].

Ще більш емоційно описував середовище залізничників секретар-парторганізатор Гайворонського ЕР: «Як в самому Гайвороні так і на лінії 50 % робітників і службовців проживаючих до прилеглих сіл, які зв'язані кровно з усім побутом села, з чисто селянською ідеологією» [6, арк. 32]. Такі негативні характеристики робітників залізниці були пов'язані з певним відчаєм, викликаним безуспішністю спроб «перевиховати» робітників у дусі комунізму.

На повільну пролетаризацію залізничників, які проживали в селах, впливало і те, що більшість часу вони перебували у звичному для себе селянському побуті: «Те що більшість робітників мають власність, і лише 7 год на добу знаходяться в колективі робітників, а решту часу перебувають в сільському оточенні, наслідком чого в окремих групах робітників є куркульські настрої, прояви рвацтва, та неповажне ставлення до соціялистичного транспорту» [15, арк. 64]. І навіть членство в партії, а воно часто було формальним, не завжди означало підтримку дій влади. Родинні ж зв'язки з «куркулями» ставали причиною виключення з партії та звільнення.

Антирадянські розмови. У залізничних партійних осередках нерідко фіксували «потурання розмовам про голод»: «Серед парторганізацій маємо випадки проявів правого опортунізму, хвостізму, потурання розговорчикам "що хліба нема бо

[3] До 14 травня 1936 р. офіційною назвою були саме «Південно-Західні залізниці», а не «Південно-Західна залізниця».

[4] У документі не вказано дату. Він вміщений в архівну справу (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5714) з хронологією 3 січня – 29 грудня 1932 року. Зі статистичних даних, наведених у документі, можемо зробити висновок, що він створений не раніше кінця квітня 1932 року.

забрали", вимірники не реальні, продукційність праці падає тому, що робочі голодають» [14, арк. 42]. Покаранням було виключення з партії тих, «які не виправляються».

В іншому документі констатовано, що «…розмови про труднощі і на зборах і в приватних розмовах займають зараз велике місце» [7, арк. 97]. Причини таких розмов були абсолютно очевидними: затримки зарплат, недоотримання районом борошна, зменшення норм видачі гасу, відсутність одягу та взуття в потрібних кількостях [7, арк. 97]. Загалом постачання продовольства у 1932–1933 рр. було проблемним: наприклад, повідомляли про затримку в постачанні «в два і більше місяці» для залізничників ділянки Христинівка–Погребище [8, арк. 121].

Саме затримки в постачанні продовольства ставали основною причиною невдоволення [13]. Розмови про погане харчування чи повну його відсутність були масовими, а партійне керівництво трактувало їх як «куркульський настрій» (наприклад, таке висловлювання: «не дають хліба – працювати не будемо» [14, арк. 42]). Також робітники порівнювали ситуацію з минулим: «У квітні ми жодних продуктів не отримали і шансів на отримання не передбачається. Добре, що 83% робітників зараз не знають колишнього вільного життя. Їх би тепер соціалізмом не обдурили», – говорив у травні 1932 р. працівник депо Коростень, член КП(б)У [16, с. 901]. На невиконання комуністичною владою своїх обіцянок, даних під час революції, вказував і інший робітник: «Найбідніша людина у колишні часи могла з'їсти шматок хліба та сала, а тепер це вважається розкішшю. Не подобається мені така свобода, такі порядки. Це називається боролися чорт знає за що» [16, с. 901]. Натомість «сатрапами» влади залізничники вважали червоноармійців та ДПУ, відзначаючи їх краще забезпечення: «Якщо в країні криза, то нехай її переживають усі, не тільки робітники, а й червоноармійці та ДПУ, а то виходить, що у кого зброя – того забезпечують добре, а ми дурні повинні працювати голодні», – говорив працівник контори матеріального складу ст. Бердичів [16, с. 901].

Зважаючи на критичне становище з отриманням продуктів харчування, робітники сподівалися на допомогу партійного керівництва та розголос у пресі. Зокрема, в листі до Калініна у квітні 1932 р. робітники ст. Вапнярка вимагали від «керівника СРСР» роз'яснень, розслідування фактів невидачі хліба, а також надрукувати їхнє звернення про відновлення видачі хліба у газеті «Правда» на першій сторінці [10, с. 448]. Якщо ці вимоги, не будуть виконані, робітники погрожували влаштувати голодування та покинути свої робочі місця [10, с. 448].

Поширення антикомуністичних чуток (зокрема пов'язаних із очікуванням війни). Тема можливої війни так чи інакше циркулювала у середовищі робітників залізниці. Ці чутки підтверджувала і постійна «побутова мілітаризація», яка проявлялася в навчаннях військового спрямування та агітації щодо постійної готовності до війни. «Тепер на робітника ніхто не звертає уваги, роботи вимагають ударні, а їсти нічого, гарний пайок отримують тільки військові. Ну, нічого, якщо тільки до літа не буде війни, то самі робітники піднімуться і зроблять війну, бо так далі терпіти ніхто не стане», – висловлювався змащувач депо Козятин [16, с. 901]. Стрілочник ст. Козятин Миколайчук скептично ставився до військових навчань робітників у час, коли їм не надавали достатнє забезпечення: «Ви кажете захищати, але хто буде захищати, спочатку нагодуйте народ, дайте їсти, а потім вчіть захищати, а так толку мало, народ падає з голоду, чого немає в інших країнах» [16, с. 901]. Також у висловлюваннях залізничників були завуальовані натяки на війну як можливість виправити критичне становище. Старший технік Шинкарук зазначав: «Комуністи одягли петлю на шию народу і поступово затягують її, і буде такий час, коли затягнуть і весь народ здохне, звичайно, якщо нас ніхто не врятує» [16, с. 902].

Солідаризація з селянами. Фактором, який впливав на настрої залізничників, була і ситуація на станціях, де біля вантажів із продовольством скупчувалися голодні селяни, прагнучи роздобути продукти харчування [8, арк. 124]. У спецповідомленні наведені слова стрілочника ст. Колосівка: «Люди голодні, навіщо їх відганяють, пустили б збирати розсипане зерно, адже його в них забрали» [16, с. 882]. Негативне ставлення до влади було пов'язане і з відчуттям несправедливості: у селян забрали їхній зароблений чесною працею урожай та лишили без засобів для виживання: «Вже неможливо, у селян відібрали хліб, селяни ходять голодні і тепер просять дати їм їхній хліб» [16, с. 882]. Наглядач телеграфу ст. Колосівка говорив так: «Бачите, що робиться, голодує і той, що хліб нам дає» [16, с. 882]. Залізничники розуміли, що голод буде посилюватися, тож навіть розглядали варіант переїзду в більш благополучні райони. Вантажник цієї ж станції зауважував: «Треба кинути роботу та поїхати туди, де є хліб. Якщо селяни голодують, то чекати гарного нічого. Так працювати неможливо» [16, с. 882].

Призвідником голодування працівники залізниці бачили владу та наголошували на штучності голоду: «По селах населення вмирає з голоду, поїли навіть дохлих коней, і ніхто з Центру навіть не показується, щоб допомогти їм, це називається індустріалізація сільського господарства», – вказані слова телеграфістів ст. Бобринська у зведенні ДПУ [16, с. 902].

В одному з партійних документів про стан в Бобринському ЕР на кінець 1932 – початок 1933 рр. наведено низку висловлювань партійців про політику режиму [7, арк. 96–98]. Наприклад, член партії, кондуктор, говорив робітникам: «ти думаєш як індюк, а тебе обкладають хлібом і м'ясом, хай краще думає радянська влада, тому що всі сидять голодні» [7, арк. 97]. Можемо припустити, що під висловом «а тебе

обкладають хлібом і м'ясом» малися на увазі нові вилучення продуктів харчування, які почалися після прийняття Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 р. [3, с. 388–395].

Постійні затримки в зарплаті тільки підсилювали антирадянські настрої: «Невдоволення працівників транспорту набуває масового характеру та загострюється з кожним днем. Несвоєчасна виплата зарплати, недостатність продуктів харчування, а найчастіше відсутність їх зовсім створює вкрай хвору атмосферу. Тож якщо взяти стан самого постачання на травень місяць, то картина така. Із занаряджених для всіх Експлуатаційних районів Південно-Західної залізниці на травень місяць продуктів, як борошна 3801 тонна, отримано 900 тонн, круп з 224,5 тонн не отримано нічого. Крім того, недоотримано 94 тонни за квітень місяць. Вказана кількість падає на макарони і манну крупу, які зовсім не були видані через припинення робіт фабрик за відсутністю продукції для виробництва. Із занаряджених 84 тонн м'яса, 114 тонн цукру, 205 тонн олії, 204 тонн риби на травень місяць не отримано нічого. Хоча деякі продукти РТСТ [Районне транспортне споживче товариство – Т. С.] по нарядам у травні й отримували, але це отримання йшло у погашення квітневого боргу», – рапортував у спецповідомленні начальник дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західних залізниць Бережков секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву [16, с. 900].

Уже в травні 1932 р. через нестачу коштів для купівлі продуктів транспортники, змушені були продавати на базарах домашні речі, але цей товар не користувався попитом, оскільки існував гострий дефіцит продуктів харчування. Найгірша ситуація з постачанням спостерігалася на малих лінійних станціях [16, с. 900].

У розкуркуленні та загалом у політиці режиму щодо села робітники залізниці бачили причину тяжкого становища з продовольчим забезпеченням: «Все пропало, обдурили робітничий клас, далі в їдальні і такого обіду не буде, бо це залишки від тих господарів – селян, у яких забрали і розбарахолили. Цього року вони гарну візьмуть хлібозаготівлю», – говорив інструктор фізкультури Новицький (ст. Фастів), член КП(б)У [16, с. 901]. Завідувач електростанції «Київ», член КП(б)У Коломийченко також критикував кампанії радянської влади на селі: «вони [влада – Т. С.] роблять великі помилки в колгоспному будівництві, а якщо що скажеш гарне – називають опортуністом» [16, с. 902]. Деякі представники залізничних партосередків навіть відмовлялися брати участь у хлібозаготівлях. Наприклад, секретар партосередку на ст. Драбове (сучасна Черкаська область) Жданов заявив: «Робітники не мають ніякого відношення до хлібозаготівель, це не наша справа займатися цим питанням і хай від нас ніякої допомоги не чикають» [9, арк. 86]. Крім того, у документах міститься інформація про те, що працівники залізниці могли допомагати селянам-контрактантам переховувати зерно [3, с. 586–587].

Відмова від «ударної праці». В одній із газетних статей кореспондент звинуватив робітників ст. Київ I Вантажний у небажанні брати на себе зобов'язання ударників: «Не обійшлося і без лжеударників, які в тяжкий для станції момент відмовилися зайняти місця вагарів, яких так бракує. Але збори активу рішуче засудили такі поодинокі виступи, і відмежувалися від цих "ударників"» [12]. В пресі знаходимо й інші матеріали, які свідчать про загальний скептицизм робітників та насмішки з безгосподарності на залізниці [5].

«Порушення труддисципліни» (невиходи на роботу, залишення робочого місця, саботаж). Також уже на початку 1932 р., за словами самих партійців, значними стали «порушення труддисципліни». Зокрема, по Бобринському ЕР за січень – березень 1932 рр. зафіксовано 1996 таких випадків. В цю статистику заносили різні випадки – від запізнення на роботу до псування локомотивів. Наприклад, лише по Бобринському ЕР зафіксовано 38 випадків відмови від роботи і 169 випадків псування локомотивів та обладнання. Поширеним явищем стали прогули, яких за 3 місяці зафіксовано 265 [9, арк. 104]. Вже в травні-липні 1932 р. по цьому ж ЕР зафіксовано 1360 випадків таких порушень [19]. Невиходи на роботу безпосередньо пов'язані з відсутністю забезпечення продуктами харчування, нащо прямо вказували робітники у своїх заявах: «на роботу вийти не можу, так як не маю хліба», «їду в Москву за хлібом, вийти на роботу не можу» [9, арк. 105]. Відповідно, за перші 3 місяці по Бобринському ЕР «за порушення трудової дисципліни» звільнили 215 осіб [9, арк. 104]. Парторганізатор Бобринського ЕР зазначав, що саме на вихідців з сіл, які недавно влаштувалися на транспорт, припадає більшість таких випадків [9, арк. 104].

У Гайворонському ЕР 20 вантажників, прикріплених до ст. Семки (сучасний Хмільницький р-н Вінницької обл.), написали заяви «з погрозою залишити роботу оскільки пайок не давали півтори місяця» [4]. Для покращення «труддисципліни» партійці пропонували передавати в окремих випадках справи в товариські суди, використовувати чорні дошки та «створити навколо порушників дисципліни громадську думку» [18].

Іншим виявом спротиву в середовищі працівників залізниці було залишення робочого місця. Наприклад, 13 травня були скасовані поїзди № 898, 786 і 960, через відмову паровозних бригад від поїздки (Шепетівський вузол, Козятинський ЕР); 14 травня 4 чистильники депо Шепетівка відмовилися працювати; 14 травня на ст. Дунаївці (Жмеринський ЕР) 12 мулярів подали колективну заяву про розрахунок, тощо [16, с. 900].

Уже в травні 1932 року на залізничних станціях Поділля такі випадки стали типовими. При цьому висловлювання робітників були різкими: з них

зрозуміло, що покидання робочих місць пов'язані з відсутністю забезпечення продуктами харчування. Поширеними стали й індивідуальні випадки залишення робочого місця [16, с. 900]. Також зафіксовані «погрози» робітників залишити свої робочі місця, якщо ситуація не покращиться [16, с. 901]. ДПУ в цій ситуації відзначало пасивну поведінку керівництва: «Характерно, що заходів до утримання робітників з боку адміністрації, партійної та профспілкових організацій вжито не було» [16, с. 900].

Приводом до залишення робочого місця й невиходів на роботу ставала також відсутність спецодягу, особливо взимку. Зокрема, в січні 1932 р. ДПУ зафіксувало відмову працювати в депо Шепетівка і Козятин, на ст. Жмеринка та масові невиходи на роботу в депо Коростень. При цьому серед кондукторів Фастова й Коростеня побутували такі заяви: «Ми життям ризикувати не повинні, у кого немає теплого спец. одягу, тому потрібно відмовитися від поїздки» [20]. Відсутність спецодягу була причиною для звільнень, зокрема і представників партосередків.

Страйки / повстання. Повноцінної культури страйків у середовищі залізничників не існувало. Втім, інколи вони відкрито ставали в опозицію до керівництва – наприклад, вимагали видати їм харчові продукти: «Користуючись труднощами, що є зараз в постачанні робітників хлібом, помічник машиніста Олейнік привів до правління ТСТ декілька жінок, що очікували борошна дорогою він їм казав "побити цих гадів так буде і борошно"» [15, арк. 64]. Як вказано в документі, у квітні 1932 р. затримка у видачі хліба становила близько 2 тижнів [9, арк. 105]. Помічника машиніста, який, на думку партійців, організував мітинг, в якому взяли участь 85 жінок, звільнили з роботи [9, арк. 105–106].

У спецповідомленні т.в.о. начальника дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізниці Бєлігодського секретарю Вінницького обкому КП(б)У про селянські «волинки» від 8 квітня 1932 р. вказано, що транспортники безпосередньої участі у них не брали [16, с. 881–882]. Тому можна прослідкувати з опрацьованих документів, що залізничні станції ставали центрами заворушень, спричинених відсутністю продуктів харчування – продовольчі вантажі перевозили залізницею, а прилегла до станцій територія була місцем зберігання зерна й іншої продукції.

Висновки. Спротив залізничників геноцидній політиці СРСР був доволі масовим та різноплановим, але виявлявся переважно у вигляді антирадянських розмов, залишення робочого місця і відмови виходити на роботу. Залізничники не вірили радянській пропаганді про «куркулів» як причину всіх бід, натомість голодні селяни викликали в них співчуття. Покаранням за вияви антирадянських настроїв могло бути виключення з партії, звільнення, товариський суд тощо. Втім, ситуація на залізниці в роки Голодомору донині лишається маловивченим питанням. Вокзали, станції й інша залізнична інфраструктура, тісно пов'язані з історією опору, масової смертності та виживання, але здебільшого так і не стали місцями пам'яті.

1. Бондарчук Ю. Залізничний транспорт України в умовах утвердження адміністративно-командних методів управління народним господарством (кінець 20-х – 30-ті рр.): дис. … канд. іст. наук. Київ, 1998. 189 с.
2. Бондарчук Ю. Перехід до адміністративно-командних методів управління залізничним транспортом України наприкінці 20-х на початку 30-х рр. XX ст. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2012. Вип. 22. Ч 1. С. 370–378
3. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали. / Упор.: Пиріг Р. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1125 с.
4. Доповідна записка секретаріату одеського облбюро інструктора оргвідділу облюбюро КП(б)У Василевського К. про господарський стан 7-го ЕР ПЗЗ і про постановку організаційно-партійної та масової роботи від 21 квітня 1932 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5715. Арк. 54.
5. Захарченко та ін. Знов лежить вантаж. *Сигнал ударника. 1932.* 18 серпня. С. 2.
6. Інформаційне зведення до ЦК ВКП(б) та інших установ за січень 1932 р. від секретаря-парторганізатора Гайворонського 6-го ЕР тов. Данілова від 6 лютого 1932 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5715. Арк. 32.
7. Інформація про опрацювання і реалізацію Постанови ЦВК СРСР і РНК СРСР від 16/XI 32 р. Про боротьбу з прогулами; Про політико-моральний стан робітничих мас і прояви контр-революційних елементів по Бобринському ЕР ПЗЗ від 13 січня 1933 р. за підписом секретаря-парторганізатора Бобринського ЕР ПЗЗ Галкіна. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5714. Арк. 96–98.
8. Інформація про стан постачання робітників Бобринського ЕР ПЗЗ від 9 травня 1932 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5714. Арк. 121–124.
9. Інформація про стан та роботу Бобринської райпарторганізаціїї ПЗЗ за I квартал 1932 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5712. Арк. 104–106.
10. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 1992. 736 с.
11. Костів М., Петренко І. Настрої працівників залізниць Чернігівщини в 1932–1933 роках у контексті історії Голодомору-геноциду. *Сіверянський літопис*. 2021. Вип. 5. С. 81–86.
12. Л. А. Робітництво ст. Київ I вантажний самомобілізувалося на ліквідацію прориву. Штурмовий декадник на станції. *Сигнал ударника*. 1932. 12 липня. С. 1.
13. Лист секретаря-парторганізатора Бобринського ЕР ПЗЗ Галкіна до ЦК КП(б)У та інших установ від

9 червня 1932 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5714. Арк. 170.
14. Матеріали про стан парторганізації та партмасової роботи в 7 ЕР Гайворон за підписом секретаря-парторганізатора тов. Данілова [без дати]. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5715. Арк. 42.
15. Матеріали Бобринського ЕР ПЗЗ до наради секретарів-парторганізаторів залізниць України при ЦК КП(б)У [без дати]. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5714. Арк. 64–72.
16. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область / Авт.-упорядн.: Лациба В. (керівник), Вижга В., Кравченко П., та ін. Вінниця: ДП «ДФК», 2008. 1104 с.
17. Окіпнюк В. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929–1939 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 54–59.
18. Резолюція наради райпарткому Гайворонського (6-го) ЕР ПЗЗ від 10 січня 1932 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5715. Арк. 6.
19. Резолюція прийнята нарадою секретарів партосередків Бобринського експлуатаційного району Південно-Західної залізниці від 9 вересня 1932 р. за доповідями з місць про підготовленість до осінньо-зимових перевезень. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5714. Арк. 52.
20. Спецзведення №2 Південного окружного транспортного відділу РГПУ станом на 8 січня 1932 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5484. Арк. 30.
21. Rossman J. Worker Resiatance under Stalin. Class and Revolution on the Shop Floor. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2005. 314 p.
22. Scott J. C. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven; London: Yale University Press, 1985. 390 p.
23. Viola L. Peasant Rebels under Stalin. New York; Oxford: Oxford University Press, 1996. 312 p.

References

1. Bondarchuk Yu. (1998). *Zaliznychnyj transport Ukrainy v umovakh utverdzhennia administratyvno-komandnykh metodiv upravlinnia narodnym hospodarstvom (kinets' 20-kh – 30-ti rr.): dys. … kand. ist. nauk* [Railway transport of Ukraine under the conditions of establishment of administrative and command methods of managing the national economy (late 20s – 30s). thesis for the candidate of history degree]. Kyiv. 186 p. (in Ukrainian).
2. Bondarchuk Yu. (2012). *Perekhid do administratyvno-komandnykh metodiv upravlinnia zaliznychnym transportom Ukrainy naprykintsi 20-kh na pochatku 30-kh rr. XX st*. [Transition to administrative and command methods of managing railway transport of Ukraine at the end of the 20s and the beginning of the 30s of the 20th century]. *Naukovi pratsi Kirovohrads'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky*. Vol. 22, part 1. Pp. 370–378. (in Ukrainian).
3. Pyrih R., ed. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: dokumenty i materialy* [Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Documents and materials]. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia". 1125 p. (in Ukrainian).
4. [Vasylevskyi K.] (21 April 1932). *Dopovidna zapyska sekretariatu odes'koho oblbiuro instruktora orhviddilu obliubiuro KP(b)U Vasylevs'koho K. pro hospodars'kyj stan 7-ho ER PZZ i pro postanovku orhanizatsijno-partijnoi ta masovoi roboty* [Report note of the secretariat of the Odesa regional bureau of the instructor of the organizational department of the CP(b)U Vasylevskyi K. on the economic condition of the 7th EP PZZ and on the setting of organizational, party and mass work]. Central State Archives of Public Organizations and Ukrainians (TsDAHOU), collection 1, inventory 20, case 5715, sheet 54. (in Ukrainian).
5. Zakharchenko et al. (18 August 1932). *Znov lezhyt' vantazh* [The cargo is laying once again]. *Syhnal udarnyka.* P. 2. (in Ukrainian).
6. (6 February 1932). *Informatsijne zvedennia do TsK VKP(b) ta inshykh ustanov za sichen' 1932 r. vid sekretaria-partorhanizatora Hajvorons'koho 6-ho ER tov. Danilova* [Information summary to the Central Committee of the CPSU(b) and other institutions for January 1932 from the secretary-organizer of the party of the 6th Haivoron ER comrade Danilov]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5715, sheet 32. (in Ukrainian).
7. [Halkin]. (13 January 1933). *Informatsiia pro opratsiuvannia i realizatsiiu Postanovy TsVK SRSR i RNK SRSR vid 16/XI 32 r. Pro borot'bu z prohulamy; Pro polityko-moral'nyj stan robitnychykh mas i proiavy kontr-revoliutsijnykh elementiv po Bobryns'komu ER PZZ* [Information on the development and implementation of the Resolution of the Central Committee of the USSR and the RNA of the USSR dated 16/XI 1932 on combating absenteeism; On the political and moral state of the working masses and manifestations of counter-revolutionary elements according to the Bobrynska ER PZZ]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5714, sheets 96–98. (in Ukrainian).
8. (9 May 1932). *Informatsiia pro stan postachannia robitnykiv Bobryns'koho ER PZZ* [Information on the state of supply of workers of the Bobrynska ER PZZ]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5714, sheets 121–124. (in Ukrainian).
9. [1932]. *Informatsiia pro stan ta robotu Bobryns'koi rajpartorhanizatsiii PZZ za I kvartal 1932 r.* [Information on the state and work of the Bobrynska district party organization of PZZ for the 1st quarter of 1932]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5712, sheets 104–106. (in Ukrainian).
10. Mykhailychenko H., Shatalina Ye, Kulchytskyi S., comps. (1992). *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini: 1929–1933. Zbirnyk materialiv i dokumentiv*

[Collectivization and famine in Ukraine: 1929–1933. Collection of materials and documents]. Kyiv: Naukova dumka. 736 p. (in Ukrainian).

11. Kostiv M., Petrenko I. (2021). *Nastroi pratsivnykiv zaliznyts' Chernihivschyny v 1932–1933 rokakh u konteksti istorii Holodomoru-henotsydu* [Sentiments of railway workers of Chernihiv region in 1932–1933 in the context of the history of the Holodomor-genocide.]. *Siverianskyi litopys.* Vol. 5. Pp. 81–86. (in Ukrainian).
12. L. A. (12 July 1932). *Robitnytstvo st. Kyiv I vantazhnyj samomobilizuvalosia na likvidatsiiu proryvu. Shturmovyj dekadnyk na stantsii* [Workers of Kyiv I Vantazhyi station self-mobilized to eliminate the breakthrough. The storm decade at the station]. *Syhnal udarnyka*. P. 1. (in Ukrainian).
13. [Halkin]. (9 June 1932). *Lyst sekretaria-partorhanizatora Bobryns'koho ER PZZ do TsK KP(b)U ta inshykh ustanov* [Letter from the secretary-organizer of the party Bobrynska ER PZZ to the Central Committee of the CP(b)U and other institutions]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5714, sheet 170. (in Ukrainian).
14. [Danilov]. (no date). *Materyial pro stan partorhanizatsii ta partmasovoi roboty v 7 ER Hajvoron* [Material on the state of party organization and party mass work in the 7th Haivoron ER]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5715, sheet 42. (in Ukrainian).
15. (no date). *Materialy Bobryns'koho ER PZZ do narady sekretariv-partorhanizatoriv zaliznyts' Ukrainy pry TsK KP(b)U* [Materials of Bobrynskf ER PZZ to the meeting of secretaries-party-organizers of railways of Ukraine at the Central Committee of the CP(b)U]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5714, sheets 64–72. (in Ukrainian).
16. Latsyba V., Vyzhgha V., Kravchenko P. et al., eds. (2008). *Natsional'na knyha pam'iati zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. v Ukraini. Vinnyts'ka oblast'* [National book of remembrance of the victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Vinnytsia region]. Vinnytsia: DP “DFK”. 1104 p.
17. Okipniuk V. (2018). *Orhany derzhavnoi bezpeky na transporti v Ukraini v period formuvannia ta zmitsnennia radians'koho totalitarnoho rezhymu (1929–1939 rr.)* [State security bodies on transport in Ukraine during the formation and strengthening of the Soviet totalitarian regime (1929–1939)]. *Chasopys Kyivs'koho universytetu prava*. Vol. 4. Pp. 54–59. (in Ukrainian).
18. (10 January 1932). *Rezoliutsiia narady rajpartkomu Hajvorons'koho (6-ho) ER PZZ* [Resolution of the meeting of the district party committee of Haivoron (6th) ER PZZ]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5715, sheet 6. (in Ukrainian).
19. (9 September 1932). *Rezoliutsiia pryjniata naradoiu sekretariv partoseredkiv Bobryns'koho ekspluatatsijnoho rajonu Pivdenno-Zakhidnoi zaliznytsi za dopovidiamy z mists' pro pidhotovlenist' do osinn'o-zymovykh perevezen.* [Resolution adopted by the meeting of the secretaries of the offices of the Bobrynska operational district of the South-Western Railway based on the reports from the grounds on readiness for autumn-winter transportation] 'TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5714, sheet 52. (in Ukrainian).
20. (no date). *Spetszvedennia №2 Pivdennoho okruzhnoho transportnoho viddilu RHPU stanom na 8 sichnia 1932 r.* [Special report No. 2 of the Southern District Transport Department of the RGPU as of January 8, 1932]. TsDAHOU, collection 1, inventory 20, case 5484, sheet 30. (in Ukrainian).
21. Rossman J. (2005). Worker Resiatance under Stalin. Class and Revolution on the Shop Floor. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press. 314 p.
22. Scott J. C. (1985). Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven; London: Yale University Press. 390 p.
23. Viola L. (1996). Peasant Rebels under Stalin. New York; Oxford: Oxford University Press. 312 p.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.20
УДК: 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

Інна ШУГАЛЬОВА
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу дослідження Голодомору
та штучних масових голодів
Національного музею Голодомору-геноциду

ORCID: 0000-0002-2397-0611
Email: shug_im@ukr.net

Роман МОЛДАВСЬКИЙ
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу усної історії Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ORCID: 0000-0002-2397-0611
Email: mold1@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ВЧИТЕЛІ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Анотація. *У статті проаналізовано протиріччя, що сформувалися внаслідок більшовицької окупації України та спроб московського комуністичного керівництва запровадити в Україні виховну та педагогічну модель, повністю тотожну російській. Проте ці спроби певний час зазнавали фіаско, оскільки керівництво наркомату освіти УСРР відстоювало власну позицію, що базувалася на тезах про необхідність розбудови вітчизняної моделі освіти. Повсякденне життя системно демонструвало всі протиріччя комуністичної системи. Педагоги висловлювали незадоволення комуністичною владою та відмовлялися навчати дітей у дусі радянської демагогії.*

Комуністичний режим в Україні мав намір сформувати так звану «нову людину», тобто особу, позбавлену емоцій, тяжіння до власної історії, родини та батьківщини, готовою слухняно віддавати життя за ідеї тоталітарного вождя. Модель виховання «нової людини» тривалий час не була адаптована до українських реалій, яким були традиційно притаманні любов та повага до старших, обожнення дитини, шанобливе ставлення до землі та хліба тощо. З метою знищення українського незламного менталітету та насильного вкорінення комуністичних ідей, більшовики на чолі зі Сталіним вдалися до здійснення злочину геноциду українців, зорганізувавши Голодомор в Україні. Голодомор забрав життя мільйонів людей, насамперед, дітей, він деформував психологію українців, спровокував прояви цинізму та байдужості до горя близьких людей. В роки Голодомору комуністи вживали заходів, спрямовані на переслідування та репресії національно свідомих педагогів. Їх позбавляли засобів до існування, не видаючи продовольчі пайки, за ними стежили та цькували за небажання ширити під час уроків міфи про щасливе радянське повсякдення, їх заарештовували та репресували. Замість вчителів та вихователів так би мовити «старої школи», до закладів освіти України призначалися низько кваліфіковані, недосвідчені, які демонстрували байдужість та жорстокість до дітей.

Геноцид українців 1932-1933 рр. став молохом як для українських педагогів, що ще працювали, так і для їх вихованців. Педагоги, які отримали освіту у попередню добу, зазнали переслідувань з боку влади. Остання спрямовувалася на штампування покірних та слухняних виконавців волі вождя. Педагогів так би мовити «старої» школи заступали лояльні до комуністів члени партії та комсомолу. Вони не мали ані педагогічного хисту, ані відповідного досвіду роботи. Проте належність до тоталітарної системи відкривала перед ними перспективи обіймати посади та можливості забезпечувати себе у роки Голодомору.

Ключові слова: *вчителі, Голодомор, діти, комуністичний тоталітарний режим, «нова людина».*

Inna SHUGALYOVA
PhD, associate professor,
Senior Research Fellow
Department of Holodomor and Artificial Mass Famines Research
National Museum of the Holodomor-genocide

Roman MOLDAVSKYI
PhD, associate professor,
Senior Research Fellow
Department of oral history of the Holodomor
National Museum of the Holodomor-genocide

UKRAINIAN TEACHERS IN THE YEARS OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE

Abstract. *The article analyzes the contradictions that arose as a result of the Bolshevik occupation of Ukraine and the attempts of the Moscow communist leadership to introduce an educational and pedagogical model in Ukraine that is completely identical to the Russian one. However, these attempts failed for some time, as the leadership of the People's Commissariat of Education of the USSR defended its own position, which was based on theses about the need to develop a domestic model of education. Everyday life systematically demonstrated all the contradictions of the communist system. Teachers expressed dissatisfaction with the communist government and refused to teach children in the spirit of Soviet demagoguery.. Everyday life systematically demonstrated all the contradictions of the communist system. Teachers expressed dissatisfaction with the communist government and refused to teach children in the spirit of Soviet demagoguery.*

The communist regime in Ukraine intended to form a so-called "new person", that is, a person devoid of emotions, attraction to his own history, family and homeland, ready to obediently give his life for the ideas of a totalitarian leader. For a long time, the model of raising a "new person" was not adapted to Ukrainian realities, which were traditionally characterized by love and respect for elders, adoration of the child, respect for land and bread, etc. With the aim of destroying the Ukrainian indomitable mentality and forcibly instilling communist ideas, the Bolsheviks led by Stalin resorted to committing the crime of genocide of Ukrainians by organizing the Holodomor in Ukraine. The Holodomor took the lives of millions of people, primarily children, it deformed the psychology of Ukrainians, provoked manifestations of cynicism and indifference to the grief of loved ones. During the Holodomor, the communists took measures aimed at the persecution and repression of nationally conscious teachers. They were deprived of their means of livelihood by not issuing food rations, they were followed and harassed for not wanting to spread myths about a happy Soviet everyday life during lessons, they were arrested and repressed. Instead of teachers and educators of the "old school", so to speak, low-qualified, inexperienced, who showed indifference and cruelty to children were appointed to educational institutions of Ukraine.

The Genocide of Ukrainians in 1932-1933 became a disaster both for Ukrainian teachers who were still working and for their students. Teachers who received education the previous day were persecuted by the authorities. The latter was aimed at stamping submissive and obedient executors of the leader's will. The teachers of the "old" school, so to speak, were replaced by party and Komsomol members loyal to the Communists. They had neither pedagogical skills nor relevant work experience. However, belonging to the totalitarian system opened up prospects for them to hold positions and provide for themselves during the Holodomor.

Key words*: teachers, Holodomor, children, communist totalitarian regime, "new man".*

Постановка проблеми. Протиріччя комуністичної системи виховання проявлялися вже з початком окупації більшовиками України. У 1919 р. комуністична окупація України супроводжувалася намірами знищити традиційні норми виховання та освіти й впровадити нові – «соціалістичні». Не всі педагоги погоджувалися із комуністичними нововведеннями. За лаштунками офіційних педагогічних зборів вчителі постійно оговорювалися деформації запропонованої комуністами моделі навчання та виховання у дусі конструювання «нової людини». У колі нашої уваги – педагоги, що працювали в умовах режиму, терпіли нестатки, а згодом – стали жертвами всепоглинаючого конвеєру Голодомору.

Аналіз наукових публікацій. Ключові засади традиційного родинного виховання та навчання українців висвітлено у праці Л. Сорочук [32, с. 29–

34]. Історію освітніх процесів в Україні достатньо детально розглянув С. Сірополко [31], робота якого перевидана на початку XXI ст. Педагогічні особливості у вихованні дітей різного віку досліджено у дисертаційній роботі І. Апрєлевої [1]. У зазначеній роботі розкрито структурні нюанси ювенальної системи, але дослідниця мала на меті аналіз педагогічних систем, тому історичні перипетії викладені узагальнено. Окремі аспекти діяльності закладів вищої освіти та повсякдення студентів у 1920-х–1930-х рр. проаналізували В. Даниленко та М. Кузьменко [14, с. 145–155], О. Комарніцький [28]. Специфіку роботи наркомату освіти УСРР та його очільників досліджували М. Виговський [5, с. 79–89], Л. Березівська [3, с. 12–29]. Трансформацію терміну «нова людина» досліджено у монографії Ю. Каганова [26].

Автори даної статті, використовуючи документи державних архівних установ, усноісторичні та наративні джерела, застосовуючи інтердисциплінарні методи дослідження, проаналізували сутність злочинної політики комуністичного режиму у сфері освіти та охарактеризували його наслідки, які проявлялися у принципових ментальних відмінностях.

Метою дослідження є аналіз протиріч, які сформувалися у педагогічній сфері України періоду становлення тоталітарної влади комуністичного режиму та у роки Голодомору 1932–1933. Ми прагнемо з'ясувати сутність та прояви ментального несприйняття педагогами та дітьми України більшовицької ювенальної моделі.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1919 р. відділ соціального виховання (соцвиху) звернувся до раднаркому із проханням затвердити «Декрет про соціальне виховання». Необхідність ухвалення документу обґрунтовувалася несприятливими економічними умовами, нездатністю родини виховувати «громадянина майбутньої радянської республіки» [34, арк. 109]. Декрет було ухвалено у липні 1919 р.

Анонсування комуністичними режимом дитиноцентристської політики не було унікальним, оскільки світові та європейські освітньо-виховні процеси після Першої Світової війни спрямовано у річище дитиноцентризму.

Встановлення комуністичного режиму в Україні супроводжувалося розгортанням інституційної мережі, спрямованої забезпечувати інтереси юного покоління. У 1919 р. створено Наркомат освіти (фактично, його реорганізовано із відділу освіти при робітничо-селянському уряді) [2]. До компетенції цієї установи входили не лише питання освіти, а й суто ідеологічні компетенції: виховання молоді до 15 років, а також професійну та спеціально-наукову освіту юнацтва та молоді [4, с. 15]. З метою забезпечення так званої єдності «виховного процесу», комуністи вирішили об'єднати керування дошкільними установами, сиротинцями, школами під керівництвом відділу соціального виховання (соцвих). Контроль за діяльністю органів соціального виховання мало здійснювати Головне управління соціального виховання (Головсоцвих). Дана установа працювала над розробкою планів та основних положень системи соцвиху для кожного типу дитячих закладів.

Нарком освіти УСРР Г. Гринько, призначений на посаду у 1920 р. (він представляв фракцію українських боротьбистів) виступив із контраверсійною моделлю системи освіти. Він наполягав, що наріжним каменем діяльності НКО має стати охорона дитинства. Разом із тим він виступив на підтримку концепції, що нівелювала роль родини у вихованні дітей. З точки зору Г. Гринька, українська система освіти не мала бути тотожною із російською, а українська школа повинна бути єдиною, трудовою, виховною і національною [3, с. 12–29; 5, с. 79–89]. Нарком наполягав, що українській системі освіти необхідно орієнтуватися, насамперед, на охорону дитинства, подолання дитячої безпритульності та облаштування й навчання значної кількості дітей-безхатьків. Шкільний курс тривав сім років (семирічка), а з 15 років учні могли продовжити здобувати освіту у професійно-технічних закладах чи ФЗУ. Фундаментальна відмінність українського проєкту полягала у розумінні співвідношення освіти та трудового навчання (оскільки в РСФРР трудове навчання передбачалося паралельно зі здобуттям початкової освіти, а в українській моделі – пріоритетним було отримання базової освіти рідною мовою, а потім – набуття робочого фаху). Отже, проєкт Г. Гринька мав на меті: охопити загальнообов'язковим навчанням рідною мовою всіх дітей, «забрати з вулиці» безпритульних та забезпечити їх соціальним вихованням й надати базові навчальні навички, а згодом – представити для юнаків та дівчат можливість здобути робочий фах. Основою соціального виховання мав стати дитячий будинок. Г. Гринько, вважав, що сім'я «втратила здатність турбуватися про дітей», а передача малят у дитбудинок забезпечила б «виховання «нової» людини» [6, с. 1–26]. Формулювання визначення «нова людина» навіть у колі комуністичних функціонерів було розмитим та нечітким. Образ так званої нової людини являв собою збірний контент і кожен із комуністичних чиновників додавали все більш деформованого характеру будь-яким людським емоціям та почуттям. В результаті, згідно баченню представників комуністичного режиму, «нова людина» – це особистість, у якої зникне заздрість, ревнощі тощо. Пояснення терміну «нова людина» з'явилося невдовзі у «Кодексі законів про народну освіту». Зокрема у п. 2. зазначалося, що «…створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологіє колективізму, з крицевою волею, суспільно необхідною кваліфікацією та з матеріалістичним світоглядом…» [27, с. 850]. Як відзначає дослідниця Л. Березівська, Кодекс

узаконив альтернативну російській модель освіти в УСРР [2].

У липні 1920 р. прийнято декларацію Наркомату освіти УСРР «Про соціальне виховання», згідно якої, удосконалювалася структура соцвиху [25, с. 9–11]. З метою донесення концепції соцвиху до широкого загалу, наркомпрос започаткував україномовне видання «Порадник по соціальному вихованню». Всеукраїнський «староста» Г. Петровський (голова ВУЦВК), пропагуючи русифікацію та нівелювання педагогічних відмінностей, прилюдно критикував «Порадник», заявляючи, що педагоги його не читають, бо не розуміють української мови [29]. Комуністи були зацікавлені у посиленні антиукраїнських настроїв. Тому, посівши позицію «вовка в овечій шкурі», постійно роздмухували та нагнітали ситуацію навколо мовного питання. Цькування україномовної інтелігенції, зокрема педагогів, було досить поширеним явищем комуністичного повсякдення.

Комуністичні функціонери, прагнули нівелювати впливи представників української педагогічної еліти та україномовних педагогів. Здійснювалася критика всіх проєктів наркомату просвіти УСРР, спрямовані на відокремлення української системи освіти від російської. Наркома просвіти Г. Гринька викликали у Крємль, де після невдалих спроб переконати його у необхідності відтворення в України точної копії системи російської освіти, Г. Гринька звільнили. У той же час його однодумці, зокрема заступник Я. Ряппо, зуміли зберегти свої посади та продовжували наполягати на необхідності розробки національної моделі освіти в Україні.

Масовий штучний голод 1921–1923 рр., не лише суттєво відкоригував теоретичні плани наркомпросу, а й приніс принципово нові соціальні явища, які стали реальністю і потребували термінового розв'язання. Навчання дітей здійснювалося силами місцевих педагогів, яких відчутно не вистачало. Заняття у навчальних закладах відбувалися нерегулярно, внаслідок голодування, відсутності одягу й взуття діти нерегулярно відвідували школи [12, арк. 37]. Окремі учні із сумом констатували: «Теперь по детским домам не занимаются и не предвидится занятий. Нетолько я буду не грамотная анаверное Вера и Ваня останутся неучи, и з не знаю как с єтим быть» [7, с. 135] [Прим. Мова листа та орфографія наведені згідно оригіналу док.].

Співробітники навчальних закладів опинилися у не менш скрутному та залежному становищі. В 1922 р. їх було знято з державного забезпечення. При цьому склалася парадоксальна ситуація: із зарплатні педагогів утримували кошти на харчування, якого вони не отримували. Перед вчителями та вихователями постала моральна дилема: просити у власних учнів їжу чи красти продукти. Школи закривалися. На Запоріжжі започатковано практику укладання договорів між батьками та вчителями: перші надавали скудне продовольство, а останні – навчали їх дітей [7, с. 167].

З точки зору вікової психології діти становили стратегічний інтерес для більшовицьких функціонерів. Адже свідомість, мислення, світосприйняття малої дитини відкривало потужні можливості для прищеплення більшовицької ідеології. Це стало очевидним одразу після більшовицького перевороту 1917 р., коли стала розгортатися мережа молодіжних об'єднань, трансформованих на початку 1920-х рр. у піонерську та комсомольську організації. Технологічно розрахунок більшовицької влади був правильним: декларувалося, що перетворення у державі спрямовуються в тому числі на благо дітей, а вони, самі того не помітивши, опинилися у путах ідеологічно заангажованих піонерських та комсомольських осередків. Політичний фактор був знаковим вододілом між так званими «ворогами» та власне більшовицькими пропагандистами. Зі створенням піонерської організації в 1922 р. пропаганда посилилася. Піонерів зобов'язували боротися за організацію позашкільної роботи, оскільки фактичне «злиття» піонерії та школи відбудеться на початку 1930-х рр., а до цього часу, освітні заклади не були тісно інтегровані із комуністичними. У свідомість піонерів вкорінювалися ідеї щодо необхідності цькування однолітків за класовими принципами.

Протягом 1920-х рр. комуністичними урядовцями в УСРР конструювалася концепція «нової людини», життєва мета якої – беззастережне служіння комуністичній ідеології та пропаганді, позбавлення людських, родинних, духовних, особистісних цінностей. Цільовою аудиторією цієї псевдотеорії комуністи визначили дітей та молодь. Пояснити це можна тим фактом, що народжені після 1917 р. діти не знали та не пам'ятали шлях більшовицьких окупантів в Україні і тому, існувала версія, що концепція «нової людини» буде сприйнята без спротиву. Створення «нової людини» відбувалося у кілька етапів, під час яких відбувалися трансформації у свідомості, способі життя, навіть зовнішнього вигляді дитини.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. остаточно сформувався ментально-психологічний тип «нової людини», для якої притаманна низька оцінка значущості людського життя, загальний дух високої мобілізаційної готовності, категоричність, ненависть до людей, яким приклеїли ярлик ворога, всі ці риси поєднувалися із невисоким освітнім рівнем. Штучне утворення під іменем «нова людина» було поширене швидше у великих індустріальних містах, особливо в РСФРР. У селах (а більшість населення України становили саме селяни), тяжіння до традиційної системи виховання та освіти у цей час все ще зберігалося.

На початку 1930-х рр. механізм «перероблення людського матеріалу» передбачав не лише

засоби пропаганди та агітації, а й фізичне знищення, викреслення із суспільного життя та позбавлення громадянських прав тих, кого ідентифікували як ворогів народу. Відзначимо ще одну особливість, на початку 1930-х рр. спостерігається укорінення практики конформізму з-поміж частини українського населення.

Свідомість дітей була настільки замулена ідеологією, що діти безпомилково могли пізнати в обличчя компартійних функціонерів. Сударик Віри Василівни яка, згадуючи своє дитинство й повсякдення в дитбудинку м. Переяслава, ледь не найяскравішим спогадом вважала приїзд «дяді Постишева» (так його назвала сама оповідачка). Хоча нашій оповідачці було ледь 4 рочки, вона не пам'ятала своїх батьків, а от постать Постишева в її пам'яті міцно вкоренилася.

Педагогічний склад закладів також був неоднорідним. Якісне виховання та навчання могли забезпечити ті педагоги, які отримали освіту до більшовицької окупації і на кого комуністи оголосили свій ідейний «хрестовий похід». Нове покоління педагогів – комсомольці та члени партії, часто не лише не отримали відповідної освіти, а й мали дискредитаційні епізоди у власних біографіях. У протоколах ДПУ неодноразово фігурували справи щодо побиття вчителями-комсомольцями учнів, пияцтво директорів шкіл та педагогів, які були партійними тощо [21, арк. 123–124]. Вчителі-комсомольці у Вінницькій області були помічені у знущанні над дітьми під час уроків (били учнів до крові). Учителів зняли з роботи, але комсомольський актив звинуватив учнів та батьків «у терористичних актах та кулацьких вилазках» [9, арк.6]. Каральні вироки виносилися вкрай рідко, зазвичай, обмежувалися доганами. Пояснювалося це тим, що комуністичне керівництво не бажало скорочувати штати вчителів, які були комсомольцями, кандидатами або членами КП(б)У.

Частина педагогів опинилася перед екзестинційним вибором: життя у насильстві з перспективою кар'єрного зростання чи опозиція. Перше для педагогів означало жити й працювати у контексті комуністичного режиму: тобто, брати участь у розкуркуленнях, агітувати за вступ до колгоспів, змушувати учнів зраджувати батьків, які були одноосібниками. За все це можна було піднятися соціальним ліфтом (але в умовах тоталітарної держави це «підняття» могло бути короткотривалим – до першого доносу, а потім спіткало швидке кар'єрне та життєве падіння). Другий варіант – опозиція, навіть латентна, гарантувала чистоту совісті перед собою та учнями, але існувала постійна небезпека репресій та/або смерті від голоду.

У роки Голодомору-геноциду педагоги голодували як і їх учні. Питання скорочення продуктового забезпечення педагогів «бентежило» комуністичних чиновників ще з 1931 р. Наркомпостачання здійснив підрахунки, що на пайки для вчителів та медпрацівників, навіть не враховуючи членів їх родин, необхідно 35 тон (35 000 кг) хліба (із розрахунку 400 гр хліба на 1 особу). У серпні 1931 р. на пайки було видано лише 11 т., а на вересень планувалося скоротити обсяг до 7,9 т [33, арк. 137].

Педагоги Харківщини, Одещини, Дніпропетровщини, Київщини масово надсилали прохання надати їх хоча б мінімальні продовольчі пайки [16, 68 арк]. Освітяни отримували заробітні плати із затримкою [10, арк.6]. Один з педагогів, на запитання учнів ФЗУ, що робити коли настільки складно, що не можна ходити до школи, відповів: «не ходіть, ми теж не будемо вчити, якщо не дадуть пайка» [11, арк.38]. М. І. Собко працювала вчителькою роки Голодомору, вона згадувала, що вчителям хліба не давали, але вони отримували мізерні гроші [30, с. 138 – 139.].

Верхівка КП(б)У жорстко критикувала колгоспи, які виокремили фонди для постачання вчителів, лікарів, яслів. Комуністи наполягали, що здаватися має весь хліб, а «подлая и гнусная уравниловка» (як заявлено у агітаційній брошурі) неприпустима [19, арк. 11 зв.–12].

Доля сільських вчителів у роки Голодомору складалася особливо скрутно. Міські та районні комуністичні керівники прирівняли вчителів до колгоспників, але голови та актив колгоспів відмовлялися забезпечувати педагогів та членів їх родин продовольчими пайками, бо, мовляв, вони не виходили у поле.

Республіканська комуністична верхівка проявляла занепокоєння, що достатньо високий відсоток вчителів були безпартійними та отримували освіту за попередніх часів. Наприклад у резолюції на доповідь РВК про хід загальнообов'язкового навчання зазначено, що головною причиною незадовільного рівня забезпеченості шкіл обладнанням та невисоким рівнем показників навчання учнів, тоталітарний режим називав низький відсоток комунізованих вчителів: зі 155 педагогів лише 4 були членами партії [13, арк. 152]. Під недостатнім рівнем знань учнів мали на увазі необізнаність дітей у політичних питаннях. Наприклад, у Кам'янець-Подільському районі дітей, яких записали до складу юних піонерів, вчителі не примушували звітувати та заслуховувати 6 «історичних порад Сталіна» [13, арк. 175, 219]. У Козятинському районі Вінницької області у 1932 р. працювало 56 шкіл, 403 вчителі, з яких лише 8 члени партії та 1 комсомолець (останнього призначили директором, щоб убезпечити від призову до армії. Деяких директорів (наприклад, Яблонського призначали від НКВС і він їм доносив про учнів та їх батьків, він керував російською середньою школою №6 Козятинського району, а раніше проходив по справі Немировецької семінарії) [8, арк. 39].

Вчителями суспільствознавства мали бути виключно комуністи. Педагоги, що виховувалися та здобували освіту до комуністичної окупації, віддавали перевагу традиційним методикам

навчання дітей, без політизації та з акцентом на точні науки. Наприклад, у школах Дережнянського району (сучасна Хмельницька область) під час перевірок змісту уроку, інспектори-комуністи почули від учнів вірші про занепад радянського союзу [17, арк. 59] та «Ще не вмерла України…». На Вінниччині ДПУ «було схвильовано» відсутністю атеїстичного виховання у польських школах та намаганням місцевих педагогів виховувати так званий «національний польський шовінізм» (очевидно, йде мова про викладання польською мовою). Також, людей звинувачували у веденні діловодства українською. ДПУ стало вимагати надіслати до польських сіл «перевірені» кадри совєцькі кадри, щоб уникнути небажаного результату [22, арк. 18].

Недостатня політична заангажованість викладачів, викликала невдоволення керівного складу комуністів. Педагоги не боялися висловлювати власну позицію та називати речі своїми іменами, що викликало «занепокоєння» ДПУ та прокуратури. У Махнівській семирічній школі на Вінниччині вчитель школи Дегаз заявив учням: «Скрипник не так і винен – його партія і Постишев довели до самогубства». Вчитель Тимощук, який пропрацював 1 рік, на конференції освітян у кулуарах промовив: «Безперечний факт, що Україні треба давно відділитися від СРСР». Він також зазначив, що у смерті Хвильового і Скрипника винен Постишев, який «погубив таких видних людей». Деякі вчителі Чернівецького району на уроках вчили учнів, що: «Україна – це особлива територія з її особливим сільським господарством і являє з себе основну економічну базу всього СРСР, звідси – весь СРСР живе за рахунок України» [9, арк.126]. У Ново-Воскресенській та Ново-Кам'янській школах, вчителі прилюдно говорили про голод, а у Ново-Кам'янській школі на стінах було розвішано вірш, який згодом активно декламували учні:

Ціле літо в созі працювала/ Тепер на дорозі я пропала

Спасайтесь, добрі люди,/ Бо з вами згодом те саме буде [15, арк. 76].

Міркування щодо міцності національних та релігійних традицій можуть підтверджуватися різними прикладами. Вступ (добровільний чи примусовий) колишнього селянина до колгоспу ба навіть до партії, зовсім не означав абсолютну відмові від узвичаєного темпу життя. Як би партієць не виступав на мітингах, але у повсякденному житті він часто слідував нормам, до яких звик. І так само виховувалися його діти: пропагандистська піонерська театральщина вдень і можливість ухопити елементи національного українського життя ввечері або на свята. Майже сатиричний випадок відбувся у с. Бебехи Віньківецького району Вінницької (тепер Хмельницької) області, голова селянського виробництва, кандидат в члени КП(б)У Онищенко, запросив до себе священика, який освятив хату, а Онищенко віддячив пастирю та поцілував йому руку [18, арк. 223]. Звичайно, це стало відомо на все село і навіть закоренілі піонери, дізнавшись про цей випадок, могли припустити, що батюшка і член партії разом під час релігійного свята – це нормально (хоча зараз ми таке можемо спостерігати майже щоденно). Можемо констатувати, що процеси розширення піонерської організації в Україні на початку 1930-х рр. наштовхнувся на нездоланні перешкоди, обумовлені ментально-світоглядними обставинами. Директор Молочанського інтернату для глухонімих дітей (сучасна Запорізька область) у своєму звіті зазначав, що вступ до лав піонерів відбувається вкрай повільними темпами, а діти «вовком дивляться на піонерів» [13, 30 арк.].

У 1933 р. нарком освіти А. Хвиля, переймався «надмірною засміченістю націоналістами, петлюрівцями та фашистами шкільних кадрів» та закликав до «очищення» вчительських лав. Процес переслідування педагогів мав наслідком відчутну нестачу викладачів та вчителів. У Мало-Дівецькому і Менському районах Чернігівської області бракувало 98% сільських вчителів [14, с. 145–155]. Критичність ситуації призводила до самогубств педагогів, особливо серед сільських вчителів. Влада достатньо цинічно визначала причини суїцидів: «посилення наступу на глитайсько-непманські елементи», «диференціація вчительства та посилення настроїв зневір'я, занепадництва, єсенінщини» [14, с. 151].

У травні 1933 р. на Поділлі проводилася примусова атестація вчителів (очевидно висновки атестації мали впливати і на подальший робочий процес і на отримання пайку). Проводити атестацію педагогів мали мобілізовані на село активісти, їх терміново відкликали для проведення атестації. Було суворе попердження, уникати формалізму. Тобто педагогів під час атестації засипали питаннями щодо інтернаціоналу, стану міжнародної політики, 6 визначальних тез Сталіна і т.д.) [20, арк. 133]. Про якість освіти педагогів, як правило, не згадували. Проте постійно обговорювалися питання соціального їх походження, настроїв (точніше їх незадоволення комуністичними експериментами), окрема увага приділялася змістовній частині уроків.

Педагоги були настільки виснаженими від голоду, що можна було почути прилюдні заяви на кшталт: «якщо так буде тривати, то я змушений буду застрелитися… жити голодним більше не можна… час зупинити ці муки», – саме так міркував директор школи с. Борщі Бурзулуцького району Семен Бойко. Вчитель тієї ж школи Віктор Колесник до слів директора додав, що якщо він виживе, то залишить не лише школу, а й село [35, арк. 117].

У роки Голодомору до закладів освіти часто призначалися випадкові люди, що не мали ані відповідної освіти, ані належного досвіду. У колгоспах України спостерігалися масові прецеденти обіймання кількох посад однією людиною (зазвичай мешканкою того чи іншого села, що пройшла двомісячні педагогічні курси), численними були випадки, коли за дітьми доглядали жінки надто похилого віку, яких вже фізично неможливо було долучити до робіт у полі.

До роботи в закладах освіти масово призначалися студенти педагогічних закладів, які ані досвіду роботи не мали, ані належної практики. Директор Харківського притулку Пастернак регулярно бив дітей [24, арк. 348], а вихователько принижував та ображав їх, називаючи сволотами. Керівник дитячих ясел с. Черкаський Бешкин Балаклійського району взагалі була відсутня на робочому місці, а приміщення, де були діти, замкнула й підперла ззовні палкою. В ув'язненні опинилося 13 дітей, решта (близько 150 малят) – встигли втекти. Педагоги та вихователі, призначені комуністичним керівництвом часто являли собою приклади душевної байдужості та цинізму.

Висновки. Таким чином, комуністична окупація України мала наслідком суттєві зрушення у системі освіти та виховання. Ювенальна структура УСРР створювалася за короткий час, в умовах постійних політичних перипетій та наростаючих соціальних аномалій. Проєкти наркому освіти УСРР щодо створення єдиної, трудової, виховної і національної школи в Україні зазнали нищівної критики у Москві й завершилися звільненням Гринька з посади. В Україні запроваджувалася тотожна з російською модель навчання, що мало наслідком нівеляцію національних проявів в освіті. Апробації на практиці (що вкрай необхідно для кожного педагогічного проєкту) не відбулося. Спроби унормувати запропоновану теоретиками ювенальну структуру законодавчо потребували часу.

Педагоги, які отримали освіту у попередню добу, зазнали переслідувань з боку влади. Знання української мови, історії, традицій стало зайвим у комуністичній системі виховання. Остання спрямовувалася на штампування покірних та слухняних виконавців волі тоталітарної влади. Педагогів «старої» школи заступали лояльні до комуністів члени партії та комсомолу. Вони не мали ані педагогічного хисту, ані відповідного досвіду роботи. Проте належність до тоталітарної системи відкривала перед ними перспективи обіймати посади та можливості забезпечувати себе у роки Голодомору.

Геноцид українців 1932–1933 рр. став молохом як для українських педагогів, що ще працювали, так і для їх вихованців. Заклади освіти перетворилися на конвеєри дитячої смертності. Страждали й педагоги, які зуміли уникнути репресій напередодні. У той же час призначені комуністами вчителі та вихователі демонстрували аморальне пристосуванство. Стратегії виживання частини педагогічного складу характеризувалися жорсткістю та цинізмом: вони брали участь у загонах активістів під час хлібозаготівель, вимагали від учнів розказувати, де батьки ховали зерно, обкрадали дитячі їдальні. Інша частина – зберігали моральну чистоту й говорили правду про голод, вказували на його організаторів, прогнозували наслідки. У них був вибір: залишитися людиною чи вижити за рахунок підопічних. Беззахисність останніх була очевидною. На щастя, суспільство України складалося не лише з партійних чиновників. Взаємодопомога, гуманне ставлення до дітей безсвідоме прагнення залишатися моральними людьми також нікуди не зникало.

1. Апрєлєва І. Реалізація принципу доступності до суспільного дошкільного виховання в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття) : дис… канд. пед. наук. 011 – освітні педагогічні науки. Харків, 2016. 310 с.
2. Березівська Л. Народний комісаріат освіти УРСР. *Енциклопедія Сучасної України*: енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. Т. 22. URL: https://esu.com.ua/article-71184
3. Березівська Л. Розробка наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 1. С. 12–29.
4. Білоконь А. Діяльність державних органів у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській Соціалістичній радянській республіці 1920-х років. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. Т. 30. №4. С. 13–19.
5. Виговський М. Ян Ряппо: реформатор системи освіти в Україні 1920-х років. *Пам'ять століть*. 2004. №2. С.79–89.
6. Гендриховская А. Детский сад в свете пролетарской идеологии. *Путь просвещения*. 1923. № 9-10. С.1–26.
7. Голод 1921 – 1923 років в Україні : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 240 с.
8. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф. П 136. Оп. 3. Спр. 204.
9. ДАВіО. Ф. П 136. Оп.3. Спр.212.
10. ДАВіО. Ф. П 136. Оп.3. Спр.73.
11. ДАВіО. Ф. П 136. Оп.3. Спр.80.
12. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. П. 264. Оп. 1. Спр. 42.
13. ДАЗО. Ф. Р-3682. Оп. 1. Спр. 5.
14. Даниленко В., Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки Голодомору. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 145 – 155.
15. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. П 11. Оп.1. Спр.91.
16. ДАОО. Ф. Р-710. Оп. 1. Спр. 646.
17. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. П 12. Оп.1. Спр.109.
18. ДАХмО. Ф. П 35. Оп.1. Спр. 121.
19. ДАХмО. Ф. П 364. Оп.1. Спр. 287.
20. ДАХмО. Ф. П 50. Оп. 1. Спр. 100.
21. ДАХмО. Ф. П 50. Оп.1. Спр. 75.
22. ДАХмО. Ф. П. 115. Оп.1. Спр. 118.
23. ДАХмО. Ф. П.12. Оп. 1. Спр. 32.

24. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р 408. Оп.22. Спр.612.
25. Декларація Народного комісаріату освіти УРСР про соціальне виховання дітей. *Вісник Наркомосу. УРСР*. 1920. №1.
26. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
27. Кодекс законів про народню освіту. *Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України* / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків: Друк. "Вукопспілки", 1922. 1147 с.
28. Комарніцький О. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія / наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
29. Петровський Г. Що таке дитячі будинки. *Вісті ВУЦВК*. 1922, 25 серпня. №163.
30. Свідчення Собко М.І., 1907 р.н., с. Круподерниці Полтавської області. *Біль і пам'ять* / Упорядники Андріяка В., Сердюченко І. Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2016. 240 с.
31. Сіропolко С. Історія освіти в Україні. Київ: наукова думка, 2001. 912 с.
32. Сорочук Л.В. Родинні та календарні традиції українців: світ дитинства. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. Київ, 2018. С. 29–34.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 539. Оп.9. Спр. 957.
34. ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 1. Спр. 32.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп.20. Спр.6274.

References

1. Apryelyeva I. (2016). *Realizatsiya pryntsypu dostupnosti do suspil'noho doshkil'noho vykhovannya v Ukrayini (20 – 30-ti roky XX stolittya)* [Implementation of the principle of accessibility to public preschool education in Ukraine (20-s – 30-s of the 20-th century)] : dys… kand. ped. nauk : 011. Kharkiv. (in Ukrainian).
2. Berezivs'ka L. (2020). *Narodnyy komisariat osvity URSR* [People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR]. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny:* entsyklopediya [elektronna versiya]. Kyyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrayiny. T. 22. URL: https://esu.com.ua/article-71184 ((in Ukrainian).
3. Berezivs'ka L. (2007). *Rozrobka narkomosom USRR systemy shkil'noyi osvity ta yiyi aprobatsiya v konteksti sotsial'no-ekonomichnykh ta suspil'no-politychnykh determinant (1920-1924)* [Development of the system of school education by the People's Commissariat of the USSR and its approval in the context of socio-economic and socio-political determinants (1920–1924)]. *Istoryko-pedahohichnyy al'manakh*. Vyp. 1. Pp. 12–29. (in Ukrainian).
4. Bilokon' A. (2019). *Diyal'nist' derzhavnykh orhaniv u borot'bi z dytyachoyu bezprytul'nistyu ta bezdohlyadnistyu v Ukrayins'kiy Sotsialistychniy radyans'kiy respublitsi 1920-kh rokiv* [Activities of state bodies in the fight against child homelessness and neglect in the Ukrainian Socialist Soviet Republic of the 1920-s]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho*. Seriya: Istorychni nauky. T. 30.№4. Pp.13–19. (in Ukrainian).
5. Vyhovs'kyy M. (2004). *Yan Ryappo: reformator systemy osvity v Ukrayini 1920-kh rokiv* [Jan Ryappo: reformer of the education system in Ukraine in the 1920-s]. *Pam"yat' stolit'*. №2. S.79–89. ((in Ukrainian).
6. Hendrykhovskaya A. (1923). Detskyy sad v svete proletarskoy ydeolohyy [Kindergarten in the world of proletarian ideology]. *Put' prosveshchenyya*. № 9-10. Pp.1–26. (in Russian).
7. Kul'chyts'kyy S. (ed), (1993). *Holod 1921 – 1923 rokiv v Ukrayini* : *Zb. dokumentiv i materialiv* [*Famine of 192–1923 in Ukraine*: Collection of documents and materials]. Kyyiv : Nauk. dumka. 240 s. (in Ukrainian).
8. *Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (DAViO)* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund R 136. Description 3. Case 204. (in Ukrainian).
9. *DAViO* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund. R 136. Description 3. Case. 212. (in Ukrainian).
10. *DAViO* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund R 136. Description 3. Case 73. (in Ukrainian).
11. *DAViO* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund R 136. Description 3. Case 80. (in Ukrainian).
12. *Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti (DAZO*) [State archive of the Zaporizhzhia region]. Fund R. 264. Description 1. Case 42. (in Ukrainian).
13. *DAZO* [State archive of the Zaporizhzhia region]. Fund R 3682. Description 1. Case 5. (in Ukrainian).
14. Danylenko V., Kuz'menko M. (2003). *Naukovo-pedahohichna intelihentsiya v roky Holodomoru* [Scientific and pedagogical intelligentsia during the Holodomor]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. № 5. Pp. 145 – 155. (in Ukrainian).
15. *Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (DAOO)* [State archive of Odesa region]. Fund R 11 Description 1. Case 91. (in Ukrainian).
16. *DAOO* [State archive of Odesa region]. Fund R 710. Description 1. Case 646. (in Ukrainian).
17. *Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti (DAKhmO*) [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 12. Description 1. Case 109. (in Ukrainian).
18. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 35. Description 1. Case 121.(in Ukrainian).
19. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 364. Description 1. Case 287. (in Ukrainian).
20. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 50. Description 1. Case 100. (in Ukrainian).).
21. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 50. Description 1. Case 75. (in Ukrainian).
22. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 115. Description 1. Case 118. (in Ukrainian).

23. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 12. Description 1. Case 32. (in Ukrainian).
24. *Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti (DAKhO*) [State archive of the Kharkiv region]. Fund R 408. Description 22. Case 612. *(in Ukrainian).*
25. Deklaratsiya Narodnoho komisariatu osvity URSR pro sotsial'ne vykhovannya ditey (1920). [Declaration of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on the social upbringing of children]. *Visnyk Narkomosu. URSR*. №1. (in Ukrainian).
26. Kahanov YU. (2019). *Konstruyuvannya «radyans'koyi lyudyny» (1953–1991): ukrayins'ka versiya* [Construction of the "Soviet man" (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhya: Inter-M. 432 p. (in Ukrainian).
27. *Rada Narodnykh Komisariv URSR, Narodnyy Komisariat yustytsiyi URSR*. (1922). [Code of Laws on Public Education]. *Kodeks zakoniv pro narodnyu osvitu*. *Zbirnyk postanov ta rozporyadzhen' robitnyche-selyans'koho uryadu Ukrayiny*. Kharkiv: Druk. "Vukopspilky". 1147 p. (in (in Ukrainian). / russian).
28. Komarnits'kyy O. (2017). *Studenty-pedahohy u modernizatsiyi vyshchoyi osvity radyans'koyi Ukrayiny u 1920-1930-kh rr.: monohrafiya* [Student-teachers in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920-s-1930-s: monograph] / nauk. red. – prof. O. M. Zaval'nyuk. Kam"yanets'-Podil's'kyy: TOV «Drukarnya «Ruta». 984 p. (in Ukrainian).
29. Petrovs'kyy H. (1922). *Shcho take dytyachi budynky* [What are orphanages?]. *Visti VUTSVK*. №163. (in Ukrainian).
30. Andriyaka V., Serdyuchenko I. (ed.). (2016). *Svidchennya Sobko M.I.* [Testimony of Sobko M.I., born in 1907, village Krupodernytsia Poltava region]. *Bil' i pam"yat'.* Poltava : PP Shevchenko R.V. 240 p. (in Ukrainian).
31. Siropolko S. (2001). *Istoriya osvity v Ukrayini* [History of education in Ukraine]. Kyyiv: Naukova dumka. 912 p. (in Ukrainian).
32. Sorochuk L.V. (2018). *Rodynni ta kalendarni tradytsiyi ukrayintsiv: svit dytynstva* [Family and calendar traditions of Ukrainians: the world of childhood.]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*: Zbirnyk naukovykh prats'. Vypusk 54. Kyiv. Pp. 29–34. (in Ukrainian).
33. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TSDAVO Ukrayiny)* [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. Fund 539. Description 9. Case 957. (in Ukrainian).
34. *TSDAVO Ukrayiny* [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 166. Description 1. Case 32. (in Ukrainian).
35. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' Ukrayiny (TSDAHOU)* [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. Fund 1. Description 20. Case 6274. (in Ukrainian).

.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.21
УДК 930.253:94(477)"1932/1933"

Володимир ЩЕРБАТЮК
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
керівник авторського колективу

ORCID: 0000-0002-0952-3225
Email: vytoki@ukr.net

Андрій ЗАГОРУЛЬКО
начальник управління медіа-моніторингу
та аналітичного супроводження
Департаменту комунікацій МВС України

ORCID: 0000-0002-5604-3953
Email: a.zahorulko@mvs.gov.ua

Євген ДУРНОВ
доктор юридичних наук, професор,
перший заступник директора
Департаменту персоналу МВС України

ORCID: 0000-0002-4249-9829
Email: durnov@newukrainianlaw.in.ua

Юрій СОКУР
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-3957-7881
Email: uvs11011975@gmail.com

Юрій ОРИЩЕНКО
вчитель-методист з історії, заступник директора з
навчально-виховної роботи гімназії № 257 «Синьоозерна»
Подільського району м. Києва

ORCID: 0000-0003-4951-0805
Email: yuriorischenko@gmail.com

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДУ 32 «КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ СУДОВИХ ТА ПОЗАСУДОВИХ ОРГАНІВ» ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МВС УКРАЇНИ)

Анотація. *У дослідженні простежено висвітлення Голодомору 1932–1933 років, подій і процесів, пов'язаних з ним, у справах фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України.*

Зокрема, на основі документів показано Голодомор як геноцид, спрямований проти українців. Акцентовано увагу, що голод, який ширився в Україні у 1932–1933 роках мав штучний характер, економічні й політичні причини, сприяв послабленню національного руху. Підкреслено переконливість документів справ, що апогей трагедії припав на березень–червень 1933 року,

коли вимирали цілі сім'ї і головним чином багатодітні, а доведені до відчаю люди вдавалися до некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму), що було продиктовано їх приреченістю. В цьому контексті вказано на справи, де йдеться, що жертвами насилля дуже часто ставали діти, а з їх числа, як показано, здебільше страждали діти-сироти, які ходили селами у пошуках їжі.

Автори запевняють, що усім справам фонду притаманна фальсифікація, адже приховуються справжні причини голоду. Документи справ фонду переконують, що до голоду більшовицький режим ставився як до неіснуючого явища, адже у жодній справі голод, як такий, що спланований чи організований владою не згадується. У статті стверджується політизація всіх слідчих справ. Автори наголошують, що даний факт необхідно враховувати при вивченні документів та дослідженні означеної проблеми. Дослідники підкреслюють, що ця фальсифікація була наслідком й особистісних мотивів самих посадових осіб.

У дослідженні розкрито значення архівних документів, зокрема, справ фонду як важливої джерельної бази в дослідженні Голодомору 1932–1933 років. Водночас автори пропонують осягати означену трагедію не лише в історико-політичному аспекті, а з урахуванням критерії оцінок й інших наук.

***Ключові слова**: Голодомор 1932–1933 рр., селяни, геноцид, архівні матеріали, документи, кримінальні справи*

Volodymyr SHCHERBATYUK
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department
of State History and Law of
the National Academy of Internal Affairs,
head of the authors' team

Andriy ZAGORULKO
Head of the Media Monitoring
and Analytical Support Unit
Department of Communications of the Ministry of Internal
Affairs of Ukraine

Evgeny DURNOV
Doctor of Law, Professor,
First Deputy Director
Personnel Department of the Ministry of Internal Affairs of
Ukraine

Yuriy SOKUR
PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of State History and
Law
National Academy of Internal Affairs

Yurii ORISHCHENKO
Advisor Teacher of History, Deputy Director on Education at
Gymnasium No. 257 "Sinyoozerna" of Podilsky District, Kyiv

ARCHIVE DOCUMENTS AS A SOURCE OF THE RESEARCH ON THE HOLODOMOR OF 1932–1933 (BASED ON THE MATERIALS OF THE FUND 32 "CRIMINAL CASES BY JUDICIAL AND EXTRAJUDICIAL BODIES" OF THE SECTORAL STATE ARCHIVES OF THE MIA OF UKRAINE)

Abstract. *The study traces the coverage of the Holodomor of 1932–1933, events and processes related to it, in the files of fund 32 "Criminal cases of judicial and extrajudicial bodies" of the Branch State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

In particular, the documents show the Holodomor as a genocide against Ukrainians. It is indicated that the famine spread in Ukraine in 1932-1933 was artificially imposed, had economic and political reasons, contributed to the weakening of the national movement. The persuasiveness of the case documents is emphasized, that the apogee of the tragedy fell on March–June 1933, when entire families, especially those with many children, died, and people driven to despair resorted to necrophagy (eating corpses) and anthropophagy (cannibalism), which was dictated by their doom. In this context, the cases are pointed out telling that very often the victims of violence were children, and among them, as shown, mostly orphaned children who wandered around the villages in search of food suffered.

The authors assure that all the cases of the fund are characterized by falsification, because the real causes of the famine are concealed. The documents of the cases from the fund convince us that the Bolshevik regime treated the famine as a non-existent phenomenon, because in no case is the famine as planned or organized by the authorities mentioned. The article claims that all the investigative cases had political background. The authors accent that this fact must be taken into account when studying the documents and researching the specified problem. The researchers emphasize that this falsification was as well a consequence of the personal motives of the officials.

The importance of archival documents, in particular, the cases of the fund as an important source base in the study of the Holodomor of 1932–1933, is revealed. At the same time, the authors propose to consider this tragedy not only in the historical and political aspect, but also taking into account the evaluation criteria of other sciences.

Keywords: *Holodomor of 1932–1933, peasants, genocide, archive materials, documents, criminal cases*

Щоб централізувати повну владу в руках Сталіна потрібно було вигубити українське селянство…
Джеймс Мейс, дослідник Голодомору

Постановка проблеми. В Україні тривалий час над дослідженням голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років продовжувало нависати табу, накладене в радянський час з Москви. З відродженням 1991 р. української держави відбулися суттєві зрушення. На державному рівні це переконливо засвідчують заходи на вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр., а в науковому світі – видрукувані дослідження, збірники спогадів та матеріалів і документів з архівів України, більшість з яких ще донедавна були незнані широкому загалу, а значна частина з яких взагалі введена до наукового обігу вперше.

Ще у 2006 р. Верховна Рада України офіційно ствердила, що Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом українського народу, а 2010 року Апеляційний суд Києва довів його геноцидний характер. Наразі Голодомор 1932–1933 рр. визнали геноцидом українців більше тридцяти країн світу, а 15 грудня 2022 р. – Європарламент [50]. 12 жовтня 2023 р. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу визнала Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ). У резолюції ПАРЄ закликала всі парламенти країн-членів Ради Європи та інші парламенти наслідувати цей приклад [52].

Актуальність дослідження, мета і завдання статті. Безсумнівним є факт, що в дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. найбільш повну і максимально наближену до істини картину дають спогади та документи архівів. В історіографії теми останні нині набувають надзвичайної ваги, оскільки свідків тих подій практично вже немає. Цим ще більш посилюється *актуальність* дослідження даної тематики на основі архівних документів. Тому в даній праці ми ставимо за *мету* показати документи архівів як головне джерело у дослідженні Голодомору 1932–1933 років на основі справ Галузевого державного архіву (ГДА) МВС України, зокрема фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів». Для досягнення мети вирішується *завдання* висвітлити голод як метод терору більшовицького тоталітарного режиму проти українців, зокрема найбільшого його соціального прошарку – селян задля їх упокорення.

Аналіз наукових публікацій. Незважаючи на те, що американські дослідники Джеймс Мейс та Роберт Конквест ще в 80-х роках XX ст. ознайомили світову громадськість із трагедією українського народу 1932–1933 рр.[5], і в той же час в Україні з'явилися дослідження з означеної проблеми С. Кульчицького [47], А. Перковського і С. Пирожкова [4] та ін., для широкого загалу ця подія залишалась невідомою. Праця Р. Конквеста з'явилась в Україні лише в 1993 р. [5]. Однак, вже на початку 1990-х років з друку виходять одні з перших збірники опублікованих документів з коментарями науковців [6–9].

Справжнє вивчення історії голодоморів почалося після 1991 р., коли стали доступними документи архівів і можна було організувати збір свідчень очевидців. Внаслідок аналізу зібраних матеріалів у світ вийшли праці В. Сергійчука [10; 11], С. Кульчицького [12], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [13] та багатьох ін. Привертає увагу багатотомне видання «Український голокост 1932–1933:

[5] Завдяки Д. Мейсу Конгрес США визнав 1983 р. штучний характер голоду в Україні, а Р. Конквест в нью-йоркському видавництві Oxford University 1986 р. видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор».

Свідчення тих, хто вижив», керівник проекту – професор Ю. Мицик [14].

Публікуючи джерела з історії Голодомору 1932 – 1933 рр., до поширення історії Голодомору 1932–1933 рр. в середовищі англомовного світу та сприяння розширенню кола західних спеціалістів з означеної тематики одними із перших вдалися фахівці Канадського інституту українських студій [15].

Матеріали документів та коментарі до них, аналіз і оцінка подій, наукові дослідження оприлюднювалися також в доступних широкому загалу періодичних виданнях. Це праці В. Сокура та О. Кузьминця [16], В. Щербатюка та О. Беззубець [17], Т. Конончук [18], В. Короля [19], численні публікації С. Кульчицького [20], Ю. Шаповала [21], В. Сергійчука [22], В. В'ятровича [23] та інших дослідників.

Теми голодоморів торкалися у своїх дослідженнях й автори цієї публікації [24–28]. Матеріали праць здебільшого мали комплексний характер, адже уособлювали собою історичний, історико-правовий, соціологічний характери викладу, здійснювався аналіз подій, документів та свідчень.

Виклад основного матеріалу. Опрацьовуючи матеріали означеного вище фонду ГДА МВС України («Кримінальні справи судових та позасудових органів»), в окремих із них знаходимо фото засуджених, підписи свідків про нерозголошення таємниці фактів людоїдства. Чимало існує медичних довідок про смерть засуджених, яка настала ще до початку відбування покарання. У деяких справах містяться акти про розстріли засуджених, клопотання про амністію, які, як правило, не задовольнялися.

З документів справ простежуємо, що, проводячи слідчі дії, уповноважені особи секретно-політичного відділу ДПУ зверталися за рішенням до судових трійок при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням про застосування до обвинувачених так званої «вищої міри соціального захисту», тобто смертної кари, що мала бути виконана у формі розстрілу. Постанови судових трійок, як правило, однотипні і лаконічні: 10 років концтаборів, в інших випадках – розстріл. Документи справ – тому яскравий доказ. Зокрема, у першому випадку знаходимо вироки щодо жителів різних регіонів України: села Попівка Звенигородського району Київської області – М. К. 1889 р.н. [29, арк. 11, 12]; села Аполянка Бабанського району Київської області – К. Г. 1859 р.н. [30, арк. 12]; села Рогізна Сквирського району Київської області – Ш. О. 1874 р.н., М. І. 1905 р.н., М.П. 1902 р.н. [31, арк. 29]; села Клинове Голованівського району Одеської області – З. Ф. 1905 р.н. [32, арк. 15]; села Явкине Баштанського району тоді Одеської області – В. І. 1888 р.н. [33, арк. 25]; села Широке Криворізького району Дніпропетровської області – Л.Я. 1895 р.н. [34, арк. 23]; села Косанове Немирівського району Вінницької області – Б.М. 1903 р.н. [35, арк. 13] та ін. Доказом застосування до засуджених смертної кари є документи справ щодо таких осіб: А.Ч. 1905 р.н., мешканки села Дяківка Конотопського району тоді Харківської області [36, арк. 14, 15]; К.Т. 1904 р.н., жительки села Харківка Букського району тоді Київської області [37, арк. 12]; Ш.І. 1901 р.н. та Ш.Є. 1903 р.н., мешканців села Водяне Шполянського району Київської області [38, арк. 12]; Г.М. 1901 р.н., жителя села Селище Літинського району Вінницької області [39, арк. 15]; П.Т. 1871 р.н., П.А. 1915 р.н., жителів села Дрижина Гребля Кобиляцького району Харківської області [40, арк. 13] та ін. Водночас у багатьох випадках люди помирали ще до застосування винесеного їм вироку [41, арк. 1, 2].

Матеріали справ та їх аналіз дозволяють констатувати існуючі тогочасні історико-політичні обставини, в який відбувався Голодомор 1932–1933 рр., деталізувати його дослідження і висвітлювати події на основі документів архівів, стверджувати уже усталені в історіографії даної проблеми факти, доповнювати та робити власні узагальнення.

Голодомор 1932–1933 років – це наслідок прямого насильства в побудові «соціалізму», до якого вдалось керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним, адже зміцнивши наприкінці 1920-х років позиції, правляча більшовицька верхівка для збереження свого панування вже не потребувала суспільно-політичних компромісів, зокрема таких, як нова економічна політика (неп), українізація та ін. Водночас, були знищені й суперники Й Сталіна у боротьбі за владу, що безперешкодно уможливило різкий поворот у внутрішній політиці.

Тогочасне насильство в України виявилось, насамперед, у прискоренні темпів індустріалізації та колективізації. Зокрема, з 1 жовтня 1929 р. до лютого 1930 р. було колективізовано селянських господарств відповідно від 10 % до 42,6 %. Ці заходи викликали запеклий опір селян. Проте, зазнавши поразки в ході Української революції 1917–1921 рр. і втративши можливість масово вести збройну боротьбу, українські селяни, опинившись у безвиході, нищили худобу, коней, ламали реманент, бо не могли погодитися з тим, що мусять стати, як справедливо зазначає сучасний історик Т. Гунчак, новітнім кріпаком у сталінському колгоспі [42, 197]. Збройні виступи селян, хоч і мали місце, однак тепер були поодинокими і носили локальний характер.

У відповідь на ці дії селянства більшовицьким режимом була застосована зброя масового знищення – конфіскація продовольства, випробувана ще 1921–1923 рр. у південних районах України. На початку 1930-х років вона набула форми хлібозаготівель, що стало однією з причин Голодомору. Його політична причина – боротьба з селянством. Економічною причиною стали зусилля режиму будь-що здобути валюту на прискорену індустріалізацію.Відбувалося це шляхом демпінгового експорту зерна: продаж його за цінами, нижчими від ціни у країні, яка проводила закупки.

Під тиском Москви будь-що виконати план хлібозаготівель, апарат КП(б)У, не маючи іншого вибору, стягував з українського селянина навіть посівний матеріал. Застосувавши усі можливі засоби, в Україні було зібрано 365 млн. пудів зерна при плані в

435 млн. Навесні 1932 р. розпочався голод. Водночас в оселях селян стали забирали все їстівне, восени 1932 р. – навіть картоплю, що вродила на городах [37, арк. 41 зв.] і завдяки якій сільські родини сподівалися пережити зиму. Очевидним є факт терору з метою насильно виморити селян, які у різний спосіб чинили опір політиці колективізації й утвердженню радянської влади в Україні загалом [27, с. 127], що став засобом боротьби з українським селянством.

З переглянутих нами понад ста справ фонду, головним чином за березень–червень 1933 року, стає очевидним, що апогей Голодомору припав саме на цей час, а люди були доведені до стану відчаю і переходили межу людської моралі.

Водночас голод призвів до послаблення національного руху і був спрямований передусім проти українців, набув ознак геноциду. Так, у справах фонду в анкеті обвинуваченого була передбачена графа «громадянство і національність», з якої видно, що майже всі, хто значився у справах, були українцями. Загалом, окремі документи архівів України свідчать і про те, що правлячий режим СРСР побоювався розростання опору радянській владі, особливо в національних регіонах. Так, в оперативному наказі по ДПУ УСРР «Про чергові завдання агентурнооперативної роботи органів ДПУ УСРР» від 13 лютого 1933 р. йшлося про існування в Україні організованого повстанського підпілля, нібито пов'язаного із закордоном та планом організації збройного повстання до весни 1933 року з метою повалення радянської влади і встановлення української незалежної республіки [43, док. № 476]. Гостроти питанню надавало посилення активності селянських виступів проти колективізації наприкінці 1920-х та в 1930 роках і навіть переростання їх у повстання, зокрема Павлоградське [44; 45]. Тому завдання колективізації в Україні полягало ще і в тому, щоб знищити соціальну базу українського націоналізму – індивідуальне господарство. В цьому контексті, розуміючи, що опір колективізації найбільше чинитимуть найзаможніші господарі, влада вдалася до їх ізоляції, оголосивши цей прошарок суспільства куркулями та закликавши до «ліквідації куркульства як класу». Реалізації плану сприяло класове розшарування в українському селі упродовж 1920 – 1933 років, якому сприяв більшовицький витвір – комітети незаможних селян (комнезами), створені відповідно до закону ВУЦВК та РНК УСРР «Про комітети незаможних селян» від 9 травня 1920 р. Це призвело до соціальної і політичної напруги в українському селі, ненависті і братовбивчої війни, адже ці структури силою зброї відбирали в односельців хліб, боролись із селянськими протестами. Режимом ставилось завдання – упокорити або знищити невдоволених колективізацією селян. Зокрема, у всіх справах досліджуваного нами фонду окремими пунктами в протоколі допиту значилось соціальне та майнове становище, водночас простежується упереджене ставлення до заможних селян (незначна їх кількість до початку Голодомору все ще поодиноко залишалась) і селян-одноосібників (частина селян, яка відмовлялась вступати до колгоспів і одноосібно вела своє господарство). До таких селян, навіть за умови, що вони вже вступили до колгоспу, невихід на роботу з причини ослабленого голодом здоров'я, розцінювалось як «принциповий невихід на роботу», або, що такі селяни, читаємо в документах, «демонстративно йшли з роботи», а на них самих вішався ярлик «класово ворожі елементи» [41, арк. 5].

В архівних документах підтверджується факт упередженого ставлення влади до сімей з певним достатком, які згодом внаслідок дій режиму потрапляли у скрутне становище, адже не вступали до колгоспу і вели одноосібно господарство. Зокрема, йдеться про дружин та дітей, коли їх чоловіка і батька засуджували за власну позицію або за неспроможність здати встановлену для одноосібних господарств велику хлібозаготівельну норму. Так, жителька села Широке Л.Я., що на Дніпропетровщині, у протоколі допиту зазначала, що за невиконання хлібозаготівлі її чоловіка, який мав власне господарство, корову, коня і до колгоспу не вступав, засудили до двох років примусових робіт. Залишившись без годувальника і засобів на існування із п'ятьма дітьми, меншому з яких було півтора роки, а старшій доньці виповнилось п'ятнадцять, навесні 1933-го року діти почали вмирати [32, арк. 19].

Невиконання норм хлібозаготівель оголошувалось «куркульським саботажем» [46], а цілі села заносились на «чорну дошку», що означало ізоляцію збройними загонами сіл, сільрад, колгоспів та індивідуальних селянських господарств з метою вилучення у них нібито прихованого збіжжя, накладення натуральних штрафів, здійснення арештів так званих «куркулів» та усіх, хто чинив спротив хлібозаготівельним бригадам, а також вивезення із крамниць промислового краму до повного виконання хлібозаготівлі. Такі «чорні дошки» слугували механізмом геноциду. Він був прописаний та затверджений в офіційних документах найвищого партійного й радянського керівництва – спершу у постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель», а згодом у постанові РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» та інструкції до неї [47].

Селяни, виснажені голодом, змушені були вступати до колгоспів, адже працюючі могли там раз на день отримати «баланду» – рідку пісну юшку. Тепер колгоспи виступали панацеєю від голоду. Проте, селяни часто були настільки виснажені, що не могли працювати. Так, в розгляді справи С.П. 1893 р. н., жительки с. Яблунівка Лисянського району Київської області, значилось, що вона вступила до місцевого колгоспу у березні 1933 р. і жодного трудодня не мала [48, арк. 7]. Про свою неспроможність працювати селяни заявляли й самі, що відображено в документах багатьох справ. Так, у справі № 15245 читаємо пояснення селянки К.А. 1899 р .н., жительки с. Правохоморне Полонського району тоді Вінницької

області, що вона не ходила до колгоспу з причини «слабкого стану здоров'я і безсилля від недоїдання» [49, арк. 14]. Однак, це ставилось людям в обвинувачення, а за умов відкриття на них кримінальних справ ускладнювало їхнє становище.

Водночас, маючи важку скруту з харчами, селяни звертались за допомогою до сільських рад. Проте там їм здебільшого відмовляли. Зі слів допиту мешканки села Правохоморне К.А., «коли стали пухнути з голоду діти я знову звернулася за матеріальною допомогою до сільської ради… весь час відмовляли, лише весною (1933-го року – *авт.*) мені видали 10 кг проса, яке я посіяла на городі» [49, арк. 11 зв.].

Злочин пануючого режиму втілювався в життя. Суть його здійснення виклав секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич у 1933 році: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!».

Доведені до відчаю, люди вдавалися до антропофагії (канібалізму) та некрофагії (поїдання трупів). Яскравим свідченням цього є матеріали справ фонду. Так, у справі за № 15160 йдеться про вживання в їжу тіл померлих з місцевого кладовища [50, арк. 22], померлих членів сім'ї [51, арк. 7 зв.]. Відзначимо, що слідчий справи № 15160 розцінив некрофагію як вишукування способу легкої наживи з метою харчування [50, арк. 22], що є фальсифікацією – зумисно неправильним визначенням причин наявного факту.

Варто наголосити, що фальсифікація притаманна усім справам фонду. Головна її ознака в тому, що є очевидним намагання влади приховати справжні причини голоду. В цьому переконують виклади матеріалів слідчих в обвинувальних висновках та інших документах. Тому можемо говорити про політизацію всіх слідчих справ. Зокрема, у справі за № 15195 йдеться про невиконання норми хлібозаготівлі членами одноосібного господарства і, як наслідок, засудження за це голови багатодітної сім'ї до виправних робіт та згодом вимирання членів цієї сім'ї навесні 1933-го року без годувальника. Водночас у протоколі допиту матері зазначається, що трьох дітей вона похоронила на кладовищі, а коли померла четверта дитина, то разом із старшою дочкою, щоб вижити вони вживали в їжу м'ясо померлої. Однак, у звинувачувальному висновку справи значиться, що мати з дочкою убили двох дітей і з'їли [51, арк. 7 зв.]. До уваги брались покази неповнолітньої дитини, що наштовхує на міркування, яким чином і, відповідно, з якою метою ці свідчення були отримані. Понад те, причину смерті двох інших дітей слідчий явно фабрикує, апелюючи до поведінки матері: «…не надання материнської уваги дітям привело до того, що діти Микола п'яти років і Катерина півтора року захворіли і померли» [51, арк. 19]. Також брехливо виглядають твердження слідчого у звинувачувальному висновку щодо Г.М. – мешканця с. Селище на Вінничині, який, на переконання службовця, «систематично займався п'янством [звинувачуваний даний факт не визнав – *авт.*], що й призвело до продовольчої скрути в його сім'ї та голодуванню [39, арк. 13].

З іншого боку, фальсифікації справ були мотивовані й особистісними причинами самих посадових осіб, які можна розділити на такі: 1) бажання вислужитися перед вищим керівництвом задля кар'єрного росту; 2) острах власного потрапляння під репресії; 3) отримання матеріальних преференцій (заробітна платня, продовольчі пайки, забезпечення одягом, житлом тощо). Таким чином кожен такий посадовець вносив свій посильний внесок в розгул беззаконня. Все це спонукало суспільство жити в постійному напруженні і страху. Люди не лише впадали в страх перед представниками більшовицької влади, вони починали боятися своїх друзів, рідних і знайомих. Загальний страх, навіть не завжди усвідомлений, породжував підозрілість і недовір'я.

Документи справ фонду переконують, що більшовицький режим ставився до голоду як до неіснуючого явища, адже у жодній справі голод, як такий, що спланований чи організований владою, не згадується. У слідчих записах йдеться, що ті чи інші сім'ї голодували внаслідок своєї ліні та недбалості і небажання працювати в колгоспі. Як відомо, замовчується голод і в стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК.

Однак, у документах справ фонду яскраво простежується факт зубожіння та масового голодування людей в Україні уже в 1932 р. і, як наслідок, доведення їх до відчаю. Так, в Акті дослідження психічного стану К.Т. 1904 р.н. – жительки с. Харківка на Київщині, з метою встановлення її осудності з її ж слів значиться: «…траплялося, що декілька людей билися, щоб собі забрати дохлу коняку…[37, арк. 41 зв.]. Їли ще котів і собак, яких ловили і вбивали…» [37, арк. 42]. Понад те, у свідченнях обвинувачуваних відстежуємо насильницький характер голоду: «…особливо погано стало жити із зими минулого року (1932 р. – *авт.*), бо все позабирали - і картоплю, і зерно…» [37, арк. 41 зв.]. Очевидно, даний документ за підписом директора Київського інституту науково-судової експертизи професора Фаворського та співробітника інституту доктора Судоміра [37, арк. 42 зв.] слідчий не міг вилучити із справи, адже ним встановлювалась осудність обвинуваченої. А це давало підстави владі твердити, що більшість українських селян не вступали до колгоспу й свідомо наважувались на канібалізм, були «ледарями та становили елемент суспільства, який розклався», а тому вони ніби становили загрозу радянському суспільству і повинні бути знищені (міра покарання – розстріл) [39, арк. 13, 15] або ув'язнені на різні терміни. Тому вироки розглядалися пануючим режимом як міра соціального захисту.

В апогей Голодомору виконання постанови судової трійки при Колегії ДПУ УСРР (розстріл) здійснювалось у максимально короткі терміни. Так,

судова трійка 9 квітня 1933 р. постановила жительку села Лядська Слобода Іллінецького району Вінницької області З.Є. 1890 р.н. розстріляти, а справу здати в архів [52, арк. 5]. Згідно акту про розстріл вирок виконано комендантом Вінницького обласного відділу ДПУ 21 квітня того ж року о 23 годині 50 хвилин. Тіло придали землі [52, арк. 25].

Окремі справи свідчать про те, що в період другої половини травня – червня 1933 року змінюється політика радянської влади щодо винесення міри вироку: з максимальної (розстріл) на більш м'яку – ув'язнення на різні терміни, здебільшого – десять років. Бачимо, що пропонована відділами ДПУ вища міра покарання відхилялась судовою трійкою. Інколи судова трійка змінювала й свою, раніше винесену постанову. Зокрема, 19 червня 1933 р. мешканку села Вовчанка Новопразького району Дніпропетровської області П.У. 1913 р.н. засудили до розстрілу [53, арк. 5], однак судова трійка ДПУ УСРР 31 серпня 1933 р. видала нову постанову – направити у виправно-трудовий табір терміном на 10 років. [53, арк. 19]. У справі за № 15197 мешканці села Батурино Березневатовського району Дніпропетровської області К.М. 1880 р.н. 2 червня 1933 р. винесено вирок – розстріл [54, арк. 27], а 31 серпня 1933 р постановою судової трійки вищу міру покарання замінено десятьма роками виправних трудових таборів [54, арк. 28]. Те ж саме спостерігаємо й щодо мешканки села Петраківки Петраківського району Дніпропетровської області К.А. 1914 р.н., якій вирок до страти через розстріл було замінено на виправний трудовий табір терміном на 10 років [55, арк. 29– 30].

Однак, зазначені зміни вироків, що простежуються у справах, не означали повернення органів влади хоча б якоюсь мірою до об'єктивності або справедливої оцінки подій чи тогочасної дійсності. Йдеться про певну зміну політичної позиції правлячого режиму, що і вплинуло на слідчі дії тогочасних судових та оперативних служб, і ще раз стверджує упередженість і заполітизованість кримінальних справ, які необхідно досліджувати з урахуванням даного факту. Пом'якшення вироків безпосередньо пов'язано з інструкцією Й. Сталіна і В. Молотова, яку 8 травня 1933 р. було розіслано партійним і радянським органам, органам ДПУ, суду і прокуратури. Колишні методи визнавалися застарілими, оскільки арешти стали безладними. Сучасні дослідники широко висвітлюють і деталізують суть документу, де йшлося, що арешти здійснювали голови колгоспів, члени правлінь, голови сільрад, секретарі партячейок, районні і крайові уповноважені: «Арештовують всі, кому не лінь, і хто, власне кажучи, не має ніякого права арештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів, органи ОДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і часто проводять арешти без будь-яких підстав…» [56, с. 162]. Ставало очевидним, що такі «адміністративно-чекістські операції» послаблювали авторитет радянської влади та вплив більшовицької партії в українському селі та в Україні в цілому. Влада усвідомлювала ситуацію та можливі наслідки і відреагувала відповідно. Водночас комуністичний тоталітарний режим, змінюючи вищу міру покарання на позбавлення волі, переважно на десять років [57, арк. 19; 58, арк. 11; 59, арк. 10, 11; 60, арк. 33], у формі виправних робіт отримував дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудових таборів.

Документи справ переконують, що жертвами насилля дуже часто були діти. Непоодинокими ставали випадки, коли вони у пошуках їжі заходили в чужий дім, або їх туди заманювали і там їх настигала смерть. В окремих випадках відстежуються спроби повторного здійснення злочину з метою заволодіння дитячим тілом для вживання в їжу. Подібні факти засвідчує протокол допиту В.А. 1910 р. н., мешканки села Кантемирівка Чутовського району тоді Харківської області, від 20 травня 1933 р. [61, арк. 8, 8 зв.], протоколи допиту обвинувачуваних жителів села Петриківка Дніпропетровської області: К.К. 1903 р. н., К.П. 1916 р. н., К.А. 1914 р. н. [55, арк. 9 зв., 14–17 зв.].

З числа дітей здебільшого страждали діти-сироти, які ходили селами у пошуках їжі. Зокрема, в протоколі допиту Ковтун Ганни Григорівни (свідок, 1923 р. н., сирота) архівної справи № 15153 значиться, що вона з братом Іваном змушені були залишити школу через голодування, а наприкінці квітня 1933 р. в суботу брат пішов у пошуках їжі, повідомивши сестрі, що «можливо де-небудь випросить поїсти…» [62, арк. 18]. Проте не повернувся. Інший свідок – Богун Микита Савович, 29 років, в протоколі допиту повідомив, що 3 травня 1933 р. в одного із мешканців с. Березняки [Смілянський район Київської області] знайшли речі Івана (упізнані сестрою), а в печі та у дворі – перепалені кістки разом із попелом [62, арк. 17].

Головним чином вимирали багатодітні сім'ї. Інколи в розпачі, щоб не бачити голодних страждань дітей, матері доходили до самогубства. А в справі за № 15172 підтверджуються наявні під час Голодомору факти, коли мати, доведена до відчаю, вбивала своїх менших дітей задля врятування від голодної смерті старших [63, арк. 3]. Тому можемо говорити, що у справах простежується причетність до канібалізму здебільшого з боку жінок.

Мотивації канібалізму були продиктовані приреченістю людей. Однак, матеріали окремих справ стверджують, що в деяких випадках вона не була трагічною необхідністю. Людина мала якісь мінімальні продукти для виживання, але йшла на вбивство ближнього з метою канібалізму. Конкретний приклад значиться у справі за № 15151, коли батько таємно від інших членів сім'ї вбив сина, а при обшуку в нього знайшли два кілограми гречаної крупи, три кілограми сухарів, два горщика гречаної каші [64, арк. 14]. Можемо стверджувати, що голод впливав на психіку людини та її свідомість. Тому погодимось з думкою Василя Сокура, що Голодомор 1932–1933 рр. варто вивчати не лише в історико-політичному аспекті, як це головним чином відбувається, а в комплексі, використовуючи критерії оцінок інших наук – медицини, психології, соціології, економічної географії тощо [28, с. 121, 122].

Висновки і пропозиції. На основі досліджуваних нами справ означеного фонду можемо твердити, що Голодомор 1932–1933 років був злочином, спрямованим проти українців, і є геноцидом. Голодомор мав штучний характер, економічні й політичні причини, сприяв послабленню національного руху шляхом знищення індивідуальних господарств заможних верств, що складали його соціальну базу.

В документах підтверджуються факти упередженого ставлення влади до сімей з певним достатком, які згодом внаслідок дій режиму потрапляли у скрутне становище, адже не вступали до колгоспу і одноосібно вели власне господарство. Режим упокорював або знищував невдоволених колективізацією селян. Селяни змушені були вступати до колгоспів, проте, були виснажені голодом настільки, що досить часто не могли виходити на роботу.

Документи справ переконують, що апогей трагедії припав на березень–червень 1933 року, а доведені до відчаю люди вдавалися до некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму). Однак, усім справам фонду притаманна фальсифікація, адже приховуються справжні причини голоду. Є підстави говорити про політизацію всіх слідчих справ. Водночас фальсифікація справ була наслідком й особистісних мотивів самих посадових осіб, які вносили свій внесок в розгул беззаконня.

Правлячий режим, усвідомлюючи наслідки такого беззаконня та занадто велику масштабність репресій, 8 травня 1933 р. видав інструкцію за підписами Й. Сталіна і В. Молотова, якою послаблював вироки: вищу міру покарання змінювали на позбавлення волі, переважно на десять років примусової праці. У такий спосіб комуністичний тоталітарний режим намагався зберегти в Україні свій вплив та вплив більшовицької партії. Водночас режим отримував дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудових таборів.

Отже, матеріали справ фонду 32 ГДА МВС України «Кримінальні справи судових та позасудових органів» є вагомою джерельною базою з дослідження Голодомору в Україні 1932–1933 років. Водночас, в процесі вивчення документів та дослідженні означеної проблеми необхідно враховувати упередженість та заполітизованість кримінальних справ, а саму трагедію оцінювати не лише в історико-політичному аспекті, а й із урахуванням критеріїв інших наук.

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк; передмова та післямова В.А. Маняка, Л.Б. Коваленко. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.
2. Бабенко Л.Л. Діяльність органів НКВС на Полтавщині в 1930-ті рр.: Великий терор. *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці: збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 160–171.
3. В'ятрович В. Голодомор: прорив інформаційної блокади. *День*. 2011. 9 грудня. С. 8.
4. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. 536 с.
5. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Ін-т історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 273с.
6. Галузевий державний архів (ГДА МВС України). Ф. 32, оп. 1, спр. 15199. 10–11 травня 1933 р., 12 арк.
7. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15149. 11 травня 1933 р., 26 арк.
8. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15150. 04–15 липня 1933 р., 26 арк.
9. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15151. 25–26 травня 1933 р., 25 арк.
10. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15153. 04–10 травня 1933 р., 36 арк.
11. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15155. 13–14 травня 1933 р., 18 арк.
12. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15160. 22 березня – 1 квітня 1933 р., 34 арк.
13. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15170. 10–16 квітня 1933 р., 34 арк.
14. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15172. 23–25 травня 1933 р., 15 арк.
15. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15175. 26–31 травня 1933 р., 21 арк.
16. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15180. 3 червня – 9 серпня 1933 р., 23 арк.
17. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15190. 26–30 травня 1933 р., 30 арк.
18. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15195. 14–26 червня 1933 р., 29 арк.
19. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15195. 25 квітня–31 серпня 1933 р., 29 арк.
20. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15196. 17 травня – 31 серпня 1933 р., 22 арк.
21. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15197. 5–11 травня 1933 р., 36 арк.
22. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15198. 20 травня – 31 серпня 1933 р., 37 арк.
23. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15200. 22 квітня 1933 р., 16 ark.
24. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15207. 02–21 липня 1933 р., 12 арк.
25. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15212. 22–26 травня 1933 р., 17 арк.
26. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15229. 15 грудня 1932 – 13 лютого 1933 р., 79 арк.
27. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15230. 31 березня – 2 квітня 1933 р., 18 ark.
28. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15237. 2 червня 1933 р., 11 арк.
29. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15239. 17–19 червня 1933 р., 11 арк.
30. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15244. 30 червня – 2 липня 1933 р., 34 арк.

31. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15245. 4 липня 1933 р., 17 арк.
32. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15256. 14 квітня 1933 р., 13 арк.
33. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15267. 11 березня – 25 квітня 1933 р., 58 арк.
34. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15268. 01–03 квітня 1933 р., 27 арк.
35. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, *1990.* 605 с.
36. Голод на Лисянщині. З праць доцента В.М. Щербатюка. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 6. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 677–685.
37. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р.Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
38. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 228 с.
39. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.**:** Збірник документів і матеріалів / Упоряд., передм. та коментарі Г.М. Михайличенка, Є.П. Шаталіної; під ред. С.В. Кульчицького. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
40. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / [пер. з англ]. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
41. Конончук Т. До правди про трагедію Голодомору 1932–1033 рр. *Пам'ять століть.* 2003. № 3. С. 90–103.
42. Король В. Трагедія голоду 1932–1933 років: погляд з відстані часу. *Історія в школі*. 2003. № 11–12. С. 27–33.
43. Кузьминец А., Сокур В. Такого массового людоедства не знал ни один народ: [публ. док.]. *Независимость*. 1999. 3 декабря. С. 4, 13.
44. Кузьминець О.В., Сокур В.В., Сокур Ю.В. Більшовицько-сталінські голодомори мовою документів. Київ: «МП Леся», 2013. 53 с.
45. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
46. Кульчицький С. Чи був Голодомор 1933 року геноцидом? *День*. 2006, 27 вересня (№ 164). С. 4; 4 жовтня (№ 168). С. 4.
47. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ: Т-во «Знання», 1989. 48 с.
48. Лист голови Лебединської сільради до голови колгоспі хутора Гарбарі Лебединського району Харківської області про занесення сільради на «чорну дошку» та негайне виконання хлібозаготівлі (документ № 149. ДАСО. Ф.Р.-2711, оп. 1, спр. 9, арк. 48). *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині: документи про голодомор 1932–1933 років.* URL: https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Sumy-1932-33.php#nom-149
49. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко. Київ: Укр. письменник, 2009. 379 с.
50. ПАРЕ визнала Голодомор актом геноциду українського народу. *Kyiv Post.* 2023, 13 жовтня URL: https://www.kyivpost.com/post/22688
51. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. *Український історичний журнал.* 1989. № 8. С. 24–36.
52. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 2516 (2023) від 12 жовтня «Забезпечення справедливого миру в Україні і тривалої безпеки в Європі» (полож. 8) *URL:* https://pace.coe.int/en/files/33142/html
53. Сергійчук В. Голодомор – геноцид українського народу в 1932–1933 роках. *Культура і життя*. 2008, 19 листопада (№ 47). С. 2–3.
54. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. третє, доповнене. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. 168 с.
55. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 392 с.
56. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів і свідчень. 2-ге вид. доп. та перероб. Київ: ФОП Маслаков. 2018. 123 с.
57. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 10 т. / [Кер. проекту о. Юрій Мицик]. Київ, 2003. 2014.
58. Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні. Едмонтон, Торонто: Вид-во Канадського інституту українських студій, 2012. 386 с.
59. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
60. «Чорні дошки» як складова механізму геноциду. Інститут дослідження Голодомору. URL: https://holodomorinstitute.org.ua/chorni-doshky-yak-skladova-mehanizmu-genoczydu/
61. Шаповал Ю. Голодомор 1932/1933: «втрата» та віднайдення. *Дзеркало тижня.* 2006. № 44.
62. Щербатюк В. Голодомор 1932–1933 років – геноцид над українським народом. *Визвольний шлях*. 2003. № 12. С. 4–12.
63. Щербатюк В.М. До питання про причини Голодоморів в Україні (на вшанування жертв Голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 1. С. 124–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_21
64. Щербатюк В.М., Беззубець О.В. Жахлива правда тоталітарного режиму. *Українське слово*. 2002. № 46, 14–30 листопада.

References

1. *33-j:holod: Narodna Knyha-Memorial* [1933: famine: People's Memorial Book] / Uporyad. L.B. Kovalenko, V.A. Manyak; peredm. ta pislyamova V.A. Manyaka, L.B. Kovalenko.(1991). Kyiv: Radyans'kyi pys'mennyk. 584 p. (in Ukrainian).
2. Babenko L.L. (2019). *Diyalnist orhaniv NKVS na Poltavshchyni v 1930-ti rr.: Velykyi teror* [Activities of the Emergency Commission of Internal Affairs (NKVD) bodies in Poltava Region in the 1930s: The Great Terror]. *Velykyi teror 1937–1938 rokiv: zhertvy i vykonavtsi: zbirnyk naukovyh statei*. Poltava: PNPU imeni V.H. Korolenka. Pp. 160–171 (in Ukrainian).
3. Viatrovych V. (2011) *Holodomor: proryv informatsiinoi blokady* [Holodomor: breaking through the information blockade]. *Den*. 9 hrudnya. P. 8 (in Ukrainian).
4. Vasyliev V., Viola L. (1997). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929–berezen 1930 rr.)* [Collectivization and resistance of the peasants in Ukraine (November 1929–March 1930)]. Vinnytsia, 536 p. (in Ukrainian).
5. Veselova O., Marochko V., Movchan O. (2008). *Holodomory v Ukraini 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Zlochyny proty narodu* [Holodomors in Ukraine 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Crimes against the people]. *Asotsiatsiia doslidnykiv holodomoriv v Ukraini; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.* Vyd. 3-tye, dop. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennia». 273 p. (in Ukrainian).
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv MVS Ukrainy (HDA MVS Ukrainy). F. 32, op. 1, spr. 15149. 11 travnia 1933 r., 26 ark.
7. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15150. 04 -15 lypnia 1933 r., 26 ark.
8. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15151. 25-26 travnia 1933 r., 25 ark.
9. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15153. 04-10 travnia 1933 r., 36 ark.
10. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15151. 13-14 travnia 1933 r., 18 ark.
11. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15160. 22 bereznia- 1 kvitnia 1933 r., 34 ark.
12. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15170. 10-16 kvitnia 1933 r., 34 ark.
13. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15172. 23 -25 travnia 1933 r., 15 ark.
14. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15175. 26-31 travnia 1933 r., 21 ark.
15. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15180. 3 chervnia – 9 serpnia 1933 r., 23 ark.
16. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15190. 26-30 travnia 1933 r., 30 ark.
17. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15195. 14 – 26 chervnia 1933 r., 29 ark.
18. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15195. 25 kvitnia -31 serpnia 1933 r., 29 ark.
19. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15196. 17 travnia -31 serpnia 1933 r., 22 ark.
20. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15197. 5-11 travnia 1933 r., 36 ark.
21. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15198. 20 travnia -31 serpnia 1933 r., 37 ark.
22. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15199. 10 -11 travnia 1933 r., 12 ark.
23. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15200. 22 kvitnia 1933 r., 16 ark.
24. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15207. 02 -21 lypnia 1933 r., 12 ark.
25. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15212. 22-26 travnia 1933 r., 17 ark.
26. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15229. 15 grudnia 1932 r. -13 liutogo 1933 r., 79 ark.
27. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15230. 31 bereznia -2 kvitnia 1933 r., 18 ark.
28. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15237. 2 chervnia 1933 r., 11 ark.
29. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15239. 17 – 19 chervnia 1933 r.,11 ark.
30. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15244. 30 chervnia - 2 lypnia 1933 r., 34 ark.
31. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15245. 4 lypnia 1933 r., 17 ark.
32. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15256. 14 kvitnia 1933 r., 13 ark.
33. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15267. 11 bereznia -25 kvitnia 1933 r., 58 ark.
34. HDA MVS Ukrainy. F. 32, op. 1, spr. 15268. 01 - 03 kvitnia 1933 r., 27 ark.
35. *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the documentary language] / Kerivnyk kolektyvu uporiadnykiv. *(1990).* R.Ya. Pyrih. Kyiv: Politvydav Ukrainy. 605 p. (in Ukrainian).
36. *Holod na Lysianshchyni. Z prats dotsenta V.M. Shcherbatiuka* [Famine in Lysianshchyna. From the works of the associate professor V.M. Shcherbatiuk]. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tyh, khto vyzhyv* / Uporiad. Yu. Mytsyk.(2008). T. 6. Kyiv: Vyd. dim «Kyevo-Mohylianska akademia». Pp. 677–685 (in Ukrainian).
37. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Documents and materials] / Uporiad.: R.Ya. Pyrih; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. (2007). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 1128 p. (in Ukrainian).
38. Hunchak T. (1993). *Ukraina: persha polovyna XX stolittia: Narysy politychnoi istorii* [Ukraine: the first half of the 20th century: Essays on political history]. Kyiv: Lybid. 228 p. (in Ukrainian).
39. *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini 1929–1933 rr.: Zbirnyk documentiv i materialiv* [Collectivization and famine in Ukraine 1929–1933: Collection of documents and materials] / Uporiad., peredm. ta komentari H.M. Mykhailychenka, Ye.P. Shatalinoi; pid red. S.V. Kulchytskoho.(1992). Kyiv: Naukova dumka. 736 p. (in Ukrainian).

40. Konkvest R. (1993). *Zhnyva skorboty: radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of sorrow: Soviet collectivization and the Holodomor] / [per. z anhl]. Kyiv: Lybid. 384 p. (in Ukrainian).
41. Kononchuk T. *(2003).* Do pravdy pro trahediiu Holodomoru 1932–1033 rr. *[*To the Truth about the Tragedy of Holodomor of 1932–1033]. *Pamiat stolit.* № 3. Pp. 90–103 (in Ukrainian).
42. *Korol V. (2003)* Trahediia holodu 1932–1933 rokiv: pohliad z vidstani chasu *[*The Tragedy of the Famine of 1932–1933: A Glance from the Distance of Time]. *Istoriia v shkoli.* № 11–12. Pp. 27–33 (in Ukrainian).
43. Kuzminets A., Sokur V. (1999). *Takovo massovovo lyudoedstva ne znal ni odin narod* [No nation has experienced such a mass cannibalism]: [publ. dok.]. *Nyezavisimost*. 3 dek. Pp. 4, 13. (in Russian).
44. Kuzmynets O.V., Sokur V.V., Sokur Yu.V. (2013). *Bilshovytsko-stalinski holodomory movoiu dokumentiv* [Bolshevik-Stalin famines in the language of documents]. Kyiv: «MP Lesia». 53 p. (in Ukrainian).
45. Kulchytskyi S. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia* [The Holodomor of 1932–1933 as Genocide: Difficulties of Awareness]. Kyiv: Nash chas, 424 p. (in Ukrainian).
46. Kulchytskyi S. (2006). *Chy buv Holodomor 1933 roku henotsydom?* [Was the Holodomor of 1933 a Genocide?] *Den*, 27 veresnia (№ 164). P. 4; 4 zhovtnia (№ 168). P. 4 (in Ukrainian).
47. Kulchytskyi S.V. (1989). *1933: tragediia holodu* [1933: the tragedy of famine]. Kyiv: T-vo «Znannia». 48 p. (in Ukrainian).
48. *Lyst holovy Lebedynskoi silrady do holovy kolhospu hutora Harbari Lebedynskoho raionu Kharkivskoi oblasti pro zanesennia silrady na «chornu doshku» ta nehaine vykonannia khlibozahotivli* [The letter from the head of Lebedyn village council to the head of the Harbari collective farm in Lebedyn district Kharkiv region concerning entering the village council on the "black board" and the immediate implementation of grain procurement] (dokument № 149. DASO. F.R.-2711, op. 1, spr. 9, ark. 48). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Sumshchyni: dokumenty pro holodomor 1932–1933 rokiv.* URL: https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Sumy-1932-33.php#nom-149 (in Ukrainian).
49. *Pavlohradske povstannia 1930 r.: Dokumenty i materialy* [Pavlograd uprising of 1930: Documents and materials] / Uporiad. V.M. Danylenko. (2009). Kyiv: Ukr. Pysmennyk. 379 p. (in Ukrainian).
50. *PARE vyznala Holodomor aktom henotsydu ukrainskoho narodu* [PARE recognized the Holodomor as an act of genocide of the Ukrainian people]. (2023). Kyiv Post. *13 zhovtnia URL:* https://www.kyivpost.com/post/22688 (in Ukrainian).
51. Perkovskyi A., Pyrozhkov S. (1989). *Demohrafichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti roky* [Demographic losses of the Ukrainian SSR in the 1930s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 8. Pp. 24–36 (in Ukrainian).
52. *Rezoliutsiia Parlamentskoi asamblei Rady Yevropy 2516 (2023) vid 12 zhovtnia «Zabezpechennia spravedlyvoho myru v Ukraini i tryvaloi bezpeky v Yevropi» (polozh. 8*) [Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe of October 12 "Ensuring a just peace in Ukraine and lasting security in Europe" (paragraph 8)]. URL: https://pace.coe.int/en/files/33142/html (in Ukrainian).
53. Serhiichuk V. (2008). *Horodomor – henotsyd ukrainskoho narodu v 1932–1933 rokah* [The Holodomor is the genocide of the Ukrainian people in 1932–1933]. *Kultura i zhyttia*. 19 lystopada (№ 47). Pp. 2–3 (in Ukrainian).
54. Serhiichuk V. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva* [The Holodomor of 1932–1933 as a genocide of Ukrainians]. Vyd. tretie, dopovnene. Vyshhorod: PP Serhiichuk M.I., 168 p. (in Ukrainian).
55. Serhiichuk V. (2006). *Yak nas moryly holodom* [How they made us starve]. Kyiv: PP Serhiichuk M.I. 392 p. (in Ukrainian).
56. Sokur V.V., Sokur Yu.V. (2018). *Holodomory movoiu dokumentiv i svidchen* [Famines in the language of documents and evidence]. 2-he vyd. dop. ta pererob. Kyiv: FOP Maslakov. 123 p. (in Ukrainian).
57. *Ukrayinskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tyh, hto vyzhyv: U 10 t.* [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimony of those who survived: in 10 vol.] / [Ker. Proektu o. Yurii Mytsyk]. (2003). Kyiv. 2014 p. (in Ukrainian).
58. *Hrestomatiia Holodomoru: Dzerela z istorii holodu 1932–1933 rr. v Ukraini* [The Textbook of the Holodomor: Sources from the history of the famine of 1932–1933 in Ukraine]. (2012). Edmonton, Toronto: Vyd-vo Kanadskoho instytutu ukrainskyh studii. 386 p. (in Ukrainian).
59. *Chorna knyha Ukrainy: Zb. dokumentiv, arhiv. materialiv, lystiv, dop., st., doslidzhen, ese* [The Black Book of Ukraine: Collection of documents, archival materials, letters, reports, articles, studies, essays] / Uporiad., red. F. Zubanycha; peredm. V. Yavorivskoho.(1998). Kyiv: Vyd. tsentr «Prosvita». 784 p. (in Ukrainian).
60. *«Chorni doshky» yak skladova mekhanizmu henotsydu* ["Black boards" as a component of the mechanism of genocide]. *Instytut doslidzhennya Holodomoru*. URL: https://holodomorinstitute.org.ua/chorni-doshky-yak-skladova-mehanizmu-genoczydu/ (in Ukrainian).
61. Shapoval Yu. (2006). *Holodomor 1932/1933: «vtrata» ta vidnaidennia* [Holodomor 1932/1933: "lost" and found]. *Dzrkalo tyzhnia*. № 44 (in Ukrainian).
62. Shcherbatiuk V. (2003). *Holodomor 1932–1933 rokiv – henotsyd nad ukrainskym narodom* [The Holodomor of 1932–1933 was a genocide against the Ukrainian people]. *Vyzvolnyi shliakh*. № 12. Pp. 4–12 (in Ukrainian).
63. Shcherbatiuk V.M. (2014). *Do pytannia pro prychyny Holodomoriv v Ukraini (na vshanuvannia zhertv*

Holodomoriv 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr.) [To the question about the causes of the Holodomor in Ukraine (in memory of the victims of the Holodomor 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy.* № 1. Pp. 124–128 (in Ukrainian). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_21.

64. Shcherbatiuk V.M., Bezzubets O.V. (2002). *Zhahlyva pravda totalitarnoho rezhymu* [The Horrible Truth of the Totalitarian Regime]. *Ukrainske slovo*. № 46, 14–30 lystopada (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.22
УДК 82[94:34].485(477)''1932/1933''

Жанна ЯНКОВСЬКА
доктор філологічних наук,
професор кафедри філософії та
культурного менеджменту
Національного університету «Острозька академія», м. Острог

ORCID: 0000-0002-7846-2796
Email: zanna.malva@gmail.com

Людмила СОРОЧУК
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу українознавства в науково-освітньому просторі
Науково-дослідного інституту українознавства
МОН України

ORCID: 0000-0003-0478-356X
Email: IVS1166@ukr.net

Анотація. *За роки від проголошення незалежності України у справі розсекречення сподіяного злочину – свідомої організації Голодомору 1932–1933 років, а також його дослідження, надання йому публічності в нашій державі та у світі, зроблено дуже багато, аж до визнання міжнародною спільнотою цього злочину геноцидом проти українського народу. Проте моторошна смерть мільйонів наших співвітчизників і досі болем відкликається у багатьох родинах, і досі відкриваються нові факти, про які раніше мовчали, документи, з котрих знято печатку «секретно».*

Художня література як галузь культури та особливий спосіб відображення дійсності також містить твори, що увіковічнюють цю трагедію, розповідаючи про неї емоційніше, із притаманним таким творам психологізмом. Серед них більше проаналізована проза Т. Осьмачки, І. Багряного, В. Барки, У. Самчука та багатьох інших відомих митців слова. У цій статті для аналізу задіяні повість «Каміння під косою» Ольги Мак (1913–1998), української письменниці, яка проживала у діаспорі, хоч Голодомор пережила в Україні, та оповідання-новелу «Жорна» із збірки «Благовіщення» сучасної української поетеси та письменниці із Тернополя Любові Бурак.

Примітно: ці твори надаються до порівняння ще й тому, що у першому зображено події Голодомору у місті, хоч історія села тут також присутня через біографію головного героя, а у другому – суто в селі. Назва першого твору – метафорична, бо таким «камінням» для більшовиків виявилися гуманізм українців, вроджена гідність, витривалість, самопожертва, здатність ділитися останнім, сила духу та віри навіть у критичних ситуаціях. Оповідання Любові Бурак назване «Жорна» (виготовлялися з каменю), бо цей пристрій для перемелювання зерна став для описаної родини священним, оскільки разом із вмираючою «бабою» усім зберіг життя. Крізь призму описаних історій читач занурюється у сторінки тогочасного життя окремих родин і водночас – усього народу.

Ключові слова: *Голодомор 1932–1933 років в Україні, художня проза, повість Ольги Мак «Каміння під косою», оповідання Любові Буряк «Жорна».*

Zanna YANKOVSKA
Doctor of Philological Sciences, Professor,
of the Department of philosophy and cultural management educational

and scientific Institute of social and humanitarian management
«Ostroh Academy» National University

Liudmyla SOROCHUK
Ph.D. in Philology,
Senior Research Associate of the
Department of Ukrainian Studies in the
scientific and educational space of RIUS
of MES of Ukraine

HOLODOMOR 1932–1933 IN UKRAINIAN VILLAGES AND CITIES: REAL AND LITERARY DIMENSIONS (BASED ON THE WORKS OF OLGA MAK AND LYUBOV BURAK)

Abstract. *In the years since the declaration of Ukraine's independence, much has been done in the declassification of the alleged crime - the deliberate organization of the Holodomor of 1932-1933, as well as its research and publicity in our country and in the world, until the international community recognized this crime as genocide against the Ukrainian people . However, the terrible death of millions of our compatriots is still painfully recalled in many families, and new facts about which were previously kept silent are still being discovered, documents from which the "secret" seal has been removed.*

Fiction as a branch of culture and a special way of reflecting reality also contains works that perpetuate this tragedy, telling about it more emotionally, with the psychologism inherent in such works. Among them, the prose of T. Osmachka, I. Bagryany, V. Barka, U. Samchuk and many other well-known artists of the word has been analyzed more. In this article, the novel "Stones under the scythe" by Olga Mak (1913–1998), a Ukrainian writer who lived in the diaspora, although she experienced the Holodomor in Ukraine, and the short story " The Millstone" from the collection "Annunciation" of the modern Ukrainian poet and Lyubov Burak, a writer from Ternopil.

It is noteworthy: these works are given for comparison also because the first depicts the events of the Holodomor in the city, although the history of the village is also present here through the biography of the main character, and in the second - purely in the village. The title of the first work is metaphorical, because the Ukrainians' humanism, innate dignity, endurance, self-sacrifice, ability to share the last, strength of spirit and faith even in critical situations were such "stones" for the Bolsheviks. Lyubov Burak's story is called "The Millstone" (they were made of stone), because this device for grinding grain became sacred for the described family, as it saved everyone's life together with the dying "grandmother". Through the prism of the described stories, the reader immerses himself in the pages of the contemporary life of individual families and, at the same time, of the entire nation.

Keywords*: Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, literary prose, Olga Mak's story "Stones under the Scythe", Lyubov Buryak's short story " The Millstone".*

Число голодаючих зростало з дня на день,
і їхні трупи все рясніше падали на холодних бруках міста.
А життя столиці пливло поруч, пульсувало у напруженому
ритмі, начеб не помічаючи того, що діялося.
(Ольга Мак «Каміння під косою»)

А прабаба лежала жовта, як свічка воскова.
І душа все хотіла скрапнути з неї і вогника життя загасити.
(Дзвінка Торохтушко – Любов Бурак «Жорна»)

Постановка проблеми. Про голодомор 1932–1933 рр. записано тисячі свідчень, укладено із них вагомі книги, написано кілька десятків художніх творів, здійснено сотні історичних, демографічних, літературознавчих, соціологічних і політологічних наукових досліджень, знято кілька документальних та художніх фільмів, створено Національний музей Голодомору-геноциду в Києві та у ряді регіонів, нарешті, більшістю країн світу авторитетно визнано сподіяне проти України зло геноцидом, за яким стоїть Росія. Проте це не означає, що боліти перестало, що проблема закрита, бо пройшов певний час. Із погляду історії час 90 років – це зовсім небагато. Втрата мільйонів, які помирали довгою страшною смертю, не забувається. Удар по демографічній ситуації в Україні завдано дуже великий. І хоч на сьогодні живих свідків тих подій, у котрих страх голоду закарбувався не лише на свідомому, але й на підсвідомому рівні, дуже мало, проте їхні спогади передаються наступним поколінням, а вони їх залишають своїм дітям та онукам. Як написала Т. Конончук, «кожний регіон, даючи щось своє, творив колективну думку про ситуацію в країні і складав оцінку діям влади» [4, с. 89]. Проблему збереження пам'яті про Голодомор поставив у заключній статті до Народної Книги-Меморіалу «33-й:

голод» В. Маняк: «Мине ще кілька років, і свідків не буде. Не буде історії, а буде фальшивка, зроблена лжеісториками і апаратниками. Наскільки ми були б бідніші духовно без оцих неоціненних свідчень людей. Жоден архів не оповість про те, що розкрили учасники цієї Книги» [8, с. 570]. З часу написання цих слів пройшло вже також приблизно 33 роки. Наукові дослідження продовжуються, все більше жахливої правди про Голодомор відкривається, оскільки з'являється багато розсекречених матеріалів, які потребують опрацювання та осмислення. Читаючи окремі з них, стикаємося із думкою, що описане чи зафіксоване взагалі не вкладається в рамки людських відносин, воно поза межами розуміння та сприйняття. Д. Чижевський вказував, що для українського етносу характерною рисою є прагнення до гармонії у стосунках між людьми й народами, намагання «віддати справедливу оцінку навіть протилежним їм думкам, ворожим течіям» [13, с. 213]. Проте в цій суспільній ситуації обставини призвели до кардинального зміщення й порушення суспільних зв'язків, а відповідно, й розбалансування, дисгармонії окремо взятої особистості й суспільства.

Окрім реальних записаних спогадів про Голодомор 1932–1933 рр., найбільш емоційним джерелом є література, яка передає художній досвід проживання цієї трагедії, її творче осмислення, адже крізь призму творів словесності письменники здатні передати не тільки фактичний матеріал, що нерідко узагальнено або, навпаки, одинично і точно лягає в їх основу, але й переживання, думки та відчуття героїв, підсилені деталлю, словом, іншими засобами художності. І. Рева зазначала, що «про Голодомор дуже важко писати, бо доводиться включатися в жахливі переживання людей, про яких пишеш» [10, с. 70]. Тому в цій статті хочемо звернути увагу на менш аналізовані твори про Голодомор, які з'явилися як пам'ять про ті жахливі часи – це повість Ольги Мак «Каміння під косою» [7] (Ольги Нилівни Петрової (1913–1998)), письменницька творчість якої постала в діаспорі (хоч під час Голодомору вона перебувала ще в Україні), та оповідання-новела Дзвінки Торохтушко «Жорна» із її книги «Благовіщення» [12] (Любові Бурак (1972), сучасної поетеси й письменниці із Тернополя). Ці твори засвідчують тяглість літературної традиції із зазначеної тематики й те, що вона актуальна сьогодні й залишиться такою ще довго. Окрім того, із творами про Голодомор Тодося Осьмачки, Івана Багряного, Василя Барки, Уласа Самчука та інших письменників можемо порівняти жіночу прозу на цю тематику. Огляд та хронологічну класифікацію творів художньої літератури про Голодомор зроблено Т. Конончук у статті «До правди про трагедію голодомору 1932–1933 років» [4].

Аналіз наукових публікацій. Про історичні, політичні витоки Голодомору, його психологічні ознаки, емоційний та духовний світ людини у час страшних випробувань зібрана досить репрезентативна джерельна й теоретична база. У цьому ряду – Книги-Меморіали записаних спогадів (особливо варто згадати Книгу-меморіал, видану ще на зорі нашої незалежності, у 1991 році, Л. Коваленко та В. Маняком [1]), дослідження І. Дзюби, Л. Лук'яненка, В. Сергійчука, В. Лозицького, В. Ятченка, В. Яременка, Т. Конончук, І. Реви та багатьох інших дослідників. Окремі з них почали працювати з темою ще у 70-80-х рр. XX ст. За останні три десятиліття у цьому напрямку зроблено дуже багато, маємо захищені дисертації, що ґрунтуються на архівних матеріалах та записаних спогадах очевидців. Причому важливо пам'ятати не тільки сподіяні проти українців злочини, але й тих доброчинців, які у страшне лихоліття голоду врятували хоч одне життя. Значною мірою цю прогалину заповнює книга, впорядкована В. Теліщаком та В. Яременком, «Людяність у нелюдяний час» [6], що містить правдиву інформацію про майже 200 реальних людей, які, самі перебуваючи у складному становищі, знайшли сили протягнути руку допомоги ближньому.

Літературні твори відомих, згаданих вище письменників на цю тему, що дають більш осяжне уявлення про голодні 1932–1933 рр., також певною мірою простудійовані вченими. Проте обрана для аналізу проза Ольги Мак та Любові Бурак на сьогодні є менш дослідженою.

Тому **метою** цієї наукової розвідки є проаналізувати прозові твори зазначених письменниць на предмет відображення й зіставлення суспільних обставин Великого Голоду у міському та сільському середовищі.

Виклад основного матеріалу. Повість Ольги Мак «Каміння під косою» написана була уже за кордоном, куди змушена була виїхати письменниця після трагічних подій в родині та Україні. Вона вийшла в Канаді 1973 р. і за останні десятиліття двічі перевидавалася в Україні – 1994-го (ще за життя авторки) та 2006-го. Це один із еміграційних, а відповідно – позацензурних творів про Голодомор 1932–1933 рр., у якому максимально правдиво відображені події того часу у Харкові. До останнього видання розлогу творчу біографію письменниці, яка також може лягти в основу не менш цікавого бестселеру, написала Г. Кирпа [3, с. 3–16]. Хочемо зазначити, що назва твору метафорична. Стійкий, український народ з високим духовним світом та неприйняттям «системи гвинтиків» став тим «камінням» під косою не тільки голоду, але й усієї тогочасної влади і системи. На прикладі двох головних героїв повісті Лідії Сергіївни Чернявської та юнака Андрія Півдоли Ольга Мак показує силу, яка навіть в таких страшних умовах, незважаючи на фізичний та, що теж важливо, духовний голод, здатна якщо не до відкритої боротьби, то до внутрішнього, бодай одноосібного протистояння. Л. Рудницький стосовно цього зазначив: «У повісті "Каміння під косою", рамці якої є голод в Україні, змальовані дві надзвичайно вдалі постаті – старої жінки і юнака – що серед страшних обставин

зберігають свою людську гідність та рівновагу духу завдяки щирій християнській вірі…» [11, с. 143].

Голодний Харків, що був тоді українською столицею, виглядав жахливо: «Столиця України тхнула трупом» [7, с. 17]. Цими словами починалася повість. Населення міста, за словами письменниці, поділялося на «правних жителів» (тобто містян, які мали роботу, а також картки, тому стояли в чергах біля крамниць) і тих, «що не мали ніяких прав і взагалі не підходили під рубрику ніяких жителів», «коротше кажучи, це були розкуркулені, “саботажники колгоспного будівництва”, “вороги радянської влади”, а популярно – голодаючі» [7, с. 17]. Страшним було те, що їх було більше за «правних». Вони були «смирні, боязкі й упокорені», «сиділи попід мурами і парканами, тихенько, несміливо простягали руки по милостиню і мовчки вимирали тисячами» [7, с. 17], могли стояти хіба що «в черзі по смерть» [7, с. 18]. Проте згодом авторка зазначає, що у місті була ще й третя група – це «злочинці», серед яких виділялися також два угрупування: «одні з них носили однострої або добрячі теплі пальта й хутряні шапки та великі шкіряні течки. Вони наказували вбивати і грабувати “по закону” і робили це з розмахом, гідним Джінгіс-хана. За те їх шанували, величали “товаришами” з додатком чину, посади, імені, по батькові і прізвища, їх нагороджували орденами…» [7, с. 18]. Це були представники влади. Друга ж група цих злочинців «зовнішнім виглядом нічим не відрізнялася від голодаючих. Була така ж обдерта, така ж брудна і майже така сама бездомна. Приналежних до неї не шанували, не величали і не називали на імена та прізвища, а називали вуркаганами чи, ще простіше, урками або блатними» [7, с. 18]. А ще тут було багато «ожебрачених селян», які, надіючись на порятунок у місті, самі нагадували «піднесених із гробів мертвяків, покликаних на Страшний Суд» [7, с. 19] та різних бездомних, таких, як і головний герой твору, Андрій, який втік із «завошивленого, смердячого, голодного» дитбудинку, приїхав у місто з добрими намірами – знайти хоч якусь роботу (не маючи навіть довідки, не лише свідоцтва про народження), був у місті «новаком», хоч і «надто розсудливим на свій вік» і «мав якісь невиразні надії на краще» [7, с. 19]. Перебування у дитбудинку згадував із ненавистю та огидою, хоч влада видавала це за милосердя, адже «рятувала» таких дітей-сиріт, разом із куском хліба ламаючи їхню волю, характер, долю, заселяючи їхню пам'ять зовсім іншими ідеалами, далекими від родинних та духовних, а тим більше від національних.

Цитатний матеріал використаний у цьому випадку, аби показати, наскільки чітко Ольга Мак бачила соціальні стани тогочасного міста, яке перебувало в лещатах голоду. На сторінках повісті вона чітко показує і взаємодію представників цих станів. Втративши рідних (батька вбили за пів мішка кормових буряків, мати і двоє менших братів померли з голоду, а «страша сестра кудись пішла»), юнак надіявся, що в місті виживе, бо ж тут «нема хлібозаготівель, колективізації і “планів до двору”, тут «не розкуркулюють, не виганяють із хат і не вивозять у Сибір», а також «є фабрики, є якісь майстерні, а на додаток до всього, кажуть, мають продавати хліб усім» [7, с. 19]. Але те, що він побачив у місті з перших годин, розвіяло усі його надії враз та страшно приголомшило. Хлопець опирається цій дісності, в ньому ще живе вроджена селянська гідність, тому, коли його зустрічний називає «блатняком», рішуче заперечує: «Я чесних батьків син і ще соломини чужої не торкнув, ані руки по милостиню не простягнув!» [7, с. 21]. Тому так печуть йому копійки, які йому хтось дав у руку пізніше, в час повного виснаження. Хлопець ними так і не скористався, бо його ніби зсередини навіть у такому стані пекло слово «старець». Він бажав «жити, бажав працювати і заробляти собі на хліб» [7, с. 27]. У цей час його почуття гідності ще здатне протистояти приниженню. Знайшовши на ніч притулок у шкільного сторожа, Андрій вранці йде містом і сахається від замерзлих трупів. Його лякає думка, що вони «знайшли свій кінець там, звідки він гадав починати життя» [7, с. 29]. Проте юнак все ще хоче «узяти життя “за роги” і вийти переможцем!» [7, с. 30]. Своїм юним незіпсованим розумом він, як не дивно, бачить справжніх «ворогів народу», спрагло намагається спіймати відомості про якісь «об’єднання», але наразі мав просто вижити. У прагненні працювати, і працювати саме на землі (це його найбільша мрія, тому й хотів би вчитися на агронома), проявляється справжня селянська ідентичність героя.

Поневіряючись у пошуках хоча б нічного прихистку від морозу та бодай чогось їстівного, хлопець бачить не меншу жахливість ситуації в місті, ніж у селі. Воно тепер нагадує йому велетенського монстра, який пожирає усіх цих знедолених голодних людей, які в одну із ночей, коли «стражі порядку» їх вигнали із приміщення холодного вокзалу, аби хоч рухом зігрітися, розмахуючи руками й притупуючи ногами, «на тлі похмурої вулиці під млявим освітленням ледачих ліхтарів подобали на зборище юродивих, що виконують якийсь макабричний обрядовий танець» [7, с. 42]. Такий імпресіоністичний опис голодного натовпу й загалом стиль написання повісті говорить про вплив на авторку літературних течій Заходу, оскільки для України 1973 рік був ще часом панування соцреалізму.

Були і повстання, про які найбільше наслухав Андрій, ночуючи на вокзалі. У творі згадуються «етапники» із села Вовчого, які «ніби бунт підняли, голову сільради і представника з обкому вбили. За це на село наскочило ҐПУ, привідців вистріляло на місці, село спалили і прапор чорний повісили. А тих, що живі остались, у вагони позаганяло і – в Сибір!» [7, с. 44].

В агонії, спричиненій голодом та хворобою, головний герой твору не плакав, не стогнав, як інші, а читав поезії Тараса Шевченка і говорив, довго говорив, хоч його давно уже ніхто не слухав і не чув.

Він згадує свою бабу, яка усього «"Кобзаря" напам'ять знала»» й «казала, що й у Святому Письмі більшої правди нема. Вже ледве ноги волочила з голоду, а вийде до воріт, учепиться за них руками й голосить:

"*Чорніше чорної землі*
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть"» [7, с. 56].

Зацитувавши Тараса Шевченка через спогад про свою бабу, Андрій говорить: «Це вона так про колгосп казала. А сусіди пальцями навпроти лоба крутили і показували на неї: мовляв, старій з голоду розум помутився. Неправда! Моя баба до смерті при своєму розумі була! А я прозрів оце тепер» [7, с. 56]. Водночас авторкою описано стан героя, коли навколо натовп, у якому людина почувається абсолютно самотньою. Це нагадувало не тільки агонію голоду, але й агонію духу, передсмертні галюцинації, коли людина перебуває уже «на межі», проте її не полишає прагнення до волі, до утвердження себе як етнофора, людини національної, вільної. Це те, що найбільше прагнула зламати нова влада. Такий стан В. Ятченко називає «духовним мусульманством», до якого призводить «параліч в людині вольового начала як здатності до впорядкування й мобілізації своїх життєвих сил, до подолання зовнішніх і внутрішніх перепон у прагненні зреалізувати сенс власного існування» [14, с. 36]. Проте, очевидно саме за це декламування поезій Шевченка, хлопець таки був почутий, на нього звернула увагу Лідія Сергіївна Чернявська, лікарка з міської проукраїнської інтелігенції, яка й врятувала йому життя, пізніше пояснивши, що зробила це, бо він «не просив, а лаявся і проклинав», «погрожував і бунтувався» [7, с. 60]. І коли за кілька тижнів, вилікуваний та підгодований, він намірився повертатися в село, то вона висловила сумнів у тому, що його, неповнолітнього, приймуть до колгоспу, на що юнак рішуче відповів: «Я скоріше здохну, ніж до колгоспу впишуся! Мої предки і за панщини кріпаками не були, а я оце мав би самохіть шию в ярмо наставляти?!» [7, с. 59]. Пізніше, коли жінка згадає, що є люди, які навіть у цей складний час гуртуються задля боротьби, він, хоч і був ще фактично підлітком, гаряче її просив: «Оті комітети Самооборони… Скажіть мені, де їх шукати? Я не зраджу!» [7, с. 60] Чернявська стає його духовним опертям, говорить про те, що потрібно все витерпіти і жити, навіть коли не знаєш для чого, «жити треба хоч би для того, щоб у слушний час уміти вмерти розумною і корисною смертю» [7, с. 61], а не безглуздою. Пізніше так померла сама, встигнувши все передати в надійні Андрієві руки. А наразі він залишився жити у жінки, за її проханням називаючи її «бабою», хоч і не зовсім погоджувався з цим.

У час геноциду спостерігається разюче зменшення життєздатності та життєстійкості людей, відбуваються психічні розлади, зниження національної самосвідомості, порушення системи цінностей, ставлення до світу й до життя. Фактично відбувається регресія (руйнування) особистості як «стратегія виживання організму, коли вищі цінності людини приносяться в жертву заради її біологічного збереження» [10, с. 110]. Власне, на це й було розраховано. За словами І. Реви, «комуністична ідеологія та пропаганда були спрямовані на знищення в свідомості громадян образу народу й родини, бо людьми без коріння легше маніпулювати» [10, с. 131]. Це страшно, але у той жахливий голод часто останнім проявом батьківської любові було лишити дитину під дверима дитбудинку (а іноді в місті біля магазину чи на ярмарку), аби вижила. Голод став примусовою культурною ізоляцією від усвідомлення своєї національної та родинної ідентичності шляхом фізіологічного переключення організму людини, коли думки спрямовані тільки на біологічне виживання.

Проте навіть у той час у суспільстві спостерігалися сильні особистості, які знаходили в собі сили не зраджувати ні нації, ні собі, ні власним переконанням. Це була ніби зворотна реакція і стратегія: ці почуття навпаки загострювалися, воліли радше загинути, але не зрадити. Саме такий шлях обрала лікарка Чернявська із повісті Ольги Мак та Андрій, підліток, якого вона прихистила. Андрій, живучи в Лідії Сергіївни, користаючись її невеликими, але все ж запасами їстівного, не може не ділитися тим, навіть майже останнім, із прохачами. Найбільше вразили його діти з матір'ю, які сварилися за поданий ним же окраєць, що наштовхнули його на спогад про своїх рідних братів та маму, які померли голодною смертю. Цій жінці несила було дивитися на голодні муки дітей, бо їм ще іноді хтось щось давав, а їй – нічого. Вона бажає їм смерті, поки сама ще жива, бо «ніхто не подумає, що шкоринкою їм життя не врятує, тільки муку надовше розтягне й сиротами зоставить. Я ж ось-ось ноги простягну, та й на тому світі спокою не матиму. Бо хто ж їх, сиротят, в останню хвилину до лона пригорне? Хто їм очі замкне? Хто їм руки на грудях зложить? Хто їх земелькою притрусить?..» [7, с. 66]. І це був прояв любові, а не жорстокості, й водночас реакція виснаженого організму, а не особистісна позиція матері, яка насправді безмежно любила своїх дітей. Після цього вночі хлопцю довго ввижалася мученицька смерть власної матері й маленьких братів.

Залишаючись вдома замкненим, хлопець за стукотом у хвіртку розпізнавав, хто є прохачем, бо та «хвіртка, наче чулий музичний інструмент, виразно передавала душевний стан людей, що до неї добувалися: раз озивалася боязко і тихо, другий раз безнадійно ридала, а то з нову тряслася від божевільної розпуки» [7, с. 75]. Юнак мучився, що не

може усім допомогти, тому став від свого щоденного шматка відрізати маленьку скибочку та скидати у «ворочок», аби потім бодай когось одного нагодувати й врятувати. Лідія Чернявська навчає його думати, щоб не вийшло так, аби з нього «кпив» «диявол з-під кремлівської зірки», тому що, за її словами, рятувати Україну потрібно не торбинкою хліба, а «треба приготовити наші серця і нашого духа» [7, с. 77], тобто боротися за незалежність, проти режиму. У місті в основному селяни без документів та роботи помирали з голоду на вулицях, а з ними помирала й «хліборобська незалежність». Проте жінка переконливо пояснила хлопцеві, що, окрім селян, «є ще й промисловці, купці, політики, військовики, духовенство, науковці й митці. Всі вони становлять підвалини окремішности й незалежности нації. І цих ти серед голодаючих не побачиш – їх уже знищили по тюрмах і засланнях, а тим, що лишилися на волі, приготували ще гіршу від смерти долю: змусили служити на користь нищителів народу і незалежности» [7, с. 77]. Від своєї покровительки Андрій дізнався «багато про розстріляних учасників спроб відновлення Української Державности, про розгром Української Православної Автокефальної Церкви, про загибель видатніших діячів наукового і культурного світу…» [7, с. 78] Одним із головних завдань Голодомору 1932–1933 рр. було знищити людину як національно свідому особистість, іншими словами, зробити з неї покірного раба, і виморювання голодом тут було прицільною зброєю. За словами В. Ятченка, «як концтабори, так і Голодомор стали кульмінацією здійснюваної владою політики знеособлення (деперсоналізації) людини, перетворення особистостей на масу…» [14, с. 11–12]. Українська культура, як відомо, має свої антропоцентричні виміри, у кожен історичний період розвитку етносу формується національна еліта, яка уособлює в собі найкращі риси й досягнення часу (більш детально про це йдеться у статті Z. O. Yankovska, L. V. Sorochuk «Anthropocentric dimensions of Ukrainian culture (in the context of the archetype of the Wise Old Man) » [15]). Проте у 30-ті роки XX століття знищенню, репресіям, засланням була піддана фактично вся національно свідома інтелігенція, окрім тих, хто погодився служити владі. Але вони уже не могли піднестися аж так, щоб стати лідерами, очолити національний рух. А що влада не завершила репресіями, то довершив Голодомор. І головна героїня твору Ольги Мак – Лідія Сергіївна – була свідома цього.

За великий срібний годинник зі стіни Чернявська зробила Андрію документи, приписала, і тепер він міг піти навчатися до «фабзаучу». Дякуючи за цю новину, він на радощах «відрізав половину комерційного хліба, вкинув його до скибочок у паперовому ворочці» та й віддав першому ж прохачеві, який постукав у хвіртку, не зауважуючи навіть, хто це був, а побачив «лишень самі висхлі тремтячі руки, що жадібно вхопили милостиню» [7, с. 81].

Лідію Сергіївну таки дістали ненаситні руки влади, забрали вночі на допити, вже вкотре. Не подобалося, що діти за кордоном, що має проукраїнську позицію, а найбільше допитували за фамільні дорогоцінності, які вона таки сховала, віддавши «владі» кілька підробок. Андрій, чекаючи її, не втрачав віри, що жінка повернеться, навіть «відновив у собі занехаяну в часи поневірянь звичку – молитися» [7, с. 94]. Це психологічно рятувало його. Молитва підносила та скріплювала дух. Жінку повернули, також вночі. Повернули помирати. Коли хлопець на руках заніс її до хати, бо йти не могла, то вжахнувся, «заціпенів, відчуваючи, що від жаху в нього їжиться волосся», оскільки «на подушці жовтіло якесь незнайоме спухле обличчя з водянистими мішками під заплющеними очима і з синіми, майже чорними устами, на яких виступала рожева піна» [7, с. 115]. Вона помирала, але золота на «злиденну державу», на зброю, якою вбиватимуть українців, не віддала. Перед смертю Чернявська дала Андрію духовну настанову й орієнтири на життя, а ще – сказала, де золото, включивши його до «заповіту» разом зі своїми дітьми й онуками. Він виправдав її довіру, залишившись жити у хатині й написавши сину закодований лист про те, що їх чекає материн спадок, а він доглядає за посадженою нею на місці старого колодязя грушею та чекає на них. Син, отримавши лист, таки зрозумів його та був утішений, що матір «вмирала на руках чесної і розумної дитини» [7, с. 142]. Повість завершується надією, що хлопець, подібно таким сильним духом борцям, як Лідія Сергіївна, також стане «камінням під косою» більшовицькій владі. Духовний вимір українськості в час Голодомору полягав у збереженні прагнення до боротьби, до внутрішньої й зовнішньої свободи, що не вдалося зламати в характері головної героїні й що вона посіяла в душі Андрія.

Селяни йшли в місто в надії заробити, але їх тут ніхто не чекав. Без документів, вони помирали тисячами на вулицях. У селах помирали, бо забирали все їстівне, не тільки хліб. Вижили небагато, лише ті, хто таки зумів обхитрити владу й приховати щось на поживу. Такий випадок описано в короткому оповіданні-новелі Любові Бурак (псевдонім Дзвінка Торохтушко) «Жорна», яке увійшло до збірки її творів «Благовіщення». Оповідь ведеться від імені Ірини Федорівни, яка розповідає дівчинці Оксанці, що таке жорна, а заодно й про те, що «в тридцять другому дідо мій зумів сховати два мішки зерна за селом. А жорна в хаті були. Їх тоді так і не знайшли мисливці за п`ятьма колосками. Бачили, що всі живі. Півсела в зимі вже від голоду померли, а мої живі всі були. Тільки прабаба, мама дідова, на покуті лежала в одежі празниковій і вмирала тяжко. І все ніяк не могла Богові душу віддати» [12].

Діда неодноразово забирали на допити, жорстоко били, аби зізнався, з чого виживають, а він приходив, ще надворі знімав закривавлений одяг, а потім «ішов до хати, падав перед покуттям, хрестився до ікон пучками, переламаними в дверях

кабінету слідчого НКВС, і шепотів тихо: “Мамо, Христом Богом прошу і молю вас: не віддавайте Богові душу! Бо, як віддасте свою – то і наші за вами підуть…”» [12]. А «прабабі давно вже не до життя було. Ще весною тридцять другого їй і ряст не цвів, і журавлі в осінні засвіти її кликали», її «боліло і пекло в грудях вже від тої свічки життєвої, бо догоряла вона, розливалася воском гарячим попід ребрами, розтікалась і палила всередині все», але прабаба була їхнім спасінням, і «дідо брав її висохлу руку, цілував чорну від праці долоню і молився. Не до образів, до матері молився: “Мамо, змилуйтеся! Ще поживіть до весни, до зеленого…”» [12]. Підгодована кількома ложками «затірки», яку їй подавали найперше, вона жила, «чіплялась очима невидючими за надію, душею за віру трималась, а серцем за любов» [12] (надзвичайно сильна метафора авторки), жила, бо «під прабабою, там на покуті, жорна оці були сховані. На них дідо з бабою вночі, прицвяхувавши до віконної рами грубу верету, напотемки, без каганця, без посвіту терли по кілька жмень того прихованого зерна» [12], яке було заховане аж за селом, тому й не знайшли його удома «мисливці за хлібом». Баба померла, всміхаючись, коли восени 33-го в хату принесли перший окраєць глевкого хліба за трудодень. Вона його вже не їла, лише вдихнула хлібний дух, посміхнулася і з полегшенням померла, мабуть, радіючи, що своїм стражденним життям порятувала від смерті родину.

За оповіддю, дід із бабою самі несли домовину своєї матері (прабаби оповідачки) на цвинтар, а діти ще й з боків її підпирали, хоча, за народною прикметою, могли в родині всі вимерти, але, по-перше, особливо й нести не було кому – повимирали, а по-друге, «дідо» й не дозволив би того зробити, бо у баби під головами лежали важкі жорна, які він завбачливо потім «прикопав» під верхом на могилі, ніби відчуваючи, що в 47-му вони «знову закрутяться». Але «дідо» вважав, що «вже нічого злого не станеться», бо «прабаба смерть їхню в порозі зупинила» [12].

Але трагедія українських сіл й України в цілому не закінчилася мільйонами смертей від голоду. Бо після цього у виморених голодом селах «наче десь греблю прорвало. В кожне село, в кожну спустошену голодом хату, затікала каламуть російської глибинки. Переселенці. Зозулине поріддя» [12]. Й оповідачка за сюжетом новели пояснює дитині, чому це таке горе для українців від цих переселенців: «Як зозуля яйця підкидає свої до чужих гнізд і пташки іноді й гинуть, годуючи її пташенят, так і Росія заселяє відвойовані землі своїми дітками. І наш люд гине. Бо зозулята викидають його з родинного гнізда, замордовують працею і виморюють голодом. Зозулятам багато треба. Все треба. Все, що є і ще більше… Більше… Більше!..» [12].

Коли села почали важко оживати після голоду, то про нього не говорили. Взагалі. Це була заборонена тема, хіба таємно хтось ділився спогадами з рідними. І то часто уже перед смертю. Боялися. За це могли «посадити», «заслати» і навіть убити. Аж після проголошення незалежності України люди почали ділитися такими спогадами, і то обережно, боячись. Проте людей, які були причетні до вилучення їстівних запасів у селян, пам’ятали й мовчки обходили. Ю. Рацибарська, журналістка Радіо Свобода, записала такі розповіді на Полтавщині. «Була така – баба Софія. Її портрет – у музеї, зі святами поздоровляли піонери, ніби шанована людина… Але я помітила: вона живе сама, ні з ким не спілкується. Питаю в бабусі. А бабуся й каже: “Вона була першою комуністкою на селі”. А за цим багато стоїть… Репресії, голод. Справжньої поваги – не було. А ще у мене була подружка. Зауважую: повз їхній двір люди йдуть, та чомусь не зупиняються, не вітаються. Я кажу бабусі: “А чого так?”. А бабуся каже: “Е, дітки, стільки крові на них”. У селі була кривава продзаготівля, і те робилося руками їхнього діда й прадіда. Їх не переслідували – але ставлення було таке. Рід щось втратив. Розрив великий був між офіційною і справжньою історією’’» [9].

Ми уже згадували, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом. Спираючись на працю доктора Лондонського університету Ентоні Дейвіда Сміта «Національна ідентичність», В. Борисенко означує під цим поняттям «ті випадки, коли відомо, що масова смерть культурної групи була задумана наперед і підставу такого наміру становило саме існування цієї культурної групи. До дій етноциду Ентоні Д. Сміт відносить “культурне поглинання та етнічне перемішування”» [2, с. 218].

Висновки. Отже, як бачимо, українська художня література не тільки передає інформацію про ті страшні роки, зберігає гірку правду про Голодомор, але можемо говорити про те, що наше письменство за допомогою відточеного слова увиразнює, узагальнює сподіяне, впливаючи на емоційно-психологічну сферу читачів, таким чином увічнюючи ті події в пам’яті співвітчизників. Хоч «пам’ять тіла» набагато сильніша за словесну, проте лише вербалізовано ми можемо зберегти й передати цей досвід поколінням, аби не стерся із пам’яті нації. Потрібне розуміння того, що метою геноциду та етноциду було руйнування традиційних етнічних та родинних цінностей, культурного простору села, який був основою культури українців. Це історична й національна травма, яку не можна забути. І ще одним виразним доказом цього є проаналізовані твори Ольги Мак та Любові Бурак.

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
2. Борисенко В. Усна історія про голодомор 1932–1933 років. *Три голодомори в Україні в XX столітті: погляд із сьогодення*. *Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ: Українська видавнича спілка, 2003. С. 218–232.

3. Кирпа Галина. «Я є кимсь…». (Передмова). *Мак Ольга. Каміння під косою.* Київ: Лелека, 2006. С. 3–16.
4. Кончук Т. До правди про трагедію голодомору 1932–1933 років. *Три голодомори в Україні в XX столітті: погляд із сьогодення*. *Матеріали міжнародної наукової конференції.* Київ: Українська видавнича спілка, 2003. С. 199–217.
5. Кончук Т. Затемнення українського сонця, або Трагедія голодомору 1932–1933 років у фольклорі України. Київ: «Твім інтер», 1998. 216 с.
6. Людяність у нелюдяний час. Упоряд. В. С. Теліщак, В. М. Яременко. Київ: Смолоскип, 2018. 288 с.
7. Мак Ольга. Каміння під косою. Київ: Лелека, 2006. 143 с.
8. Маняк В. Повернути народові історію, а історії правду. *33-й: голод: Народна Книга-Меморіал.* Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. С. 570–583.
9. Рацибарська Ю. «Я ховала ці речі 50 років!» Вишиті рушники Полтавщини розповідають про Голодомор та сталінські репресії. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/vyshyti-rushnyky-tetyany-mukhinoyi/32512936.html
10. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ: К.І.С., 2019. 272 с.
11. Рудницький Л. Ольга Мак. (Післямова*)*. *Мак Ольга*. *Каміння під косою.* Київ: Лелека, 2006. С. 143.
12. Торохтушко Дзвінка (Любов Бурак). Жорна. Благовіщення. URL: https://ukrainianpeople.us/%D0%B6%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D1%82%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%BE-%D0%B7-%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8-%D0%B1%D0%BB/
13. Чижевський Д. Український народний характер і світогляд. *Українознавство*. Київ, 1994. С. 208–213.
14. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Київ: Міленіум, 2018. 156 с.
15. Z.O. Yankovska, L.V. Sorochuk. Anthropocentric dimensions of Ukrainian culture (in the context of the archetype of the Wise Old Man). *Anthropological Measurements of Philosophical Research.* 2020. No 18. P. 87–101. URL: http://ampr.diit.edu.ua/article/view/221383/221498

References

1. *33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: famine: People's Book-Memorial]. Edited by: L. B. Kovalenko, V. A. Manyak. (1991). Kyiv: Rad. pys'mennyk,. 584 p. (in Ukrainian).
2. Borysenko V. (2003). *Usna istoriya pro holodomor 1932–1933 rokiv. Try holodomory v Ukrayini v XX stolitti: pohlyad iz s'ohodennya* [Oral history of the famine of 1932–1933. Three famines in Ukraine in the 20th century: a view from today*]. Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiy*i. Kyiv: Ukrayins'ka vydavnycha spilka. Pp. 218–232. (In Ukrainian).
3. Kyrpa Halyna (2006). «*Ya ye kyms'…*» ["I am someone..."]. *(Peredmova). Mak Olga. Kaminnya pid kosoyu*. Kyiv: Leleka. Pp. 3–16. (In Ukrainian).
4. Kononchuk T. (2003). *Do pravdy pro trahediyu holodomoru 1932–1933 rokiv. Try holodomory v Ukrayini v XX stolitti: pohlyad iz s'ohodennya* [To the truth about the tragedy of the famine of 1932–1933. Three famines in Ukraine in the 20th century: a view from today]. *Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiy*i. Kyiv: Ukrayins'ka vydavnycha spilka. Pp. 199–217. (In Ukrainian).
5. Kononchuk T. (1998). *Zatemnennya ukrayins'koho sontsya, abo Trahediya holodomoru 1932–1933 rokiv u fol'klori Ukrayiny* [Eclipse of the Ukrainian Sun, or the Tragedy of the Famine of 1932–1933 in the Folklore of Ukraine]. Kyiv: «Tvim inter». 216 p. (In Ukrainian).
6. *Lyudyanist' u nelyudyanyy chas* [Humanity in an inhumane time]. Uporyad. V. S. Telishchak, V. M. Yaremenko (2018). Kyiv: Smoloskyp. 288 p. (In Ukrainian).
7. Mak Olga (2006). *Kaminnya pid kosoyu* [Stones under the scythe]. Kyiv: Leleka. 143 p. (In Ukrainian).
8. Manyak V. (1991). *Povernuty narodovi istoriyu, a istoriyi pravdu. 33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [Return history to the people, and history to the truth. 33rd: famine: People's Book-Memorial]. Uporyad.: L. B. Kovalenko, V. A. Manyak. Kyiv: Rad. pys'mennyk. Pp. 570–583. (In Ukrainian).
9. Ratsybarska Yu. «*Ya khovala tsi rechi 50 rokiv!» Vyshyti rushnyky Poltavshchyny rozpovidayut' pro Holodomor ta stalins'ki represiyi* ["I hid these things for 50 years!" Embroidered towels from the Poltava Region tell about the Holodomor and Stalinist repressions]. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/vyshyti-rushnyky-tetyany-mukhinoyi/32512936.html (In Ukrainian).
10. Reva I. (2019). *Po toy bik sebe: sotsial'no-psykholohichni ta kul'turni naslidky Holodomoru i stalins'kykh represiy* [On the other side of myself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions]. Kyiv: K.I.S. 272 p. (In Ukrainian).
11. Rudnytskyi L. (2006). *Olga Mak. (Afterword). Mak Olga Kaminnya pid kosoyu* [Stones under the scythe]. Kyiv: Leleka. P. 143. (In Ukrainian).
12. Torokhtushko Dzvinka (Lyubov Burak). *Zhorna. Blahovishchennya* [Millstone Annunciation]. URL: https://ukrainianpeople.us/%D0%B6%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D1%82%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%BE-%D0%B7-

%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8-%D0%B1%D0%BB/ (In Ukrainian).

13. Chyzhevsky D. (1994). *Ukrayins'kyy narodnyy kharakter i svitohlyad. Ukrayinoznavstvo* [Ukrainian national character and outlook. Ukrainian studies]. Kyiv. Pp. 208–213. (In Ukrainian).
14. Yatchenko V. (2018). *Dukhovnyy svit ukrayins'koyi lyudyny v chasy Holodomoru* [The spiritual world of the Ukrainian man during the Holodomor]. Kyiv: Milenium. 156 p. (In Ukrainian).
15. Z.O. Yankovska, L.V. Sorochuk. (2020). Anthropocentric dimensions of Ukrainian culture (in the context of the archetype of the Wise Old Man). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. No 18. Pp. 87–101. URL: http://ampr.diit.edu.ua/article/view/221383/221498

ГЕНОЦИД, ГОЛОДОМОР, ДЕПОРТАЦІЇ ЯК СИСТЕМНА СКЛАДОВА РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: 1932/33 ТА 2022/23 РОКИ В ДОЛІ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.23
УДК 372.2(477)

Ірина БУКРЄЄВА
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та філософії,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-7444-8321
Email: irina.bukreeva@ukr.net

Роман СКЛЯРОВ
старший викладач кафедри соціології та філософії,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-4454-6983
Email: rvslaw7@gmail.com

Валентин ШПАЧИНСЬКИЙ
здобувач ступеня магістр соціології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-7677-4358
Email: shpach@gmail.com

«РУССКІЙ МІР» У ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОМУ МІСТІ МЕЛІТОПОЛІ

Анотація. *У статті розглянуто життя мешканців міста Мелітополя, які з 25 лютого 2022 року перебувають під тимчасовою окупацією внаслідок російської військової агресії. Російське політичне та військове керівництво, збройні сили рф здійснюють по відношенню як до всього українського народу, так і до мешканців Мелітополя злочини, які містять ознаки не лише фізичного, але й культурного геноциду. Рашистські загарбники примусово насаджують в окупованому місті так званий «русскій мір», свій стиль життя, мову, імперський світогляд, штучну культуру, освіту тощо. Багатокультурний український народ окупанти вважають «антирусской» конструкцією, а незалежну Українську державу– «штучним утворення», одночасно пропагуючи взірець «совєцької дружби народів».*

Знищення всього українського та європейського почалося з перших днів окупації Мнлітополя шляхом політичних репресій усіх не згодних з новими порядками. За весь час окупації були викрадені понад 600 місцевих жителів, доля деяких з них досі невідома.

Намагаючись знищити нашу ідентичність, окупанти разом з політичними репресіями піддали жорсткій цензурі інформаційну, культурну та освітню сфери. У місті не працює вітчизняне телебачення, відсутній український мобільний зв'язок та інтернет, демонтовані українські пам'ятники та перейменовані вулиці після процесу декомунізації.

Мешканці міста не можуть вільно спілкуватися ні українською, ні своєю етнічною мовою, а заклади освіти примусово переведені на російську мову й російські програми. У місцевому краєзнавчому музеї виготовлені «нові експонати», які перекручують справжню історію і культуру міста, називаючи наш край частиною малороссії або новороссії.

У місті «процвітає» мародерство та «націоналізуються» приватні підприємства, квартири та будинки мешканців, покинутих мешканцями.

Ключові слова: *російська військова агресія, окупація, порушення прав і свобод людини, репресії, пропаганда, Мелітополь.*

Iryna BUKRIEIEVA
Ph.D in Philosophical Sciences,
Associate Professor,
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Roman SKLIAROV
Lecturer
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Valentin SHPACHINSKY
Master of Sociology,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

"RUSSIAN WORLD" IN THE TEMPORARILY OCCUPIED CITY OF MELITOPOL

Abstract. *The russian political and military leadership, the armed forces of russia are committing crimes against both the entire Ukrainian people and the residents of Melitopol, which contain signs of not only physical, but also cultural genocide. Racist invaders forcefully embody the so-called "russian world" in the occupied city, planting their way of life, language, imperial worldview, artificial culture, education, etc. The occupiers consider the multi-cultural Ukrainian people an "anti-russian" construct, and the independent Ukrainian state an "artificial formation", simultaneously propagandizing the model of "soviet friendship of nations".*

The destruction of everything Ukrainian and European began from the first days of the occupation by means of political repression of all those who did not agree with the new order. During the entire occupation, more than 600 local residents were protected, the fate of some of them is still unknown.

In the city, national television does not work, there is no Ukrainian mobile connection and the Internet, Ukrainian monuments have been dismantled and streets have been renamed after the decommunization process.

Residents of the city cannot communicate freely either in Ukrainian or in their ethnic language, and educational institutions are forcibly translated into russian and russian programs. In the local local history museum, "new exhibits" were made, distorting the real history and culture of the city, calling our region a part of littlerussia or novorossiya.

In the city, looting "flourishes" and "nationalizes", private enterprises, apartments and houses of their abandoned inhabitants.

Key words: *russian military aggression, occupation, violation of rights and freedoms, repression, propaganda, Melitopol.*

Постановка проблеми. З 24 лютого 2022 року Україна боронить не тільки свою суверенну територію, національну ідентичність і демократичні цінності, але і міжнародне право та систему безпеки європейської цивілізації як такої. Проте, головним у цьому військовому протистоянні є навіть не акти військової агресії з боку росії, а те, що йде війна без правил та звичаїв, моральних і правових норм, що логічно вказує на наявні соціальні аномії в російському суспільстві. Армія будь якої держави – це моральний, правовий, інтелектуальний маркер цього суспільства. Наразі весь світ побачив, що так звана «друга армія світу» – це зграя злочинців, мародерів, насильників і грабіжників, які порушили закони міжнародного воєнного права, зокрема, Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, усі домовленості з іншими державами. Але російське суспільство підтримує всі ці злочини, а відтак воно є соціально хворим, і жахіття не закінчаться з воєнною перемогою над країною-агресором, а лише через колективне покаяння та переосмислення ролі росії у світі.

Аналіз досліджень з наукової проблеми. Останнім часом з'являються наукові дослідження,

аналітичні та експертні висновки щодо характеру російсько-української війни. Серед них виокремимо праці В. Смолія, В. Грицюка, О. Лисенка, П. Гай-Нижника, як такі, що досліджують цивілізаційні причини війни. Ознаки геноциду проти українського народу і держави доводять науковці А. Киридон, С. Трояна, М. Галів, В. Ільницький, В. Бакальчук**.** Гуманітарну експансію рф у царині української національної історії, в релігійній сфері (загрози московського патріархату для національної безпеки України), а також дискурс минулого як один із інструментів формування антиукраїнських настроїв розглянуто в аналітичній доповіді Національного Інституту Стратегічних досліджень України.

Водночас, наукові розвідки, що висвітлюють рашистські злочини з серйозним руйнівним впливом на людську гідність, приниженням особистості тільки починають з'являтися, і потребують осмислення не лише науковою спільнотою, але й оприлюднення на міжнародній арені.

Основна частина. У звіті Лондонського Королівського інституту об'єднаних служб (RUSI), що досліджує питання воєн та озброєння в інтересах Британської армії йдеться, що для придушення опору населення російські агресори розділили українців на чотири групи:

- перша – ті, кого треба ліквідувати фізично;
- друга – ті, кого треба пригнічувати й утискати;
- третя – нейтральні громадяни, яких можна схилити до співпраці;
- четверта – потенційні колаборанти.

Перша група підлягала ліквідації за сталінським та гітлерівським сценаріями. За задумом росіян, поділ повинен був допомогти схилити українців до окупації [16].

Президентка Асоціації правників України Анна Огренчук зазначила, що росія чинить по відношенню до України скоординований план різних дій з ознаками геноциду: від руйнування політичної та соціальної систем до знищення культури, мови і врешті-решт безпеки, свободи, здоров'я, гідності та життя людей [7]. Підтвердженням цьому є військові злочини, які вчинили російські агресори та які виявлено після деокупації 40% захопленої ними раніше української території, зокрема у Бучі, Ірпіні, Ізюмі, Херсоні та інших селах та містечках.

Більша ж частина захоплених ще у 2022 році територій України залишається під окупацією і до цього часу. Серед них Мелітополь – місто на південному сході України, яке має важливе стратегічне значення (перетин європейських автомагістралей та наявність залізничної лінії міжнародного значення до окупованого Кримського півострова). За даними аналітиків інституту вивчення війни, українських та зарубіжних експертів, місто є ключовим у визволенні не тільки Півдня України, а і всієї території країни, оскільки у разі його втрати втрачається весь сенс загарбницької війни для ерефії. Тому за нього розгорнеться головна битва цієї війни.

До повномасштабного вторгнення місто нараховувало понад 153 тисяч мешканців. Наразі біля 60% населення Мелітополя вимушено покинули свої домівки та виїхали на підконтрольну Україні території або закордон у пошуках безпеки. Мешканці, які з різних причин залишилися в окупації, зазнають значних утисків та примусу.

Повернення до срср як основа російської пропаганди. З перших днів окупаційна адміністрація міста почала вести пропаганду політичних ідей шляхом розклеювання пропагандистських листівок «Милетополь – город русской славы» (навіть, з помилками у назві міста), вивішуванням прапорів росії, встановлюванням бігбордів «Единая россия», «россия здесь навсегда», зафарбовуванням української символіки у парках та скверах. З'явилися і невід'ємні атрибути радянського союзу. Насамперед, це – черги в аптеки, банки, магазини. І, згодом, ситуація з радянським сервісом тільки глибше пускала коріння. У розпал війни окупанти з колаборантами почали повертати радянські пам'ятники та назви вулицям, алеям і паркам міста.

Фейковий губернатор балицький підписав спеціальне розпорядження, назвавши весь процес повернення до срср «відновленням історичної справедливості». Першим встановили пам'ятник леніну, повалений ще у 2014 році під час декомунізації. Згодом місцеві мешканці облили його фарбою.

У планах балицького перейменувати близько 600 вулиць та встановити 100 пам'ятників. Можна собі уявити, скільки мільйонів буде відмито зрадником на виготовленні табличок, пам'ятних дощок, бюстів та пам'ятників, зміні всіх назв вулиць у документах. У ніч із 13 на 14 січня 2023 року окупаційна влада підступно демонтувала пам'ятник українському поетові Тарасові Шевченку.

На стіні українського вищого навчального закладу «Таврійський державний агротехнологічний університет», приміщення якого захопила «нова влада», окупанти розмістили нову пропаганду – вирішили «увековечить» на стінах вишу пам'ять про колаборанта івана сушка, якого підірвали партизани. Під час фейкового референдуму цей зрадник ходив по домівках людей і змушував їх погрозами ставити свій підпис за приєднання до росії, за що і був ліквідований місцевим підпіллям.

Окупанти шукають і придумують нові свята з історії срср та російської імперії. Для пропаганди шукають дати реальних та уявних перемог на фронтах Другої світової війни. Так, 9 грудня держава-агресор святкує день героїв батьківщини. У своїх пабліках вони пишуть, що це день найвищої державної та суспільної поваги до тих, хто має почесні державні нагороди – звання героїв радянського союзу та російської федерації. Це «свято» датовано подією часів правління імператриці

Катерини II – заснування ордену Святого Георгія *Побідоносця у* 1769 році.

Така пропаганда пронизує всі без винятку сфери життя окупованого міста. Але найбільше вона поширюється серед дітей, підлітків і студентів.

Освіта. Першим із соціальних інститутів, які потрапили під російський тиск та репресії, стала шкільна освіта. Відкриття шкіл, на думку окупантів та їхніх посіпак, повинно було створити ілюзію безпеки, «мирного життя» та злагоди на окупованій мелітопольщині та у місті Мелітополь. Ще з березня 2022 року окупанти почали змушувати вчителів приводити дітей у школи і вчити школярів за російськими програмами. Проте, всі директори відмолися приводити дітей до школи і троє з них були викрадені окупаційною владою з метою примусу співпрацювати з цією владою.

Наразі у місті окупанти відкрили 15 шкіл з 21, які функціонували до початку війни, а інші забрали під розміщення окупаційних військ. Батьків і дітей до шкіл спочатку заманювали грошима, а згодом залякували депортацією, і тим, що заберуть дитину і віддадуть на всиновлення у сім'ї до росії. Батькам, які, погодилися відвести дитину до школи, кожного місяці дають 10 тисяч рублів, а дітям-підліткам у руки по 3 тисячі.

У цих школах працюють вчителі-колаборанти та завезені вчителі з тимчасово окупованого Криму й регіонів росії. На перервах між уроками грає гімн росії. Вчителі повинні кожної середи проводити виховну годину, на якій розповідають про «доблесну» історію россії, де Мелітополь – «місто військової слави росії», «частина малороссії». Навіть у школах поширена система доносів: у будь який момент під час уроку можуть зайти наглядачі, нібито зі всіма привітатися, і послухати про що йде мова.

Із діючих шкіл військові росії роблять свої бази. Так, наприклад, у школі №7 школярі та батьки почати помічати дивні випадки: на подвір'я, де розміщуються спортивні майданчики, заїжджають військові машини і розвантажують якісь ящики. Після цього учні стали помічати, що зранку у туалетних кімнатах хтось забуває зубні щітки та пасту. Складається вражання, що у школі хтось живе.

Поширюється і пропаганда: окрім вже згаданих виховних годин, у школах дітям роздають зошити з портретом володимира жириновського – лідера ліберально-демократичної партії росії, вже померлого. Вчителі-колаборанти примушують вихованців дитячих садків та школярів писати листки-подяки солдатам армії росії.

Підлітків та студентів записують до лав російського дитячо-юнацького руху «Юнармія», який утворюється у місцях дислокації військових частин і займається військово-патріотичним вихованням підростаючого покоління. У Мелітополі підрозділ цього руху називається «Альфа». «Ми будемо залучати дітей до профільних загонів – юні танкісти, юні десантники, юні льотчики і так далі», – розповів начальник головного штабу організації дмитро труненков [14].

«Юнармійці» Мелітополя зустрічаються з російськими військовими і слухають їхні розповіді про «військові битви», «героїчні подвиги», поширюють російські наративи та передають «фронтові листівки» російським військовим. Діти виготовляють ці листівки своїми руками.

Замість українських підручників завезені російські, а такі навчальні предмети як українська мова, історія України заборонені.

Вражає і «турбота» про учнів. 250 дітей окупанти вивезли з Мелітополя до росії, начебто на екскурсію. Ніхто не знає, чим може закінчитися ця поїздка у воєнний час, і коли рашисти повернуть дітей додому.

Медицина. З огляду на те, що багато лікарів виїхали з міста, а окупаційна адміністрація не може забезпечити повноцінне медичне обслуговування населення через дефіцит персоналу, то тим лікарям, які залишилися у місті, дозволили працювати в амбулаторіях під наглядом «охорони» – російських військових. Їх навіть не змушували писати заяви про прийняття на роботу. Але згодом почався моральний і психологічний тиск, що їм не дозволять працювати, якщо вони відмовляються брати російський паспорт.

Дуже важка ситуація з забезпеченням медикаментами. Місцеві мешканці скаржаться, що ліки дуже дорогі та ще й неякісні. Та навіть таких не вистачає. Антибіотики, ліки для зниження тиску, цукру не допомагають, а гуманітарну медичну допомогу з підконтрольної Україні території окупанти не дозволяють перевозити. Якщо на початку війни можна було передати ліки і продукти, то зараз, через півтора роки з початку окупації, будь-який в'їзд на окуповану територію можливий лише через росію. І всі машини, валізи обов'язково обшукують на блокпостах, і, так би мовити, все «заборонене» викидають або забирають собі.

Після окупації лікарні, реабілітаційні центри та дитячі санаторії стали наповнюватися хворими та пораненими російськими військовими. Оскільки українським лікарям, які залишилися у місті, окупанти не довіряють, то таких пацієнтів лікують завезені російські. Усіх цивільних хворих примусово «виписали» з лікарень, оскільки в них не вистачає місць. У селах, які входять до Мелітопольського району, окупанти організували польові шпиталі.

Окрім фізичного, морального та економічного терору, окупанти вдаються навіть до біологічного. Так, вони почали активно прищеплювати місцеве населення вакциною "вітчизняного виробництва" Супутник-V, що за даними розробників має діяти проти COVID-19.

Навіть у росії з цим «препаратом» було пов'язано багато скандалів, адже вакцина навіть не може отримати сертифікат через невідповідність належним стандартам. Супутник-V був «визнаний» лише у країнах-сусідах, які мають політичні та

економічні зв'язки з рф, проте заборонений в Україні та більшості цивілізованих країн.

Мародерство. Окупаційна адміністрація краде як комунальне майно міста, так і приватні будинки та підприємства під виглядом «бесхозных» приміщень. Такі списки оновлюються кожного тижня і до них входять із зазначенням точної адреси такі об'єкти нерухомості, як нафтобази, будинки культури, банки, заводи, магазини тощо. Так, у вкраденому приміщенні «Нової пошти» вже відкрилася так звана «Логистика Таврии» – пародія на пошту, а українсько-європейська лабораторія "Синэво Україна" перетворилася на «Синэкс". Новий господар використав маркетинговий хід, маскуючись під український бренд. У приміщенні української інтернет-компанії «Воля» тепер знаходиться «Миртелеком», а біля нього відкривають «Mobile Market».

Справжні власники вкраденого майна своє право на власність можуть пред'явити лише приїхавши до Мелітополя з купою документів протягом 3 діб після публікації про конфіскацію на сайті так званої «військово-цивільної адміністрації».

Окрім цього, з дитячого санаторію було вивезено до окупованого півострова Крим усе обладнання та майно, навіть ліжка та постіль, комунальна техніка міста знайшлася завдяки *GPS-навігаторам у Чечні, обладнання заводів теж вивезене, а у приміщеннях тепер живуть російські військові, а місцева ковзанка перетворилася на трупосховище.*

У приватні будинки, господарі яких виїхали, вселяються російські військові. Списки таких будинків та квартир складають «квартальні» – особи з колаборантів, які наглядають за мешканцями певного житлового кварталу. Вони ж можуть доносити на нелояльних до окупаційної влади людей.

Мародерство процвітає і у приміських селах. Так із села Обільне вояки «другої армії світу» вивезли все майно, яке було у місцевих жителів: побутову техніку, одяг, посуд, розібрали паркани, зрізали металеві арки. У будинках залишили голі стіни. Навіть зрізали антени мобільного зв'язку.

У село Черноземне вояки, які втекли з Херсону, завезли з собою пральні машинки, холодильники, душові кабіни, викрадені в Херсоні під час відступу.

Репресії. За весь час окупації були викрадені понад 600 місцевих жителів. Найчастіше людей викрадають рано вранці. Приходять співробітники федеральної служби безпеки росії і проводять обшук у домі, потім людину із зав'язаними руками та очима вивозять у невідомому напрямку. Підставою для таких дій здебільшого стають доноси колаборантів або лояльних до окупантів людей. Тримають полонених здебільшого у підвалах приміщень, де раніше розташовувалися українська поліція та Служба безпеки України. Деяких з полонених можуть повернути через декілька днів, деяких – через місяці, а доля деяких досі є невідомою. Люди, які там побували, дуже замкнені і не хочуть особливо розповідати про свій полон. Але ж це і не дивно, бо людина хоче позбавитися цих жахливих спогадів, і кожного разу розповідь про полон завдає їй морального та психологічного болю. Водночас дещо вони кажуть, наприклад, що тримали їх у сирому підвалі без світла або «це був якийсь гараж», без жодних людських умов (навіть дошки замість ліжка), постійно дуже гучно лунав важкий рок, із харчування – тушонка і вода.

По місту військові ходять по будинках із тотальними перевірками – зламують двері, обшукують всі приміщення, перевіряють телефони та скачують усі дані. Потім проводять допит. Їх цікавлять родичі воїнів збройних сил України та проукраїнськи налаштовані мешканці, також можуть взяти відбитки пальців.

Мешканці Мелітополя також повідомляють, що по місту ходять перевдягнені у цивільний одяг співробітники федеральної служби безпеки росії і намагаються підслухати хто про що говорить із місцевих. Особливо багато таких людей на ринках, їх видно. Вони підходять і намагаються завести відверту розмову. Ще спостерігаються ситуації, коли один з таких «шпіонів», як тільки бачить, що зібралося 2-3 людини і про щось говорять, зразу підходить до них начебто взяти участь у бесіді. Взагалі, місцеві намагаються не спілкуватися з незнайомцями, – розповідає мешканець Мелітополя.

Ще одна форма репресій – це примусове виселення людей за «кордони області». Місцеву жительку Людмилу К. виселили з таким формулюванням: за «діяльність, спрямовану на дискредитацію влади російської федерації і військово-цивільної адміністрації, перешкоджання роботі органів соціального забезпечення, дестабілізацію соціально-політичної обстановки в районі». У чому саме була «злочинна діяльність» окупанти не пояснили. Процес «вигнання» окупанти традиційно записують на камеру. Жінці окупант у балаклаві зачитує «звинувачення», після чого її з невеличкою сумочкою власних речей виганяють з міста [10].

У такий спосіб були «депортовані» місцевий бізнесмен Віктор Р. і депутат місцевої ради Павло Г. Їх вивезли до пропускного пункту, зачитали «приговор» і наказали пішки відправлятися на підконтрольну Україні територію. Традиційно у таких «злочинців» забирають мобільні телефони і не дозволяють взяти навіть мінімальної кількості необхідних речей.

Із приміських сіл окупанти не випускають людей до міста, закрили в'їзд та виїзд, пропускають лише за перепустками, намагаючись у такий спосіб контролювати переміщання місцевих. Із початку 2023 року виїхати з окупованого Мелітополя на підконтрольну Україні територію з кожним днем стало дедалі складніше. Фейковий губернатор балицький підписав черговий указ «Про додаткові обмеження транспортних засобів та осіб», і перетинати

фейковий «кордон області» можна було тільки при наявності спеціальної перепустки, виданої військово-цивільною адміністрацією Запорізької області. Виїхати чи в'їхати до Мелітополя можна, якщо вдасться довести міфічній комісії (склад якої ніхто не знає), що у вас є така необхідність. Фактично, окуповані території перетворилися у резервації, куди не можна ні заїхати, ні виїхати.

Минулої зими окупанти змусили людей, які їхали з Запоріжжя підтримати близьких в окупації, в мінусову температуру ночувати на узбіччі дороги.

З тих цивільних, які на морозі ночували у Василівці (пропускний пункт), 8 авто так і не пустили. До всіх людей окупанти застосували тотальний огляд, перевіряли надто нервово. До окремих мирних беззбройних жителів застосовували фізичну силу – били прикладом автомата. При цьому все в стилі агресорів: жодних пояснень – тільки груба розмова і насилля.

Мешканка Мелітополя, яка виїжджала з міста на підконтрольну Україні територію, стала свідком подій на пропускному пункті Василівка. Про це розповів її син: «Моїй матері 48 років. У неї була маленька сумка і все. У Василівці перевіряли усе – сумку, косметичку, телефон, видалені файли. Потім її відправили у якийсь кабінет, де знімають відбитки пальців. Коли вона до нього зайшла, побачила жінку, яка сильно плакала. У 2-х метрах від неї двоє юнаків, на колінах із зав'язаними очима, а рядом рашисти зі зброєю» [12].

До Мелітополя заїжджають нові «наглядачі», головним завданням яких є контролювати місцевих колаборантів та «наглядачів». Тому що зрадникам навіть загарбники не довіряють. Завозять нібито «ділитися досвідом становлення республіки». Це означає: стежити, щоб гроші йшли виключно у «правильну» кишеню, грабувати промисловість, «кошмарити» цивільних. Чоловіче населення у місті змушують ставати на військовий облік із подальшою мобілізацією до російської армії. Тому ті, хто залишився у місті з різних причин, виходять зі своїх будинків лише за необхідністю. Місто спустіло, вже після 14.00 людей немає на вулицях. Фактично окупанти перетворили окуповані території на «режимний об'єкт», де люди воліють часто не ходити по вулицях аби не натрапити на ворожий патруль із перевіркою.

У місті військові риють окопи між жилими кварталами та за містом, прикриваючись мирним населенням. Місцевих теж залучають до цих робіт, пропонуючи гроші. Проте, охочих не багато, тому рити окопи також примушують нелояльних до окупантів людей, наприклад, якщо у людини знайшли у телефоні українські телеграм-канали або інші соціальні мережі.

Одна із мешканок Мелітопольського району, «примусово депортована» з рідного села, розповіла свої спостереження про те, як деградувало колись комфорте місто. «За час окупації двори і вулиці міста перетворилися у стихійні смітники. Люди в окупації застигли на 24 лютому. Я жила у 20 кілометрах від Мелітополя і до війни майже кожного дня їздила до міста з сім'єю. Ми гуляли по парку, ходили до кінотеатру і кафе. А сьогодні це місто – базар і депресія», – розповідає Людмила [11]

Висновки і пропозиції. Російське військове і політичне керівництво, армія руйнують людську гідність, знищують українську ідентичність, здійснюючи культурний геноцид мешканців окупованого Мелітополя. Поняття «культурний геноцид» у міжнародному праві та експертному середовищі є неузгодженим та потребує подальшої експлікації. Водночас практика його застосування є актуальною для аналізу проблем вигублення української культури і спадщини під час російсько-української війни. Не всі злочини проти людяності виявлені, досліджені та передані до національного чи міжнародного трибуналу. Перший етап війни (гібридний) тривав вісім років, а повномасштабна агресія ще і сьогодні, й чимало злочинів викриються після деокупації захоплених територій. Відтак необхідні ефективні методи протидії культурному геноциду в умовах тривалих загроз.

1. Бакальчук Владислава**.** Культурний геноцид як складова частина міжнародного злочину РФ в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2023. URL: http://surl.li/mzasm
2. Гай-Нижник П.П. Російсько-українська війна – війна за життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство.* № 1(82). 2022. С. 51–76.
3. Галів М., Ільницький В. Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): Вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія.* Випуск 13/55. 2023. С. 47–73.
4. Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2 (569). 2023. С. 5–33.
5. Киридон А.М., Троян С.С. Цивілізаційна війна 2014–2022 рр.: національно-визвольна війна України XXI століття (теоретичний дискурс). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 2022. С. 523–534.
6. Лисенко О.Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 р.). *Вісник Національної академії наук України*. №7. 2022. С. 85–98.
7. Наміри Кремля: чому війна Росії проти України є геноцидом українського народу. *Матеріал Президентки АПУ Анни Огренчук для «Радіо Свобода»*. 2022. URL: http://surl.li/nlhhl
8. Окупанти обмежили виїзд із Бердянська й Мелітополя. *Центр національного спротиву.* URL: http://surl.li/mzask

9. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
10. Регіональне інформаційне агенство (РИА)–Мелітополь: У Мелітополі окупанти примусово виселили жінку. URL: http://surl.li/mzasg
11. Регіональне інформаційне агенство (РИА)–Мелітополь: Депресія та бруд – на що перетворили колаборанти Мелітополь за час окупації. URL: http://surl.li/mzart
12. Регіональне інформаційне агенство (РИА)–Мелітополь: На блокпості у Василівці окупанти розстріляли двох хлопців на очах у матері? URL: http://surl.li/mzarzl
13. Смолій В. А. Історик і війна / *НАН України. Звернення академіка Валерія Смолія.* 23. 03. 2022. URL: http://history.org.ua/uk/post/46828
14. У Росії створили загони юних танкістів і десантників. *РБК-Україна*. URL: http://surl.li/nlhgy
15. Федоров Іван. Перелякані рашисти вкотре прикрились цивільними як живим щитом. *Telegram Message.* 2022. URL: https://t.me/ivan_fedorov_melitopol/978
16. Mykhaylo Zabrodskyi, Dr Jack Watling, Oleksandr V Danylyuk and Nick Reynolds. Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022. 30 November 2022. URL: http://surl.li/mzasz

References

1. Bakalchuk Vladyslava (2023). *Kulturnyi henotsyd yak skladova chastyna mizhnarodnoho zlochynu RF v Ukraini* [Cultural genocide as an integral part of the international crime of the Russian Federation in Ukraine]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. URL: http://surl.li/mzasm (in Ukrainian).
2. Hai-Nyzhnyk, P.P. (2022). *Rosiisko-ukrainska viina – viina za zhyttia (2014–2022 rr.): periodyzatsiia.* [Russian-Ukrainian war – war during life (2014–2022): periodization]. *Ukrainoznavstvo.* № 1(82). Pp. 51–76 (in Ukrainian).
3. Haliv M., Ilnytskyi V. (2023). *Kharakter suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2023): Vitchyznianyi istoriohrafichnyi dyskurs* [The nature of the modern Russian-Ukrainian war (2014–2023): Domestic historiographical discourse]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia Istoriia*. Vypusk 13/55. Pp. 47–73 (in Ukrainian).
4. Hrytsiuk, V., Lysenko, O. (2023). *Viina Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: voiennyi, mizhnarodno-pravovyi, heopolitychnyi ta ekonomichnyi vymiry* [The war of the Russian Federation against Ukraine: military, international legal, geopolitical and economic dimensions]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2 (569). Pp. 5–33 (in Ukrainian).
5. Kyrydon, A.M., Troian, S.S. (2022). *Tsyvilizatsiina viina 2014–2022 rr.: natsionalno-vyzvolna viina Ukrainy KhKhI stolittia (teoretychnyi dyskurs)* [Civilization war 2014–2022: Ukraine's national liberation war of the 21st century (theoretical discourse)]. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects:* Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». Pp. 523–534 (in Ukrainian).
6. Lysenko, O.Ie. (2022). *Fenomenolohiia viiny Rosii proty Ukrainy yak obiekt humanitarnykh doslidzhen (za materialamy dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 25 travnia 2022 r.).* [Phenomenology of Russia's war against Ukraine as an object of humanitarian research (based on the materials of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on May 25, 2022)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. №7. Pp. 85–98. (in Ukrainian).
7. *Namiry Kremlia: chomu viina Rosii proty Ukrainy ye henotsydom ukrainskoho narodu* [The Kremlin's intentions: why Russia's war against Ukraine is a genocide of the Ukrainian people]. URL: http://surl.li/nlhhl (in Ukrainian).
8. *Okupanty obmezhyly vyizd iz Berdianska y Melitopolia* [The occupiers restricted the exit from Berdyansk and Melitopol]. *Tsentr natsionalnoho sprotyvu*. (2022). URL: http://surl.li/mzask (in Ukrainian).
9. *Polityka istorychnoi pamiati v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: analit. Dopovid*. [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: analyst. Report] (2019). / [Iablonskyi V. M., Lozovyi V. S., Valevskyi O. L., Zdioruk S. I., Zubchenko S. O. ta in.] / za zah. red. V. M. Yablonskoho. Kyiv: NISD. 144 p. (in Ukrainian).
10. *Rehionalne informatsiine ahenstvo (RYA)–Melitopol*. (2023). *U Melitopoli okupanty prymusovo vyselyly zhinku* [In Melitopol, the occupiers forcibly evicted a woman]. URL: http://surl.li/mzasg (in Ukrainian).
11. *Rehionalne informatsiine ahenstvo (RYA)–Melitopol*. *Depresiia ta brud – na shcho peretvoryly kolaboranty Melitopol za chas okupatsii* [Regional Information Agency (RIA)–Melitopol: Depression and dirt – what the collaborators turned Melitopol into during the occupation]. (2023). URL: http://surl.li/mzart (in Ukrainian).
12. *Rehionalne informatsiine ahenstvo (RYA)–Melitopol*: *Na blokposti u Vasylivtsi okupanty rozstrilialy dvokh khloptsiv na ochakh u materi?* [Regional Information Agency (RIA)–Melitopol: Did the occupiers shoot two boys at the checkpoint in Vasylivka in front of their mother?]. (2023). URL: http://surl.li/mzarzl (in Ukrainian).
13. Smolii V. A. (23. 03. 2022). *Istoryk i viina / NAN Ukrainy. Zvernennia akademika Valeriia Smoliia* [Historian and war / National Academy of Sciences of Ukraine. Academician Valery Smoly's address]. URL: http://history.org.ua/uk/post/46828 (in Ukrainian).
14. *U Rosii stvoryly zahony yunykh tankistiv i desantnykiv* [In Russia, detachments of young tankers and paratroopers were created]. *RBK-*

Ukraina. (2022). URL: http://surl.li/nlhgy (in Ukrainian).
15. Fedorov Ivan. (2022). *Pereliakani rashysty vkotre prykrylys tsyvilnymy yak zhyvym shchytom* [Frightened Rashists once again covered themselves with civilians as a human shield]. *Telegram Messag*. URL: https://t.me/ivan_fedorov_melitopol/978 (in Ukrainian).
16. Mykhaylo Zabrodskyi, Dr Jack Watling, Oleksandr V Danylyuk and Nick Reynolds (30 November 2022). Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022. URL: http://surl.li/mzasz

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.24
УДК 316. 42 (477)

Людмила ГЛИНСЬКА
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-2223-2024
Email: glinskay.lyudmila2016@gmail.com

Наталя ГЛЕБОВА
доктор соціологічних наук,
професор кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-3417-1337
Email: nat.glebova2005@gmail.com

Олексій АНДРЮЩЕНКО
здобувач ступеня доктор філософії
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0009-0008-6638-7312
Email: isweetcherry92@gmail.com

ЕТНІЧНА ЄДНІСТЬ БАГАТОКУЛЬТУРНОЇ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ЯК МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ ВІЙНІ

Анотація. *У статті аналізується сутність і характерні риси російської військової агресії та її прояви проти мирного населення окупованого міста Мелітополь незалежної України. Встановлено, що небезпека російсько-української війни полягає у тому, що вона несе екзистенційну загрозу українству, ставить під сумнів демократичний шлях нашої країни до європейської спільноти, руйнуючи «крихкість буття» кожній людині. Виявлено, що ці складні дні для мелітопольців стали випробуванням на витривалість і стійкість, єднання і взаємодопомогу, мудрість і розсудливість всієї багатоетнічної громади міста, яка налічує близько 100-та національностей та етнічних груп, між якими укорінилися глибокі вікові традиції добросусідства та взаємоповаги. В культурній і освітній сфері окупаційна влада міста заборонила як державну мову, так і мови національних спільнот, шляхом примусового переходу шкіл і дитячих садочків на російську мову й російські програми. Однак уже з перших днів мелітопольці об'єднались в добрих справах та підтримці: благодійні фонди, громадські організації, церкви об'єднали свої зусилля, щоб підтримати тих, кому було найважче. Десятки національностей, тисячі людей і одне головне гасло «Мелітополь – Україна», яке скандували під прицілом ворожих автоматів, підтверджуючи, що сила нашої громади в єдності та згуртованості. Стверджується, що ні повномасштабне вторгнення, ні окупація міста не зламали мелітопольців і не знищили особливе почуття міжкультурної єдності і*

взаємної підтримки. На прикладі тимчасово окупованого міста Мелітополя показано роль громадського спротиву та згуртованості в протидії ідеології «руського міра» та приближенні переможного українського миру. Зроблено акцент на тому, що віра у перемогу України та вся робота для її наближення є головним пріоритетом для усіх українців та багатокультурної громади мелітопольців у тому числі.

***Ключові слова**: етнічні спільноти, багатокультурна громада, національні культурні товариства, російська військова агресія, окупація.*

Lyudmila GLYNS'KA
Ph.D. in Philosophical Sciences,
Associate Professor of the Department of Sociology and Philosophy,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Natalia HLEBOVA
Dr. Sc. in Sociology,
Professor of the Department of Sociology and Philosophy,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Oleksii ANDRIUSHCHENKO
Ph.D. student in Philosophy
Department of Sociology and Philosophy,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

ETHNIC UNITY OF THE MULTICULTURAL COMMUNITY OF MELITOPOL AS A MARKER OF NATIONAL RESISTANCE TO THE INVASION

***Abstract.** The article analyzes the essence and characteristic features of Russian military aggression and its manifestations in the conditions of an aggressive war against the civilian population of the occupied city of Melitopol of independent Ukraine. It has been established that the danger of the Russian-Ukrainian war lies in the fact that it poses an existential threat to Ukraine, calls into question the democratic path of our country to the European community, destroying the "fragility of being" for every person. It was revealed that these difficult days for the people of Melitopol became a test of endurance and stability, unity and mutual assistance, wisdom and prudence of the entire multi-ethnic community of the city, which includes about 100 nationalities and ethnic groups, among which deep age-old traditions of good neighborliness and mutual respect have taken root. In the cultural and educational sphere, the occupation authorities of the city banned both the state language and the languages of the national communities, by forcing schools and kindergartens to switch to the Russian language and Russian programs. However, from the very first days, the people of Melitopol united in good deeds and support: charitable foundations, public organizations, churches united their efforts to support those who had the hardest time. Dozens of nationalities, thousands of people and one main slogan "Melitopol - Ukraine", which was chanted under the sights of enemy machine guns, confirming that the strength of our community lies in unity and cohesion. It is claimed that neither the full-scale invasion nor the occupation of the city broke the people of Melitopol and did not destroy the special feeling of intercultural unity and mutual support. Using the example of the temporarily occupied city of Melitopol, the role of public resistance and solidarity in countering the ideology of the "Russian Peace" and bringing about a victorious peace is shown. Emphasis was placed on the fact that faith in the victory of Ukraine and all the work to bring it closer is the main priority for all Ukrainians, including the multicultural community of Melitopol residents.*

***Keywords**: ethnic communities, multicultural community, national cultural societies, Russian military aggression, occupation.*

Постановка проблеми. Україна зараз переживає досить складні часи, адже країна-сусід, країна, разом з якою Україна пройшла довгий шлях, країна, яку багато хто називає "братським народом", проявляє збройну, військову агресію, спрямовану проти мирного населення України.

З моменту окупації частини української території Росією ми стали свідками порушень прав українських громадян, включаючи національні меншини, хоч усі громадяни України, незалежно від їхньої національності, повинні мати право на свободу та безпеку.

З перших днів окупації на багатотисячні мітинги на підтримку Мелітополя виходили представники всіх етносів. Поруч стояли мелітопольські караїми, болгари, поляки, кримські татари тощо.

В культурній і освітній сфері окупаційна влада міста заборонила як державну мову, так і мови національних спільнот шляхом примусового переходу шкіл і дитячих садочків на російську мову й

російські програми. У місцевому краєзнавчому музеї почали виготовляти «нові експонати», які перекручували справжню історію та культуру міста, називаючи наш край частиною малороссії або новороссії. Також з музею було вивезене скіфське золото, що вважалося культурною перлиною міста.

Аналіз наукових публікацій. Серед українських науковців зараз з'явився цілий спектр українських аналітиків, які займаються дослідженням проблем рашизму і війни. Це професори О. Костенко, М. Піддячий, О. Гринь, І. Лосєв, С. Грабовський [5], І. Грабовська [3; 4; 5] тощо. На шовіністичних, расистських, ксенофобських, антиліберальних ознаках російського фашизму та його геноцидних практиках наголошують такі вітчизняні дослідники, як В. В'ятрович, О. Кривдик, О. Кудрін, Л. Якубова, С. Дацюк, А. Дробович, О. Гринів, О. Костенко, П. Олещук, О. Романчук.

Мета дослідження: проаналізувати особливості прояву російської військової агресії в соціокультурному середовищі окупованого міста Мелітополя та інструменти протидії багатокультурної мелітопольської громади агресорам в наближенні переможного миру.

Виклад основного матеріалу. В умовах російської військової агресії, спрямованої на вільну і незалежну Україну, кожен свідомий громадянин нашої країни робить все можливе для якнайшвидшої перемоги над лютим ворогом. Сьогодні значна частина нашої країни, на жаль, перебуває у тимчасовій окупації, переживає найсуворіші випробування. Це випробування на витримку і стійкість, єднання і взаємодопомогу, мудрість і розсудливість. І головне – це випробування нашої гідності, поваги до себе і своєї історії, культури, любові до Батьківщини [6].

Історично Україна та Росія творили принципово відмінні ідеології, що є свідченням з цілковито-протилежним вибором цивілізаційного напрямку. Російська імперська ідеологія формувалася протягом століть і має своїм підґрунтям такі риси ментальності, як: зверхність, домінування, психологічний нахил до вседозволеності й грабіжництва, раболіпне схиляння перед владою у різноманітних формах, аномальна терплячість, релігійний фанатизм тощо. Антилюдяність та жорстокість нарощувались, і складно сказати, чи є його апогей на окупованих територіях [10].

Російська Федерація використовує терор стосовно цивільних громадян як інструмент впливу на позицію України, і це створює серйозні загрози для прав людини та міжнародної безпеки. Використання механізмів міжнародного правосуддя може сприяти притягненню агресора до відповідальності та забезпечити відшкодування за завдані збитки.

Саме зараз населення України об'єдналося в єдину громаду, кожен намагається чимось допомогти іншим, значно зріс патріотизм. Слід зазначити, що саме патріотизм є основним чинником формування національної ідентичності українців, адже в умовах російської агресії люди різних національностей встали на захист своєї держави та усвідомлено вважають себе частиною української політичної нації. Люди голими руками зупиняють ворожу техніку, виходять на протести, мітинги в окупованих територіях України.

Загарбницькі війни завжди супроводжуються байдужістю до будь якого життя, злочинами проти людяності, убивствами, нищеннями, поневоленням, засланнями й іншими жорстокостями, скоєними по відношенню до мирного населення. Вони завжди підривають і обмежують цінності, що лежать в основі прав людини, а разом з ними і правову систему, що має їх захищати. Це переслідування за політичними, расовими, національними чи релігійними мотивами.

Дійсно, складно уявити собі, що права людини можуть дотримуватися тоді, коли саме життя людини явно знаходиться під прицілом зброї. Безперечно, війна з Росією стала серйозним викликом для боротьби за права саме національних меншин в Україні, оскільки представники всіх національностей на території України постраждали від конфлікту. Населені пункти з компактним проживанням меншин в зоні конфлікту зазнали великих труднощів і терору. Кількість постраждалих і переміщених осіб є невідомою через обмежену доступність до інформації. Також стали відомі випадки викрадень представників національних меншин за їх проукраїнську позицію.

Досить складним є становище корінних народів Криму, окупованого Росією, зокрема кримських татар. Росія порушує їх права, забороняючи діяльність меджлісу кримськотатарського народу та обмежуючи свободу виразу думок і релігійних переконань. Крім того, жителі Криму можуть бути примусово залучені до служби в армії Росії, що є порушенням міжнародного права. Треба зазначити, що активно практикується затримання за використання української символіки, пісень і гімну. Ці дії свідчать про обмеження свободи слова і демонструють репресії проти осіб, які висловлюють свою приналежність до української культури та нації. Також політичні в'язні зазнають систематичних порушень прав людини, зокрема в галузі медичного обслуговування. Незаконно утримувані особи, які потребують медичної допомоги, не отримують її вчасно та в належному обсязі, що призводить до тяжких наслідків, включаючи смерть. Такі дії є порушенням статті 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод "Заборона катування" [9].

Також окупаційна адміністрація прагне зменшити релігійні права мусульманської спільноти, включаючи спроби створення зони відпочинку на території мусульманського кладовища і звинувачення релігійних діячів у "незаконній місіонерській діяльності". Релігійні громади стикаються з погрозами, арештами й утисками, що свідчить про

системну атаку на релігійні свободи на окупованих територіях.

Ці дії Росії суперечать міжнародним стандартам та основним принципам прав людини, включаючи право на свободу совісті та релігійну свободу, які закріплені в Конвенції про захист прав людини та інших міжнародних документах. Порушення цих прав створює серйозні проблеми для вірян і релігійних спільнот та може призвести до глибокої дискримінації на релігійних підставах.

У відповідь на ці порушення Україна має право та обов'язок захищати права своїх громадян та релігійних спільнот на окупованих територіях. Введення санкцій та інших заходів для захисту прав громадян й обмеження діяльності релігійних організацій, які співпрацюють із російськими окупантами, може бути спрямовано на відвернення подібних порушень та захист прав людини та релігійних свобод [9].

Триває важлива боротьба за права дітей, які стали жертвами війни. Геноцид дітей та порушення їхніх прав є неприпустимими, і ми маємо спільно працювати, щоб забезпечити їхню безпеку та благополуччя. У контексті війни та конфлікту це стає особливо актуальним, оскільки діти завжди є найвразливішими учасниками суспільства. Масштаби порушень прав дітей вражають. Ситуація з дітьми, які були депортовані до Російської Федерації або примусово переміщені на тимчасово непідконтрольні території України, є надзвичайно складною та тривожною.

Через важливе стратегічне розташування (перетин європейських автомагістралей та наявність залізничної лінії міжнародного значення до окупованого Кримського півострова) український багатокультурний Мелітополь з 25 лютого 2022 року перебуває у тимчасовій окупації внаслідок російської військової агресії. Ці складні дні для мелітопольців є випробуванням на витримку і стійкість, єднання і взаємодопомогу, мудрість і розсудливість всієї багатоетнічної громади міста, яка налічує близько 100-та національностей і етнічних груп, між якими укорінилися глибокі вікові традиції добросусідства та взаємоповаги.

В ті перші дні, коли у місто Мелітополь зайшли російські війська, місцеві мешканці зустріли їх мирними протестами. Мелітопольці самостійно стихійно організовували проукраїнські мітинги із меседжами до російських солдат: «Повертайтеся назад додому!», «Вам тут не раді», «Нас не потрібно звільняти», «Ми не хочемо жити в «руському мірі»». І так мелітопольці виходили на вулицю кожного дня, доки їх не стали забирати в полон та відправляти в катівні.

А вже 2 березня російські військові відкрили вогонь по мирних протестувальниках, троє людей зазнали травм, один з них — вогнепальне поранення колінного суглобу. 4 березня росіяни захопили телевізійну вежу Мелітополя та увімкнули російське телебачення. 5 березня знову пройшов мирний мітинг з вимогою до російських військових покинути місто. Росіяни відкрили вогонь у повітря, проте це не спинило протестувальників.

Потім розпочалися чисельні викрадення: 11 березня 2022 р. було викрадено міського мера Івана Федорова, 12 березня — активістку Ольгу Гайсумову, 13 березня росіяни викрали голову районної ради Сергія Прийму. Серед полонених опинились: кримсько-татарська активістка, директорка краєзнавчого музею Лейла Ібрагімова; пастор, громадянин Америки Дмитро Бодю; місцеві активісти, громадяни Ізраїлю родина Кумок; батько полячки Світлани Залізецької, волонтер; викладачі педагогічного університету Ярослав Попенко та Володимир Воровка. На сьогодні у Мелітополі викрадено і знаходиться в полоні більше 400 осіб, доля переважної більшості з яких до сих пір невідома.

З метою заблокувати доступ до інформації та обмежити спілкування патріотів окупанти в місті відключили мобільний зв'язок та Інтернет. У інформаційному просторі міста почали розповсюджуватися пропагандистські листівки про так звані «блага» окупаційної влади, а медіа простір заповнили лише російські телеканали. У соціальних мережах вони створили свої проросійські Телеграм-канали: «Вежливые и заботливые», «Новый Мелитополь», «Информация для граждан Мелитополя и района» тощо [1].

Десятки національностей, тисячі людей і одне головне гасло «Мелітополь – Україна», яке скандували під прицілом ворожих автоматів жителі міста, підтверджуючи, що сила нашої громади в єдності та згуртованості.

З перших днів мелітопольці об’єднались в добрих справах і підтримці: благодійні фонди, громадські організації, церкви об’єднали свої зусилля, щоб підтримати тих, кому було найважче.

Мелітопольці показали свою єдність не тільки в соціальній, але й у духовній сфері. 130 днів на центральній площі окупованого міста йшла міжконфесійна молитва. Священники і віряни православних, католицьких і протестантських громад (крім російської православної церкви), представники національно культурних товариств стояли разом за український Мелітополь.

Ні повномасштабне вторгнення, ні окупація міста не зламали мелітопольців і не знищили особливе почуття міжкультурної єдності та взаємної підтримки. Громадська активність наших мешканців помітна по всьому світові. Вона об’єднує навіть тих, хто давно виїхав з міста, але готовий його сьогодні підтримати. До руху допомоги місту приєднується все більше людей. Волонтерський рух в окупації об’єднував представників різних національних спільнот і відкрито діяв, поки це було можливо. Діє і донині рух опору, який об’єднує громаду. Після перемоги про це можна буде сказати більше, але те, що Мелітополь нескорений – це очевидно для тих, хто слідкує за ситуацією.

На даний момент росіяни у майже п'ятнадцяти релігійних громад забрали церковні будівлі. В деяких із них розмістилися військові, інші будівлі просто пограбовані та закриті. У будівлі однієї з церков розмістили окупаційне «міністєрство». Але віруючі люди навіть у цих умовах зберігають свою єдність, підтримку, проводять спільні заходи та допомагають один одному.

З посиленням репресій, гуманітарною катастрофою, блокуванням окупантами українських гуманітарних конвоїв, психологічною напругою, життям під дулом автомата, мелітопольці стали покидати місто. А населення, яке залишилось на тимчасово окупованих територіях, зараз живе в постійному стресі, відчуває страх та тривогу, паніку, виснаження, спустошення тощо. Після більш як півтора року окупації рашисти взагалі перетворили місто на центр деукраїнізації: вони вилучають українські книжки; забороняють нашу історію; прибирають зі шкільної програми українську мову і літературу та заявили про необхідність «укреплять российскую идентичность». Псевдовлада намагається «укріпити ідентичність», впливаючи на свідомість населення, та готує його до участі у війні проти України [1].

Росіяни перетворили окуповані території країни на в'язниці, а окремі населені пункти – на тюремні камери. Крім того, в окремих поселеннях Запорізької області окупанти запровадили цілодобові комендантські дні. Місцевому населенню не дозволяють виходити з дому навіть за продуктами та ліками. Людей також змушують оформляти перепустки для пересування між окупованими містами та селами.

У такій ситуації жителі, які залишилися в тимчасово окупованому багатокультурному місті, згуртувались на своїх мікротериторіях і посилили сусідські зв'язки на вулиці, у дворах багатоповерхових будинків. Таким чином надавалася допомога сусідам, поширювалася корисна інформація та новини з зони бойових дій.

Проте, попри вражаючі приклади підтримки і єдності, ми вже зараз розуміємо, що після того, як Збройні Сили України звільнять Мелітополь та інші тимчасово окуповані території, перед нами постануть нові виклики, серед яких найважливіший – згуртування мешканців Мелітопольської громади. Глобально ми говоримо про людей, які на час повномасштабного вторгнення залишались в окупації, чи виїхали на підконтрольну Україні територію, або за кордон, захищали нашу землю.

Для представників етнічних спільнот окупація є причиною додаткової дискримінації. Російська агресія вже значно погіршила становище національно-культурних меншин. Наприклад, кримські татари зараз під пильною увагою окупантів саме через свою національність. Власне «національною меншиною» на рідній землі наразі є й українці, яких викрадають, катують та залякують саме через національність.

Одна з можливих больових точок – роми. Багато ромських родин залишилися на тимчасово окупованих територіях або в зоні бойових дій через відсутність грошей та можливості евакуюватися. В окупації вони отримують соціальну та гуманітарну допомогу від загарбників, що в подальшому може стати причиною конфліктів.

Висновки і пропозиції. Знайти порозуміння між усіма категоріями мешканців та попередити дискримінацію за будь-якою ознакою – це запорука швидкого та ефективного відновлення життя громади після деокупації.

Саме тому в Стратегії розвитку регіону після деокупації, розробленій міською владою Мелітополя за участі представників етнічних спільнот, чільне місце посідає питання примирення людей. Наразі багатокультурна спільнота Мелітополя вже діє в двох напрямках: прямо зараз працюємо над розширенням міжкультурної взаємодії та підтримки ініціатив етнічних спільнот, представники яких виїхали з окупованої території; проводимо онлайн та офлайн зустрічі для розробки єдиної візії інтеркультурного європейського Мелітополя.

Мелітопольці, які виїхали, виступають амбасадорами нашого міста і вже зараз допомагають нам готуватися до деокупації. На майбутнє в Дорожній карті реінтеграції та повоєнного відновлення Мелітопольщини і всього Приазов'я передбачаємо активну участь етноспільнот Мелітополя у пошуку шляхів згуртованості та відновленні багатокультурної взаємодії в Мелітопольській громаді. Плануємо відновлення роботи «Ради національних товариств», як важливого учасника реінтеграції повоєнного міста.

Сьогодні Україна ефективно стримує російську збройну агресію завдяки зусиллям на військовому, дипломатичному, інформаційному фронтах, а також потужній міжнародній допомозі. Ми боротимемося, доки не звільнимо від окупанта останній сантиметр української землі. Тож наше суспільство має й надалі залишатися консолідованим для перемоги над агресором та розбудови демократичної правової держави в сім'ї європейських народів.

З 2014 року Україна бореться за суверенітет і соборність. Російський агресор тимчасово окупував окремі українські землі, але всі вони обов'язково будуть звільнені. Україна переможе ворога й відновить територіальну цілісність.

1. Афанасьєва Л.В., Глебова Н.І., Глинська Л.Ф., Андрющенко А., Решетнікова О**.** Проблеми та труднощі українських жінок, що проживають на окупованій території. *Українознавчий альманах*. Випуск 32, 2023. С. 8–13.
2. Баланда А. Соціальні детермінанти національної безпеки України. К.: Вид-во Національної бібліотеки ім. Вернадського, 2008. 413 с.
3. Грабовська І. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 29–35.

4. Грабовська І. Суб'єктивація versus масовізація українського соціуму. *Studia Orientalne.* Польща. No4. 2022. С. 71–82.
5. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство.* 2023. No1. С. 212–225.
6. Земфіра Кондур, Афанасьєва Л.В., Букрєєва І.В., Глебова Н.І., Глинська Л.Ф., Фалько Н.М. Регіональний досвід дієвих механізмів вирішення труднощів і проблем національних меншин в умовах війни: проєктний досвід. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 89–96.
7. Ільчук Л. Основні загрози та пріоритети розвитку соціальної безпеки в Україні. К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. URL: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=98&.
8. Консолідація українців в умовах російської агресії. URL: http://ipood.com.ua/novini/konsoldacya-ukrancv-v-umovah-rosysko-agres/
9. Цюрупа М.В. Основи сучасних політичних і правових знань. К.: Вандекс, 2020. 156 с.
10. Цюрупа М.В. Політичні та ментальні засади російського імперіалізму. *Українознавчий альманах*. Випуск 30. К.: Міленіум, 2022. С. 22-29.

References

1. Afanasieva L.V., Hlebova N.I., Hlynska L.F., Andriushchenko A., Reshetnikova O. (2023). *Problemy ta trudnoshchi ukrainskykh zhinok, shcho prozhyvaiut na okupovanii terytorii* [Problems and difficulties of Ukrainian women living in the occupied territory]. *Ukrainoznavchyi almanakh.* Vypusk 32. Pp. 8–13. (in Ukrainian).
2. Balanda A. (2008). *Cotsialni determinanty natsionalnoi bezpeky Ukrainy* [Social Determinants of Ukraine's National Security]. K.: Byd-vo Hatsionalnoi biblioteky im. Bernadskoho. 413 p. (in Ukrainian).
3. Grabovs'ka I. (2022). *Zhinoche «oblychchya» viyny Ukrayiny proty rosiys'koho ahresora* [The female "face" of Ukraine's war against the Russian aggressor]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. Pp. 29–35. (in Ukrainian).
4. Grabovs'ka I. (2022). *Sub"yektyvatsiya versus masovizatsiya ukrayins'koho sotsiumu* [Subjectivization versus massification of Ukrainian society]. *Studia Orientalne*. Pol'shcha. No4. Pp. 71–82. (in Ukrainian).
5. Grabovs'ka I., Hrabovs'kyy S. (2023). *Khvyli hlobalizatsiyi, dekolonizatsiya ta heopolitychna sub"yektnist'* [Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity]. *Ukrayinoznavstvo*. No1. Pp. 212–225. (in Ukrainian).
6. Zemfira Kondur, Afanas'yeva L.V., Bukryeyeva I.V., Hlebova N.I., Hlyns'ka L.F., Fal'ko N.M. (2022). *Rehional'nyy dosvid diyevykh mekhanizmiv vyrishennya trudnoshchiv i problem natsional'nykh menshyn v umovakh viyny: proyektnyy dosvid* [Regional experience of effective mechanisms for solving difficulties and problems of national minorities in war conditions: project experience]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh.* Vypusk 30. Pp. 89–96. (in Ukrainian).
7. Il'chuk L. (2010). *Ocnovni zahrozy ta priorytety rozvytku cotsialnoi bezpeky v Ukraini* [Main threats and priorities for the development of social security in Ukraine]. K.: Ukrainckyi tsentr politychnoho menedzhmentu. URL: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=98& (in Ukrainian).
8. *Konsolidatsiia ukraintsiv v umovakh rosiiskoi ahresii* [Consolidation of Ukrainians in the conditions of Russian aggression]. URL: http://ipood.com.ua/novini/konsoldacya-ukrancv-v-umovah-rosysko-agres/ (in Ukrainian).
9. Tsiurupa M.V. (2020). *Osnovy suchasnykh politychnykh i pravovykh znan* [Fundamentals of modern political and legal knowledge]. K.: Vandeks. 156 p. (in Ukrainian).
10. Tsyurupa M.V. (2022). *Politychni ta mentalni zasady rosiiskoho imperializmu* [Political and mental ambush of Russian imperialism]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. Pp. 22–29. (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.25
УДК 944(477.64)”1932/1933”

Віктор ГУДЗЬ
доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0000–0001–5756–1683
Email: victorvgudz@gmail.com

Лариса ПОЛЯКОВА
кандидат історичних наук, декан природничо–географічного факультету
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0000–0002–8279–2739
Email: klioist@ukr.net

Алла КРИЛОВА
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь, Україна

ORCID: 0000–0002–9507–1818
Email: allakr2014@gmail.com

МЕЛІТОПОЛЬСЬКЕ ДЗЕРКАЛО НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДОМОРУ

Анотація. *Голодомор на Мелітопольщині був фрагментом тривалої гібридної битви російсько-більшовицької влади з українським народом. Сталінський геноцид засобами Голодомору, терору, депортацій мав на меті нищення свідомої частини української політичної нації для підриву її здатності до самовизначення. «Нищівний удар» голодом було завдано, насамперед, по сільській периферії УСРР, де етнічні українці складали близько 90% населення. Проте, Голодомор не обирав за національністю – на Мелітопольщині так само постраждали болгарські, німецькі, російські, чеські села. Це була спільна Голгофа народу і його смертельна соборність.*

Наші підрахунки жертв голоду на Мелітопольщині потребують уточнення, але засвідчують в рази більші втрати у цій «тихій війні», ніж у інші довоєнні роки. Московський Центр вчинив геноцид як на Мелітопольщині так і по всій Україні. Керівництво колоніальної республіки, по суті, зізналось у співучасті у геноциді, коли перший секретар ЦК КП(б)У В. Косіор доповів Сталіну15 березня 1933 р., що «голодування» було засобом повчити непокірних колгоспників «уму-розуму».

Сталінський геноцид був свідомим впровадженням ленінського стратегічного задуму щодо звільнення родючих земель від «надлишків» населення та водночас приборкання голодом бунтівного українського селянина. Було завдано превентивний удар по республіці, що у розумінні Сталіна, загрожувала сепаратизмом імперській цілісності і підривала владу Москви. Теперішня спроба Росії здолати Україну у екзистенційній війні та новітній геноцид народу, зокрема, на тимчасово окупованій багатонаціональній Мелітопольщині переконує, що процес приростання знань про Голодомор і геноцид на регіональному рівні отримує новий імпульс та актуалізацію.

Ключові слова: *Голодомор, російський геноцид в Україні, Мелітопольський район, реквізиції продовольства, репресії.*

Victor HUDZ
doctor of historical sciences, professor of the Department of History and Archeology of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Zaporizhzhia

Larisa POLYAKOVA
candidate of historical sciences, dean of the Faculty of Natural Sciences and Geography of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Zaporizhzhia

Alla KRYLOVA
candidate of historical sciences, associate professor of the department of history and archeology of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Melitopol, Ukraine

MELITOPOL REFLECTIONS OF THE NATIONAL TRAGEDY OF HOLODOMOR

Abstract. *The Holodomor in Melitopol region was a fragment of a long hybrid battle between the Russian-Bolshevik authorities and the Ukrainian people. Stalin's genocide by means of the Holodomor, terror, and deportations was aimed at destroying the conscious part of the Ukrainian political nation in order to undermine its ability to self-determination. The "devastating blow" of the famine was inflicted, first of all, on the rural periphery of the USSR, where ethnic Ukrainians made up about 90% of the population. However, the Holodomor did not choose according to nationality - Bulgarian, German, Russian, and Czech villages were also affected in the Melitopol region. It was the common Calvary of the people and its deadly cathedral.*

Our calculations of the victims of famine in Melitopol region need to be clarified, but they testify to many times greater losses in this "quiet war" than in other pre-war years. The Moscow Center committed the crime of genocide both in Melitopol region and throughout Ukraine. The leadership of the colonial republic, in fact, admitted to complicity in the genocide, when the first secretary of the Central Committee of the CP(b)U V. Kosior reported to Stalin on March 15, 1933, that the "starvation" was a means of teaching unruly collective farm workers mind.

Stalin's genocide was a deliberate implementation of Lenin's strategic plan to liberate fertile lands from the "surplus" population and at the same time tame the rebellious Ukrainian peasants with hunger. A pre-emptive strike was made against the republic, which, according to Stalin, threatened imperial integrity with separatism and undermined the power of Moscow. Russian's new attempt to defeat Ukraine in an existential war and the latest genocide of the people, in particular, in the temporarily occupied multinational Melitopol region, convinces that the process of increasing knowledge about the Holodomor at the regional level is receiving new momentum and actualization.

Keywords: *Holodomor, Russian genocide in Ukraine, Melitopol district, food requisitions, repression.*

Постановка проблеми. Важливість теми Голодомору як більшовицького геноциду українського народу непроминуща і актуалізована віроломним нападом Російської Федерації (РФ) на Україну. Екзистенційна війна супроводжується новітнім геноцидом рашистських окупантів в Україні, у тому числі, шляхом позбавлення людей продовольчих та екологічних умов виживання. Нацистські методи «денацифікаторів» українського народу спричинили обурення у світі і стали своєрідним тригером нової хвилі міжнародних визнань Голодомору геноцидом українського народу. Проте ідеологи РФ продовжують використовувати історичну міфологію, в тому числі радянського періоду, як засіб інформаційної війни. У мас-медіа і підручниках Сталін зображується як успішний творець «радянського народу», а події 1932/33 років тлумачаться як всеселянський голод через неврожай та великі хлібозаготівлі для потреб армії й індустріалізації. Голодомор-геноцид в Україні Росією, як радянською спадкоємицею, не визнається. Натомість Голодомор для українського народу – це не тільки національна катастрофа з непоправними демографічними, соціокультурними, психологічними наслідками, а й важливий політичний перелом. Саме у 1932–1933 р.р. Кремль не лише завдав нищівного удару по селянству, свідомій інтелігенції та керівництву УСРР, а й позбавив республіку багатьох повноважень. Цей перелом зламав спротив і перетворив радянську Україну з «московського протекторату» в російсько-більшовицьку колонію, що й закріпила Конституція СРСР 1936 р. [7, с. 46, 48]. Попри існуючий величезний корпус літератури з історії Голодомору, що охоплює десятки країн світу [12], є істотна потреба у дослідженні регіональних особливостей цієї національної трагедії, в тому числі і на Запоріжчині. Прикметно, що в межах території нинішньої Запорізької області найбільша смертність від Голодомору 1932/33 рр. була у Мелітопольському районі, де люди голодували у 49 з 67 населених пунктів [1]. Отже, попри десятки тисяч публікацій з історії Голодомору-геноциду в Україні, ця антропогенна катастрофа з пролонгованими наслідками залишається актуальною для осмислення у вимірі всієї країни та окремих локацій.

Аналіз наукових публікацій. Різноманітні аспекти терору голодом у Запорізькому краї побіжно розглядалися у синтезних працях з історії Великого Голоду в Україні Дж. Мейса, Р. Конквеста, С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука, Г. Папакіна, Ю. Шаповала та багатьох інших фахівців. Що стосується теренів Запоріжчини, то найранішою публікацію з перебігу голоду була газетна хроніка 1988 р. О. Михайлюти.

Пріоритет наукових досліджень голодової катастрофи у Мелітопольському районі належить краєзнавцю В. Тимофєєву. Зібрані ним матеріли з історії голоду були вперше оприлюднені 1990 року у

бюлетені Мелітопольського товариства «Меморіал», а невдовзі використані в окремій статті [27]. Більша праця В. Тимофєєва «Неоголошена війна» була першим форматним дослідженням Голодомору в районі [28]. Зокрема, історик викрив лицемірство більшовицької допомоги голодуючим: «Адже і з Мелітопольського району, і з Дніпропетровської області, і з усієї України спочатку викачали все зерно, навіть резервні запаси, а вже потім, коли загинула величезна кількість людей, почали їх «рятувати»» [28, с. 132]. Позаяк на початку 1990-х рр. свою політику пам'яті Запоріжчині диктувала прокомуністична влада, то В. Тимофєєву довелося друкувати свою книжку в Тернополі. Так само Ф. Турченку вдалося опублікувати матеріали конференції до 60-річчя Голодомору лише через два роки, а публікацію серії статей В. Гудзя про комуністичні людомори голодом [8] редактора газети «Новий день» В. Ткаченка змусили перервати.

Новий сплеск уваги до історії Голодомору на Запоріжжі відбувся лише в ході ініційованої президентом В. Ющенком меморіальної кампанії до 75-річчя трагедії народу. Ф. Турченко у регіональному виданні «Національної книги пам'яті жертв Голодомору» [29] здійснив перший фаховий аналіз джерел з перебігу голоду на Запоріжчині та визначив його особливості, наслідки і геноцидний характер. Розрахунки історика показали: у порівнянні з 1929–1931 рр., кількість померлих селян у 1933 р. зросла вшестеро, а мешканців міст області – майже втричі [29, с. 32–33].

Найбільш комплексним виданням з історії Голодомору в регіоні є збірник матеріалів наукової конференції, яка відбулася в Запорізькому національному університеті у 2008 р. У вступній статті Ф. Турченко здійснив огляд матеріалів конференції, на основі яких спростував шість міфів про «всерадянський» голод [30, с. 6–22]. Як випливає з інших статей збірника та спогадів свідків голоду, Голодомор на Запоріжжі не обирав своїх жертв за національністю. Це засвідчила збірка спогадів очевидців голоду, зібрана в Мелітопольському районі [4], та археографічне дослідження В. Гудзя і Я. Таравської [10]. У іншій статті В. Гудзь, проаналізувавши постанови Мелітопольського райпарткому про депортації та вилучення у селян худоби і всього майна, зазначив: «Цитовані документи і їх здійснення – прямі докази геноциду влади проти народу сатанинським способом» [11, с. 88]. У ще одній розвідці мелітопольців простежено форми опору геноцидарам хліборобів і навіть місцевих управлінців, які розцінювали продзаготівлі як навмисний людомор [9].

Огляд досліджень Голодомору на теренах Запорізького краю виявив досить широкий спектр наукових студій, але переважно в масштабах всієї області та на матеріалах усної історії. Проте, через більшовицький «архівоцид», бракує розробок у площині локальної та мікроісторії регіону. Відтак, предметне поле студій Голодомору у межах історичної Мелітопольщини наразі ще остаточно не сформоване, що спонукає до нашого дослідження.

Мета статті. Мета роботи – опираючись на документи і спогади, охарактеризувати регіональні особливості перебігу Голодомору у селах Мелітопольського району в контексті всеукраїнських подій.

Виклад основного матеріалу. Методологія дослідження Голодомору на Мелітопольщині базується на принципах історизму, об'єктивності, системності із застосуванням класичних методів аналізу і синтезу та структурно-фунціонального підходу. Адже штучний голод на Мелітопольщині, як одиничне явище, співвідноситься до цілої, керованої з Москви системи Голодомору в Україні і водночас має свою специфіку. Передумови Великого Голоду 1932/33 рр. в Україні були закладені: висланням близько 200 тис. продуктивних «куркульських» господарств; дезорганізацією та слабкою матеріально-технічною базою колгоспів, що призвело до втрат урожаю від бур'янів, шкідників та на жнивах; найбільшими в СРСР хлібозаготівлями, починаючи з бунтівного 1930 р., тощо.

Але найвиразнішою ознакою спрямованого геноциду в Україні стало свідоме запровадження владою політичних, юридичних, економічних, соціальних, психологічних заходів у 1932 р., розрахованих на вилучення продовольства та фізичне винищення українських селян, як «зайвих ротів» та носіїв національної свідомості.

Керівники України (Г. Петровський, В. Чубар) ще до жнив 1932 р. писали Сталіну про скрутний стан села внаслідок попередньої «викачки» хліба, про масовий голод і навіть випадки канібалізму. Але марно. 21 липня 1932 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) встановлено надвисокий план хлібозаготівель для колгоспів і одноосібників республіки обсягом 5 млн 831,3 тис. тонн [18, с. 22]. Це стало головною передумовою голоду в республіці і регіоні.

Водночас, враховуючи аграрне перенаселення, російсько-більшовицький уряд саме у 1932 р. не спланував продовольче постачання села та, занепокоївшись сепаратизмом, заходився створювати з республіки «твердиню соціалізму». Під час «другого комуністичного штурму» 1929–1933 р. Москва, а за нею і Харків «спустили на місця» сотні постанов та резолюцій, які обклали селян червоними прапорцями, наче вовків на полюванні, обмежили їх у свободах, пересуванні і споживанні, чим загнали в голодуюче гетто.

У звіті Мелітопольського райземвідділу, занотовано, що у 1932 р., за метеорологічних умов «не гірше попереднього року» у 13 з 30 облікованих колгоспів зібрано менше 5 цнт. з гектара, у 9 – 5-6 цнт. і тільки у 8 колгоспах – 6 і більше центнерів. Тож, з мізерного врожаю, лише 3 колгоспи видали понад 2 кг. зерна на трудодень, а в більшості – до півкіла. Це при тому, що прогодування сільського населення потребувало (за нормами 1924 р.) 12 пудів зерна на душу [3, с. 175]. Винними у низькому врожаї і його

втратах московські науковці, як і вчила партія, назвали куркулів і шкідників: «Куркульська підривна робота та шкідництво знайшли вираз і у факті величезних втрат зерна» [3, с. 175]. Переобмолоти і перевіювання соломи дали небагато: від 17,4 (колгосп «Орач») до 47,2 (колгосп «Комінтерн») центнерів зерна [3, с. 175], що спростовує закиди про масштабне «шкідництво», але посилило голодування.

Люди пригадують, що з відчаю споживали буряни, макуху, клей на абрикосах, цвіт акації, кісточки черешень, гнилі овочі, гризунів, птахів, молюски з річки, а хто міг, –добирався до Молочного лиману і Азовського моря за бичками. Засвідчені в районі і випадки канібалізму та трупоїдства, зокрема, у багатому селі Констянтинівка, у с. Піщане (околиця Мелітополя – Авт.) та інших.

Н. П. Веретельник з с. Новомиколаївки розповіла, що можна було якийсь час рятуватися схованками торбинок зерна «у полі, де нема ні доріг, нічого. Та були такі тварюки, шо доносили, хотіли вислужиться. Били страшно, до смерті і висилали» [5]. Дійсно, присланим партійцям охоче сприяли у «вибиванні» планів хлібоздачі місцеві активісти, що не гребували навіть склянкою квасолі чи цвілим сухарем, вирваним з рук дитини. Як засвідчила К.О. Кропивницька із с. Спаське, в їхньому селі голодували всі, а «буксири» з «палицями-когучами» відбирали останнє. «Пам'ятаю у мене була іграшка – саморобна, так вони її забрали і розкрутили, мабуть думали, що там щось було сховано… То були страшні часи» [14]. Інша з дітей, що вижили у 1933 р. Ярміла Прибил з Чехограду розповіла: «…все, що було в хаті, одяг і той забрали [в грудні! – Авт.]. Конфіскували навіть такі дрібнички, як сірники та 2 склянки рису» [28, с. 8].

При цьому влада придушувала навіть пасивний опір насильству. Сталінським законом від 7 серпня 1932 р. «про п'ять колосків», заохочувалися конфіскації зерна в господарствах, а каральні органи засуджувати від 5 років до розстрілу за розкрадання «соціалістичної власності». Тисячі свідків залишили спогади про те, як чинилося «законне» беззаконня. І.М. Лябах з с. Констянтинівки розповів: «Товариш мій, Андрій, охороняв поле з колгоспними буряками. Пішла на те поле його рідна сестра зірвати бурячину, щоб з'їсти. А він узяв, дурень, та й убив її. Потім узяв та й на городі сестру свою і закопав. Такий відданий партії був!» [28, с. 26]. Таких активістів-убивць, які отримували свою частку від награбованого у односельців, «соціалістична законність» у 1932/33 рр. не карала.

Проте жорстоко покарані були тисячі людей, які виборювали своє право на життя. Ще до 1 листопада 1932 р. в області за розкрадання хліба отримали вироки 3973 особи, з яких розстрільний – 112, від 5 до 10 років ув'язнення – 756, а решта, дійсно за жменю принесеного, – до 3-х років покарання [17, с. 6].

Восени, зіткнувшись із «тихою війною» у вигляді «волинок» на жнивах та приховуванні частини врожаю, Й. Сталін завдав «нищівного удару» по селянству, передусім українському. Цей вираз Сталіна справді характеризує черговий етап війни, яку від 22 жовтня 1932 р., повела в Україні Надзвичайна хлібозаготівельна комісія під орудою голови уряду СРСР В. Молотова. 18 і 20 листопада московські керманичі організували постанови ЦК КП(б)У та уряду УСРР, що нагадували фронтові накази. Відтоді натуральні фонди (фуражний, посівний, продовольчий, вчительський) стали долучати до хлібозаготівель. Надалі заборонено натуральні аванси та відбирають видані; стягуються натуральні штрафи у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса та «другим хлібом» – картоплею. Влада санкціонувала масові обшуки з конфіскацією всього продовольства, арешти і депортації у разі невиконання планів. На довершення, з'явилася постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. Зрив планів заготівель у ній пов'язано з «куркулями» і «петлюрівцями», а Україна поєднувалась з фактично українською Кубанню, де відтоді припинялася українізація і виселялися цілі станиці.

Як зауважив С. Кульчицький: «В цих постановах містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі й насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор» [15, с. 401]. Приклад цього – рішення Мелітопольського райкому партії щодо «чорнодошкового» колгоспу «Радстеп». 1-м пунктом наказано вилучити у колгоспників все зерно, видане на трудодні, 2-м, – штрафувати їх всією худобою і цінним майном. 3-м пунктом селяни зобов'язані упродовж трьох днів здати ще «орієнтовно» 200 тонн нібито схованого збіжжя [11, с. 87–88].

Розмах терору голодом у районі показує той факт, що, за нашими спостереженнями на основі свідчень із 44 сіл і хуторів, «червона мітла» вимітала з осель навіть борошно, залишки вареної їжі, солінь чи овочів. Тобто відбувалося спрямоване народовбиство. Прямим актом геноциду на Мелітопольщині були депортації людей за рознарядкою згори. Черговою постановою райкому КП(б)У наказано у дводенний термін вислати 50 господарств, що «злісно саботують хлібозаготівлі»: 25 – з Константинівки, 15 – з Миколаївки, 10 – з Чехограду [25, арк.7–8].

Характерно, що кількість засуджених за «розкрадання соціалістичної власності» в області лише за грудень, коли вже поля опустіли, зросла до 5215 осіб, з яких 174 отримали смертний вирок. Понад те, обласний суд позбавив волі 1062 особи, відповідальних за плани хлібозаготівель, з яких 59 розстріляно [17, с. 6]. Такі жорстокі дії обурювали чимало комуністів місцевих керівників, які, здебільшого, намагалися полегшити становище

голодуючих земляків. Так, на засіданні бюро райпарткому 22 січня 1933 р. віддано під суд партійця Нефьодова, який заявив на партзборах у с. Мордвинівка, «що повернення натуравансів неправильне, що колгоспники пухнуть з голоду» [26, арк. 27]. Були й інші причини розправ над совісними людьми. Л.Н. Приходько із с. Піщане розповіла: «Комуняки вирішили відібрати зерно в бідняків, які й так були голодні. … Батьку пообіцяли якщо він буде робити доноси, то його родину не чіпатимуть. А на кого доносити, на брата чи сусідів? В них малі діти! Пригадую, як комуняки кирзаками з хати випинали батька. Більше ми його не бачили» [24].

Назва продуктів	Норма на голову сім'ї	Норма утриманця старше 14 р.на	Норма на триманця до 14 р.
Хліб 1 -й список	800 г [у день – Авт.]	400 г	400 г
2-й список	600 г	300 г	200 г
Крупа	100 г [тут і далі – в міс. – Авт.]	500 г	500 г
М'ясо	3,5 кг	500 г	500 г
Жири	1,2 кг	400 г	400 г
Цукор	1,5 кг	400 г	400 г
Яйця	60 шт.	10 шт.	20 шт.
Оселедці	3 кг	500 г	500 г
Риба свіжа	3 кг	500 г	500 г
Мило туалетне	1 кусок	1 кусок	1 кусок
Мило господарче	400 г	400 г	400 г
Чай	50 г	25 г	-
Молоко	15 л	15 л	10 л
Промтовари	*25 крб.* [на квартал – Авт.]	10 крб.	10 крб.

Система нещадно карала непокірних і протестантів. Покарано, в числі інших, занесенням на «чорну дошку» весь Мелітопольський район, який на 25 листопада виконав річний план лише на 59,7 відсотка [28, с. 131]. Влада не слухала пояснень, що вже вичерпано навіть фуражні та насіннєві фонди колгоспів і вичищено селянські комори. З грудня 1932 р., якраз у морозну зиму, «до рішучої зміни у виконанні хлібозаготівельного плану» блоковано поставку в район промислових товарів, включно із сірниками, гасом, одягом та іншим, що могло врятувати від холоду і голоду [9, с. 171]. Водночас, саме у 1932 р. російсько-більшовицька влада, крім експорту зерна і відмови від іноземної допомоги, заборонила посилки з інших республік, запустила переробку зерна на спирт, зачинила млини, трощила жорна і ступи, взялася за заготівлю шкір собак і котів та вигадувала інші засоби геноциду. До остаточної блокади республіки, люди рятувалися втечею – як голодуючі, так і місцеві керівники, які не бажали чинити геноцид чи відповідати за зрив нереальних планів. За грудень – січень із сіл України втекло 980 членів радянського й колгоспного активу, з яких 527 осіб (!) – із Дніпропетровської області [13, с. 69–70].

Заходи державного грабунку у поєднанні з блокадою близько півтисячі «чорнодошкових» сіл та районів, вийшли за межі хлібозаготівель і засвідчили політику геноциду в Україні. Довершенням геноцидної стратегії стала телеграма Сталіна в Харків 1 січня 1933 р., яка санкціонувала подвірні обшуки та конфіскації продовольства, а також остаточна блокада України і Кубані з 22 січня.

Не на багато краще становище склалося і для містян регіону. Із доповідної записки обкому партії від 21 березня 1933 р. випливає: «Виключно важке становище на великих підприємствах, що проходять по другому списку (до 3-х тис. робітників): в Мелітополі – заводи «Победа», ім. Балицького, Воровського... де майже ніяких продуктів, крім хліба, не видається і то протягом ряду місяців норма хліба була зрізана з 700 до 100 гр.» [21, с. 465].

За неповними списками В. Тимофєєв нарахував за лютий 1933 р. 33 особи по м. Мелітополю «з безбілковими набряками на грунті недоїдання» та 84 сімей у с. Піщане. За нашими підрахунками, у Піщаному, де проживало до 1,5 тис. осіб, тоді голодувало 575 осіб, з яких 153 працездатних. Натомість свій комунізм збудувала номенклатура. До закритого розподільника при Мелітопольському райвиконкомі, з вересня 1932 р.

прикріплена 51 особа керівного складу. Начальство отримувало 600-800 грам хліба, 60 яєць, 15 л. молока, 6 кг. риби на голову сім'ї та ін., ще й харчі на утриманців! (табл. 1) [11, с. 87–88].

Як бачимо, правляча партія добряче подбала про свій актив, що особливо вражає на тлі масового голодування «простих смертних» і повального вимирання дітей у притулках. Щоправда, щоб не зірвати посівну, з лютого 1933 р. влада підкидала мізерні харчі колгоспникам, але як позику.

Весна 1933 року стала своєрідним піком Голодомору, масштаби якого загрожували зривом посівної і налякали навіть його організаторів. Так, 1-й секретар обкому КП(б)У М. Хатаєвич 3 березня доповів ЦК ВКП(б) про тисячі голодних і опухлих у 23 районах, у тому числі Мелітопольському [22, с. 721–724]. На цей час заначки їжі закінчилися, а нова зелень на полях та луках ще не зійшла. Люди масово вимирали. 11 березня секретар Мелітопольського РПК Товстоп'ят доповів обкому про гостру нестачу продовольчої позики, тисячі голодуючих і хворих, випадки канібалізму. За його даними по с. Констянтинівці з 47 смертей на голодні припадає 21, зокрема 10 дитячих. Ще більша смертність у с. Піщане, а на околицях Мелітополя тільки 3 березня підібрано 23 трупи [22, с. 752]. Та навіть ці високі показники смертності були занижені. А. Єршов пригадував побачене у каплиці Мелітопольської лікарні: «Зупинився я біля каплички, а в ній було трупів, здавалося, майже до самої стелі. Серед людей ходили розмови, про те, що багато з тих померлих були з сіл» [28, с. 38].

Попри знищення більшовиками більшості записів смертності у 1933 р., спробуємо, опираючись на коментарі В. Тимофєєва до актових записів книги реєстрації смертності у РАГС та власні підрахунки, визначити демографічні наслідки людомору на Мелітопольщині. У с. Вознесенка з кінця квітня до початку серпня зареєстровано смерть 271 особи. У 115 випадках причиною загибелі людини показано виснаження, тобто голод. Ще 81 смерть, зважаючи на записи «від кривавого поносу», «від запалення шлунка» тощо, можна, віднести до смертності від голоду і смерть від провокованих ним хвороб. Отже, як бачимо, 196 людей із 271, тобто майже три чверти (72,3%) людей померло у муках голоду!

Ці дані корелюються із показниками по інших селах району. Так, у с. Федорівка тільки зареєстрована смертність за 1933 р., становила 123 особи, що втроє більше, ніж у 1931 р. У 4 рази в порівнянні з теж голодним 1928 р. зросла смертність у с. Спаське. Найбільш вражаюча картина смертності вимальовується по с. Троїцьке. У книгах реєстрації смертності в селі за вісім місяців 1931 р. зафіксовано 17 осіб, за 1935 р. – 24, за 1936-й – 16, тоді як із 22 лютого до кінця 1933 р. – 178 осіб [28, с. 123]. Тож, за 10 місяців 1933-го року у с. Троїцьке померло у 7 разів більше людей, ніж у найбільш «смертному», але не голодному 1935 р.! І це при тому, що Голодомор лютував і в неврахованих січні-лютому та припинився у врахованих в реєстрі листопаді-грудні. Виглядають реальними також підрахунки працівника Костянтинівської сільради, переказані його сусідкою В. Постол: «Я підняв усі документи і зробив особисті підрахунки. Виходить, що померло тоді на селі не менше, ніж 2000 чоловік» [23]. Жахлива цифра, як для одного села, але вона не суперечить підрахункам Н. Левчук: у 1932–1933 рр. найвища в області надсмертність від голоду і супутніх хвороб в діапазоні від 217 до 325 душ на 1000 населення виявлена у Мелітопольському та Нововасилівському районах [16, с. 261–262]. При цьому демографиня встановила розбіжність у смертності між окремими районами області, зокрема найменшу у всій республіці смертність (1,6 на 1000 осіб) у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі [16, с. 262], що, можливо, пов'язано з його господарською спеціалізацією та високою міграцією.

Менше з тим, дослідження подій 1932/33 рр. на Мелітопольщині підтверджує, що російсько-більшовицький геноцид засобом Голодомору, на відміну від Голокосту, мав не етнічний, а національний зміст. За формулою Дж. Мейса, українців нищили як політичний чинник і як соціальний організм, тобто як представників нації-держави [2, p. 12].

Адже, як переконаний І. Шураєв із с. Новопилипівка, який опухав від голоду 14-річним хлопцем: «Без втручання влади такого голоду, звісно, не було б. Людей можна було врятувати» [28, с. 6–7]. Найбільше постраждали від керованого людомору українські діти. За переписом 1926 р. діти до 14 років становили 38% сільського населення і саме вони, особливо немовлята, стали найпершими жертвами [6, с. 121]. Голодуючі селяни у відчаї підкидали дітей до дитячих будинків, лікарень, а іноді убивали, позбавляючи мук. Діти найчастіше ставали жертвами людоїдів, їх обкрадали в притулках, дитбудинках і їдальнях. Не рятували і колгоспні дитсадки. Я. Верещак із

с. Терпіння засвідчила: «Годували похльобкою з гороху і радістю було у тій похльобці знайти хоч шматочок картопельки. Вже після смерті моїх сестричок ми довідалися, що в дитсадку померло ще 42 дитини [28, с. 11]. Така ж історія відбувалася в яслах, зокрема, у с. Троїцькому. Ось розповідь Л. Солов'ян із с. Троїцьке про сестру Ніну, яка ходила до ясел: «А що там дітям давали їсти? Якусь водичку, підфарбовану під «молоко». Якось прийшла наша Ніна з ясел, впала на долівку і каже нам: «Не хочу, не хочу я вмирати!». Незабаром її не стало» [28, с.7].

Мізерна продовольча позика, що надходила навесні 1933 року в район, зі знущальним наказом шукати «внутрішні резерви», не рятувала ситуацію. Адже з Мелітопольського району, як і з усієї України вже викачали все збіжжя та відібрали аванси. А тих селян, хто дожив до нового врожаю і намагався ним поживитися, знову кинули в жорна репресій. 13 липня 1933 р. Наркомюст УСРР надіслав прокурорам таємне роз'яснення: «...3. Зрізання колосків на власних городах колгоспників та одноосібників необхідно кваліфікувати за ст. 7 та 75 Кримінального кодексу УРСР (позбавлення волі до 5 років)» [11, с. 94]. Отже, ступінь більшовицького рабства дійшов до заборони спожити посіяне на власних городах! Очевидно, так комуністична партія боролася за те, щоб зберегти український врожай для заробітку валюти на експорті, в тому числі у гітлерівську Німеччину. Влітку 1933 р., як і раніше, маховик сталінських репресій найбільше розкручувався в Україні, де доведено до самогубства націонал-комуністів М. Скрипника, М. Хвильового, П. Любченка і згорталася українізація. І саме в цей період Сталін остаточно повернувся на позиції російського імперського шовінізму. Самі росіяни, яких тільки П. Постишев додатково привіз понад 3 тисячі замість репресованих українських керівників, також проявляли зверхність і жорстокість до «аборигенів». Ось серед інших спогади Ф. Мордика, у якого померли від голоду брат і сестра: «У Костянтинівці на той час було багато росіян. Під їх контролем і проводились «хлібозаготівлі»». Коли ж частина сім'ї Ф. Мордика втекла до Орловської області, то: «У березні 33-го всіх втікачів, які мешкали в найближчих селах, під конвоєм озброєні рушницями мужики зігнали у двір [церкви. - Авт]. …Хохли не хочуть працювати, говорили мужики з рушницями. Вони під конвоєм відвели нас на станцію і в неопалюваних вагонах відправили назад до України – працювати» [20].

Натомість, станом на 23 грудня 1933 р. було виконано на 104,7 % план переселення в Україну 117 149 тис. колгоспників переважно з Росії. Найбільше – в тодішню Дніпропетровську область, куди входив Мелітопольський район [19, с. 642]. Щоправда, переселенці у вимерлі житла були зустрінуті негостинно і більшість їх згодом залишила Україну. Але переселення тривало до самої війни.

Як відомо у 1934 р., на XVII з'їзді ВКП(б), який Сталін назвав «з'їздом переможців», тодішній нарком оборони К. Ворошилов заявив: «Ми пішли свідомо на голод, бо нам потрібен був хліб, але жертвами голоду були нетрудові елементи і куркульство» [11, с. 95]. Отже, сталінський сатрап визнав, що Голодомор був свідомою, навмисною акцією більшовиків. А щодо іншого, то брехню влади спростовують списки померлих у Мелітопольському районі, де є робітники, чию пайку урізали, вчителі, чий фонд загребли, та колгоспники, котрі виробили норми трудоднів, тоді як «куркульство» вже було у Сибіру чи в розстрільній ямі. Ото і є, мабуть, «нетрудові елементи і куркульство» – 7 мільйонів жертв Голодомору!

Висновки: Голодомор на Мелітопольщині був лише фрагментом екзистенційної битви російсько-більшовицької влади з українським народом, яка містила політичну, соціальну, економічну, фізіобіологічну та релігійно-культурну складові. Геноцидна політика Кремля в Україні засобом Голодомору мала на меті не ліквідацію українського етносу як такого, а нищення його визначальної і свідомої частини для підриву спроможності української політичної нації до самовизначення. Тому сталінський «нищівний удар» було завдано, насамперед, по сільській периферії УСРР –території, на якій етнічні українці складали близько 90% населення. Понад те, Голодомор не обирав за національністю – на Мелітопольщині так само постраждали і болгарські, німецькі, російські, чеські села. Це була спільна Голгофа народу і його смертельна соборність.

Підрахунки жертв голоду на Мелітопольщині потребують уточнення, але засвідчують в рази більші людські втрати, ніж у інші роки. Ніякими погодними показниками, хлібозаготівлями чи «куркульським саботажем» цього не пояснити. Насправді, московський Центр засобами вилучення всього

продовольства та територіальної й інформаційної блокади вчинили злочин геноциду як на Мелітопольщині, так і по всій Україні. Керівництво колоніальної республіки, по суті, зізналось у співучасті у геноциді, коли перший секретар ЦК КП(б)У В. Косіор доповів Сталіну15 березня 1933 р., що «голодування» було засобом повчити непокірних колгоспників «уму-розуму».

Сталінський геноцид був свідомим впровадженням ленінського стратегічного задуму щодо звільнення найбільш родючих земель від «надлишків» населення з метою застосування машинної обробки землі для виробництва зерна на експорт та водночас приборкання голодом найбільш бунтівного українського селянина. Понад те, засобами Голодомору, депортацій, розстрілів вирішувалося національне питання шляхом винищення селянства як носіїв національної ідентичності, української Церкви як духовної опори народу та політичної і культурної еліти як його інтелекту. Було завдано превентивний «нищівний удар по республіці і українському анклаву на Кубані, що у розумінні Сталіна і його поплічників, загрожували сепаратизмом імперській цілісності і підривали владу Москви.

Отже, сучасна спроба Москви здолати Україну у екзистенційній війні та новітній геноцид народу, зокрема, на тимчасово окупованій багатонаціональній Мелітопольщині переконує, що процес прирощення знань про Голодомор на регіональному рівні отримує новий імпульс. Ми, нащадки убитих і понівечених Голодомором співвітчизників, засвоїли історичний урок і маємо продовжити вивчення історії геноциду, – як сталінського так і путінського режимів. Належить вшанувати героїв і мучеників спротиву російським геноцидарам і передати пам'ять про них поколінням. Наявний корпус історичних та історіографічних джерел надає можливість подальшого дослідження історії Голодомору, як у загальноукраїнському вимірі, так і для локальних студій на рівні районів та окремих поселень.

1. 2008 – рік пам'яті жертв голодомору 1932–33 рр. *Підсумки роботи по вшануванню пам'яті жертв геноциду українського народу у Мелітопольському районі*: URL: http: //mrda.gov.ua/index.php?idrt=28
2. Serbyn Roman and Krawchenko Bohdan (ed.).The Famine in Ukraine 1932–1933. Edmonton: CIUS. 1986. 192 p.
3. Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885–1938 гг.). Москва: Сельхозгиз, 1939. 408 с.
4. Баша О.М. (ред.). Коли катом був голод: Голодомор 1932–1933 років на Мелітопольщині. Запоріжжя: ВПО «Запоріжжя», 2008. 208 с.
5. Веретельник Н.П. Свідчення Веретельник Ніни Петрівни, 25.08.1926 р.н. Записали Т. Глинська, В. Гудзь. 2009, 14 грудня.
6. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ; Нью-Йорк, 2000. 270 с.
7. Грабовський Сергій. Україна в СССР: окупована територія чи колонія? *Українознавчий альманах.* 2018. Випуск 23. С. 45–50.
8. Гудзь В.В. Пам'ятаймо. *Новий день. (*Мелітополь). 1993, вересень, №№ 104–112.
9. Гудзь В.В., Письменна А.С. Радянська репресивна політика в усній історії Голодомору на Мелітопольщині *Північне Приазов'я: проблеми регіонального розвитку у міжнародному контексті: мат-ли всеукр. наук.-практ. конф.* / за ред. Л.М. Донченко та ін. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2017. С. 169–175.
10. Гудзь В.В., Таравська Я.В. Оцінка дій влади щодо селянства Мелітопольщини у 1932–1933 роках у архівних документах і свідченнях очевидців: *мат-ли міжнар. конф. «Одеські читання». Одеса, 15–16 квітня 2011 р. Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології.* Одеса, 2011. С. 101–103.
11. Гудзь Віктор. Голод 1932–1933 років у Мелітопольському районі як явище геноциду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 80–97.
12. Гудзь Віктор. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
13. Даниленко В.М. (ред.) Звіт ДПУ УСРР про хід репресивної операції на селі у листопаді 1932 – січні 1933 р. Лютий 1933 р. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник.* Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.
14. Кропивницька К.О. Свідчення Кропивницької Клавдії Опанасівни, 1929 р. н. Записали О. Салло, В. Гудзь. 2009, 21 грудня.
15. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
16. Левчук Н.М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): мат-ли міжн. наук. конф.* Київ, 2013. С. 257–264.

17. Марочко В.І. Голодомор в Україні: причини і наслідки (1932–1933). *Освіта. Спецвипуск-підручник.* № 1. Київ, (без дати). С. 6.
18. Мелитопольский округ. Отчетный материал о политическом, организационно-административном, хозяйственном и культурном состоянии округа. С 1 октября 1923 г. по 1 октября 1924 г. Харьков, 1926. 392 с.
19. Михайличенко Г.М., Шаталова Є.П. (упоряд.). Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 роки. *Зб. док. і мат-лів*. Київ: Наукова думка, 1992. 732 с.
20. Мордик Ф.Ф. Свидетельство Мордика Федора Федоровича, 1924 г. р., с. Константиновка. *Правда Украины.* 2007, 18 января.
21. Пиріг Р.Я. (ред.). Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
22. Пиріг Р.Я. (упоряд.). Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 1126 с.
23. Постол В.І. Свідчення Постол Віри Іванівни, 1924 р. н., с. Констянтинівка. Записали А. Левченко, В. Гудзь. 2009, 19 грудня.
24. Приходько Л.Н. Свідчення Приходько (Пинчук) Любові Никифорівни, 16.10.1925 р.н., с. Піщане. Записали Н. Марцинковська, В. Гудзь. 2009, 5 червня.
25. Протоколи засідання бюро Мелітопольського райкому КП(б)У про виселення селян, які саботували хлібозаготівлю. 13 січня 1933 р. Постанови бюро Мелітопольського райкому КП(б)У та матеріли до них. *Державний архів Запорізької області.* Ф. П-233, Оп. 3, спр. 2, арк. 7–8.
26. Про виключення з партії Нефедова за оприлюднення фактів голодування колгоспників у с. Мордвинівка. Протокол засідання бюро Мелітопольського райкому КП(б)У № 29. 22 січня 1933. Постанови бюро Мелітопольського райкому КП(б)У та матеріли до них. *Державний архів Запорізької області.* Ф. П-233, оп.3, спр.2. арк. 27.
27. Тимофеев В.М. Голод на Мелитопольщине 1932–1933 годов. *Листая прошлого страницы...* Мелитополь: Изд. краеведч. музей, 1991. 104 с.
28. Тимофєєв В.М. Неоголошена війна. Тернопіль: Збруч, 1993. 135 с.
29. Турченко Ф.Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні* / наук.-ред. група: Ф.Г. Турченко (керівник) та ін. Запоріжжя: Дике поле, 2008. С. 8–39.
30. Турченко Ф.Г. Пізнати правду... *Голодомор 1932–1933: запорізький* вимір / ред. кол. Ф. Турченко, В. Чабаненко та ін. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 6–22.

References

1. *2008 – rik pam"yati zhertv holodomoru 1932–33 rr.* [2008 is the year of commemoration of the victims of the Holodomor of 1932–33]. *Pidsumky roboty po vshanuvannyu pam"yati zhertv henotsydu ukrayins'koho narodu u Melitopol's'komu rayoni.* (2008): URL: http: //mrda.gov.ua/index.php?idrt=28
2. Serbyn R. and Krawchenko B. (ed.). (1986). The Famine in Ukraine 1932–1933. Edmonton: CIUS.
3. Arina A.E., Kotov H.H., Loseva K.V. (1939). *Sotsial'no-ékonomicheskiye izmeneniya v derevne. Melytopol'skiy rayon (1885–1938 hh.)* [Socio-economic changes in the village. Melitopol region (1885–1938)]. Moskva: Sel'khozgiz, 1939. 408 p. (in Russian).
4. Basha O.M. (red.). (2008). *Koly katom buv holod: Holodomor 1932–1933 rokiv na Melitopol'shchyni* [When hunger was the executioner: the Holodomor of 1932–1933 in Melitopol region]. Zaporizhzhya: VPO «Zaporizhzhya». 208 p. (in Ukrainian).
5. Veretel'nyk N.P. (2009, 14 hrudnya). *Svidchennya Veretel'nyk Niny Petrivny* [Memories of Nina Petrivna Veterelnyk]. 25.08.1926 r.n. Zapys T. Hlyns'ka, V. Gudz. (in Ukrainian).
6. Veselova O.M., Marochko V.I., Movchan O.M. (2000). *Holodomory v Ukrayini 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu* [Holodomors in Ukraine 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Crimes against the people]. Kyiv; N'yu-York. 270 p. (in Ukrainian).
7. Hrabovs'kyy Serhiy. *Ukrayina v SRSR: okupovana terytoriya chy koloniya?* [Ukraine in the USSR: an occupied territory or a colony?]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh.* 2018. Tom 23. Pp. 45–50.
8. Gudz' V.V. (1993, veresen'). *Pamyataymo* [Let's remember]. *Novyy den'.* (Melitopol'). №№ 104–112. (in Ukrainian).
9. Gudz' V.V., Pys'menna A.S. (2017). *Radyans'ka represyvna polityka v usniy istoriyi Holodomoru na Melitopol'shchyni* [Soviet repressive policy in the oral history of the Holodomor in Melitopol region]. *Pivnichne Pryazov"ya: problemy rehional'noho rozvytku u mizhnarodnomu konteksti: mat-ly Vseukrayin. nauk.-prakt. konf.*. Melitopol': FOP Odnoroh T.V. Pp. 169–175. (in Ukrainian).
10. Gudz' V.V., Taravs'ka Ya.V. (2011). *Otsinka diy vlady shchodo selyanstva Melitopol'shchyny u 1932–1933 rokakh u arkhivnykh dokumentakh i svidchennyakh ochevydtsiv* [Evaluation of the government's actions against the Melitopol region's peasantry in 1932–1933 in archival documents and eyewitness accounts]: *mat-ly mizhnar. konf. «Odes'ki chytannya». Odissos. Aktual'ni problemy istoriyi, arkheolohiyi ta etnolohiyi.* Odesa. Pp. 101–103. (in Ukrainian).
11. Gudz' Viktor. (2008). *Holod 1932–1933 rokiv u Melitopol's'komu rayoni yak yavyshche henotsydu* [The famine of 1932–1933 in the Melitopol district as a phenomenon of genocide]. *Holodomor 1932–1933:*

zaporiz'kyy vymir. Zaporizhzhya: Prosvita. Pp. 80–97. (in Ukrainian).
12. Gudz' Viktor. (2019). *Istoriohrafiya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini: monohrafiya* [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: a monograph]. Melitopol': FOP Odnoroh T.V. 1153 p. (in Ukrainian).
13. Danylenko V.M. (red.) (2010). *Zvit DPU USRR pro khid represyvnoyi operatsiyi na seli u lystop.1932 – sichni 1933 r. Lyut. 1933 r.* [Report of the DPU of the Ukrainian SSR on the course of the repressive operation in the countryside in Nov. 1932 – Jan. 1933. Febr. 1933]. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukrayini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyy dovidnyk L'viv: Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu.* 472 p. (in Ukrainian).
14. Kropyvnyts'ka K.O. *Svidchennya Kropyvnyts'koyi Klavdiyi Opanasivny* [Memories of Klavdia Opanasivna of Kropyvnytska]. 1929 r.n. (2009, 21 hrud.). Zapys O.Sallo, V.Hudz. (in Ukrainian).
15. Kul'chyts'kyy Stanislav (2013). *Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli* [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Kn. 2. Kyiv: Tempora. 628 p. (in Ukrainian).
16. Levchuk N.M. (2013). *Rayonna dyferentsiatsiya vtrat naselennya Ukrayiny unaslidok holodu v 1933 rotsi* [Regional differentiation of population losses in Ukraine as a result of the famine in 1933]. *Holod v Ukrayini u pershiy polovyni KHKH stolittya: prychyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat-ly mizhnar. nauk. konf.* Kyyiv, 2013. Pp. 257–264. (in Ukrainian).
17. Marochko V.I. (bez daty). *Holodomor v Ukrayini: prychyny i naslidky (1932–1933)* [Holodomor in Ukraine: causes and consequences (1932–1933)]. *Osvita. Spetsvypusk-pidruchnyk.* № 1. Kyiv. P. 6. (in Ukrainian).
18. *Melitopol'skiy okrug. Otchetnyy material o politicheskom, organizatsionno-administrativnom, khozyaystvennom i kul'turnom sostoyanii okruga* [Melitopol District. Report material on the political, organizational-administrative, economic and cultural state of the district]. P. 1 okt. 1923 g. po 1 okt. 1924 g. (1926). Khar'kov. 392 p. (in Russian).
19. Mykhaylychenko H.M., Shatalova Ye.P. (uporyad.). (1992). *Kolektyvizatsiya i holod na Ukrayini. 1929–1933 roky* [Collectivization and famine in Ukraine. 1929–1933 years]. *Zb. dok. I materialiv.* Kyiv: Naukova dumka. 732 p. (in Ukrainian).
20. Mordyk F.F. (2007, 18 yanv.) *Svidetel'stvo Mordika Fedora Fedorovicha* [Memories of Mordyk Fedor Fedorovych]. 1924 h.r., s. Konstantinovka. *Pravda Ukrayiny.* (in Russian).
21. Pyrih R.Ya. (red.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv: Politvydav Ukrayiny. 605 p. (in Ukrainian).
22. Pyrih R.Ya. (uporyad.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini: dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Vyd. dim "Kyevo-Mohylyans'ka akademiya". 1126 p. (in Ukrainian).
23. Postol V.I. (2009, 19 hrud.). *Svidchennya Postol Viry Ivanivny* [Memories of Vera Ivanovna Postol]. 1924 r.n., s. Konstyantynivka. Zapys A. Levchenko, V. Gudz. (in Ukrainian).
24. Prykhod'ko L.N. (2009, 5 cherv.). *Svidchennya Prykhod'ko (Pynchuk) Lyubovi Nykyforivny* [Memories of Lyubov Nikiforivna Prykhodko]. 16.10.1925 r.n., Pishchane. Zapys N. Martsynkovs'ka, V. Gudz. (in Ukrainian).
25. *Protokoly zasidannya byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U pro vyselennya selyan, yaki sabotuvaly khlibozahotivlyu. (1933, 13 sich.)* [Minutes of the meeting of the bureau of the Melitopol district committee of the CP(b)U on the eviction of peasants who sabotaged the bread harvest. (1933, January 13)]. Postanovy byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U ta materily do nykh. *Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti.* F. P-233. Op. 3. Spr. 2. Ark. 7–8. (in Ukrainian).
26. *Pro vyklyuchennya z partiyi Nefedova za oprylyudnennya faktiv holoduvannya kolhospnykiv u s. Mordvynivka* [On the expulsion of Nefedov from the party for publicizing the facts of the hunger strike of collective farm workers in the village of Mordvinivka]. Protokol zasidannya byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U № 29. (1933, 22 sichnya). Postanovy byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U ta materily do nykh. *Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti.* F. P. 233. Op. 3. Spr. 2. Ark. 27. (in Ukrainian).
27. Timofyeyev V.M. (1991). *Holod na Melytopol'shchyne 1932–1933 hodov* [Famine in the Melitopol Region in 1932–1933]. *Lystaya proshloho stranytsy...* Melytopol': Izd. kraevedch. muzey. (in Russian).
28. Tymofyeyev V.M. (1993). Neoholoshena viyna [An undeclared war]. Ternopil': Zbruch, 1993. 135 p. (in Ukrainian).
29. Turchenko F.H. (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Zaporizhzhi* [The Holodomor of 1932–1933 in Zaporizhzhia]. *Natsional'na knyha pam'yati zhertv Holodomoru v Ukrayini.* Zaporizhzhya: Dyke pole. Pp. 8–39. (in Ukrainian).
30. Turchenko F.H. (2008). *Piznaty pravdu...* [To know the truth…]. *Holodomor 1932–1933: zaporiz'kyy vymir.* Red. kol.: F. Turchenko, V. Chabanenko ta in. Zaporizhzhya: Prosvita. Pp. 6–22. (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.26
УДК 94(477.7=163.2)”1921/1939”:341.485]:332.025.26

Юрій ІРІОГЛУ
кандидат історичних наук, доцент,
кафедра суспільних дисциплін,
Запорізький державний медико-фармацевтичний університет

ORCID: 0000-0003-3324-7598
Email: uirioglu@ukr.net

Володимир МІЛЬЧЕВ
доктор історичних наук., професор,
кафедра джерелознавчих студій та суспільних комунікацій,
Запорізький національний університет

ORCID: 0000-0003-4432-3322
Email: vladmilchev@ukr.net

ВІДГОМІН СЕЛЯНСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ’ЯТІ ПРИАЗОВСЬКИХ БОЛГАР

Анотація. *В статті розглядається проблематика соціально-економічних перетворень 20-30-х років ХХ століття у болгарському селі Північного Приазов’я за матеріалами усних історій та розкривається механізм формування образу «колективізації» в історичній пам’яті цієї групи українських болгар. Було розвинуто тезу про існування певного корпусу усних наративів як альтернативної історико-культурної моделі минулого соціуму по відношенню до офіційної радянської картини «модернізації».*

Картину руйнації селянської спільноти зсередини та створення атмосфери недовіри та страху було відтворено крізь призму персональних наративів. Також було виокремлено сюжети історичної пам’яті щодо насильницької колективізації як фактору формування комплексу суспільно значущих персональних історій болгар Північного Приазов’я. Крім цього, у поєднанні із документальними комплексами з історії колективізації та Голодомору на півдні України, було продемонстровано інформаційний потенціал усно-історичних джерел. Зокрема, авторами було відтворено основні етапи процесу дефрагментації селянського соціуму засобами економічного та позаекономічного тиску з боку радянської влади. Проілюстровано процес формування та активного побутування в інформативному середовищі болгарського населення Північного Приазов’я вербальних образів функціонерів / активістів колективізації та «мовчазної маси» жертв руйнації усталеної господарської системи на фоні Голодомору. Також було вивчено явище емоційного та культурного конфлікту в структурі історичної пам’яті респондентів, дотичних до «комсомольців»-функціонерів, з огляду на структурування ними власних наративів та вибудовування причинно-наслідкових зв’язків. Автори дійшли висновку, що інформаційна трансмісія образів минулого молодшому поколінню мала місце із відповідним емоційно-ціннісним настроєм (щодо подій розкуркулення, колективізації та Голодомору), які вочевидь актуалізувалися в період 1990-х – 2000-х років під дією суспільно-політичних та економічних трансформацій.

Ключові слова*: усна історія, Північне Приазов’я, колективізація, Голодомор, болгарське населення.*

Yurii Iriohlu
Candidate of Historical Sciences, associate professor,
Department of Social Studies
Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University

Volodymyr MILCHEV
Dr. of Sciences in History, Professor
Department of source studies and social communications
Zaporizhzhia National University

THE ECHO OF THE PEASANT’S CATASTROPHE: COLLECTIVIZATION AND THE HOLODOMOR IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE NORTHERN AZOV BULGARIANS

Abstract. *The article explores the socio-economic transformations of the 1920s and 1930s in a Bulgarian village in the Northern Azov region, drawing on oral histories. It elucidates the mechanism behind the construction of the "collectivization" image in the historical memory of Ukrainian Bulgarians. The thesis posits the existence of a distinct corpus of oral narratives as an alternative historical and cultural model, contrasting with the official Soviet narrative of "modernization."*

The narrative portrays the disintegration of the peasant community and the instigation of an atmosphere of mistrust and fear, as recounted in personal stories. The study identifies historical memory narratives about violent collectivization as influential in shaping a complex of socially significant personal stories among Bulgarians in the Northern Azov region. Moreover, by integrating documentary evidence on collectivization and the Holodomor in southern Ukraine, the article highlights the informational potential of oral historical sources. Specifically, it reconstructs the primary stages of the Soviet authorities' defragmentation of peasant society through economic and non-economic pressures.

The authors illustrate the process of forming and actively navigating the informational environment among the Bulgarian population in the Northern Azov region, depicting verbal images of collectivization functionaries/activists and the "silent mass" of victims of the economic system's collapse during the Holodomor. The article also delves into the phenomenon of emotional and cultural conflict within the historical memory structure, particularly concerning "Komsomol" functionaries. This investigation considers the respondents' narrative structuring and the establishment of cause-and-effect relationships.

Conclusively, the authors assert that the transmission of past images to the younger generation occurred with corresponding emotional and value attitudes, particularly towards disarmament, collectivization, and the Holodomor. These attitudes were notably reinvigorated during the 1990s-2000s, influenced by socio-political and economic transformations.

Key words: *oral history, Northern Azov region, collectivization, Holodomor, Bulgarian population.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, у вітчизняній історичній науці, тематика соціально-економічних перетворень в Україні кінця 20-х – початку 30-х років XX століття, вбачається вкрай актуальною. Така масштабна подія як «колективізація», визначила подальший розвиток і економічної, і соціально-психологічної сфери суспільного буття сільського населення України незважаючи на його етнокультурну приналежність.

Звернення до вивчення моделей виживання етнокультурних утворень в соціально екстремальних умовах, викликано, з одного боку, загальною гуманістичною направленістю сучасного вітчизняного історіографічного процесу, зі зверненням до суб'єктивного досвіду окремого індивіда як призми, що висвітлює найприхованіші конструкти соціуму; з іншого боку, буремні події «колективізації» представлені в документальних джерелах із домінуванням офіційної (радянської) точки зору, з ігноруванням основних дійових осіб – «звичайних» людей, що були виконавцями та жертвами. А от же, постає питання про залучення до розгляду нових за змістом та формою джерельних комплексів, які б повернули голос «мовчазній більшості» – усних спогадів.

Розв'язання проблем соціально-економічного та культурного буття болгар Північного Приазов'я в умовах економічних експериментів кінця 20-х – початку 30-х років XX століття, є одним з перших кроків до вивчення процесу трансформації селянської культури півдня України, що являла собою результат сталих контактів між різними етнічними та соціальними групами, складовим конструктом якої є й болгари.

На сучасному етапі постає необхідність залучення нових як за формою, так і за змістом джерел для розкриття глибинних конструктів соціумів. Саме вирішенню цього питання може допомогти один з напрямів соціально-історичних студій «усна історія». Через дослідження механізмів продукування та подальшої трансляції соціально значимої інформації в середовищі певних колективів, відкривається можливість крізь призму суб'єктивного досвіду респондентів, вивчення структури суспільства та соціально-поведінкових сценаріїв, які визначають буття як окремої людини, так і всього загалу.

Суб'єктивний світ людини – це не тільки результат, але й учасник історії, а унікальна властивість пам'яті змінювати значення подій минулого робить можливим існування історії як форми життя. Ця теза є вельми важливою для нас, адже дослідження суб'єктивної пам'яті болгар Північного Приазов'я та особливостей відкладення в ній історико-культурного матеріалу дозволить визначити фактори, що детермінували цей процес. Таким чином, усно-історичні студії локальних груп, що об'єднані спільними етнічними, чи то соціокультурними елементами, мають для історичного дослідження непересічне значення, оскільки допомагають, адекватно щодо об'єкта вивчення, підібрати дослідницькі методики.

Звертаючись до комплексу усноісторичних джерел варто відзначити, що багатогранність емоційного та фактологічного наповнення персональних наративів вимагає, у процесі вивчення їхнього джерельного потенціалу, звертатись до аналізу глибинної структури цього мнемонічного продукту. Це твердження обумовило склад групи джерел у вигляді добірки інтерв'ю з мешканцями болгарських селищ Північного Приазов'я. Загалом, залучені до опрацювання матеріали інтерв'ювань,

охоплюють спогади 389 осіб, записані протягом 2001-2007 років в межах реалізації експедиційних програм Наукового товариства ім. Я. Новицького, діяльності Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та Лабораторії генеалогічних та біографічних досліджень Запорізького національного університету.

На даний момент вся колекція інтерв'ю зберігається в Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВЗВІУА), при Запорізькому національному університеті і відкрита для загального користування. Це усні історії мешканців болгарських селищ Приазовського, Приморського та Якимівського районів Запорізької області. Всі записи інтерв'ю згруповані у РВЗВІУА в фонді № 8 «Етнографічні експедиції», що об'єднує 12 описів складених за хронологічним принципом – роком проведення інтерв'ювання.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика соціально-економічних перетворень в селянській культурі України 1920-х – 1930-х років, вже мала своє відображення в роботі Нолла В. та ґрунтовному виданні спогадів свідків Голодомору, організованого Мициком Ю.А., що презентують спробу усно-історичного дослідження даного питання [27; 28]. Етнокультурна складова процесу колективізації представлена в низці робіт, зокрема, маємо працю Орлянського С.Ф. щодо розвитку болгарських громад в 20-х роках XX століття, а також розвідку Мільчева В.І. [25; 30]. Однак, згадані роботи охоплюють здебільшого фактологічний аспект розгортання подій в приазовському селі 1920-1930-х років. Натомість, залишається не розкритими питання механізму формування соціально-психологічних наслідків подій розкуркулення та колективізації в середовищі болгарських громад Північного Приазов'я як складової частини південноукраїнського селянства із широким залученням усно історичних джерел.

Метою даної дослідницької розвідки було визначено необхідність встановлення процесу формування образу соціально-економічних перетворень в історичній пам'яті болгар Північного Приазов'я та факторів впливу виявлених стереотипів на суспільну поведінку даної етнокультурної групи протягом подальшого історичного періоду. Для досягнення поставленої мети було опрацьовано та проаналізовано комплекс документальних та усно історичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до сюжетів розкуркулення як етапу створення колективних господарств, які видаються найбільш яскравими і з точки зору соціально-економічного розвитку, і за емоційно-психологічним напруженням, необхідно простежити процес реалізації даного заходу та його соціокультурні обставини. Активна агітаційно-роз'яснювальна кампанія, що була розгорнута в болгарських селах через «активних» представників радянської влади та періодичні видання національною мовою етнічної меншини, не давала очікуваних результатів, населення не повною мірою розуміло, яким чином такі заходи можуть призвести до покращення їх добробуту [38]. Підґрунтям для такої позиції населення виступає їх стабільне соціально-економічне становище, яке на 1920-ті роки, було забезпечене високим відсотком середняцьких господарств, виокремлювались лише деякі села, що традиційно вважалися бідними. В основі даного факту лежить краща забезпеченість болгарського населення землею, що була отримана ними ще у середині XIX століття на пільгових умовах [25, с.66]. Так на 1928 рік у селі Інзівка середняцькі господарства займали 51 відсоток, у Райнівці – 73,6, а у Федорівці – 17,8. Заможні господарства, в свою чергу, становили відповідно 17 відсотків, 8,8 та 5,7 [29, с. 46].

Яскравим підтвердженням наведених даних можуть слугувати результати виборчої кампанії до селищних рад 1927 року в Цареводарівському районі в тих же селах, де кількість позбавлених виборчих прав, тобто прирівняних до «куркулів», частково до «ворогів радянської влади», складала доволі високий відсоток. У Інзівці це число складало 113 із загальної кількості у 1284 виборців, у Райнівці – 44 із 768, а у Федорівці –27 із 587. Причому, серед обраних депутатів до селищних рад, по всіх селах майже половину складають саме середняки [34]. А голова Коларівського районного виборчого комітету заявив, що 10 – 15% дорослого населення в районі позбавлені виборчих прав [35]. Зокрема у Радолівці з 350 виборців 50 позбавлені такого права, у Банівці – з 735 позбавлені 74, у В'ячеславці – з 887 дискриміновані становлять 121 особу [36].

Таким чином, соціально-економічна основа болгарського населення Північного Приазов'я представлена відносно великою кількістю самодостатніх господарств, забезпечила сталість етнокультурних та соціально-побутових традицій аграрного суспільства. Характерною рисою селянського світосприйняття є прагнення досягнути в господарському розвиткові рівня «заможності», саме заможності, а не багатства. В усних наративах болгар Приазов'я підкреслюється важлива в цьому аспекті теза про родинну форму ведення господарства, причому увага акцентується на обробітку «власної» землі власними силами. Патріархальність укладу болгарської родини та її чисельність дозволяли задовольнятися наявною робочою силою майже без залучення найманої. А господарство у «пару коней, корова та кілька овець» позиціонувалось як не велике, а лише таке, що забезпечує життєдіяльність [9, 8хв.-12хв.; 2, с. 14].

Присутність у мнемонічному наборі наших респондентів великого масиву яскравих спогадів стосовно одноосібного господарювання свідчить про наявність певного соціокультурного фактору, що сформував свідомість кількох поколінь болгарського населення Приазов'я [21, 9хв.-10хв.]. Оскільки спогади інформантів згуртовані навколо саме форми ведення господарства, то можна говорити, що саме колективізація та розкуркулення є переломним

рубежем для болгар, що поділяє життя на два етапи, до колгоспів та у колгоспах.

Розрив селянської свідомості із землею, до якого призвели соціально-економічні трансформації в сільському господарстві, обумовив формування певного стійкого образу землі як джерела життя, що на сучасному етапі виявляється в активному зверненні респондентів під час інтерв'ювання до факту володіння ними земельним наділом та їхні варіації щодо його використання [13, 10хв.-12хв.].

Формування такого потужного, за своєю часовою та просторовою функціональністю, мнемонічного потоку може свідчити лише про підвищену комунікативну активність у родині, в ході якої діти (нині наші респонденти) сприймали емоційно-ціннісні установки своїх батьків, що обговорювали таке непересічне для традиційного суспільства явище, як розкуркулення. Оскільки публічні протести проти політики колективізації ні до чого не призводили або ні до чого доброго для їх учасників, то єдиним ареалом, що дозволяв реалізувати селянам власне бачення, залишалася родина [25, с. 69]. Фактично, студіювання усних історій дозволяє побачити глибинні зв'язки найдрібнішої ланки соціального організму – окремої родини, простежити варіації стратегій виживання у соціально-екстремальних умовах та погляд на історичну реальність з точки зору болгарина-селянина 1920-х років, який своєю батьківською поведінкою через певні процедури соціалізації дитини транслював їй власний соціокультурний досвід [40; 8, 1хв.-7хв.].

Діяльність Комітетів незаможних селян (КНС) по розкуркуленню на місцях відзначалася суперечливістю та навіть хаотичністю, що залишило по собі слід не лише у документальній частині джерел, але й певною мірою в усних оповіданнях. Процес боротьби з «куркулем» руками «незаможників» перетворився, фактично, на грабунок у власних інтересах, конфісковане майно простоювало просто неба або розкрадалося, що ставало предметом критики навіть з боку Районного КНС у вигляді гнівних телеграм на місця [31, арк.45; 25, с. 69].

Часом сільськогосподарський інвентар, простоюючи без роботи, пізніше просто викупався колишніми власниками, привносячи таким чином «інвестиції» в сільську громаду на користь біднякам [31, арк. 117]. Відсутність логіки у діях «незаможників» призводила тільки до загострення відчуття соціокультурної ідентичності в селян. Неможливість логічного, з точки зору традиційних цінностей, пояснення нещасть своїх односельців, які сприймалися всередині групи як прогресивний елемент, призводила до активного формування у колективному мнемонічному потоці образу жертв, котрий був трансльований також і молодшому поколінню. Так, респонденти, згадуючи події розкуркулення зі слів своїх батьків, також не знаходили цьому якогось пояснення, апелюючи до офіційного вердикту – «куркуль» [4, 2хв.-4хв.; 9, 2хв.-8хв.; 14, 3хв.-5хв.]. Потім, як правило, йшло пояснення використання даного терміну, немовби йдучи від противного: респонденти, розповідаючи про людей, що підпали під категорію надто заможних експлуататорів, акцентували увагу на їх власних здобутках у трудовій діяльності, підводячи таким чином до розуміння слова «куркуль» лише як загальноприйнятої у середовищі болгар Північного Приазов'я позначки жертв колективізації.

Однак дійсно культурним шоком для болгарського населення була дискримінація людей за соціально-економічними показниками та вигнання їх із домівок із повною конфіскацією майна. Так у с. Степанівка Цареводарівського нацрайону у 1925 році стараннями сільських «незаможників» було вигнано з власних домівок 36 родин із загальною кількістю членів 154 людини, які масштабами власних господарств не вписувалися в бачення соціалістичного майбутнього сільськими активістами [37]. Обробіток власної землі власними силами та досягнення заможного рівня добробуту завжди перебували серед пріоритетних життєвих позицій болгар Північного Приазов'я як представників аграрної культури. Саме тому усні історії із сюжетами виселення «куркулів» сповнені емоційними сплесками та жалем, хоча самі респонденти можуть і не мати родинних зв'язків із постраждалими [7, 4хв.-7хв.; 9, 6хв.-8хв.; 5, 5хв.-10хв.]. Швидше за все, це є результатом тісних соціокультурних зв'язків у середині болгарської громади, через активізацію котрих кожен окремий індивід відчуває єдність мети існування усього колективу, а тим самим сприймає проблеми та потреби інших членів групи, як власні, оскільки вони поєднані спільними етнокультурними установками [24, с. 50-51].

Яскраві та насичені усні оповідання болгар Приазов'я про часи колективізації та розкуркулення, перш за все, відображають культурне значення такого переломного моменту для подальшого розвитку однієї з етнокультурних громад Південної України. Про масштаби кампанії виселення заможного селянства у болгарських селах Північного Приазов'я говорять дані тільки по одному с. Преслав, в якому загалом було розкуркулено із подальшим виселенням 68 родин, а ще 27 родин отримали право залишатися в селі [33, арк.1-1зв.]. Поєднання даних документальних джерел із усними оповіданнями дозволяє простежити складний та водночас визначальний для подальшого соціального розвитку болгарської громади процес формування образу індивідуального господарювання, процвітання якого було перерване колективізацією [21, 8хв.-14хв.].

Культивування саме такого мнемонічного образу в середовищі етнокультурної групи болгар Приазов'я повною мірою відображає соціально-економічну та соціокультурну позицію мешканців болгарських селищ у 1920-х роках як реакцію на руйнування сталих основ їхньої традиційної культури. Загалом можна говорити, що саме політика колективізації, підірвавши економічні потуги болгарського населення Північного Приазов'я, призвела до руйнування традиційної аграрної

культури болгар, витоки якої простежуються ще з XVIII – XIX століть.

Дослідження такої резонансної та драматичної сторінки вітчизняної історії, як Голодомор 1932 – 1933 років, вимагає не тільки детальної реконструкції загальної картини історичної реальності, але й приділення пильної уваги ситуаціям регіонального масштабу, оскільки тільки за таких умов можливо простежити механізм страшної події зсередини, з точки зору виконавців та жертв. У силу сукупності певних факторів соціально-політичного та геополітичного характеру не видається можливим ознайомлення дослідників із повним комплексом писемних джерел з історії Голодомору.

За таких умов вбачається актуальним звернення до свідчень безпосередніх свідків та постраждалих від цього страшного голоду, аби повною мірою забезпечити історико-культурну реконструкцію подій із урахуванням регіональної та етнокультурної специфіки.

Явище Голодомору охопило, фактично, всю територію тодішньої радянської України. Не зважаючи на антиукраїнське спрямування дій радянської влади, під її жорна потрапили усі мешканці регіонів товарного виробництва хліба, незалежно від етнічної приналежності, в тому числі й болгарське населення Північного Приазов'я. Звертаючись до усних оповідань болгар Північного Приазов'я з метою дослідження проблем голоду 1932 – 1933 років, одразу постає питання виокремлення структурних сюжетів у спогадах респондентів, що допомагають зрозуміти не тільки внутрішню структуру події, але й те, яким чином вона вплинула на соціокультурну ситуацію в болгарських громадах.

Отже, першим можна виокремити набір сюжетів стосовно причин голоду, які відрізняються доволі широкими варіаціями. У той же час, об'єднуючим лейтмотивом усіх усних оповідань виступає причетність «влади», різною мірою, безпосередньо або опосередковано. Коливання у визначенні причин обумовлюється соціальним положенням респондента. Так відображенням «офіційної» версії про неврожай вирізняються усні меморати представників тієї ж влади або тих, хто позиціонується як її прибічник. Передусім це працівники сільської адміністрації або правління колгоспу, частково вчителі та люди, що мали вищу освіту [15, 4хв.-7хв.]. Тобто контингент осіб, що підпадали під найактивнішу радянську пропаганду через систему освіти та державних органів.

Дана група, викладаючи власне бачення проблеми голоду 1932 – 1933 років у офіційному його форматі, хоч і презентувала сформований радянською свідомістю образ «неврожаю», але власною вербальною поведінкою та тематичними відступами, демонструвала прояви маргіналізованої в радянські часи, але побутуючої в середовищі односельців точки зору стосовно подій голоду. Передусім такими смисловими показниками були намагання детальніше подати події голоду та його причини із наведенням нових та нових аргументів, на кшталт: «були перегіби, але без них не можна», «необхідно було виконувати план, країну підіймати» та інші, так би мовити, ввести інтерв'юера в курс справи, щоб він міг сам переконатися у правоті оповідача [22, 86хв.-9хв.].

Власною поведінкою із підвищеною вербальною активністю респонденти демонстрували значущість події для них особисто, оскільки їхня версія подій, хоч і представлена домінуючою у радянській системі, але на рівні села знаходилася, а особливо в сучасних умовах знаходиться у меншості, тому потреба у визнанні їхньої позиції в колективі диктує їм саме таку поведінку [28, с.114; 24, с.52]. Отже, можна говорити, що, не дивлячись на сильний ідеологічний тиск з боку офіційної пропаганди, навіть представники «влади» крізь трансляцію усталених образів «неврожаю» пропускають глибинні соціокультурні установки загальноселянського світосприйняття, що активуються через постійне та тісне спілкування із членами їх етнокультурної групи.

Іншу групу респондентів складало «все інше населення», яке сприймало та трактувало події Голодомору доволі однозначно, хоча й використовувало для цього різні за формою вербальні конструкції та систему доказів і припущень. У залежності від автобіографічних даних респондента, варіаціям піддавалося також і емоційне навантаження усного оповідання. Наприклад, нащадки так званих «куркулів» в особливо емоційній формі зображували події голоду, покладаючи всю провину саме на радянську владу, виводячи його причини передусім із програми колективізації та розкуркулення, додаючи до того й репресивні заходи:

«… А не хотіли в колгосп йти?

Р.О. *Не тільки ми, ніхто не хотів! Забирали в них з двору все, все. Ну, нас ніхто не зачіпив, тому що в 30-ті роки, в 31-м, 32-м році, він пішов в армію, забрали його в армію, мій хазяїн, але він поки вдома був, подав заяву, треба було заяву подавати в колгосп, як тебе не приймуть, вся родина. Землю відібрали, сидимо вдома, нікуди на роботу і як можна жити?! Забрали все, у Івана два коня було от тут, але вже була бригада і там відвели, два коня було. Коровки не брали, а барашки то все забирали!!! А тоді почали… По горищу ходять, шукають цепи, канати, як бандити, й все, їй Богу банда!*

А хто ходив, хто по горищу шукав, місцеві, комсомольці?

Р.О. *Комсомольці!*

А преславські були чи з інших сел приїздили?

Р.О. *І преславські були, і з інших сіл приїздили! Зараз ні одного немає, вони всі повиздихали! Отак люди жили, хто не хотів в колгосп, його виганяли з хати! І все, їди куди хочеш… і якщо він не помре в степу, його ніхто не пускає в хату – якщо приймеш і тебе покарають!!! Люди бідні плакали! І ті батьки що мене доглядали, повмирали з голоду! Забрали землю, не дають їм роботу ніде!...»* [20, 37хв.-41хв.]

Беручи до уваги біографічну зацікавленість таких респондентів у тематиці усного свідчення, в той же час не можна ігнорувати того факту, що вони певною мірою відображають ситуацію, яка склалася у середовищі болгарського населення, стосовно не просто ставлення до конкретних дій конкретних осіб, а загальної направленості у сприйнятті радянської влади:

*«…**А.І.** А от тут кінь в нас був, сіялка! Ну, коли вже колективізація, вони… комсомольські бригади, ходили по селу забирали й не питали! Забирали все в колгосп! Силоміць змушували! Це я пам'ятаю…*

Це коли колективізація була?

***А.І.** Так, колективізація! А потім у бідного селянина нічого не було! А вони ходили з такими, щупами, та шукали зерно! Для революції, для рятування революції! І шукали ями, де ті ями, от сховано зерно! Ну, знаходили деякі… і тут їх репресували, забирали в сільраду! Там кімнатка така була, пам'ятаю, кімнатка була, навіть заходив туди! І туди їх! Наберуть їх кілька чоловік – потім увозять! В Приморськ, тоді ж це був Ногайськ. І там вже… їх відправляють, я знаю?! Дід, потім дядько, двоє їх, не повернулися! І дід не повернувся! Увезли і загинули! [мовчить]. Мол, вороги радянської влади!»* [21, 11хв.-14хв.].

Основна ж маса оповідачів, згадує події голоду 1932 – 1933 років як страхітливе явище, причини якого вони бачать у кількох факторах. Доволі розповсюджена теза про неврожай, швидше за все, є результатом взаємопроникнення офіційної та індивідуальної пам'яті респондентів:

«...Ну, а голод ви пам'ятаєте, 33-го?

***Г.І.** А так! Був голод, так! Їли той… щавель їли! Дикий щавель! Підемо на море, наберемо тюльку! А мама стовче її, от обмакаєш в сковорідку й їмо! Хліб зовсім не бачили, картоплі зовсім не було! Ходили по морю, у рибалок, дякувати їм! Підемо зранку, вони дадуть відро бичків, от судаків. А якби не було моря, ми би… Немає нічого в хаті, що ти будеш їсти?! Ні коні, ні корови! Тоді й картопля не вродила. Амбари всі порожні! Не знаю, як ми вижили… В колгоспі я тоді працювала, там на посівній, зерно, овес чи ячмінь, що у них. Його обсмажили та їмо!... Це море нас врятувало! Отак й жили. Голод! Картопля та чого не вродила?! Що ти будеш їсти?! Як вже виросла, ну, на город підеш теж голодна, там звариш якусь похльобку з крупи, похлібали та й все! А працюємо! Люди було й ховрахів їли, така тварина, воно тільки зерно їсть, вони… такі як пацюки! Ну, ми таке не їли…»* [19, 10хв.-13хв.].

Паралельно із природною причиною завжди присутня в різних текстах інтерв'ю у різних частинах, або на початку, або в кінці, згадка про причетність владних структур. Причому в деяких респондентів «влада» залишається знеособлена і не означена як така, але присутнє позначення аморфних винних із зовнішнього оточення, тобто обвинувачення повною мірою адресовані саме радянській владі та її представникам різного рівня [17, 10хв.-15хв.; 18, 4хв.-7хв.].

Що стосується активних робітників на ниві зміцнення радянської влади та виконання плану хлібозаготівель, то питання усвідомленості ними наслідків своєї роботи не викликає сумнівів. На жаль, серед матеріалів інтерв'ю відсутні усні оповідання «активістів», але ми можемо проаналізувати оповідання респондентів, що мають родинні або іншого роду зв'язки із членами активу села. Доволі функціональною джерельною базою, в цьому аспекті, є мемуарна спадщина одного з ветеранів громадянської війни, вчителя та партійного діяча села Цареводарівка (нині Ботєво Приазовського району Запорізької області) Рупчева К.К. Із загального контексту «нажиму на куркулів», що описується автором, та нервозністю такого роду діяльності, яка призвела до виснаження його та «колег», можна припустити, що усвідомлення масштабів та наслідків їх діяльності вже тоді були для них відомі [32, арк. 37].

Набір мнемонічних сюжетів даної категорії респондентів свідчить, що діяльність активних робітників по вилученню хліба у «куркулів» певною мірою, не дивлячись на революційну істерію та боротьбу з куркульством як класом, обумовлювалася й нормами морально-етичної поведінки, загальноприйнятими в середовищі болгарського населення. В залежності від соціального статусу та життєвого досвіду респондентів змінювалася й форма репрезентації наративу стосовно діяльності активістів. Але в будь-якому разі практично в усіх інтерв'ю простежується певна лінія виправдовування та доказова база цього.

Першою формою представлення сценарію подій колективізації та Голодомору, за якою респонденти наголошують на непричетності їхніх близьких до подій розкуркулення та вилучення зернових запасів, через їх власний вибір, підкреслюючи толерантність, що панувала в комсомольських лавах:

«…А чого в 32-му році такий голод був?

***Т.І.** Неврожайний рік, ну, не було звідки!!!*

Тільки через врожай, так?

***Т.І.** Ну так, неврожайний рік! А звідкиа, чого?! Неврожайний рік!*

А як би у людей залишилася земля, був би голод?

***Т.І.** А як би… був би голод, як би зовсім невродило! Ну, земля булаб, а вона не дала врожая, теж саме! Може, якби хто запаси мали! Це інша справа! А як без запасів, то... У деяких людей були й запаси, й відбирали ті запаси, роздавали цим, які…але це ж вважається, що… грубе порушення – у того забирать, тому давати!*

Ну, це грубе порушення?

***Т.І.** Порушення! Так, порушення! Але, оце й було порушення! Але був голод, виживати якось треба було! А як інакше?! Ті врятуються, а ті нехай вмирають! Значить, вони хотіли, щоб… а*

мало ще кому… Потрібен був хліб, зерно… Треба ж було! А відбирали! Мій батько не ходив відбирати! Він не міг переживати, коли діти плачуть! Він каже: « От ми відбираємо, а вони, ті самі, діти плачуть!» Батько говорить: «Я вчитель, дітей вчу! Значить, відбирай!... Дитина не винувата, що в того є зерно, у того немає зерна! Дитина того не розуміє! Вони тільки знають, що батьки не дають! Що от робити з ними, що вони плачуть - тримаються за ті мішечки?! Я, - каже, - цього робити не можу!» От від цього, що він не міг цього робити! Не міг…

А йому треба було це робити?…

***Т.І.** Ні, не треба було!!! Просто запрошували! Запрошували!*

А хто запрошував?

***Т.І.** Ну як, актив якийсь в селі, який й мав рятувати! От так вони й розмірковували, чи потрібна така операція чи ні… ну, Сталін, зробив, в колективізацію, перегіби великі! От через це ж…»* [22, 45хв.-48хв.].

Або активно підкреслюючи, що він (їх родич чи близький) нічого поганого не робив, він просто був комсомолець [12, 13хв.-17хв.]. Причому, доказовою базою було, як правило, зображення страждань їх, тобто родичів-активістів, самих від голоду.

Ставлення загалом до «активістів» у болгарського населення Північного Приазов'я було (та й залишається) доволі однозначним, що демонструється як усними оповіданнями, так і архівними матеріалами. Усні наративи стосовно подій колективізації та голоду 1932 – 1933 років наповнені діяльністю, як правило, знеособлених сільських «активістів», що позначалися у тексті оповідання як «комсомольці», «активісти» або замінювалися позначенням дії – «ходили», «шукали», «забирали» [7, 15хв.-18хв.].

Така вербальна поведінка респондентів може бути розтлумачена як вплив трагічних сторінок на пам'ять та намагання блокувати болючі спогади, але не варто забувати і про ідеологічний тиск, що пригнічував мнемонічну та комунікативну діяльності у середовищі односельців через страх бути покараним з боку радянської влади за негативні відгуки стосовно її представників. Наслідок такого психологічного тиску простежується в усних історіях майже всіх респондентів, які змогли пригадати імена «активістів», оскільки зі зміною ними тематики вони одразу змінювали й манеру оповідання, переходячи на невисокі тони голосу, іноді до шепоту та використання недомовок й певних елементів невербальної інформації для вираження власного сприйняття тих подій [9, 4хв.-6хв.].

Негативне сприйняття представників радянської влади, причетних до колективізації, особливо гостро мало прояв за часів окупаційного режиму в період Другої світової війни. Показовими є факти розправи над «активістами» у болгарських селах. Так, наприклад, у с. Федорівка розкуркулені, що повернулися до села, будучи поліцейськими, видали окупаційній владі жінку, представницю радянської влади, що за часів колективізації в ролі активного учасника сприяла цьому процесу. [1, арк.110-110зв.].

Недостатність джерел початку 30-х років XX століття з історії болгарських селищ Північного Приазов'я для вивчення місцевих варіацій процесу колективізації та голоду 1932 – 1933 років, з точки зору внутрішніх суспільних зв'язків, диктує необхідність паралельного звернення як до матеріалів усної історії, так і до документів часів окупаційного німецько-фашистського режиму 1941 – 1943 років. Це викликано передусім формуванням в середовищі болгар певних стереотипів негативного сприйняття радянського суспільного устрою, а за екстремальних умов окупації ці сценарії поведінки почали реалізовуватися, як через активне сприяння окупаційній владі, так і через пасивний протест, у вигляді евакуації з рідних місць разом із німецькими військами в 1943 році. Так, в селі Федорівка нараховувалося до 125 людей, що залишили власні домівки із наближенням Червоної Армії [1, арк.111-111зв.].

Якщо розглядати Голодомор 1932 – 1933 років з точки зору соціокультурної трансформації болгарського середовища Північного Приазов'я, то варто звернути увагу на внутрішній суспільний конфлікт, що став результатом якісних змін в середині етнокультурної групи через матеріальні та духовні негаразди. Під час колективізації розкуркулення в болгарських селах в основному велося власними силами, за свідченнями респондентів, «комсомольці» були з місцевих [3, 35хв.-38хв.; 4, 3хв.-5хв; 10, 14хв.-15хв.]. Швидше за все, частина з них пішла на це через економічні причини і таким чином намагалася збагатитися. Інші могли сприйняти радянську пропаганду всією душею і робили все «за ідею».

Причому в за умов постійного страху за власне життя та родину, населення нічим не могло допомогти жертвам розкуркулення, що створювало картину великої мовчазної маси та купки ображених. Наслідком таких дій стала руйнація болгарської громади із середини, було розірвано зв'язки всередині локальної групи, що об'єднували її, створюючи коло «своїх» на противагу «чужому» культурному оточенню.

Але найстрашнішої психологічної травми було завдано саме голодом 1932-1933 років, під час якого не діяли жодні морально-етичні норми, а лише основні інстинкти. Саме в цей час болгарська громада розвалюється на окремих індивідів та родини. Стратегію виживання в таких екстремальних умовах кожна родина розробляла сама, але однією з життєво важливих її складових становило вимінювання харчових продуктів за одяг, побутові та інші цінні речі [6, 13хв.-15хв.; 23, 4хв.-5хв.]. Одним із варіантів рятування дітей, що був доступний батькам, особливо за умов одного працюючого в родині, було перекладання турботи про дітей на державу, тобто «підкидання» їх до дитячих будинків. Такі сторінки свого життя респонденти згадують лише через

необхідність логічних зв'язків сюжетів у процесі оповідання, однак ці спогади обмежуються, як правило, кількома фразами [6, 35хв.-36хв.]. Дуже яскравим в усних оповіданнях про голод є образ рибалок, що врятували велику кількість населення, вимінюючи у них різні речі на рибу, а часто й так роздаючи її дітям [13, 24хв.-26хв.; 16, 8хв.-11хв.].

Переховування сусідів один від одного, масові крадіжки та доноси досягли колосальних масштабів. У такій екстремальній ситуації будь-які соціально-побутові контакти, в переважній більшості випадків, переривалися [20, 75хв.-78хв.]. В той же час родинні стосунки намагалися не втратити навіть за таких тяжких умов, і допомога родичам хоча б у мізерному вигляді чи догляді дітей померлих від голоду родичів все одно зберігалися, базуючись на загально християнських нормах моралі та розвинених етнокультурних групових установках поведінки [12, 34хв.-36хв.].

Навіть за відсутності зафіксованих точних даних про померлих від голоду 1932 – 1933 років у болгарських селах Північного Приазов'я, про масштаби трагедії можна судити за усними оповіданнями наших респондентів, які, характеризуючи людські втрати тих страшних подій, використовують найбільше мірило, доступне їм як представникам традиційної культури – *«... А від того голоду стільки людей вмерло, більше ніж наше село, напевно, повмирало!...»* [13, 28хв.]

Висновок. Дослідження проблем Голодомору 1932 – 1933 років вимагає залучення широкої джерельної бази. В той же час, через брак документальних джерел чи не єдиним виходом залишається залучення комплексу усних спогадів людей, що мали прямий або опосередкований зв'язок із подіями голоду. Однак усні історії надають інформацію узагальнюючого характеру, що може бути лише першим етапом у подальшому детальному вивченні такого доленосного та драматичного явища, як Голодомор.

Інформативне поле селян Північного Приазов'я з точки зору усноісторичної методики відзначається крайньою активністю, демонструючи побутування стійких мнемонічних сюжетів щодо подій колективізації та Голодомору як знакових та переламних для всієї спільноти не залежно від етно-культурних особливостей респондентів. Можна припустити, що інформаційна трансмісія образів минулого молодшому поколінню мала місце із відповідним емоційно-ціннісним настроєм (щодо подій розкуркулення, колективізації та Голодомору), які вочевидь актуалізувалися в період 1990-х – 2000-х років під дією суспільно-політичних та економічних трансформацій.

Комплексне залучення усно історичних та документальних джерел дозволило реконструювати соціально-психологічну атмосферу в болгарських громадах Північного Приазов'я за часів колективізації та голоду 1932 – 1933 років. Можемо констатувати, що усні наративи позиціонувалися в середовищі болгар як альтернативний офіційному, ідеологізованому, образ історичної дійсності, що став притаманним даній етнічній групі та визначив структуру болгарських громад на весь подальший період XX століття. З рештою, з певною умовністю, ми можемо говорити, що на прикладі болгар Північного Приазов'я спостерігається процес руйнації традиційної селянської культури півдня України в ході реалізації політики колективізації.

1. Акти про збитки спричиненні німецько-фашистськими окупантами населенню Н.-Василівського району, Запорізької області за 1941–1943 роки. *Державний архів Запорізької області*, Ф. 3199, Оп. 1, спр. 1, 54 арк.
2. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. Харьков, 1927. 109 с.
3. Інтерв'ю із Вєльчевим Г.Г., 1933 року народження та Вєльчевою К.Г., 1928 року народження, с. Гюнівка Приморського району Запорізької області, серпень 2001. *Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (далі – РВ ЗВІУА*), Ф. 8, Оп. 2, спр. 50 (аудіозапис). 186 хв.
4. Інтерв'ю із Вєльчєвим М.В., 1918 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 55 (аудіозапис). 25 хв.
5. Інтерв'ю із Генчевим І.Д., 1929 року народження, с. Федорівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 67 (аудіозапис). 31 хв.
6. Інтерв'ю із Григорьєвою М.Ф., 1918 року народження, с. Федорівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005. *РВ ЗВІУА.* Ф. 8, Оп. 6, спр. 68 (аудіозапис). 46 хв.
7. Інтерв'ю із Гуковою З.К., 1923 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 56 (аудіозапис). 56 хв.
8. Інтерв'ю із Желязковою А.І., 1935 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 57 (аудіозапис). 21 хв.
9. Інтерв'ю із Іріоглу Л.Г., 1932 року народження, смт. Якимівка Якимівського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 65 (аудіозапис). 47 хв.
10. Інтерв'ю із Капустіним С.О., 1919 року народження та Капустіною Є.Н., 1924 року народження, с. Ботєво Приазовського району Запорізької області, вересень 2002. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 3, спр. 185 (аудіозапис). 48 хв.
11. Інтерв'ю із Малєвим О.Ф., 1922 року народження та Гіновою М.І., 1924 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької

області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.5, спр.256 (аудіозапис). 74 хв.

12. Інтерв'ю із Міховою Д.З., 1923 року народження, с. Богданівка Приазовського району Запорізької області, листопад 2006. *РВ ЗВІУА*.Ф. 8,Оп.12, спр.27 (аудіозапис). 40 хв.
13. Інтерв'ю із Пєнчєвою Г.П., 1919 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 258 (аудіозапис). 58 хв.
14. Інтерв'ю із Пєтковим І.М., 1927 року народження, с. Федорівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.6, спр.73 (аудіозапис). 15 хв.
15. Інтерв'ю із Рупчевою Г.А., 1928 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 260 (аудіозапис). 13 хв.
16. Інтерв'ю із Соломоновою В.Г., 1930 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 263 (аудіозапис). 31 хв.
17. Інтерв'ю із Соломоновою Н.П., 1928 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 264 (аудіозапис). 42 хв.
18. Інтерв'ю із Стойчевим І.Ф., 1925 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 61 (аудіозапис). 42 хв.
19. Інтерв'ю із Стояновською Г.І., 1928 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 265 (аудіозапис). 45 хв.
20. Інтерв'ю із Стояновською Р.О., 1912 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 267 (аудіозапис). 292 хв.
21. Інтерв'ю із Фуклєвим А.І., 1922 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.5, спр. 268 (аудіозапис). 70 хв.
22. Інтерв'ю із Хоменко Т.І., 1926 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.5, спр. 270 (аудіозапис). 211 хв.
23. Інтерв'ю із Шевляковою І.О., 1925 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр .271 (аудіозапис). 11 хв.
24. Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности. Л: Наука, 1983. 176 с.
25. Мільчев В., Пєєва Ж. Ренесанс та репресії: болгари Таврії у перші два десятиріччя радянської влади (1920 – 1939 рр.). *Джерела з історії Південної України. / Мемуари та щоденники*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. Том. 9, Частина 2. С. 27–81.
26. Новохатько Л. М. Соціально-економічні та культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті-середина 30-х рр. XX ст.): дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Новохатько Леонід Михайлович. К., 1999. 410 с.
27. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. К.: Родовід, 1999. 560 с.
28. Носенко Е. Л. Єгорова С. Є. Пам'ять та емоційний стан. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. 148 с.
29. Орлянский В. С. Хозяйственная и культурная деятельность Советов приазовских болгар в 20-е годы. *Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи*. Запоріжжя, 1993. Вип.1. С. 39–60.
30. Орлянский С. Ф. Советское строительство 1920-х гг. и приазовские болгары. *Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи*. Запоріжжя, 1993. Вип.1. С. 66–84.
31. Про розкуркулений інвентар. *Державний архів Запорізької області.* Ф. 3357, Оп.1, спр.8 117 арк.
32. Рупчев К.К. Так нам сердце велело... *РВ ЗВІУА*. Ф. 12, Оп.1, спр.3. 156 арк.
33. Списки родин розкуркулених та тих що прибули під час німецько-фашистської окупації. *Державний архів Запорізької області.* Ф. 4352, Оп.1, спр.10 2 арк.
34. *Съветско село*. 1927. № 10.
35. *Съветско село*. 1927. № 6.
36. *Съветско село*. 1927. № 7.
37. *Сърп и Чук*. 1925. № 11.
38. *Сърп и Чук*. 1925. № 7.
39. Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих хто вижив. / Упоряд. Ю. Мицик. К.: Видавничій дім «Києво-Могилянська академія», 2003. 296 с.
40. Halbwachs M. Historical Memory and Collective Memory. URL: https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap2.pdf.

References

1. *Akty pro zbytky sprychynenni nimetsko-fashystskymy okupantamy naselenniu N.-Vasylivskoho raionu, Zaporizkoi oblasti za 1941 – 1943 roky*. [Normative act about damage to population by Nazi occupants, N-Vasilevski district, Zaporizhzhia region, 1941-1943]

Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti, F. 3199, Op.1, spr. 1, 54 ark. (in Russian).

2. *Ytohy raboty sredy natsyonalnykh menshynstv na Ukrayne*. [Results of work among national minorities in Ukraine]. (1927). Kharkov.109 p. (in Russian).
3. *Interviu iz Vielchevym H.H., 1933 roku narodzhennia ta Vielchevoiu K.H., 1928 roku narodzhennia, s. Hiunivka Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2001*. [Interview with Velchev H.G., born in 1933, and Velcheva K.G., born in 1928, p. Gyunivka, Primorsk District, Zaporizhzhia Region, August 2001] *Rukopysnyi viddil pry Zaporizkomu viddilenni Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho* (dali – *RV ZVIUA*), F. 8, Op.2, spr.50 (audiozapys). 186 khv. (in Russian).
4. *Interviu iz Vielchievym M.V., 1918 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005.* [Interview with Velchev M.V., born in 1918, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr. 55 (audiozapys). 25 khv. (in Russian).
5. *Interviu iz Henchevym I.D., 1929 roku narodzhennia, s. Fedorivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2005*. [Interview with Genchev I.D., born in 1929, p. Fedorivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, August 2005.] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr.67 (audiozapys). 31 khv. (in Russian).
6. *Interviu iz Hryhorievoiu M.F., 1918 roku narodzhennia, s. Fedorivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2005.* [Interview with Grigorieva M.F., born in 1918, p. Fedorivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, August 2005.] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr.68 (audiozapys). 46 khv. (in Russian).
7. *Interviu iz Hukovoiu Z.K., 1923 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Hukova Z.K., born in 1923, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr.56 (audiozapys). 56 khv. (in Russian).
8. *Interviu iz Zheliazkovoiu A.I., 1935 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005.* [Interview with Zhelyazkova A. I., born in 1935, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005.] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr.57 (audiozapys). 21 khv. (in Russian).
9. *Interviu iz Iriohlu L.H., 1932 roku narodzhennia, smt. Yakymivka Yakymivskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Irioglu L.G., born in 1932, town Yakymivka, Yakymivka district, Zaporizhzhia region, July-August 2005] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr. 65 (audiozapys). 47 khv. (in Russian).
10. *Interviu iz Kapustinym S.O., 1919 roku narodzhennia ta Kapustinoiu Ye.N., 1924 roku narodzhennia, s. Botievo Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, veresen 2002*. [Interview with Kapustin S.O., born in 1919, and Kapustina E.N., born in 1924, p. Botevo, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, September 2002] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.3, spr.185 (audiozapys). 48 khv. (in Russian).
11. *Interviu iz Malievym O.F., 1922 roku narodzhennia ta Hinovoiu M.I., 1924 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Malevy O. F., born in 1922, and M. I. Ginova, born in 1924, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr.256 (audiozapys). 74 khv. (in Russian).
12. *Interviu iz Mikhovoiu D.Z., 1923 roku narodzhennia, s. Bohdanivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lystopad 2006.* [Interview with Mihova D.Z., born in 1923, p. Bohdanivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, November 2006] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.12, spr.27 (audiozapys). 40 khv. (in Russian).
13. *Interviu iz Pienchievoiu H.P., 1919 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004.* [Interview with P'encheva G. P., born in 1919, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr.258 (audiozapys). 58 khv. (in Russian).
14. *Interviu iz Pietkovym I.M., 1927 roku narodzhennia, s. Fedorivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2005*. [Interview with Petkov I.M., born in 1927, p. Fedorivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, August 2005] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr.73 (audiozapys). 15 khv. (in Russian).
15. *Interviu iz Rupchevoiu H.A., 1928 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004.* [Interview with Rupcheva G.A., born in 1928, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 260 (audiozapys). 13 khv. (in Russian).
16. *Interviu iz Solomonovoiu V.H., 1930 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Solomonova V.G., born in 1930, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr.263 (audiozapys). 31 khv. (in Russian).
17. *Interviu iz Solomonovoiu N.P., 1928 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004.* [Interview with Solomonova N.P., born in 1928, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 264 (audiozapys). 42 khv. (in Russian).
18. *Interviu iz Stoichevym I.F., 1925 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Stoychev I.F., born in 1925, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005.] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.6, spr. 61 (audiozapys). 42 khv. (in Russian).
19. *Interviu iz Stoianovskoiu H.I., 1928 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Stoyanovska G.I., born in 1928, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 265 (audiozapys). 45 khv. (in Russian).

20. *Interviu iz Stoianovskoiu R.O., 1912 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Stoyanovska R.O., born in 1912, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 267 (audiozapys). 292 khv. (in Russian).
21. *Interviu iz Fuklievym A.I., 1922 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Fuklev A.I., born in 1922, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 268 (audiozapys). 70 khv. (in Russian).
22. *Interviu iz Khomenko T.I., 1926 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Khomenko T.I., born in 1926, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 270 (audiozapys). 211 khv. (in Russian).
23. *Interviu iz Shevliakovoiu I.O., 1925 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Shevlyakova I.O., born in 1925, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 271 (audiozapys). 11 khv. (in Russian).
24. Mahun V. S. (1983). *Potrebnosty y psykholohyia sotsyalnoi deiatelnosty lychnosty.* [Needs and psychology of social activity of the individual], L.: Nauka, 176 p. (in Russian).
25. Milchev V., Pieieva Zh. (2006). *Renesans ta represii: bolhary Tavrii u pershi dva desiatyrichchia radianskoi vlady (1920 – 1939 rr.)*. [Renaissance and repression: the Bulgarians of Tavria in the first two decades of Soviet rule] *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy*. / Memuary ta shchodennyky. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», Tom. 9, Chastyna 2. Pp. 27–81. (in Ukrainian).
26. Novokhatko L. M. (1999). *Sotsialno-ekonomichni ta kulturni protsesy v Ukraini u konteksti natsionalnoi polityky radianskoi derzhavy (20-ti-seredyna 30-kh rr. XX st.)* [Socio-economic and cultural processes in Ukraine in the context of the national policy of the Soviet state (20s-mid-30s of the 20th century)]: dys. ... doktora ist. nauk: 07.00.01 / Novokhatko Leonid Mykhailovych. K. 410 p. (in Ukrainian).
27. Noll V. (1999). *Transformatsiia hromadianskoho suspilstva. Usna istoriia ukrainskoi selianskoi kultury 1920–30-kh rokiv*. [Transformation of civil society. Oral history of Ukrainian peasant culture of the 1920s and 1930s]. K.: Rodovid. 560 p. (in Ukrainian).
28. Nosenko E. L. Yehorova S. Ye. (1996). *Pamiat ta emotsiinyi stan*. [Memory and emotional condition] Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU, 148 p. (in Ukrainian).
29. Orlianskyi V. S. (1993). *Khoziaistvennaia y kulturnaia deiatelnost Sovetov pryazovskykh bolhar v 20-e hody.* [Economic and cultural activities of the Soviets of the Azov Bulgarians in the 20s.] *Bolharske naselennia Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. Zaporizhzhia,. Vyp.1. Pp. 39–60. (in Russian).
30. Orlianskyi S. F. (1993). *Sovetskoe stroytelstvo 1920-kh hh. y pryazovskye bolhary.* [Soviet construction in the 1920s. and Azov Bulgarians] *Bolharske naselennia Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. Zaporizhzhia, Vyp.1. P. 66–84. (in Russian).
31. *Pro rozkurkulenyi inventar*. [About decommissioned inventory] *Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti*. F. 3357, Op.1, spr.8. 117. ark. (in Russian).
32. Rupchev K.K. *Tak nam serdtse velelo...* [That's what our hearts told us...] *RV ZVIUA*. F. 12, Op.1, spr.3. 156 ark. (in Russian).
33. *Spysky rodyn rozkurkulenykh ta tykh shcho prybuly pid chas nimetsko-fashystskoi okupatsii.* [Lists of families of those who were disbanded and those who arrived during the German-fascist occupation] *Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti*. F. 4352, Op.1, spr.10 2 ark. (in Russian).
34. *Savetsko selo*. [Soviet village] 1927. № 10. (in Bulgarian).
35. *Savetsko selo*. [Soviet village] 1927. № 6. (in Bulgarian).
36. *Savetsko selo*. [Soviet village] 1927. № 7. (in Bulgarian).
37. *Syrp y Chuk*. [Hammer and Sickle] 1925. № 11. (in Bulgarian).
38. *Syrp y Chuk*. [Hammer and Sickle] 1925. № 7. (in Bulgarian).
39. *Ukrainskyi Holokost 1932–1933. Svidchennia tykh khto vyzhyv.* [Ukrainian Holocaust 1932–1933. Testimony of survivors]. (2003). Uporiad. Yu. Mytsyk. K: Vydavnychii dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 296 p. (in Ukrainian).
40. Halbwachs M. *Historical Memory and Collective Memory*. URL: https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap2.pdf.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.27
УДК 316. 42(477)

Земфіра КОНДУР
Керівниця проєкту Ради Європи в Україні
"Посилення захисту національних меншин,
включаючи ромів та мов меншин в Україні"

Email: Zemfira.KONDUR@coe.int

Людмила АФАНАСЬЄВА
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-9386-6529
Email: lyulmila.csr@gmail.com

Михайло СЕМІКІН
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0001-9119-8945
Email: semikin@mlt.gov.ua

КЕЙСИ ЗГУРТОВАНОСТІ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОГО МЕЛІТОПОЛЯ В КОНТЕКСТІ ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ЄДНОСТІ В РОЗМАЇТТІ: ПРОЄКТНИЙ ПІДХІД

Анотація. *В роботі окреслюється предметне поле застосування проєктного підходу в реалізації дієвих механізмів захисту прав етнічних меншин (спільнот) тимчасово окупованого Мелітополя та формування згуртованості багатокультурної громади для стабільності та відновлення деокупованого післявоєнного міста та Приазовського регіону. Робиться акцент на тому, що завдяки участі в проєкті Ради Європи «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних менших і ромів в Україні», мелітопольська багатокультурна громада стала однією з найбільш консолідованих серед представників тих громад окупованих територій України, які змушені були тимчасово покинути свої домівки та місто. Аналізуються основні проблеми збереження культурного розмаїття й дотримання прав і свобод етнічних спільнот, чинники і механізми поліпшення законодавчої та політичної бази для захисту прав меншин в Україні й сприяння співпраці між місцевою владою та національними меншинами в умовах війни. Розглянуті перспективні підходи до імплементації альтернативних методів боротьби з дискримінацією в умовах воєнного стану і подоланні комунікаційних розривів між етнічними спільнотами, які залишилися в тимчасово окупованому Мелітополі, проживають на підконтрольній Україні території чи вимушено виїхали за кордон. Обґрунтовується механізми реалізації успішних кейсів та позитивного досвіду багатокультурної громади Мелітополя в запобіганні та протидії дискримінації осіб, які належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів Мелітопольщини, засновані на моделюванні елементів соціальної реальності й інтенсивній міжособистісній взаємодії, що дало можливість вже сьогодні стати однією з найбільш консолідованих серед представників тих громад окупованих територій України.*

Ключові слова: *етнічні спільноти, воєнний стан, протидія дискримінації, проектний підхід, консолідація громади.*

Zemfira KONDUR
Senior project officerin The Council of Europe Project
"Strengthening the protection of national minorities including Roma and minority languages in Ukraine

Liudmyla AFANASIEVA
Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Department of Sociology and Philosophy,
Bohdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

Mykhailo SEMIKIN
Ph.D. in Philosophical Sciences, Associate Professor,
Department of Sociology and Philosophy,
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

CASES OF COHESION OF ETHNIC COMMUNITIES OF THE TEMPORARILY OCCUPIED MELITOPOL IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF UNITY IN DIVERSITY: A PROJECT APPROACH

Abstract. *The work outlines the subject field of application of the project approach in the implementation of effective mechanisms for the protection of the rights of ethnic minorities (communities) of the temporarily occupied Melitopol and the formation of the cohesion of the multicultural community for the stability and restoration of the de-occupied post-war city and the Azov region. The point is that thanks to participation in the Council of Europe project «Supporting the reform of the national minority legal framework and the resilience of national minorities and Roma in Ukraine», Melitopol multicultural community has become one of the most consolidated among the representatives of those communities in the occupied territories of Ukraine, which were forced to temporarily leave their homes and the city.*

The main problems of preserving cultural diversity and observing the rights and freedom of ethnic communities, factors and mechanisms for improving the legislative and political framework for the protection of minority rights in Ukraine and promoting cooperation between local authorities and national minorities in war conditions are analyzed. Considered prospective approaches to the implementation of alternative methods of combating discrimination in martial law conditions and overcoming communication gaps between ethnic communities that remained in temporarily occupied Melitopol, live in the territory under the control of Ukraine or were forced to leave abroad.

The mechanisms of implementation of successful cases and positive experience of the multicultural community of Melitopol in preventing and countering discrimination of persons belonging to national minorities (communities) and indigenous peoples of Melitopol are substantiated, based on modeling elements of social reality and intensive interpersonal interaction which madeit possible to become one of the most consolidated among the representatives of the communitieson the occupied Ukrainian territories.

Key words: *ethnic communities, martial law, anti-discrimination, project approach, community consolidation.*

Постановка проблеми. Забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян, незалежно від їх особистих характеристик, є важливою складовою будь-якого справедливого суспільства, а особливо в контексті конфлікту чи воєнного стану. Тому Україні, перебуваючи в умовах військової агресії Росії, слід особливо звертати увагу на забезпечення прав і захист всіх громадян, включаючи національні меншини (спільноти). Адже, безперечно, дискримінація національних меншин (спільнот) чи будь-яких інших груп громадян є загрозою для держави.

Забезпечення рівності на практиці – це процес, що вимагає зусиль кожного з нас. Ми маємо боротися з дискримінацією на всіх рівнях, підтримувати законодавчі реформи та сприяти конкретним планам дій для досягнення цієї мети, адже тільки тоді ми зможемо побудувати справедливе та рівне суспільство для всіх громадян України. Дійсно, на наш погляд, слід активно запобігати дискримінації та створювати належні умови як для рівного доступу до освіти, здоров'я, роботи та інших послуг, так і для захисту культурних, інформаційних, та інших прав національних меншин (спільнот) та корінних народів, збереженню етнічної ідентичності в умовах російської військової агресії. Тому наразі важливо імплементувати такі альтернативні методи боротьби з дискримінацією в умовах воєнного стану, як: проведення просвітницьких, правових та інформаційних кампаній для усвідомлення суспільством принципів рівності та недопустимості дискримінації, проводити моніторинг ситуації з прав людини та дискримінації й оприлюднювати відповідні звіти. Законодавству слід

передбачати правову відповідальність для тих, хто допускає дискримінацію по відношенню до будь-якого члена суспільства. Це може бути як цивільна, так і кримінальна відповідальність. Важливо створити умови для інклюзивного суспільства, де всі громадяни мають рівні можливості до освіти, праці, медичної допомоги та інших сфер життя.

Особливу роль в поліпшенні законодавчої та політичної бази для захисту прав меншин в Україні, а також сприянні співпраці між місцевою владою та національними меншинами, включно з ромами, для міцнішої суспільної єдності та стійкості під час конфлікту та після нього відіграє проєкт Ради Європи «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних менших і ромів в Україні». Зазначимо, що особлива увага тут приділятиметься внутрішньо переміщеним особам, що представляють національні меншини з окупованих регіонів на сході/південному сході України [14]. Саме проєктний підхід надає можливість багатокультурним громадам тимчасово окупованих територій, при тісній співпраці з органами місцевого самоврядування, не тільки активно запобігати дискримінації, а й згуртуватись, створити єдину команду дій заради довгоочікуваної деокупації.

Аналіз наукових публікацій. Аналіз філософської, соціологічної, психологічної та культурологічної літератури свідчить про наполегливі пошуки вченими умов формування міжкультурної згуртованості в полікультурному середовищі [2; 3; 4; 10; 12]. Наукові опрацювання дослідження міжетнічної комунікації та згуртованості ґрунтуються на концептуальних доробках таких зарубіжних і вітчизняних соціальних філософів та соціологів, як А. Асмолов, К.-О. Апель, Л. Афанасьєва, В. Бех, Є. Головаха, Л. Дробижева, В. Євтух, А. Здравовислов, Н. Коваліско, В. Лекторський, Н. Паніна, Л. Скворцов, Б. Слющинскій, Л. Хижняк, Ю. Хабермас, О. Хеффе, М. Шульга, А. Шипилов, та інших [12; 13]. Серед українських науковців зараз з'явився цілий спектр українських аналітиків, які займаються дослідженням проблем війни. Це О. Костенко, М. Піддячий, О. Гринів, С. Грабовський, І. Грабовська, М. Цюрупа та інші [2; 3; 4; 5; 6; 7; 16; 17]. На шовіністичних, расистських, ксенофобських, антиліберальних ознаках російського фашизму та його геноцидних практиках наголошують такі вітчизняні дослідники, як В. В'ятрович, О. Кривдик, О. Кудрін, Л. Якубова, С. Дацюк, А. Дробович, О. Гринів, О. Костенко, П. Олещук, О. Романчук [1; 5; 7]. В аспекті нашого дослідження, першорядного значення набувають прийнятий у грудні 2022 року Верховною Радою України Закон України «Про національні меншини (спільноти) України»" базуючись на Конституції України, Декларації прав національностей України, керуючись положеннями Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, інших міжнародних договорів щодо прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України який спрямований на захист прав представників національних меншин [8]. 27 вересня 2023 року уряд ухвалив Державну цільову програму «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року. Метою Програми є створення сталих інституційних умов на загальнодержавному та регіональному рівні для задоволення потреб та ефективної реалізації прав і можливостей осіб, які належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяння зміцненню соціальної стійкості, згуртованості та загальнонаціональної єдності українського суспільства [6]. Прийняття вище зазначених Закону та Програми, спрямовані на виконання рекомендації Висновку Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі, зазначена рекомендація передбачає завершення реформи правової бази для національних меншин, яка на даний час готується згідно з рекомендаціями Венеціанської комісії, та прийняття механізму її негайного та ефективного впровадження.

Однак, предметне поле досліджень у межах етнічної єдності багатокультурної держави в контексті національного спротиву у війні сьогодні ще остаточно не сформовано.

Метою даної статті є аналіз проєктного підходу в реалізації дієвих механізмів захисту прав етнічних меншин (спільнот) тимчасово окупованого Мелітополя та формуванні згуртованості багатокультурної громади для стабільності та відновлення деокупованого післявоєнного міста та Приазовського регіону.

Виклад основного матеріалу. Українському багатокультурному Мелітополю сьогодні 239 років. Місто пишається своїми глибокими віковими традиціями добросусідства та взаємоповаги представників понад 100-та національностей і етнічних культур. У нашому місті зареєстровано 31 національно-культурне товариство, які об'єднані у спілку Громадських Організацій «Спілка громадських організацій «Рада національних товариств»», функціонує й постійно діючий консультативно-дорадчий орган при виконавчому комітеті Мелітопольської міської ради «Координаційна рада національно-культурних товариств».

Ці інституції, сприяють розвитку і збереженню культурного розмаїття, дотриманню прав і свобод етнічних спільнот, втіленню інклюзивної інтеграційної політики взаєморозуміння, міжкультурної взаємодії та консолідації багатокультурної громади, відстоюючи в такий спосіб демократичні європейські цінності [15]. Проте через важливе стратегічне розташування вже більше року Мелітополь живе під окупацією путінської орди, перебуваючи під тиском рашистської адміністрації й несе на собі страшне ярмо тимчасовій окупації.

Рашистська ідеологія втілює щодо мелітопольців скоординований план дій з ознаками геноциду та дискримінації: від руйнування політичної та соціальної систем до знищення культури, мови, порушення прав і

свобод, і врешті-решт безпеки, гідності та життя людей. Рашистські загарбники принесли мелітопольцям так званий «руський мір», що заперечує європейський вибір української нації, а багатокультурний український народ окупанти вважають антируською конструкцією, незалежну ж Українську державу – «штучним утворення», одночасно пропагуючи взірець «совєцької дружби народів».

Знищення усього українського та європейського почалося з перших днів окупації шляхом політичних репресій усіх незгодних з новими порядками. Одними з перших полонених стали наш мер – Іван Федоров, кримськотатарська активістка, директорка краєзнавчого музею – Лєйла Ібрагімова, пастор, громадянин Америки – Дмитро Бодю, громадяни Ізраїлю – родина Кумок, батько полячки Світлани Залізецької, директори шкіл, місцеві бізнесмени…. Й це тільки в перший місяць війни. Наразі викрадені й опинилися у полоні понад 1000 місцевих мешканців – представники місцевої влади, етнічних спільнот, громадські діячі, пересічні громадсько активні мелітопольці. Намагаючись знищити нашу ідентичність окупанти разом з політичними репресіями піддали жорсткій цензурі інформаційну, культурну та освітню сфери. У місті не працює вітчизняне телебачення, відсутній український мобільний зв'язок та інтернет, неправомірно конфісковане нерухоме майно та обладнання, тощо [14].

Мешканці міста не можуть вільно спілкуватися як українською, так і своєю етнічною мовою, а заклади освіти примусово переведені на російську мову й російські програми. У місцевому краєзнавчому музеї виготовлені «нові експонати», які перекручують справжню історію і культуру міста, називаючи наш край частиною малороссії або новороссії.

Вже більше півтора років місто проходить випробування на витримку і стійкість, єднання і взаємодопомогу. І головне – це випробування нашої гідності, поваги до себе і своєї історії, багатої етнокультурної спадщини, відданості своїй Батьківщині.

Однак загально відомо, що сила мелітопольської громади завжди була в толеруванні інакшості та згуртованості багатокультурної спільноти [15]. Сьогодні мелітопольська багатокультурна громада – це єдина команда дій, яка не тільки подумки візуалізує переможний мир та повернення до українського Мелітополя, а й разом із міською радою крок за кроком прописує Дорожню карту деокупації та реінтеграції як Мелітопольщини, так і всього Приазов'я.

Велику підтримку в захисті політики рівності та недискримінації етнічних спільнот мелітопольщини під час війни мелітопольцям надає проєкт Ради Європи «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних менших і ромів в Україні» [11]. Заплановані в ході реалізації Проєкту багатовимірні комплексні соціологічні дослідження, тренінги, інтерактивні семінари, круглі столи, ігрові заняття, соціально-мистецькі заходи, засновані на моделюванні елементів соціальної реальності й інтенсивній міжособистісній взаємодії, в запобіганні та протидії дискримінації осіб, які належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів Мелітопольщини, консолідації громади навколо загальнонаціональної надідеї – перемоги над російським агресором.

Завдяки участі в цьому Проєкті, мелітопольська багатокультурна громада сьогодні – одна з найбільш консолідованих серед представників тих громад окупованих територій України, які змушені були тимчасово покинути свої домівки та місто. Чудовим підтвердженням цього є нижчезазначені кейси, які були реалізовані протягом останніх чотирьох місяців етноспільнотами нескореного багатокультурного Мелітополя з метою згуртованості й консолідації громади, було проведено низку заходів:

Кейс 1. З метою вшанування пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу та обговорення першочергових кроків по відновленню багатокультурної взаємодії в мелітопольській громаді після деокупації 18 травня 2023 року на базі Відкритого простору допомоги «Саме тут» (м. Запоріжжя) пройшло засідання інтерактивного круглого столу «Вкрадена Батьківщина: сталінська депортація та рашистська окупація». Ініціаторами заходу стали ГО Мелітопольський регіональний комітет сприяння поверненню кримських татар на історичну батьківщину "АЗАТ" та представники кримськотатарської організації Ана Юрт (м. Запоріжжя), члени національно-культурних товариств Мелітополя та інших неурядових громадських організацій, вчителі, журналісти. Маленькі мелітопольці (і не тільки) долучились до мистецької майстерні з малювання української та кримськотатарської символік. Це дозволило учасникам заходу підвищити рівень поваги до природних прав та свобод людини і громадянина через відновлення та збереження історичної пам'яті, а дітям знизити рівень тривожності, сформувати навички ефективної взаємодії, установки на позитивні емоційні контакти.

Кейс 2. З метою розширення міжкультурної взаємодії та підтримки ініціатив етнічних спільнот, задля соціальної згуртованості та консолідації мелітопольської громади та вироблення об'єднавчих наративів та практичного втілення принципу єдності у розмаїтті в умовах війни та післявоєнний час, 19 та 30 травня на базі Координаційних просторів допомоги «Саме тут» у містах Львові, Запоріжжі та Києві було проведено робочі зустрічі у форматі світового кафе («World café») «Деокупація Мелітополя: шляхи розвою багатокультурної громади». Захід методологічно поєднав у собі опитування з елементами ділової гри та групового письмового інтерв'ю.

Акцент був зроблений на спілкуванні та продукуванні нових думок та ідей, що дозволило

виявити канали, та визначити дієві інструменти, які вплинуть на ефективність роботи ГО «Спілка громадських організацій «Рада національних товариств»» після деокупації. В ході заходу було створено нові та посилено вже існуючі зв'язки у багатокультурній громаді у воєнний період, підвищено рівень відчуття приналежності до громади; визначено спільне бачення подальшого повоєнного розвитку; підвищено рівень довіри до місцевих інституцій в період тимчасової окупації; визначено власний внесок у розвиток спільного майбутнього.

Кейс 3. Задля активного залучення етноспільнот Мелітополя до активного життя та пошуку шляхів об'єднання задля успішного руху вперед і реалізації заходів, спрямованих на загальний добробут багатокультурного Мелітополя 19-20 травня поточного року на базі Creative State of Arsenal (м. Київ), пройшов психологічний тренінг «Чи можливо згуртувати громаду після війни? #згуртована_громада_в_дії». У форматі роботи в малих групах, тренерки визначили психологічні ресурси багатокультурної громади, допомогли підвищити ступінь емоційного включення та взаємодопомоги учасників та учасниць; набути вмінь і навичок жити та працювати пліч-о-пліч; виокремили шляхи підвищення рівнів довіри та згуртованості; визначити конкретні дії для підвищення рівня солідарності та консолідації багатокультурної громади.

Кейс 4. Розробці громадської візії відновлення українського європейського Мелітополя як складової єдиного плану реінтеграції повоєнного міста був присвячений інтерактивний круглий стіл «Такі різні й такі рідні, бо ми – українські Мелітопольці, об'єднані навколо майбутнього» (м. Київ, 12.09.2023). Викладачі Мелітопольського державного педагогічного університету, які власне і були промоутерами цього круглого столу, презентували результати соціологічних досліджень «Повоєнна мелітопольщина очима громади: виклики/запити/пропозиції/ініціативи», проведеного на замовлення Мелітопольської міської ради у 2023 році Центром соціологічного дослідження університету. Також у межах заходу розглядались проблеми, які можна описати так: «Я повернуся додому, а там…». Це практична частина робочого засідання з метою певної психологічної підготовки до реалій, з якими доведеться зіштовхнутися вдома. Однією з можливих відповідей на подібні виклики є «програвання» деяких життєвих ситуацій, що можуть виникнути після повернення у рідне місто.

Разом із мелітопольцями майбутнє рідного міста та проблеми, що виникатимуть після повернення, обговорював мер міста Іван Федоров. Він представив свій амбітний план відродження Мелітополя, наголосивши на невід'ємності цього процесу від відбудови мелітопольського регіону загалом. Аудиторією план мера був сприйнятий з великою зацікавленістю та викликав жваве обговорення. Прикметною є формулювання головної ідеї плану майбутнього рідного міста мером Федоровим: Мелітополь – місто щасливих людей [9].

Цей круглий стіл та подібні заходи, спрямовані на об'єднання, порозуміння та активізацію конструктивної діяльності громади є безумовно потрібними та корисними не лише для мелітопольців, але й для усіх громад України, особливо біженців із тимчасово окупованих територій.

Висновки і пропозиції. Успішні кейси та позитивний досвід участі представників та представниць етнічних спільнот багатокультурного нескореного Мелітополя у подоланні комунікаційних розривів між етнічними спільнотами, які залишилися в тимчасово окупованому Мелітополі, проживають на підконтрольній Україні території чи вимушено виїхали за кордон в реалізації проєктної діяльності Ради Європи «Посилення захисту національних меншин, у тому числі ромів, та мов меншин в Україні», демонструють: майбутнє дійсно об'єднує людей.

В подальшому задля захисту й забезпечення прав національних меншин та корінних народів ми сподіваємося на подальшу тісну співпрацю з ініціативної групою щодо вирішення таких нагальних запитів і проблем:

- подолання комунікаційних розривів між етнічними спільнотами, які залишилися в тимчасово окупованому Мелітополі, проживають на підконтрольній Україні території чи вимушено виїхали за кордон з метою відновлення повноцінної діяльності ГО «Спілка громадських організацій «Рада національних товариств»»;
- консультативно-експертну підтримку етнічних спільнот, у тому числі і ромів, щодо подолання законодавчих прогалин задля повноцінної реалізації конституційних прав та свобод в нових повоєнних умовах;
- налагодженні ефективної співпраці між органами місцевого самоврядування та багатокультурною громадою мелітопольщини;
- проведенні моніторингових соціологічних досліджень з метою оновлення фактологічних даних щодо етнічних, мовних та релігійних ідентичностей, захисту прав національних меншин і корінних народів деокупованого Приазов'я;
- підвищенні рівня культурного та політичного плюралізму з метою запобігання потенційним міжетнічним конфліктам та мові ворожнечі;
- розширенні можливостей етноспільнот, включаючи ромів, до участі в політичному та громадському житті міста;
- підвищенні рівня медіаграмотності та критичного мислення представників етноспільнот, включаючи ромів, для забезпечення сталого розвитку багатокультурної мелітопольської громади.

1. Безрукова О.А. Рашизм як ідеологія: спроба соціологічної інтерпретації. URL: http://habitus.od.ua/journals/2023/46-2023/46_2023.pdf

2. Грабовська І. Р. 1.1. Актуальність дослідження консолідаційних процесів українства доби постколоніалізму. *Консолідація українства в постколоніальну добу: монографія* / *за заг. ред. проф. М. І. Обушного*. Київ: Міленіум, 2018. С. 15–38.
3. Грабовська І. Р. 7. Перспективні напрямки дослідження консолідації сучасного українства: теорія та практика. *Консолідація українства в постколоніальну добу: монографія* / *за заг. ред. проф. М. І. Обушного.* Київ: Міленіум, 2018. С. 311–385.
4. Грабовська І. Цивілізаційний підхід у контексті сучасних викликів українству. *Мостяєв О. Цивілізації, Європа, українство: історико-типологічний підхід / Олександр Мостяєв; передм. І. Грабовської*. К.: Міленіум, 2018. С. 5–27.
5. Дацюк С. Що таке рашизм? *Українська правда.* 2022. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/
6. Державна цільова програма «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KR230429?an=7
7. Заборонити рашизм / В. Огнев'юк, В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега ; за заг. ред. В. Піскун. - К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. - 252 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/44912/1/V_Andryeyev_RFVI_2023_FSHN_KUBG.pdf
8. Закон України "Про національні меншини (спільноти) України". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text
9. Ірина Грабовська. Майбутнє рідної Мелітопольщини об'єднує мелітопольську громаду вже сьогодні. *Газета «День».* 13 вересня 2023 р. URL: https://day.kyiv.ua/newspaper
10. Посібник для навчання з питань соціальної згуртованості й безбар'єрного середовища в молодіжному секторі, проєкт 2022. URL: https://rm.coe.int/training-manual-on-social-cohesion-and-barrier-free-environment-in-the/1680ab260e
11. Проєкт Ради Європи «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних менших і ромів в Україні». URL:https://www.coe.int/uk/web/kyiv/supporting-the-reform-of-the-national-minority-legal-framework-and-the-resilience-of-national-minorities-and-roma-in-ukraine
12. Слющинський Б.В. Міжетнічні культурні комунікації як фактор побудови громадянського суспільства в сучасній Україні. URL:www.edportal.org.ua/books/Conference_2005/Slyushchiskiy
13. Слющинський Б. Міжетнічна культурна комунікація в українському Приазов'ї в контексті побудови громадянського суспільства URL:https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/5943/5971
14. Звіт за результатами контент–аналізу, фокус групових дискусій та глибинних інтерв'ю в рамках реалізації проєкту за підтримки Ради Європи «Етнічні спільноти і спільність: запорука громадської активності та довіри». *Мелітопольська міська рада, Центр соціологічних досліджень Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Мелітополь – Запоріжжя*, 2022. 114 с.
15. Соціологічні маркери інтеркультурного картування Мелітополя / авт. колектив: Л. Афанасьєва, А. Орлов [ті ін.] ; за заг. ред. Л. Афанасьєвої. Мелітополь, 2020. 63 с.
16. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf
17. Цюрупа М.В. Основи сучасних політичних і правових знань. К.: Вандекс, 2020**.** 274 с.

References

1. Bezrukova O.A. *Rashyzm yak ideolohiia: sproba sotsiolohichnoi interpretatsii* [Rashism as an Ideology: An Attempt at Sociological Interpretation]. URL: http://habitus.od.ua/journals/2023/46-2023/46_2023.pdf (in Ukrainian).
2. Grabovska I. (2018). R. 1.1. *Aktualnist doslidzhennia konsolidatsiinykh protsesiv ukrainstva doby postkolonializmu* [The relevance of the study of consolidation processes of Ukrainianness in the post-colonial era]. *Konsolidatsiia ukrainstva v postkolonialnu dobu: monohrafiia / za zah. red. prof. M. I. Obushnoho*. Kyiv: Milenium. Pp. 15–38. (in Ukrainian).
3. Grabovska I. (2018). R. 7. *Perspektyvni napriamky doslidzhennia konsolidatsii suchasnoho ukrainstva: teoriia ta praktyka* [Prospective directions of research on the consolidation of modern Ukraine: theory and practice]. *Konsolidatsiia ukrainstva v postkolonialnu dobu: monohrafiia / za zah. red. prof. M. I. Obushnoho.* Kyiv: Milenium. Pp. 311–385. (in Ukrainian).
4. Grabovska I. (2018). *Tsyvilizatsiinyi pidkhid u konteksti suchasnykh vyklykiv ukrainstvu* [Civilizational approach in the context of modern challenges to Ukraine]. *Mostiaiev O. Tsyvilizatsii, Yevropa, ukrainstvo: istoryko-typolohichnyi pidkhid / Oleksandr Mostiaiev; peredm. I. Grabovskoi*. K.: Milenium. Pp. 5–27. (in Ukrainian).
5. Datsiuk S. (2022). *Shcho take rashyzm?* [What is racism?]. *Ukrainska pravda.* URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92 (in Ukrainian).

6. *Derzhavna tsilova prohrama «Iednist u rozmaitti» na period do 2034 roku* [State Target Program "Unity in Diversity" for the period up to 2034]. URL:https://ips.ligazakon.net/document/KR230429?an=7 (in Ukrainian).
7. *Zaboronyty rashyzm* [Ban racism]. (2023). / V. Ohneviuk , V. Andrieiev, V. Brekhunenko, M. Videiko, B. Humeniuk, I. Hyrych, L. Masenko, Yu. Mytrofanenko, V. Ohryzko, O. Palii, V. Piskun, P. Polianskyi, V. Serhiichuk, P. Cherneha ; za zah. red. V. Piskun. K.: Kyiv, un-t im. B. Hrinchenka. 252 p. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/44912/1/V_Andryeyev_RFVI_2023_FSHN_KUBG.pdf (in Ukrainian).
8. *Zakon Ukrainy "Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy"* [Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine"]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text (in Ukrainian).
9. Iryna Hrabovska. (13 veresnia 2023 r.). *Maibutnie ridnoi Melitopolshchyny obiednuie melitopolsku hromadu vzhe sohodni* [The future of the native Melitopol region unites the Melitopol community today]. *Hazeta «Den»*. URL: https://day.kyiv.ua/newspaper (in Ukrainian).
10. *Posibnyk dlia navchannia z pytan sotsialnoi zghurtovanosti y bezbariernoho seredovyshcha v molodizhnomu sektori, proiekt 2022* [Training manual on social cohesion and barrier-free environment in the youth sector, project 2022]. URL: https://rm.coe.int/training-manual-on-social-cohesion-and-barrier-free-environment-in-the/1680ab260e (in Ukrainian).
11. *Proiekt Rady Yevropy «Pidtrymka reformuvannia zakonodavchoi bazy shchodo natsionalnykh menshyn ta zmitsnennia stiikosti natsionalnykh menshykh i romiv v Ukraini»* [Council of Europe project "Supporting the reform of the legal framework on national minorities and strengthening the resilience of national minorities and Roma in Ukraine"]. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/supporting-the-reform-of-the-national-minority-legal-framework-and-the-resilience-of-national-minorities-and-roma-in-ukraine (in Ukrainian).
12. Sliushchynskyi B.V. *Mizhetnichni kulturni komunikatsii yak faktor pobudovy hromadianskoho suspilstva v suchasnii Ukraini* [Interethnic Cultural Communications as a Factor in Building Civil Society in Modern Ukraine]. URL:www.edportal.org.ua/books/Conference_2005/Slyushchiskiy (in Ukrainian).
13. Sliushchynskyi B. *Mizhetnichna kulturna komunikatsiia v ukrainskomu Pryazovi v konteksti pobudovy hromadianskoho suspilstva* [Interethnic cultural communication in the Ukrainian Pryazovia region in the context of building civil society]. URL:https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/5943/5971 (in Ukrainian).
14. *Zvit za rezultatamy kontent–analizu, fokushrupovykh dyskusii ta hlybynykh interviu v ramkakh realizatsii proiektu za pidtrymky Rady Yevropy «Etnichni spilnoty i spilnist: zaporuka hromadskoi aktyvnosti ta doviry»* [Report on the results of the content analysis, focus group discussions, and in-depth interviews within the framework of the Council of Europe-supported project "Ethnic Communities and Commonality: A Key to Civic Engagement and Trust"]. *Melitopolska miska rada, Tsentr sotsiolohichnykh dosildzhen Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho, Melitopol – Zaporizhzhia.* (2022). 114 p. (in Ukrainian).
15. *Sotsiolohichni markery interkulturnoho kartuvannia Melitopolia* [Sociological markers of intercultural mapping of Melitopol]. / avt. kolektyv: L. Afanasieva, A. Orlov [ti in.] ; za zah. red. L. Afanasievoi. Melitopol. (2020). 63 p. (in Ukrainian).
16. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022* [Ukrainian society in the conditions of war]. *Kolektyvna monohrafiia* / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. (2022). 410 p. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf (in Ukrainian).
17. Tsiurupa M.V. (2020). *Osnovy suchasnykh politychnykh i pravovykh znan* [Fundamentals of modern political and legal knowledge]. K.: Vandeks. 274 p. (in Ukrainian).

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.28
УДК 3.21(477)

Tetiana VLASOVA
Doctor of Philosophic Sciences, Professor of Philosophy
and Associate Professor of English Philology
Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

ORCID: 0000-0001-5040-5733
E-mail: vasovat2@gmail.com

Maksym LITMAN
PHD Student
Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

ORCID: 0009-0008-5047-8842
E-mail: maxlit95@gmail.com

"THE GREAT RESET": THE ROAD TO THE PEACEFUL "NEW WORLD" OR A NEW GLOBAL WAR?

Abstract. *The review deals with two books, which have caused much debate all over the world, the two authors who are much spoken about – with respect and disrespect, with recognition and contempt. "COVID-19: The Great Reset" by K. Schwab and T. Malleret claims that there has been nothing like COVID-19 in the modern history and points out that this kind of an existential crisis can facilitate introspection that leads to transformations. The supposed transformations are investigated by the authors both in macro categories and micro terms. The world is claimed to enter the chaotic crisis leading to the state of "uncertainty". As a result, no extraordinary scenario can be excluded concerning geopolitical reset, ecological reset, technological reset and micro transformations with the individual reset.*

K. Schwab's opponent, A. Jones, in his "Great Reset and the War for the World" proves that Schwab's Great Reset represents the global elite's intention of conspiracy in enslaving humanity both on the macro and micro levels. A. Jones is sure that K. Schwab's strategy is to use the Great Reset for achieving an unprecedented control over the global problems and individuals' lives. K. Schwab's and A. Jones' opposing arguments are interesting and persuasive. They both have many supporters and opponents of their theses all over the world.

Key words: *disruption, insolvent states, nuclear threats, overexploitation, sustainable development.*

Тетяна ВЛАСОВА
доктор філософських наук,
завідувачка кафедри філології та перекладу,
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро

Максим ЛІТМАН
аспірант
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро

"ВЕЛИКЕ ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ": ШЛЯХ ДО МИРНОГО "НОВОГО СВІТУ" ЧИ НОВОЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ВІЙНИ?

Анотація*. Рецензія присвячена двом книгам, які викликали багато дискусій у всьому світі, двом авторам, про яких багато говорять – з повагою і неповагою, з визнанням і презирством. У праці «COVID-19: Велике перезавантаження» К. Шваб і Т. Маллере стверджують, що в сучасній історії не було нічого подібного до COVID-19, і вказують на те, що така екзистенційна криза може сприяти самоаналізу, який*

веде до трансформацій. Передбачувані трансформації досліджуються авторами як у макрокатегоріях, так і в мікротермінах. Стверджується, що світ входить у хаотичну кризу, яка призводить до стану «невизначеності». Як наслідок, не можна виключати жодного екстраординарного сценарію щодо геополітичного перезавантаження, екологічного перезавантаження, технологічного перезавантаження та мікротрансформацій з індивідуальним перезавантаженням.

Опонент К. Шваба А. Джонс у своїй праці «Велике перезавантаження і війна за світ» доводить, що «Велике перезавантаження» К. Шваба являє собою змову глобальної еліти з метою поневолення людства як на макро-, так і на мікрорівні. А. Джонс впевнений, що стратегія К. Шваба полягає у використанні «Великого перезавантаження» для досягнення безпрецедентного контролю над глобальними проблемами й життям окремих людей. Аргументація К. Шваба та А. Джонса є цікавою та переконливою. Вони обидва мають багато прихильників і опонентів своїх тез по всьому світу.

Ключові слова: *дезорганізація, неплатоспроможні держави, ядерні загрози, надмірна експлуатація.*

"COVID-19: The Great Reset" by K. Schwab and T. Malleret [3] is a book that both issued a challenge to the readers in the different parts of the world and took up a challenge, which was aroused among some circles of public – scientists, journalists, establishments with their denial, indignation, suspicion and such like. Still there is one common feature that unites those "pros" and "cons" attitudes: it is great interest, this is evidently not "a book, which people praise and don't read" (M. Twain). At the present moment this book is a kind of milestone, a sign, which makes its reading necessary not only for socio-political circles but for "ordinary people" as well.

It is known that interpretation determines everything in our postmodernity epoch, and the "case" of this book looks too tempting to interpret its content, to "frame" its ideas and thoughts. In fact, we cannot but interpret it however doing our best not to resort to the force of the extremes.

Klaus Schwab, founder and executive Chairman of the World Economic Forum, and Thierry Malleret, founder of the Monthly Barometer, explore the facts, which provoked COVID-19 crisis, and give reasons for launching the Great Reset. The purpose of this book is considered to shake up and to show the deficiencies, which had been manifested in the contemporary global system even before COVID broke up. The authors claim that there has not been anything like this disaster in the modern history and it will cause some inevitable consequences.

They also point out that these kinds of existential crises can facilitate introspection that in its turn leads to transformations. We are at a crossroad, the authors argue. One path will take us to a better world; more inclusive, more equitable of Mother Nature. The other will take us to the world that resembles the one we have just left behind – but worse and constantly dogged by nasty surprises. We must therefore get the problem right. The book offers a panoramic overview of the current situation. The first chapter assesses the impact of the pandemic on five macro categories: economic, societal, geopolitical, environmental and technological ones. The second chapter considers the effects in micro terms on specific industries and companies. The third chapter hypothesizes about the nature of the possible consequences at the individual level.

K. Schwab declares that the book "COVID-19: The Great Reset" is an attempt to determine the most desirable and sustainable forms of the "new world". On the one hand, the pandemic is accelerating the systematic changes, which were evident before the crisis, on the other, – the pandemic can provoke the changes that seemed impossible before. The model of the development oriented on the production becomes non-valid with the appearance of the Fourth industrial revolution. The world's economy is so complex that it is impossible to put an end to globalization. It is necessary to note that the "New World" has been described by D. Rodrick in his conception of the "globalization threelemma". D. Rodrick supposes that among the three components – economy globalization, politics globalization and natural state only two can exist effectively without conflicts at any temporal moment. The world trade is sure to be reduced, the global institutions will be degrading, the national authorities will conduct the policy of repressing the free movement of the international capital. To avoid this scenario it is necessary to come to the sustainable and just globalization forms. If we do not improve legitimization of our global institutions, the world will become unstable and very dangerous. Up to now the new global order has not been established and the world has begun the chaotic transition to the uncertainty.

It is significant that K. Schwab stresses the importance of narratives: the behavioral reactions of people are determined not by statistics but by narratives, there are risks that after the pandemic the world will become more inclined to the narratives of separation and conflicts. Still there exists an alternative scenario with the cooperation among countries, that can permit "to reset" economics quickly and in a peaceful way.

The successfully overcoming Corona Virus will encourage us in struggling against other existential risks, e.g., nuclear war threats, climate changes, overexploitation of natural resources and the differences at all the levels all over the world. Therefore, the transition to the "collective warfare" is evident and significant.

One of the many K. Schwab's opponents is Alex Jones who is considered the "most censored man on the planet", the "most controversial man on earth" (Kindle Edition).

Jones has indisputably left his mark on popular culture and has influenced many political and prominent figures with his slogan "There is a war on for your mind», Jones is also known to challenges big media with his daily broadcast of "The Alex Jones Show" by covering

news. Jones uses his production to reach as many hearts and minds as possible, because he believes that by informing people about the true power we can foster a real debate about humanity's destiny.

In "The Great Reset: And the War for the World" [1] Alex Jones gives an analysis of "The Great Reset" – the global elite's intention of conspiracy to enslave humanity and all life on the planet. He is sure that we are actually at war – a hybrid war of economics, cyber, psychology, and information. "In The Great Reset he boldly showcases the history of engineered global collapse as it is unfolding in the present.

In Chapter One: What is the Great Reset? Jones claims that before we get to the Great Reset, we should ask the question: "Who is its most well-known advocate?" This definition surely belongs to Klaus Schwab, founder and executive chairman of the World Economic Forum. Jones does not deny that Schwab's book is considered to be important for "understanding the major trends shaping our world as well as thinking and analyzing the historic changes taking place". But Schwab is not interested in discussions, – maintains Jones. He is interested in persuading us. He is interested in getting you to accept the plans of the richest and the most powerful people in the world to make even more money and to have even more power over our lives. It is said that we don't think in facts but in narratives, and Schwab is very interested in giving you the narrative for his plan: "The changes are so profound from the perspective of human history there has never been time of greater promise or peril". According to Schwab this is the revolution starting in the corporations, where transnational business people get together at big meetings in places like Davos, Switzerland. Jones is certain that Schwab's strategy is to use the Great Reset to achieve an unprecedented amount of control over our daily lives. This genuinely is a "war for the world". Jones absolutely believes that elites are planning an absolute assault at our freedom, a power the elites have used for thousands of years is ravenous. Our enemies, – proceeds Jones, are human and possess no more strength or intelligence than we do. They currently possess many of the levers of power in the media, government or finance, but they are not "gods", they are common people. And Jones addresses his audience saying that we are the ones who will decide whether the future is one of freedom. Coming back to K. Schwab, we should stress that to begin elaborating a meaningful response we need a conceptual framework to help us reflect on what is coming and to guide us in making sense of it, K. Schwab asserts. World War II could even be one of the most relevant mental anchors in the efforts to assess what is coming next. There are obviously fundamental dissimilarities between a pandemic and a war, but the magnitude of their transformative power is comparable – considers the scientist. And here K. Schwab makes the stress not only on the possibility of global wars but on local wars which are spreading all over the world.

In this connection it is worth recollecting the book "Proxy Warfare" [2] which was written by A. Mumford, Lecturer in Politics and International Relations at the University of Nottingham. A. Mumford asserts that Proxy War represents a perennial strand in the history of conflict. The appeal of "warfare on the cheap" has proven an irresistible strategic allure for nations through the centuries. However, proxy wars remain a missing link in contemporary wars and conflicts studies A. Mumford sheds new light on the dynamics and lineage of proxy warfare from the Cold War to the War of Terror, whilst developing a cogent conceptual framework to explain their appeal.

Tracing the political and strategic developments of proxy wars throughout the last century, they emerge as a dominant characteristic of contemporary conflict. The book ably shows how proxy interventions often prolong existing conflicts given the perpetuity of arms, money, etc. sponsored by third party donors.

The phenomenon of proxy warfare is increasingly relevant to understanding of contemporary security. "Proxy Warfare" offers a compelling survey of likely explanations for why states and non-state actors use other parties to influence the conflict and outcomes of civil and international disputes. By separating the concept of proxy warfare from traditional understanding of third-party intervention in conflict, Mumford makes an important contribution to our understanding of war and security.

The book is carefully crafted into 5 chapters. A. Mumford identifies four major changes of the nature of modern warfare and argues that they point to the potential increase in the engagement of proxy strategies by states, the decreased public and political "appetite" in the West for largescale counter – insurgency "quagmires" against a backdrop of the global recession, the rise in prominence and importance of Private Military Companies (PMCs) to contemporary war fighting, the increasing use of cyberspace as a platform from which to indirectly wage war, and the ascent of Chine as a superpower. All these issues are no doubt connected with the assertions and hypotheses of the previously analyzed texts.

1. Jones A. The Great Reset: And the War for the World. Skyhorse. 2022. 264 p.
2. Mumford A. Proxy Warfare. War and Conflict in the Modern World. Polity. 2013. 180 p.
3. Schwab K.&Malleret T. COVID-19: The Great Reset. Geneva: World economic forum. 2020. 280 p.

References

1. Jones A. (2022). The Great Reset: And the War for the World. Skyhorse. 264 p.
2. Mumford A. (2013). Proxy Warfare. War and Conflict in the Modern World. Polity. 180 p.
3. Schwab K.&Malleret T. (2020). COVID-19: The Great Reset. Geneva : World economic forum. 280 p.

DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.29
УДК (329.17=161.2):314.151.1"19"

Катерина КОБЧЕНКО,
кандидат історичних наук, Центр українознавства
філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка;
стипендіатка Фонду Конрада Аденауера
Університет м. Мюнстер, Німеччина

ORCID: 0000-0003-2767-7620
Email: katrusiak@ukr.net

ПОЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА ЇХНІ ОЧІЛЬНИКИ В СВІТЛІ АКТУАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

(Огляд видань: Василь Яблонський. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). К.: КНТ, 2020. 648 с.; Ярослав Файзулін. Президент УНР Андрій Лівицький – адвокат і політик на тлі епохи. Серія «Адвокати-президенти», Том І. К.: КВІЦ, 2020. 384 с.).

Анотація: *Рецензійний огляд являє собою аналіз двох монографій, присвячених окремим питанням історії української політичної еміграції, які продовжували традиції Української народної республіки та Директорії на чолі з С. Петлюрою. Перша з них розглядає історію діяльності Держаного центру УНР в екзилі, його діяльність у міжвоєнний період, реорганізацію й активність після Другої світової війни. Друга з названих монографій є політичною біографією багаторічного очільника ДЦ УНР в екзилі, у т.ч. на посаді Президента Андрія Лівицького. Проаналізовано внесок кожного з авторів та значення кожної з цих монографій для студій з історії української політичної еміграції.*

Ключові слова: *політична еміграція, екзиль, Українська народна республіка, Директорія, Державний центр, президент, Українська національна рада, політична партія, Андрій Лівицький.*

Kateryna KOBCHENKO
Ph.D. in History,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko national university of Kyiv;
Scholarship Holder of the Konrad Adenauer Stiftung,
University of Münster, Germany

ORCID: 0000-0003-2767-7620
Email: katrusiak@ukr.net

POLITICAL CENTRES OF UKRAINIAN EMIGRATION AND THEIR LEADERS IN THE CURRENT RESEARCHES

(Review of publications: Vasyl Yablonskyi. Derzhavnyj tsentr UNR v eksyli: ideji, borotba, tradytsija (1921–1992 roky). [*The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile: Ideas, Struggle, Tradition* (1921–1992)]. Kyiv, 2020. 648 p.*;* Yaroslav Faizulin. Presydent UNR Andrij Livytskyj – advokat i polityk na tli epokhy. Seria „Advokyty-presidenty" *[The President of the Ukrainian People's Republic Andriy Livytskyi, the lawyer and politician in the context of his era .Seria «Lawyers-presidents»], Vol I. Kyiv, 2020. 384 p.)*

Abstract. *This review is an analysis of two monographs devoted to specific issues of the history of Ukrainian political emigration, which continued the traditions of the Ukrainian People's Republic and the Directory led by S. Petliura. The first of them examines the history of the State Centre of the UPR in exile, its activities in the interwar period, reorganisation and activity after the WWII. The second of these monographs is a political biography of the*

long-time head of the UPR State Centre in exile, including as President, Andriy Livytskyi. The review analyses the contribution of each author and the significance of each of these monographs for studies of the history of Ukrainian political emigration.

Keywords: *Political emigration, exile, Ukrainian People's Republic, Directorate, State Centre, president, Ukrainian National Council, political party, Andriy Livytskyi.*

Сьогоднішня війна українців за незалежність і територіальну цілісність власної держави проти російської агресії та спроб імперіалістичного реваншу посилює науковий інтерес і до попередніх етапів цієї боротьби. Це особливо актуально з огляду на взаємозв'язок та змістовні паралелі між сьогоденням та ХХ століттям, починаючи від подій сторічної давнини – доби Української революції. Різниця й суттєва перевага нинішньої ситуації полягає у тому, що сьогодні Україна є суверенною державою з міжнародно визнаними кордонами, яка в своїй боротьбі знаходить дієву підтримку країн Заходу. Тоді як попереднім поколінням українських політиків, опозиційних до радянської влади, доводилося стверджувати самé право на існування незалежної української держави і шукати шляхів її визнання у значно менш сприятливій зовнішньополітичній ситуації, й упродовж більшої частини ХХ ст. – в умовах вимушеної еміграції. Більше того, різні покоління та політичні групи учасників національного державотворення та визвольних змагань, зазнаючи поразок в їхній боротьбі, були приречені на еміграцію, й до «старої» міжвоєнної громади екзильних політиків після Другої світової війни додалася нова широка хвиля емігрантів різного політичного спектру. Ця транснаціональна українська громада стала не лише потужним актором просування української ідеї в світі, але й – на відміну від радянської України – осередком політичного плюралізму, а відтак – і гострих дискусій, що переходили в ідейні баталії та організаційну конкуренцію. Однак непохитна віра й зусилля кількох поколінь українських емігрантів вподовж багатьох десятиліть задля досягнення їхньої головної мети – державної незалежності України, попри зовнішні труднощі й внутрішні конфлікти, є не лише подиву гідним феноменом, але й важливою й багатовимірною дослідною проблемою.

Важливим внеском у її вивчення є дві означені вище монографії, видані в 2020 р. Різні тематично й типологічно, вони мають об'єднавчий компонент в особі Андрія Лівицького – одного з ключових політичних діячів української еміграції, багаторічного очільника державного Центру УНР в екзилі, який став свого роду зв'язковим між хвилями та епохами еміграції, розділеними Другою світовою війною, що й дозволило поєднати обидві праці в спільному огляді. Друга з названих монографій цілком присвячена політичній біографії Андрія Лівицького, а в першій він є важливим учасником державних структур УНР в екзилі, становлення та діяльність яких вона висвітлює.

Обидві праці роблять помітний внесок у дослідження політичної історії української еміграції міжвоєнного, а монографія Василя Яблонського – також і повоєнного періоду. І якщо українська еміграція перед Другою світовою війною є загалом краще вивченою на прикладі різних її феноменів у працях як українських, так і зарубіжних дослідників [4; 1; 8], то повоєнний період, більш тривалий та різноманітний за кількістю учасників та політичних процесів, досліджений на сьогодні значно менше.

У своїй монографії Василь Яблонський аналізує діяльність однієї з центральних політичних інституцій української еміграції – Державного центру УНР в екзилі, що став правонаступником уряду Української народної республіки, а надалі – Директорії на чолі з Симоном Петлюрою. У монографії історію ДЦ УНР вперше представлено впродовж цілого 72-річного періоду його діяльності (попередні дослідники, такі як Ю. Недужко [3], зверталися зазвичай лише до одного з двох великих періодів – між- або повоєнного). Це дозволило автору показати як спадковість демократичної державницької традиції уряду УНР в екзилі, так і зміни, які відбулися в засадах його організації та діяльності впродовж цього часу, але насамперед після Другої світової війни, під час реорганізації ДЦ за нових політичних обставин. Це дослідження автор підготував у рамках захисту дисертації на ступінь доктора наук, і воно є результатом його тривалої як джерелознавчої, так і археографічної праці: виходу монографії передувало, зокрема, упорядкування й видання ним об'ємного тому ключових документів українською еміграційного передпарламенту – у вигляді спершу Ради республіки (1921), пізніше – Української Національної Ради (1948–1992) [5].

Основу дослідження склали також матеріали архівів з України та Польщі (в останньому випадку – стосовно міжвоєнного періоду), а насамперед – об'ємний фонд Української народної республіки в екзилі, що нині зберігається у ЦДАВО України в м. Києві, як і ряд різноманітних опублікованих джерел, включно з періодикою та мемуарами, та основні дотичні до теми дослідження публікації українських, і частково – зарубіжних авторів. Сама монографія теж містить документальний додаток, який включає як підготовлений автором перелік Очільників Державного Центру УНР від 1921 по 1992 рік (президентів та віце-президентів, голів УНРади та уряду), так і репринтні публікації окремих джерел різного часу, в т.ч. вміщені з ілюстративною метою.

Монографія являє собою ретельно відтворений огляд діяльності Державного центру УНР в екзилі – цього, за визначенням автора, «феномену держави у вигнанні» [7, с. 20]. Основу викладу й аналізу становлять визначені в підзаголовку смислові лінії – питання формулювання ідей, боротьби за їхнє втілення й за збереження

національно-державної традиції. Ці пункти становили, за визначенням автора, основу діяльності Державного центру, так само, як і плекання ним національної інституційної (представленої різними гілками влади) та історичної пам'яті [7, с. 553]. Ця традиція, згідно з позицією автора, є не лише невід'ємним складником української історії, але й інтеґральною частиною сучасності [7, с. 22], при цьому символічний акт передання у 1992 році державних клейнодів від екзильного до українського державного керівництва легітимізував нинішню українську державу як правонаступницю УНР.

Питання легітимації екзильного уряду, початок якому поклала «петлюрівська» еміграція, є в монографії визначальним та наскрізним як у правовому, та і в історичному сенсі. Так, автор починає традицію закордонного представництва українського уряду з більш раннього історичного прецеденту – уряду у вигнанні Гетьмана Пилипа Орлика на поч. 18 ст. Багато уваги в монографії приділено аналізу правових підстав діяльності закордонного Державного центру – законодавчих актів, які визначали його діяльність: Конституції УНР, прийнятої 29.04.1918 р., яка хоч і не мала повноцінного впровадження, заклала правові підстави національної державності та діяльності урядових структур, а також закону «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській народній республіці» від 21 листопада 1920 р. – для міжвоєнного періоду. Після Другої світової війни таким засадничим правовим актом став «Тимчасовий закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» 1948 р., який автор означує як фактичну еміграційну «Конституцію ДЦ УНР» [7, с. 301].

Вимушений відступ армії УНР за межі України наприкінці 1920 р., який розглядався її очільниками як тимчасовий з метою перегрупування сил, став початком тривалого періоду адаптації очільників УНР до діяльності в умовах еміграції та змінюваних зовнішніх обставинах. Завдяки чому водночас із становленням урядових структур радянської України, в екзилі зазнавала подальшого розвитку й трансформації опозиційна до них національна-політична урядова традиція. У сенсі легітимності закордонного Державного центру, автор наголошує на важливості еміграції саме цілого державного центру з атрибутами влади, визнаної багатьма країнами світу (на відміну від організацій, утворених же в умовах власне еміграції). Додатковим фактором спадковості державницької традиції слугує при цьому сам фактом боротьби за Україну, яку Петлюра продовжував навіть тоді, коли його соратники фактично склали свої владні повноваження: навіть коли Директорія перестала бути колегіальним органом, його правочинність зберігалася в особі С. Петлюри, перейшовши від нього до його політичних наступників [7, с. 83]. Тому дискусії щодо владних повноважень С. Петлюри В. Яблонський вважає не правовими, але політичними аргументами з боку його опонентів, ілюструючи свою тезу контроверсійними оцінками сучасників факту легітимності еміграційного Державного центру. Таким чином, наскрізною тезою автора є те, що «ДЦ УНР в екзилі став державно-політичним центром українського народу, репрезентантом легітимної української влади, витісненої з власної території внаслідок військової інтервенції» [7, с. 85]. Саме з цієї перспективи легітимності та історичної тяглості традицій цих державних органів аж до сьогодні здійснено подальший аналіз політичної історії еміграційного уряду. Зв'язок державної традиції УНР із сучасністю автор вбачає також у тому, що деякі ідеї, нереалізовані урядом УНР, було втілено в наш час – на прикладі створення автокефальної православної церкви України в особі ПЦУ [Рец. праця, С. 98]. Історичні паралелі між сучасністю та подіями 100-річної давнини виявилися також у імперіалістичній політиці Росії та створенні інспірованих нею квазі-республік «ЛДНР» [7, с. 552].

Дослідження здійснено з перспективи інституційної історії, тобто насамперед внутрішнього розвитку самої системи політичних інституцій, які складали еміграційний Державний Центр УНР. Розділи, присвячені, з одного боку, висвітленню складних перепертій творення й реформування еміграційних органів, і їх внутрішньої структури та засад діяльності, з іншого, чергуються між собою. Змістове наповнення розділів й виклад матеріалу різниться, відповідно до процесів, аналіз яких ліг в їх основу. Перші два розділи, присвячені коротшому міжвоєнному періоду, вони ж охоплюють ширший контекст міжнародних відносин, які вибудовував екзильний уряд УНР, насамперед українсько-польських стосунків, адже саме від зовнішньо-політичного фактора в цей час значною мірою залежали умови й можливості існування політичного проводу українців-емігрантів.

Три наступні розділи більшою мірою зосереджені на внутрішньому розвитку й подальшій розбудови ДЦ УНР після Другої світової війни – тут основний зміст складають процеси реформування й подальшого функціонування Державного центру, включно з новосформованим представницьким органом парламентського типу – УНРадою, тобто процеси, які становили «державу а екзилі». Важливим питанням тут є спроби порозуміння й конфлікти між різними політичними силами з точки зору стрижневої теми – їх участі або неучасті у роботі ДЦ. Автор відтворює складний клубок ідейних та персональних конфліктів та внутрішньопартійної боротьби всередині еміграційних кіл, які значною мірою визначали як діяльність, так і стосунки різних політичних сил. Головною лінією конфлікту зрештою стала боротьба за впливи й різне бачення принципів формування УНРади. Остання була сформована на підставі ідейно-політичного й пропорційного представництва від різних політичних сил й відповідно – представлених ними ідеологій та ідейних течій. Таку форму політичного

представництва (без можливості волевиявлення представників еміграційної громади й тим паче – українського громадянства) автор означує як передпарламент.

Головним опонентом такої форми політичного представництва стала бандерівська (пізніше – революційна) ОУН, яка користувалася найбільшою підтримкою серед еміграційної громади, й позиціонувала себе як загальнонаціональний понадпартійний рух, а також базувала свої претензії на політичне домінування на підставі досвіду визвольної боротьби, яка тривала в Україні до початку 1950-х років. Натомість прибічники об'єднання навколо ДЦ УНР наполягали на принципі згуртування навколо еміграційного уряду колись легітимної української держави й можливості соборного представлення різних політичних течій. У підсумку ДЦ УНР в екзилі так і не вдалося стати цілковитим втіленням принципу соборності й представництва всіх українських політичних сил, адже бандерівська ОУН та послідовники гетьманців-державників відмовилися увійти до її складу. Ця ситуація була відображенням конфліктів, які по Другій світовій війні незмінно супроводжували діяльність українських політичних партій і стосувалася не лише міжпартійної, але й в внутрішньопартійної боротьби. Складні процеси (де)консолідації в обстановці взаємної недовіри, ліній протистояння як ідейно-політичних, але й не в останню чергу – й регіонально-історичних, зумовлених різним політичним досвідом «східняків» та «західняків», підсилені фрустрацією міграційного існування та особистими амбіціями політичних лідерів сукупно створювали ту напружену атмосферу, в якій різні еміграційні партії шукали власні шляхи досягнення спільної мети – створення вільної і незалежної української держави.

Попри несприятливі зовнішні (окреслені схематично й радше точечно) та складні внутрішні обставини, Державному центру УНР в екзилі вдавалося не лише зберегти, але й розвинути, в доступних і адаптованих формах державні інституції в умовах еміграції. Це є особливо важливим, зважаючи на обмеженість власної парламентської традиції в Україні, – якщо не брати до уваги участь західноукраїнських парламентаріїв у польському сеймі міжвоєнного часу, – та однопартійну політичну систему в УРСР, а також істотну різницю в попередньому політичному досвіді екзильних політиків з різних регіонів України, а відтак – і різних держав міжвоєнного часу. Тому, попри всі складнощі, реформування Державного центру й створення еміграційного передпарламенту, не зважаючи на його внутрішні кризи, можна вважати успіхом в історичній ретроспективі. В. Яблонський відтак доходить висновку, що досягнення в роботі УНРади перевищували негативні сторони її діяльності [7, с. 504].

Водночас автор не переоцінює практичну роль і вплив еміграційних інституцій, наголошуючи насамперед на ідейному та символічному значенні їхньої діяльності та допоміжних – репрезентаційній (у міжнародному вимірі) та мобілізаційній (у внутрішніх справах) функціях екзильного уряду в справі відновленні незалежної України, що усвідомлювали й самі діячі Державного центру.

Сильною стороною монографії є багатий ілюстративний матеріал, а саме численні фотографії українських політичних діячів різного рівня, згаданих у праці. Фотографії розміщені на трьох вклейках, за хронологічним принципом – відповідно як до епохи, на яку припадала активність цих осіб, з прив'язкою до відповідного розділу монографії. У підсумку дехто представлений двічі – на фотографіях з різного часу. Проте внутрішня логіка розташування знімків в межах вклейки не цілком зрозуміла та є швидше хаотичною, не пов'язаною із займаною посадою чи впливом відповідних осіб. Адже дехто, як Павло Скоропадський чи Степан Бандера (які мали найменший зв'язок з ДЦ УНР в екзилі) представлені двічі на різних фотографіях, причому на одній із вклейок фото Данила Скоропадського передує знімку його батька. У той час як фотографія Симона Петлюри – одного з центральних політичних фігур у монографії – з'являється лише наприкінці першої вклейки, а Микола Лівицький представлений тільки одним юнацьким фото, а знімок періоду його Президентства в ДЦ УНР відсутній.

Підсумовуючи, варто зазначити, що монографія Василя Яблонського є успішною спробою першого системного дослідження діяльності Державного центру УНР в екзилі. Слід відзначити хист автора до синтезу й узагальнень, завдяки чому значний фактологічний матеріал викладено чітко й послідовно, а складні процеси описані змістовно й водночас лаконічно. Окремо віддамо належне мові монографії, у якій науковий стиль поєднується з простотою викладу. Це дослідження є відтак ґрунтовним базовим знанням з історії Державного центру УНР в екзилі й важливим підґрунтям подальших студій у цьому напрямку.

Монографія Ярослава Файзуліна присвячена постаті Андрія Лівицького (1879–1954) і є спробою написання його політичної біографії в контексті відповідної історичної епохи, але переважно еміграційного періоду. Таким чином, тут аналіз має інший – персоналійний – фокус і політичні події в «петлюрівському таборі» представлені з перспективи діяльності та почасти – особистого пливу одного з провідних діячів українського еміграційного політикуму, а часові рамки дослідження співвідноситься з життєвим шляхом А. Лівицького.

У назві монографії окреслено іпостасі А. Лівицького як політика в статусі Президента УНР та адвоката. Такий підхід вочевидь зумовлений насамперед концепцією видавничої серії «Адвокати-президенти», що виходить друком під егідою Національної асоціації адвокатів України та Центру Адвокатури і права, і яку й відкриває означене видання. Щоправда, у назві не відображено того, що А. Лівицький був Президентом УНР в екзилі, що

суттєво, адже він реалізувався як політик саме в умовах еміграції.

Щоправда, у життєвому шляху Андрія Лівицького ці його іпостасі проявлялися нерівнозначно. Адже безпосередньо адвокатською практикою він заробляв на життя упродовж відносно короткого періоду життя ще за часів Російської імперії. Але освіта й досвід правника вочевидь відіграли не останню роль у його подальшій політичній і особливо – державницькій праці, включно з відносно коротким періодом роботи на посаді міністра юстиції УНР, голови Уряду та Директорії, потому – Президента УНР в екзилі, а також і у пов'язаній з цими посадами дипломатичній роботі. Цей же факт засвідчує його приналежність до когорти адвокатів-державників зі Сходу і Заходу України, що присвятили себе громадського-політичній праці та боротьбі за незалежність власної держава. Життєвий шлях А. Лівицького був розділений еміграцією на дві майже рівні частини – другу склало життя в еміграції, де після смерті Симона Петлюри він очолив Державний центр УНР в екзилі та продовжив боротися за справу української національної державності, за збереження й продовження політичних традицій уряду Української народної республіки.

Це біографічне дослідження, як і перша монографія, базується на попередніх джерелознавчих пошуках та археографічний роботі її автора [2] й побудоване не солідній джерельній базі, яка значною мірою актуалізована саме завдяки цій публікації. Насамперед ідеться про листування А. Лівицького – воно активно використане в тексті, передовсім у вигляді прямої мови в розлогих цитатах. Інший важливий джерельний блок становлять документи ГДА СБУ, і це дослідження є черговим підтвердженням важливості джерелознавчого потенціалу архівів радянських спецслужб для історії української еміграції: навіть будучи в екзилі, українські політики становили загрозу для радянської влади, спецслужби якої збирали на них розлогі досьє. Загалом джерельна база видання різноманітна, й крім документів з українських архівів автор використав і діаспорну колекцію з бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. У цілому ж особисті документи – спогади чи свічення учасників описуваних подій складають значну частину джерельної бази монографії. Вочевидь саме їх автор обрав як найкращу основу для біографічної студії та характеристики особи, політичну біографію якої він вивчає.

Однак життєпис Андрія Лівицького висвітлений у монографії нерівномірно. Відносно детально – і саме в стилі біографічного нарису – представлений період його життя від народження до еміграції. Проте діяльність політика в екзилі значно меншою мірою описана в біографічному ключі в його класичному розумінні: Андрій Лівицький постає тут у контексті його політичної і дипломатичної діяльності на чолі органів УНР, крізь призму політичних рішень, змісту та результатів переговорів, що велися за його ініціативи та участі. Почавшись як біографічне дослідження, монографія поступово переростає в студію з дипломатії УНР в екзилі, у контексті якої постає особа Андрія Лівицького та наголошується його роль. Таким чином, в еміграційному періоді власне біографія ніби розмивається, змальовується все більш загальними штрихами і виглядає незавершеною.

Почавши в перших розділах говорити про походження, освіту й громадську активність Андрія Лівицького, автор натомість нічого не говорить про його останні життя і смерть. Також і про родину політика сказано побіжно лише на початку видання, а про «сімейну традицію» президентства, продовжену його сином Миколою Лівицьким взагалі не йдеться. Тоді як кінець життєвого шляху Миколи Лівицького проілюстровано в фотографіях, включно з некрологом та видом його могили; також і документи авторства його дочки Наталії Лівицької-Холодної включені до ілюстративної вклейки, проте вони не мають пояснень у тексті монографії. Ілюстративна вклейка містить також фото документів і цікавих, у т.ч. маловідомих фотографій самого Андрія Лівицького та його соратників. Щоправда, походження й джерела цих фотографій, на жаль, не названі. А деякі підписи під фотографіями А. Лівицького, поряд із означенням його як «Президента УНР в екзилі» містять і некоректні формулювання – «Президент Української Національної Ради».

Монографія містить і невеликий документальний додаток, однак він складається з передруків із названих вище збірників документів – упорядкованих самим автором листів А. Лівицького та збірника «Український парламентаризм на еміграції», складеного В. Яблонським.

Відповідно до змін у представленні матеріалу змінюється і структура видання, а розділи загалом є непропорційними за обсягом: якщо перші з них, присвячені ранній біографії політика, складаються лише з кількох сторінок (постає питання, чи не варто було б об'єднати ранню біографію А. Лівицького в один розділ з відповідними підрозділами), то наступні, «емігрантські» розділи мають значно більший обсяг, однак вони позбавлені внутрішнього поділу на підрозділи, який допоміг би краще структурувати матеріал і розставити смислові акценти. Також при викладі матеріалу автор широко застосовує в монографії прийом цитування документів, насамперед листування самого А. Лівицького. І хоча його ставлення до джерел залишається критичним, автор часом «потрапляє в полон» до джерел, які впливають на зміст багатьох сюжетів, описаних переважно «мовою листування».

Найбільше уваги в монографії приділено 1920-м рокам та діяльності Андрія Лівицького до та після смерті Симона Петлюри, насамперед – подіям навколо підписання Варшавського договору УНР та Польщі. Це виглядає логічним, зважаючи на значення цих рішень та подій як в українській історії в

цілому, так і для уряду УНР зокрема. При цьому деякі інші сюжети, заявлені в монографії, окреслені схематично, як, приміром, переїзд уряду УНР до Чехії або стосунки з політичними конкурентами – гетьманцями та націоналістами. Натомість деякі побічні щодо до основної теми сюжети, такі як арешт і допити радянськими спецслужбами голови Надзвичайної дипмісії УНР в Чехословаччині Максима Славінського, являють собою розлогі вставки.

При оцінці діяльності Андрія Лівицького, його особистих якостей чи політичної діяльності Я. Файзулін наводить контроверсійні судження сучасників політика, які є далеко неоднозначними й не завжди схвальними. Проте робить він це так само переважно мовою цитованих документів, уникаючи при цьому власних тверджень, тож читач не отримує чіткого враження, чи він сам їх поділяє.

Фактично на підставі приведення різних даних автор залишає читачам можливість робити власні висновки щодо постаті Андрія Лівицького, тож спробуємо зробити це на правах загальних підсумків. Опинившись у складних історико-політичних обставинах – в еміграції, яка зі свого боку була розколота, залежна політично і матеріально від зовнішніх союзників, насамперед Польщі, в умовах стеження з боку радянської розвідки – А. Лівицький вочевидь виступав певною компромісною фігурою, якій вдалося піднятися на провідні позиції, ставши другою після Петлюри особою в екзильному уряді й зрештою перебрати владу в еміграційному Державному центрі УНР. У ході знайомства з монографією перед нами постає людина, в якій активність поєднувалася з нерішучістю, а владні амбіції – з прагненням вирішувати питання колегіально й легітимізувати їх шляхом відповідних процедур; політик, який поєднував у собі прямолінійність із дипломатичним хистом й умінням діяти в інтересах справи.

Звичайно, оцінюючи з сьогоднішньої перспективи постать і діяльність Андрія Лівицького, слід насамперед слід брати до уваги, у яких несприятливих обставинах зовнішньої та внутрішньої політики йому та його співробітникам доводилося діяти, які перепони долати та на які виклики відповідати. Уряд УНР в екзилі мав приймати важкі й непопулярні рішення, насамперед пожертвувати Галичиною під час перемовин з Польщею, й водночас шукати зовнішню політичну силу, яка підтримала б Україну – в особі Франції, Великої Британії та навіть Німеччини, щодо якої А. Лівицький також будував плани, які пізніше волів приховувати. У багатьох питаннях еміграційні політики тієї пори були першопроходьцями, не маючи прикладів, досвіду чи історичних прецедентів, на які вони могли б спертися чи орієнтуватися в прийнятті рішень. Той факт, що Державному центру УНР в екзилі вдалося продовжити роботу упродовж повоєнного часу та пройти через реформування й подолання нових організаційних викликів після Другої світової війни й у різних політичних ситуаціях, було не в останню чергу результатом особистих зусиль Андрія Лівицького, роль якого як політика заслуговує на поглиблений аналіз, оцінку й значною мірою – визнання. І рецензована праця робить для цього потужний внесок, хоча сама вона виглядає менш цілісною та структурованою, ніж перша рецензована монографія.

1. Зайцев Олександр. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті) роки. Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013, 488 с.
2. Лівицький, Андрій. Листування (1919–1953 роки). Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. / Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2019, 688 с.
3. Недужко, Юрій. Державний центр Української народної республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007, 90 с.
4. Піскун Валентина. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття). К.: МП «Леся», 2006, 672 с.
5. Український парламентаризм на еміграції. *Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992.* Упорядник В. Яблонський. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012, 840 с.
6. Файзулін Ярослав. Президент УНР Андрій Лівицький – адвокат і політик на тлі епохи. *Серія «Адвокати-президенти».* Том І. К.: КВІЦ, 2020. 384 с.
7. Яблонський Василь. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). К.: КНТ, 2020. 648 с.
8. Golczewski Frank. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn; München u.a.: Schöningh, 2010, 1085 p.

References

1. Zaitsev Oleksandr. (2013). *Ukrainskyi integralnyi natsionalizm (1920–1930) roky. Narysy intelektualnoji istoriji* [Ukrainian integral nationalism of the 1920s and 1930s: Essays in Intellectual History]. Kyiv: Krytyka. 488 p. (in Ukrainian).
2. Livytskyj Andrii. (2019). *Lystuvannia (1919–1953 roky)* [Correspondence (1919–1953)]. Ed. Aad Introduction Ya. Faizulin / Ukrainian Institute of national Memory. Kyiv: Feniks. 688 p. (in Ukrainian).
3. Neduzhko Yurii. (2007). *Derzhavnyj tsentr Ukrainskoji narodnoi respubliky v ekzyli (druha polovyna 40-kh – 50-ti roky XX cm.*) [The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile (second half of the 1940es – 1950es)]. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. 90 p. (in Ukrainian).
4. Piskun Valentyna. (2006). *Politychnyj vybir ukrainskoji emihratsii (20-ti roky XX stolittia)* [Political choice of Ukrainian emigration (1920es)]. K.: MP «Lesia». 672 p. (in Ukrainian).
5. *Ukrajinskyi parlamentaryzm na emigratsiji. Deryhavnyj tsents UNR: dokumenty i materialy. 1920–1992* [Ukrainian parliamentarism in exile. State Centre of the UPR: documents and materials].

Uporiadnyk V. Yablonskyi (2012). K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 840 p. (in Ukrainian).
6. Faizulin Yaroslav. (2020). *Presydent UNR Andrij Livytskyj – advokat i polityk na tli epokhy. Seria „Advokyty-presidenty*"[The President of the Ukrainian People's Republic Andriy Livytskyi, the lawyer and politician in the context of his era .Seria «Lawyers-presidents»]. Vol I. Kyiv. 384 p. (in Ukrainian).
7. Yablonskyi Vasyl. (2020). *Derzhavnyj tsentr UNR v eksyli: ideji, borotba, tradytsija (1921–1992 roky*) [The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile: Ideas, Struggle, Tradition (1921–1992)]. Kyiv. 648 p. (in Ukrainian).
8. Golczewski Frank. (2010). Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn; München u.a.: Schöningh.1085 p. (in German).

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 33

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 30.11.2023 р. Формат 60×84⅛. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 29,5. Обл.-вид. арк. 28,6.
Замовлення № 81 Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»
м. Київ, вул. Кирилівська, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
+38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis @ukr.net